

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI

SOSIAL ELMLƏR

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES

SOCIAL SCIENCES

№ 1

“Sosial elmlər” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestri və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı” na daxil edilmişdir.

BAŞ REDAKTOR:

Nərgiz AXUNDOVA, akademik

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ:

Yaqub MAHMUDOV, akademik

MƏSUL KATİB:

Lamiyə QAFAR-ZADƏ, tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

İsmayıl Hacıyev (akademik), Nailə Vəlixanlı (akademik), Gövhər Baxşəliyeva (akademik), Şahin Mustafayev (akademik), Musa Qasımlı (AMEA-nın müxbir üzvü), Könül Bünyadzadə (AMEA-nın müxbir üzvü), İlham Məmmədzadə (fəlsəfə elmləri doktoru), Nazim İmanov (iqtisad elmləri doktoru), Aytən Mustafazadə (hüquq elmləri doktoru), Məryəm Seyidbəyli (tarix elmləri doktoru), Nəcəf Müseyibli (tarix elmləri doktoru), Ayxan Rüstənzadə (hüquq elmləri doktoru), Əliqə Məmmədli (antropologiya elmləri doktoru).

REDAKSİYA HEYƏTİNİN XARİCİ ÜZVLƏRİ:

Selma Yel (doktor, professor, Türkiyə), Toğrul İsmayıl (doktor, professor, Türkiyə), İqor Turitsın (doktor, professor, Rusiya Federasiyası), Hakim Elnazarov (doktor, Böyük Britaniya), Djozgil Kim (professor, Cənubi Koreya), Jozef Tymanovski (doktor, professor, Polşa), Pavel Stavarz (doktor, Polşa), Meruyert Abuseitova (doktor, professor, Qazaxıstan).

REDAKSİYANIN ÜNVANI:

AZ1001, Azərbaycan Respublikası, Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç., 30

Tel.: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

E-mail: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Наргиз АХУНДОВА, академик

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Ягуб МАХМУДОВ, академик

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ:
Ламия КАФАР-ЗАДЕ, доктор философии по истории, доцент

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Исмаил Гаджиев (академик), Наиля Велиханлы (академик), Говхар Бахшалиева (академик), Шахин Мустафаев (академик), Муса Гасымлы (член-корреспондент НАНА), Кёнуль Буньязаде (член-корреспондент НАНА), Ильхам Мамедзаде (доктор философских наук), Назим Иманов (доктор экономических наук), Айтен Мустафазаде (доктор юридических наук), Марьям Сеидбейли (доктор исторических наук), Наджаф Мусеибли (доктор исторических наук), Айхан Рустамзаде (доктор юридических наук), Алиага Мамедли (доктор антропологических наук).

ИНОСТРАННЫЕ ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ:

Сельма Йель (доктор, профессор, Турция), Тогрул Исмаил (доктор, профессор, Турция), Игорь Турицын (доктор, профессор, Российская Федерация), Хаким Эльназаров (доктор, Великобритания), Джозгил Ким (профессор, Южная Корея), Жозеф Тумановски (доктор, профессор, Польша), Павел Ставарз (доктор, Польша), Меруерт Абусейтова (доктор, профессор, Казахстан).

АДРЕС РЕДАКЦИИ:

AZ1001, Азербайджанская Республика, г. Баку, ул. Истиглалийат, 30
Тел.: (+99412) 4925180; моб.: (+99455) 5581080
E-mail: socialsciences.anas@gmail.com
Website: <https://socialsciences.az/>

EDITOR-IN-CHIEF:

Nargiz AKHUNDOVA, Academician

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:

Yagub MAHMUDOV, Academician

EXECUTIVE SECRETARY:

Lamiya GAFAR-ZADA, Doctor of Philosophy in History, Associate Professor

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Ismayil Hajiyev (Academician), Naila Velikhanli (Academician), Govhar Bakhshaliyeva (Academician), Shanin Mustafayev (Academician), Musa Gasimli (Corresponding member of ANAS), Konul Bunyadzada (Corresponding member of AN- AS), Ilham Mammadzada (Doctor of Philosophical Sciences), Nazim Imanov (Doctor of Economic Sciences), Ayten Mustafazada (Doctor of Juridical Sciences), Maryam Seyidbayli (Doctor of Historical Sciences), Najaf Museyibli (Doctor of Historical Sciences), Aykhan Rustamzada (Doctor of Juridical Sciences), Aliagha Mammadli (Doctor of Anthropological Sciences).

FOREIGN MEMBERS OF EDITORIAL BOARD:

Selma Yel (doctor, professor, Turkey), Toghrul Ismayil (doctor, professor, Turkey), Igor Turitsyn (doctor, professor, Russian Federation), Hakim Elnazarov (doctor, Great Britain), Djozgil Kim (professor, South Korea), Jozef Tymanowski (doctor, professor, Poland), Pawel Stawarz (doctor, Poland), Meruert Abuseitova (doctor, professor, Kazakhstan).

EDITORIAL ADDRESS:

AZ1001, Azerbaijan Republic, Baku, 30 Istiglaliyyat St.

Phone: (+99412) 4925180; mob.: (+99455) 5581080

Email address: socialsciences.anas@gmail.com

Website: <https://socialsciences.az/>

MÜNDƏRİCAT

TARİX

AİDƏ BAĞIROVA. 2003-CÜ İL İRAQ MÜHARİBƏSİ APARICI DÖVLƏTLƏRİN MARAQLARI KONTEKSTİNDƏ	11
CƏBİ BƏHRAMOV. BAKI NEFTİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI TARİXİ (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991).....	18
EYNULLA MƏDƏTLİ. CAVAD HEYƏTİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKCƏSİNİN FORMALAŞMASI MƏSƏLƏSİ	27
GÜNEL SÜLEYMANOVA. ALMAN ZABİTİ ERNST PARAKVINİN MEMUARLARI 1918-Cİ İLİN SENTYABR HADİSƏLƏRİ BARƏDƏ MƏNBƏ KİMİ.....	34
İSMAYIL HACIYEV. NAXÇIVAN ƏYALƏTİ VƏ ORDUBAD DAİRƏSİNDƏ VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR.....	42
LEYLA TALİŞINSKAYA. ŞUŞA – AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNİN MƏRKƏZİ: TARİX VƏ MÜASİRLİK	50
NAZİLƏ MƏMMƏDOVA. AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINA DAİR.....	56
ORUC QULİYEV. MİRZƏ RƏHİM FƏNANIN ŞƏXSİ ARXİVİNDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR MƏLUMATLAR	64
TOFIQ MUSTAFAZADƏ. NADİR ŞAH ƏFŞARIN XƏZƏRDƏ DONANMA YARATMAQ SİYASƏTİ VƏ RUSİYANIN MÖVQEYİ	72
YEGANƏ MƏMMƏDOVA. XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ YERLİ ƏRAZİ BÖLGÜSÜNÜN YARADILMASI SAHƏSİNDƏ NAXÇIVAN MSSR-İN FƏALİYYƏTİ	85

ARXEOLÖGIYA VƏ NUMİZMATİKA

ANAR AĞALARZADƏ. AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ SON TUNC-İLK DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD TƏSADÜFİ TAPINTILAR (YARDIMLI VƏ CƏLİLƏBAD RAYONLARININ MATERIALLARI ƏSASINDA)	91
ELNUR VƏLİYEV, WANG JİBAO. İPƏK YOLUNDA ZƏRDÜŞTÜLÜYÜN İZLƏRİ	101
QƏNİRƏ PİRQULİYEV. QAFQAZ ALBANİYASINDA PARFİYA SİKKƏLƏRİNİN ROLU (PARFİYA SİKKƏLƏRİNİN KATALOQU ƏSASINDA)	115
VƏLİ BAXŞƏLİYEV, NEZAHAT CEYLAN, ELMAR BAXŞƏLİYEV, HEYRAN HƏSƏNOVA, ZİNİYYƏT MƏMMƏDOVA. UBƏYD MƏDƏNİYYƏTİNİN CƏNUBİ QAFQAZA YAYILMASI İLƏ BAĞLI YENİ FAKTLAR	120

HÜQUQ

ORUC MƏMMƏDOV. DÖVLƏT QULLUĞUNDA ƏMƏK HÜQUQ MÜNƏSİBƏTLƏRİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ	139
---	-----

SİYASİ ELMLƏR

AYTƏKİN ZEYNALOVA. QLOBAL BAKI FORMUNUN BEYNƏLXALQ MİQYASDA NÜFUZ COĞRAFİYASI	150
FƏRMAN ƏMİROV. YAXIN ŞƏRQDƏ SU EHTİYATLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR (TÜRKiYƏ VƏ SURİYA MÜNƏSİBƏTLƏRİ ÖRNƏYİNDƏ).....	158
GÜNAY UMAROVA. RUSİYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİ FONUNDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ	163
GÜNEL HEYDƏROVA. MULTİKULTURALİZM VƏ HÜQUQİ ƏXLAQ: FƏRQLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN ETİK DƏYƏRLƏR VƏ HÜQUQİ NORMATİVLƏRİNİN SİNTEZİ.....	173
MEHRAC HÜSEYNOV. MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ KONSEPTUAL BAXIŞ	180
MURAD RÜSTƏMOV. MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNİN YENİ TENDENSİYASI: KİBERMƏKAN VƏ SİYASƏT.....	187
ŞAHNAZ RƏHİMOVA. AZƏRBAYCANIN 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİNDƏN SONRA GÜRCÜSTAN-ERMƏNİSTAN MÜNƏSİBƏTLƏRİ.....	192

SOSİOLOGİYA

GÜLNAZ MƏDƏDLİ. TƏHSİLİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ SOSİOLOJİ ASPEKTLƏRİ	199
--	-----

DİNŞÜNASLIQ

YEGANƏ RAHNULLA. ƏSMAUL-HUSNA”YA DAXİL OLAN BİR NEÇƏ ALLAH ADININ İZAHLI TƏRCÜMƏSİ (“ŞƏRH ƏSMA ALLAH ƏL-HUSNA” ƏSƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏSİ ƏSASINDA)205

YUBİLEYLƏR

ƏZİZƏ NƏZƏRLİ. Y. A. Tokarjevski – Sovet dövrü Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı.....213

RESENZİYALAR

Yaroslav Pilipçukun Dmıtr Vırskinin “Cənubda müharibə: Ukraynanın çöl sərhədinin salnamələri (XVI – XVII əsrin ortaları)” adlı kitabına resenziyası226

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

АИДА БАГИРОВА. ИРАКСКАЯ ВОЙНА 2003 Г. В КОНТЕКСТЕ ИНТЕРЕСОВ ВЕДУЩИХ ГОСУДАРСТВ	11
ДЖАБИ БАХРАМОВ. БАКИНСКАЯ НЕФТЬ И ДЕПОРТАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАСЕЛЕНИЯ С ТЕРРИТОРИИ ЗАПАДНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991 ГГ.).....	18
ЭЙНУЛЛА МАДАТЛИ. ВОПРОСЫ ФОРМИРОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ДЖАВАДА ХЕЯТА.....	27
ГЮНЕЛЬ СУЛЕЙМАНОВА. МЕМУАРЫ ОФИЦЕРА ЭРНСТА ПАРАКВИНА КАК ИСТОЧНИК О СЕНТЯБРЬСКИХ СОБЫТИЯХ 1918 Г. В БАКУ	34
ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ. НАЛОГИ И ПОШЛИНЫ В ОРДУБАДСКОМ ОКРУГЕ И В НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	42
ЛЕЙЛА ТАЛЫШИНСКАЯ. ШУША – ЦЕНТР АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ.....	50
НАЗИЛЯ МАМЕДОВА. ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ВОПРОСОВ МУСУЛЬМАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СОВЕТСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	56
ОРУДЖ ГУЛИЕВ. ИНФОРМАЦИЯ ОБ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЛИЧНОМ АРХИВЕ МИРЗЫ РАХИМ ФАНЫ.....	64
ТОФИК МУСТАФАЗАДЕ. ПОЛИТИКА НАДИР-ШАХА АФШАРА ПО СОЗДАНИЮ ФЛОТА НА КАСПИИ И ПОЗИЦИЯ РОССИИ.....	72
ЕГНА МАМЕДОВА. ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НАХЧЫВАНСКОЙ АССР В ОБЛАСТИ СОЗДАНИЯ МЕСТНОГО ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ДЕЛЕНИЯ В 20-30-Е ГОДЫ 20 ВЕКА	85

АРХЕОЛОГИЯ И НУМИЗМАТИКА

АНАР АГАЛАРЗАДЕ. СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ - РАННЕГО ЖЕЛЕЗА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ РЕГИОНЕ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЯРДЫМЛИНСКОГО И ДЖАЛИЛАБАДСКОГО РАЙОНОВ)	91
ЭЛЬНУР ВЕЛИЕВ, ВАН ЦЗИБАО. СЛЕДЫ ЗОРОАСТРИЗМА НА ПРОТЯЖЕНИИ ШЕЛКОВОГО ПУТИ	101
ГАНИРА ПИРГУЛИЕВА. РОЛЬ ПАРФЯНСКИХ МОНЕТ В КАВКАЗСКОЙ АЛБАНИИ (НА ОСНОВЕ КАТАЛОГА ПАРФЯНСКИХ МОНЕТ).....	115
ВАЛИ БАХШАЛИЕВ, НЕЗАХАТ ДЖЕЙЛАН, ЭЛЬМАР БАХШАЛИЕВ, ХЕЙРАН ГАСАНОВА, ЗИНИЙЕТ МАМЕДОВА. НОВЫЕ ФАКТЫ, СВЯЗАННЫЕ О РАСПРОСТРАНЕНИИ УБЕЙДСКОЙ КУЛЬТУРЫ В ЮЖНОМ КАВКАЗЕ	120

ПРАВО

ОРУДЖ МАМЕДОВ. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ТРУДОВЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ НА ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЛУЖБЕ	139
---	-----

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

АЙТЕКИН ЗЕЙНАЛОВА. ГЕОГРАФИЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ВЛИЯНИЯ ГЛОБАЛЬНОГО БАКИНСКОГО ФОРУМА	150
ФАРМАН АМИРОВ. О НЕКОТОРЫХ АСПЕКТАХ БОРЬБЫ ЗА ВОДНЫЕ РЕСУРСЫ НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ (НА ПРИМЕРЕ ОТНОШЕНИЙ ТУРЦИИ И СИРИИ)	158
ГУНАЙ УМАРОВА. ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОЙ ВОЙНЫ.....	163
ГЮНЕЛЬ ГЕЙДАРОВА. МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ И ПРАВОВАЯ ЭТИКА: СИНТЕЗ ЭТИЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ И ПРАВОВЫХ НОРМАТИВОВ В РАЗНЫХ КУЛЬТУРАХ.....	173
МЕХРАДЖ ГУСЕЙНОВ. КОНЦЕПТУАЛЬНЫЙ ВЗГЛЯД НА НАЦИОНАЛЬНУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ	180
МУРАД РУСТАМОВ. МИРОВАЯ ПОЛИТИКА И КИБЕРПРОСТРАНСТВО	187
ШАХНАЗ РАГИМОВА. ГРУЗИНО-АРМЯНСКИЕ ОТНОШЕНИЯ В КОНТЕКСТЕ ПОБЕДЫ АЗЕРБАЙДЖАНА В 44-ДНЕВНОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЕ	192

СОЦИОЛОГИЯ

ГУЛЬНАЗ МАДАДЛИ. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОБРАЗОВАНИЯ.....	199
---	-----

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

ЕГНА РАХНУЛЛА. ПОЯСНИТЕЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД НЕКОТОРЫХ ИМЕН АЛЛАХА, ВКЛЮЧЕННЫХ В «АСМАУЛ-ХУСНА» (НА ОСНОВЕ РУКОПИСНОЙ КОПИИ «ШАРХ АСМА АЛЛАХ АЛЬ-ХУСНА» (КОММЕНТАРИЙ К ПРЕКРАСНЫМ ИМЕНАМ АЛЛАХА).....	205
--	-----

ЮБИЛЕИ

АЗИЗА НАЗАРЛИ. Е.А. Токарежский – выдающийся исследователь истории Азербайджана Советского периода	213
---	-----

РЕЦЕНЗИИ

Рецензия Ярослава Пилипчука на книгу Вьрьського Д. «Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)»	226
---	-----

CONTENTS

HISTORY

AIDA BAGIROVA. THE 2003 IRAQ WAR IN THE CONTEXT OF THE INTERESTS OF LEADING STATES	11
JABI BAHRAMOV. BAKU OIL AND THE DEPORTATION OF THE AZERBAIJANI POPULATION FROM THE TERRITORY OF WESTERN AZERBAIJAN (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991).....	18
EYNULLA MADATLI. THE ISSUE OF THE FORMATION OF THE AZERBAIJANI PEOPLE AND AZERBAIJANI TURKISH IN THE WORKS OF JAVAD HEYAT	27
GUNEL SULEYMANOVA. MEMOIRS OF OFFICER ERNST PARAQUIN AS A SOURCE ABOUT THE SEPTEMBER 1918 EVENTS IN BAKU	34
ISMAYIL HAJIYEV. TAXES AND OBLIGATIONS IN ORDUBAD DISTRICT AND NAKHCHIVAN PROVINCE.....	42
LEYLA TALISHINSKAYA. SHUSHA – THE CENTER OF AZERBAIJANI CULTURE: HISTORY AND MODERNITY	50
NAZILA MAMMADOVA. ABOUT THE STUDY OF ISSUES OF MUSLIM CULTURE IN AZERBAIJAN SOVIET HISTORIOGRAPHY	56
ORUJ GULIEV. INFORMATION ABOUT THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE PERSONAL ARCHIVE OF MIRZA RAHIM FANA.....	64
TOFIG MUSTAFAZADEH. NADIR SHAH AFSA'S POLICY TO CREATE A CASPIAN FLEET AND RUSSIA'S POSITION.....	72
YEGANA MAMMADOVA. ACTIVITIES OF NAKHCHIVAN ASSR IN THE FIELD OF CREATION OF LOCAL TERRITORIAL DIVISION IN THE 20S-30S OF THE 20TH CENTURY	85

ARCHAEOLOGY and NUMISMATICS

ANAR AGALARZADE. RANDOM FINDS RELATING TO THE LATE BRONZE - EARLY IRON AGES IN THE SOUTHEASTERN REGION OF AZERBAIJAN (BASED ON MATERIALS FROM YARDİMLİ AND JALİLABAD DİSTRİCTS).....	91
ELNUR VALIYEV, WANG JIBAO. THE TRACES OF ZOROASTRIANISM ON THE SILK ROAD.....	101
QANIRA PIRGULIYEVA. THE ROLE OF PARTHIAN COİNS İN CAUCASIAN ALBANIA (FROM THE CATALOG OF PARTHIAN COİNS).....	115
VELI BAKHSHALIYEV, NEZAHAT CEYLAN, ELMAR BAKHSHALIYEV, HEYRAN HASANOVA, ZINIYET MAMADOVA. NEW FACTS RELATED TO THE SPREAD OF UBAID CULTURE IN THE SOUTH CAUCASUS.....	120

LAW

ORUJ MAMMADOV. SOME ISSUES OF LABOR LAW RELATIONS IN THE CIVIL SERVICE	139
---	-----

POLITICAL SCIENCES

AYTEKİN ZEYNALOVA. THE INTERNATIONAL INFLUENCE GEOGRAPHY OF THE GLOBAL BAKU FORUM.....	150
FARMAN AMIROV. ON SOME ASPECTS OF THE STRUGGLE FOR WATER RESOURCES IN THE MIDDLE EAST (ON THE EXAMPLE OF RELATIONS BETWEEN TURKEY AND SYRIA).....	158
GUNAY UMAROVA. FOOD SECURITY İN THE CONTEXT OF THE RUSSIA-UKRAİNE WAR.....	163
GUNEL HEYDAROVA. MULTICULTURALISM AND LEGAL ETHICS: THE SYNTHESIS OF ETHICAL VALUES AND LEGAL NORMATIVITY IN DIFFERENT CULTURES	173
MEHRAJ HUSEYNOV. A CONCEPTUAL VIEW OF NATIONAL SECURITY	180
MURAD RUSTAMOV. WORLD POLITICS AND CYBERSPACE.....	187
SHAHNAZ RAHIMOVA. GEORGIAN-ARMENIAN RELATIONS IN THE CONTEXT OF AZERBAIJAN'S VICTORY IN THE 44-DAY PATRIOTIC WAR.....	192

SOCIOLOGY

GULNAZ MADADLI. SOCIOLOGICAL ASPECTS OF DIGITALISATION OF EDUCATION	199
--	-----

RELIGIOUS STUDIES

YEGANA RAHNULLA. EXPLANATORY TRANSLATION OF SOME OF THE NAMES OF ALLAH INCLUDED IN “ASMAUL-HUSNA” (BASED ON THE MANUSCRIPT COPY OF “SHARH ASMA ALLAH AL-HUSNA”).....	205
---	-----

JUBILEES

AZIZA NAZARLI. Y.A. Tokarzhevsky – an outstanding researcher of the history of Soviet-period Azerbaijan.....	213
---	-----

REVIEWS

Review by Yaroslav Pilipchuk of the book Dmytro Vyrskyi «Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)».....	226
---	-----

UOT 94 (100-87)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.11>

Аида Багирова

Доктор исторических наук, доцент
Бакинский Государственный Университет
aida_bagirova@yahoo.com
Азербайджан
ORCID 0000-0003-4458-69870

ИРАКСКАЯ ВОЙНА 2003 г. В КОНТЕКСТЕ ИНТЕРЕСОВ ВЕДУЩИХ ГОСУДАРСТВ

Ключевые слова: Ирак, США, Франция, Германия, НАТО, СБ ООН, ЕС, война 2003 г., международные отношения

Введение. Война 2003 г. в Ираке под девизом «Иракская свобода» стала одним из самых серьезных международных конфликтов после крушения биполярной системы международных отношений. Происходившие на рубеже XX-XXI вв. в мировой политике коренные трансформации привели к возникновению новых очагов угроз и вызовов многим регионам, в числе которых был и Ближний Восток. Так, если во второй половине XX в. международная политика и борьба ведущих мировых акторов во многом определялась соперничеством двух супердержав – США и СССР, то в указанный период центр геополитической тяжести переместился на Ближний Восток, где обострившиеся проблемы превратили его в средоточие конфликтности и нестабильности.

Ближний Восток в силу исключительно важного стратегического положения после окончания «холодной войны» превратился в один из центральных элементов в системе международных отношений. Развал двухполюсного мира создал в регионе новую геополитическую ситуацию, которая требовала от Вашингтона пересмотра приоритетов своей политики и адекватного ответа на новые вызовы и угрозы национальной безопасности. К началу XXI в. его основными целями на Ближнем Востоке с точки зрения геополитических, военно-стратегических и экономических интересов являлись борьба с терроризмом, контроль над распространением ОМУ, модернизация региона, обеспече-

ние энергетической безопасности и т.д. Роль и значение Ближнего Востока, расположенного в центре стратегически важных коммуникационных линий и обладающего огромными нефтяными запасами, в деле обеспечения энергетической безопасности США и их союзников, бесперебойной и стабильной доставки энергоносителей на мировые рынки была незаменимой. Если для обеспечения энергетической безопасности иракская война могла дать временные преимущества, то ее стабильность и бесперебойность была связана с реализацией ряда других, не менее важных задач. Среди них борьба против международного терроризма и распространения ОМУ, создание в регионе демократически ориентированных политических режимов занимали не последнее место. Замена диктаторских и авторитарных режимов на лояльные или легко управляемые позволила бы смягчить общий политический климат региона, нейтрализовать его внутреннюю напряженность и конфликтогенность, создать зону стабильности.

Подготовка к иракской войне 2003 г. Поворотным событием начала XXI в. стали террористические атаки на Нью-Йорк и Вашингтон 11 сентября 2001 г., которые выявили качественно новый вызов не только США, но и сложившемуся мировому порядку в целом. Обеспечение международной безопасности на глобальном уровне и ответы на вызовы требовали пересмотра существующих геополитических концепций и

формирования походов, адекватных новым реалиям [13, с.117]. Согласно концептуальному осмыслению системы международных отношений, основная опасность для нового мирового порядка и глобальной стабильности исходила от так называемых «государств-изгоев», режимы которых обвинялись в поддержке международного терроризма и стремлении овладеть ОМУ, проведении агрессивной политики, нарушении прав человека и т.д. Связь между ними и известными террористическими организациями привела к тому, что входившие в эту группу государства стали характеризоваться как «террористические» [7, с. 95].

После событий 11 сентября борьба с терроризмом превратилась для Вашингтона в приоритетную цель. В своем ежегодном выступлении «О положении в стране» в Конгрессе 29 января 2002 г. 43-й президент США Дж. Буш-мл. охарактеризовал теракты 11 сентября как «первую войну XXI века» [12, с. 3] и заявил о необходимости начала глобальной борьбы против терроризма и поддерживающих его сил и государств. Он впервые использовал термин «ось зла» применительно к таким странам, как Иран, Ирак и Северная Корея и заявил, что государства, сосредоточенные в «оси зла», «покровительствуют международному терроризму и оказывают ему всестороннюю помощь, чем ставят мир перед серьезной угрозой» [19, с. 4].

После падения власти Талибан в Афганистане в октябре 2001 г. в результате военной операции американо-британской коалиции «Несокрушимая свобода», источником мировой террористической угрозы был объявлен иракский режим, который обвинялся в продолжении разработок ОМУ и поддержке международного терроризма, в том числе и «аль-Каиды». По словам президента Дж. Буша-мл., «Ирак превратился в серьезный источник угрозы для мира и стабильности Ближнего Востока и Залива, а неадекватные и противоправные действия С. Хусейна могут иметь трагические последствия не только для данного региона, но и для всего свободного мира» [19, с. 5]. Это заявление, а также выступления других представителей Вашингтонской администрации свидетель-

ствовали о начале пропагандистской кампании по подготовке общественного мнения в стране и за ее пределами для решения иракской проблемы силовыми методами [11, с. 107]. Постепенно начало формироваться мнение о том, что только кардинальное решение иракской проблемы способно в полной мере удовлетворить американские военно-политические и экономические интересы в регионе [21, с. 94]. Теракты 11 сентября 2001 г. послужили удобным поводом для перехода Вашингтона к активным действиям, и с этого времени его политика в иракском направлении стала приобретать жесткий, ультимативный характер. Объявив в качестве второй мишени антитеррористической операции войну против режима С. Хусейна, официальный Вашингтон не скрывал, что речь идет о полномасштабной операции, нацеленной на его свержение [1, с. 95]. Включенный в список «государств-изгоев», Ирак неоднократно обвинялся в использовании ОМУ, объявлялся «серьезной угрозой стабильности региона», «базой мирового терроризма», «вызовом национальной безопасности США» и т.д.

Политика ведущих государств в ходе иракского кризиса. Как известно, с окончанием «холодной войны» Европа как передний край противостояния по оси «Запад – Восток» в значительной степени утратила свое значение и перестала играть жизненно важную роль для национальных интересов и геополитических планов Вашингтона. Европа превратилась в обычного партнера, которой в зависимости от его стратегических задач отводилась определенная роль в мировой политике. Постепенно обнаружились значительные расхождения в подходах США и ведущих европейских государств к решению мировых проблем в целом и проблемам новой конфигурации международных отношений, в частности [20, с. 91]. Разделяя озабоченность США в связи с угрозой международного терроризма, они, тем не менее, отдавали предпочтение не силовым методам решения проблем, а дипломатии и санкциям, то есть «мягкой силе». Основные европейские политические институты и структуры также выступали против полити-

ки односторонних действий и превентивных ударов и считали, что это представляет серьезную угрозу для нового мирового порядка и отрицательно сказывается на статусе, имидже и влиянии этих организаций. Стремясь избавиться от чрезмерного диктата Вашингтона и проводить более самостоятельную политику, они тем не менее не имели возможности в условиях глобальных угроз и вызовов без его решающей помощи обеспечить в полной мере собственную военно-политическую безопасность [4, с. 33].

В ходе подготовки к иракской войне выявились острые разногласия между ведущими мировыми «центрами сил», а проведенная без санкции СБ ООН военная операция практически расколола международное сообщество. Иракский кризис оказал существенное влияние на атлантические отношения, став катализатором и причиной обострения противоречий между США, НАТО и ЕС. Он также продемонстрировал отсутствие единой европейской политики, что было связано с тем, что значение американского вектора внешней политики членов ЕС базировалось на различных европейских концепциях трансатлантических отношений. Среди причин трансатлантических противоречий можно назвать расхождение американской и европейской стратегических культур [3, с. 31-53]. Так, США, обладавшие военно-техническим превосходством и способностью эффективно использовать свои вооруженные силы, предпочитали по большей части разрешать конфликты с позиции силы, как это было в Ираке, тогда, как Европа стремилась к политическому и дипломатическому урегулированию конфликтных ситуаций [22, с. 85]. Армии европейских государств, за исключением Франции и Великобритании, были не способны самостоятельно проводить крупные боевые операции за пределами континента. Создание объединенных европейских контингентов шло медленными темпами и отягощалось многочисленными политическими и экономическими причинами.

Наиболее глубокие разногласия в период иракского кризиса прослеживались между США и ведущим государствами ЕС. Их

стремление проводить самостоятельную внешнюю политику и политику в области безопасности не находило отклика в Вашингтоне, который отдавал предпочтение сохранению и усилению роли НАТО [18]. Однако иракской кризис углубил противоречия и внутри самого НАТО, породившие серьезные опасения относительно судьбы альянса и его значения как важного и эффективного инструмента коллективной обороны и безопасности, будущего европейской интеграции в военной сфере.

Отметим, что в период иракского кризиса наибольшей остроты разногласия проявились в отношениях между партнерами по НАТО – США и Францией, которая выступала в роли главного оппонента Вашингтона. На первых порах казалось, что цели этих государств в иракском вопросе близки, а разногласия касаются лишь способов их достижения. На дипломатической стадии кризиса, когда необходимо было обеспечить выполнение Багдадом резолюций СБ ООН, они были единодушны в том, что в случае уклонения С. Хусейна от сотрудничества с миссией экспертов к Ираку должны быть применены все средства принуждения, включая и военную силу. Именно таким был смысл резолюции СБ ООН №1441 от 7 ноября 2002 г., за которую единогласно проголосовали все пять его постоянных членов [4, с. 30]. Более того, президент Франции Ж.Ширак заявил, что вооруженные силы страны должны быть готовы к любому повороту событий, ибо, по его словам, «Франция – не пацифистская страна». В конце ноября 2002 г. Вашингтон известил Ж.Ширака о подготовке к войне и предложил присоединиться к коалиции. В декабре в Пентагон была направлена французская военная делегация, которая обсуждала вопрос о посылке в регион 15-ти тысячного корпуса и 100 военных самолетов. Окончательное решение планировалось принять после 21 января 2003 г., то есть по итогам первого Отчета международных экспертов [10, с. 89].

Однако в январе 2003 г. французский президент впервые открыто выступил против американских планов и призвал отка-

заться от применения односторонних военных действий. Он заявил, что Франция «не поддержит военную операцию, если она будет противоречить международному праву». 22 января 2003 г., во время празднеств по случаю 40-летия подписания Елисейского договора Ж.Ширак и канцлер Германии Г.Шредер приняли совместную декларацию, в которой подчеркивалась необходимость участия ООН в урегулировании иракского кризиса и несогласие с поспешным военным вмешательством в кризис [14]. Председательство с января 2003 г. в СБ ООН дало Франции дополнительные преимущества для активизации политико-дипломатической деятельности в рамках этой структуры. По инициативе министра иностранных дел Д. де Вильпена состоялось чрезвычайное заседание СБ ООН по проблеме терроризма, однако одним из главных обсуждаемых вопросов стал иракский кризис [8]. По окончании заседания французский министр заявил о готовности Франции рассмотреть любые варианты действий в отношении Ирака, включая применение силы, при условии, что они станут «последним средством» в тупиковой ситуации. На данном же этапе, по его словам, «военное вторжение в Ирак нецелесообразно» и назвал это «самым плохим решением», способным «дестабилизировать всю международную политическую сцену и регион» [17, с. 364].

Принято считать, что катализатором американо-французских противоречий в иракском вопросе стала известная речь Госсекретаря США К.Пауэлл в СБ ООН 5 февраля 2003 г. Она спровоцировала всплеск давних, искусно затушевываемых разногласий, и серьезные расхождения в их позициях всплыли на поверхность. Именно после выступления К.Пауэлла впервые прозвучала угроза о возможном применении Францией права вето в СБ ООН. 10 марта 2003 г., выступая по национальному телевидению, Ж.Ширак заявил о том, что «вне зависимости от обстоятельств, Франция будет голосовать против новой резолюции по Ираку, поскольку для достижения поставленной нами цели, то есть для его

разоружения, нет необходимости в военных действиях» [9, с. 67].

Отметим, что на позицию Франции в иракском кризисе, кроме всего прочего, повлияли ряд важных геополитических и экономических факторов.

Известно, что Франции не скрывала своих претензий на лидерство в Европе и стремилась проводить независимую политику, как в НАТО, так и ЕС. Так, в ЕС именно она наиболее активно выступала за проведение единой политики в области обороны и безопасности, а также создание автономных европейских сил быстрого реагирования численностью до 60 тыс. человек, которые могли бы самостоятельно участвовать в миротворческих операциях. В Белом доме французские инициативы по проблемам европейского военного строительства воспринимались весьма прохладно. Париж в свою очередь не без раздражения относился к американскому вмешательству в европейские дела [6, с. 61-77]. Поэтому для успешного противодействия диктату Вашингтона и возможности конкурировать на равных при решении глобальных международных и важных региональных проблем, при активном участии Франции стали возникать различные комбинации альянсов и группировок из ведущих государств. Так, к примеру, сложившаяся к началу 2003 г. в ООН франко-немецкую ось по иракской проблематике можно было отнести к подобным альянсам. Поскольку Германия не являлась постоянным членом СБ ООН, то Франция выступала и как «выразитель» ее позиции в этой структуре.

Демонстрируемая политическая линия в иракском направлении служила сохранению Францией ведущей роли на международной арене и была направлена на защиту ее национальных интересов. В период президентства Ж.Ширака традиционный вектор французской внешней политики – ближневосточный превратился в новую арену борьбы за право быть одним из ключевых государств мира [16, с. 7]. В Ираке – важной части Ближнего Востока – различными оказались не только позиции, но и приоритеты. Для США приоритетом была война с терро-

ризмом с помощью союзников, а не поиск компромиссов для сохранения старых альянсов. Франция показала, что в военное время союзники не всегда действуют сообща. Антивоенная и антиамериканская риторика в мировом общественном мнении позволила Ж.Шираку не просто проявить несогласие, но и пойти на открытую конфронтацию с США [9, с. 67].

Немалая роль в формировании курса французского руководства в иракском кризисе принадлежала экономической составляющей и его стремлению не допустить ущерба экономическим интересам страны. Общеизвестно, что среди ведущих мировых держав Франция являлась одним из главных торговых партнеров Ирака, на долю которой приходилось примерно 22,5% его импорта. До введения в 1990 г. режима санкций и эмбарго на закупки вооружения Франция была среди основных поставщиков современного оружия и техники для иракской армии – в период с 1981 по 2001 гг. примерно 13% военных контрактов принадлежали французским фирмам. В программе «Нефть в обмен на продовольствие» было задействовано около 60 французских компаний, которые выполняли контракты на различные виды работ общим объемом в 3,1 млрд.долл. Во второй половине 90-х гг. крупнейшие французские нефтяные компании «Тотал» и «Елф-Акитен» получили право на разработку и эксплуатацию богатых нефтяных месторождений – Маймун (4 млрд.долл.) и Бин-Умран (3,4 млрд.долл.) [2, с. 383]. Война могла поставить под удар судьбу подписанных контрактов, которые обеспечивали Франции преимущественные экономические позиции в Ираке.

Из ведущих государств – Германия выступала с аналогичных с Францией позиций, однако между ними существовали определенные различия относительно применения силы в случае невозможности регулирования иракского кризиса посредством механизмов ООН. Если Париж считал, что использование силы допустимо только после полного окончания военной инспекции Ирака, то Берлин выступал с антимилитаристских и пацифистских позиций

и отвергал военное решение проблемы в принципе. В ходе избирательной кампании в сентябре 2002 г. канцлер Г.Шредер подверг критике политику США и заявил, что «немецкие войска не будут участвовать в войне против Ирака». В то же время он подтвердил, что Германия останется верной своим обязательствам по НАТО, в том числе предоставит воздушный коридор для американских ВВС, разрешит использование расположенных на своей территории военных баз и будет участвовать в снабжении коалиции необходимыми средствами [23]. Во время выступления в Бундестаге 13 февраля 2003 г. официальную позицию страны Г.Шредер выразил следующим образом: «Ни у кого нет иллюзий, связанных с режимом С.Хусейна, однако Германия считает необходимым до конца выполнить резолюцию №1441» [15]. Для Вашингтона стало неприятным сюрпризом то, что его традиционный союзник – Германия не только пошла против его планов и отказалась войти в коалицию, но составила альянс с Францией и Россией. Этот демарш Берлина стал одной из причин охлаждения двусторонних отношений, он же наложил негативный отпечаток на их сотрудничество в рамках НАТО.

Подчеркнем, что на формирование позиции Германии в иракском кризисе влияли и экономические факторы, хотя в отличие от Франции отношения с арабскими странами, в том числе Ираком не носили традиционно-исторический характер. В 2001 г. по специальному распоряжению С.Хусейна иракские компании при заключении контрактов должны были отдавать предпочтение германским фирмам, поскольку считалось, что они политически менее ангажированы. Только в ноябре 2002 г. был заключен контракт на поставку 5 тыс. автомобилей на сумму 80 млн.долл., а компания «Даймлер-Крайслер» обязалась поставить грузовики и запасные части к ним на сумму 13 млн.долл. До войны ежегодный объем торговли между двумя странами оценивался в 350 млн.долл., однако торговые операции через стран-посредников намного превосходили офици-

альные данные и равнялись более 1 млрд.долл. [5, с. 46].

В целом же отметим, что, ряд ведущих государств, выступивших в ходе иракского кризиса против политики и планов Вашингтона, не смогли создать реальный антиамериканский альянс и альтернативный силовой центр, способный на равных конкурировать с ним на международной арене. Успех военной операции англо-американской коалиции в Ираке создал иную геополитическую ситуацию, которая диктовала новые «правила игры» между ведущими государствами. Иракский кризис стал индикатором политических процессов, которые происходили в системе международных отношений. Он подтвердил лидирующую роль США в мировой политике, в то же время показал, что и другие центры политического влияния могут активно вмешиваться в процессы. Однако их возможности были ограничены, прежде всего, в силу того, что задачи обеспечения глобальной и региональной безопасности и стабильности требовали принятия в отношении иракского режима кардинальных мер, которые могли устранить исходившие от него угрозы. Выступая против планов Вашингтона, ведущие государства исходившие, прежде всего, из собственных интересов, не смогли создать эффективный и действенный антиамериканский альянс и выступить реальной альтернативой их планам в регионе.

Литература

1. Bağırova A. 2003-cü il İraq müharibəsi ərafəsində “böyük güclərin” siyasətinə dair // Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2010, №1, s.93-98
2. Багирова А. Внешняя политика Ирака (1968-2003). Баку: Адильоглу, 2003, 540 с.
3. Багирова, А. Иракский кризис: внутренний и международный аспекты / А.Багирова. – Баку: Elm və təhsil, – 2017. – 376 с.
4. Багирова А. Иракская проблема в контексте международных отношений в начале XXI века // Sosial elmlər. 2004, №1, с.26-36
5. Берг, И. Новые и прежние проекты ФРГ в свете религиозных конфликтов в Ираке //– Москва: Ближний Восток и современность, ИВ РАН, – 2009. №23, – с.44-51
6. Бородкина Н.В. Ближневосточная политики Франции в период президентства Ж.Ширака. Автореф. к. и. н. Ярославль, 2010, 197 с.
7. Внешнеполитическая стратегия республиканской администрации США (2001-2002 гг.) / Под ред. В.А. Кременюка и П.Т.Подлесного. – Москва: ИСКР АН, – 2002. – 106 с.
8. Выступление Министра иностранных дел Франции г-на Доминика Галузо де Вильпена на пленарном заседании Совета Безопасности / <https://www.un.org/unmovic/france7march.html>
9. Зверева Т.В. Франко-американские отношения и иракский кризис / Эволюция мирового порядка и внешнеполитическая стратегия России. М.: Научная книга, 2003, 60-77 с.
10. Канинская, В.Н. Военная акция в Ираке: позиция Франции //– Москва: Иракский кризис. Международный и региональный контекст, ИВ РАН, – 2003. – с. 94-100.
11. Кузнецов, В. Американское общественное мнение и использование военной силы: Период президентства Дж.Буш-младшего (2001-2009 гг.) / В.Кузнецов. – Москва: ЛИБРОКОМ, – 2010. – 448 с.
12. О положении в стране. Документ, представленный президентом Дж. Бушем Конгрессу США, – 2002. – 39 с.
13. Синовец, П.А., Гребцов, В.В. Об эволюции американской стратегии сдерживания на примере Ирака //– Москва: Ближний Восток и современность, ИВ РАН, – 2004. №24, – с. 115-124
14. Совместное франко-германское заявление // www.deutschebotschaft-du
15. Совместное заявление России, Германии, Франции // <https://www.rbc.ru/politics/05/03/2003/5703b54b9a7947783a5a4521>

16. Филатова А.А. Отношения США и Франции в конце XX - начале XXI вв. Автореф. к.и.н., М.: 2010, 31 с.
17. Цит. по: Франция. В поисках новых путей / Отв. Ред. Ю.И.Рубинский. – Москва: Весь Мир, – 2007. – 624 с.
18. Цыкало В., Юдин А. Военно-политический диалог ЕС – НАТО: проблемы и перспективы
<http://www.rau.su/observer/2005/1>
19. Bush, G.W. State of the Union Adress. January 29, 2002:
<https://georgewbushwhitehouse.archives.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>
20. Gordon Rh., Shapiro J. Allies at War: America, Europe and the Crisis over Iraq / Rh. Gordon, J. Shapiro. – N.Y.: McGrew, 2004, 327 p.
21. Kaplan, L.F., Kristol, W. War over Iraq: Saddam's tyranny and America's mission / L.F. Kaplan, W. Kristol. – California: Encounter Books, – 2003. – 170 p.
22. Keegan, J. The Iraq war / J. Keegan. – New York: Knopf, – 2004. – 321 p.
23. <http://www.izvestia.ru/news/332808>

Xülasə

Aidə Bağirova

2003-cü il İraq müharibəsi aparıcı dövlətlərin maraqları kontekstində

Məqalədə 2003-cü ildə baş vermiş İraq müharibəsi kontekstində aparıcı dövlətlərin müharibə ərəfəsində yürütdüyü siyasətin önəmli aspektləri təhlil olunmuşdur. Məqalədə bu dövrdə yer almış ABŞ-Fransa və ABŞ-Almaniya arasındakı ziddiyyətlərin yaranma səbəbləri və mahiyyəti öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda göstərilmişdir ki, aparıcı dövlətlər öz maraqlarına əsaslanmalar da ABŞ-ın siyasətinə qarşı effektiv alyans qurmağa və real alternativ kimi çıxış etməyə nail olmamışdılar.

Açar sözlər: İraq, ABŞ, Fransa, Almaniya, NATO, BMT TŞ, Aİ, 2003-cü il müharibəsi, beynəlxalq münasibətlər.

Summary

Aida Bagirova

The 2003 Iraq War in the context of the interests of leading states

The article analyzes important aspects of the policy pursued by the leading states on the eve of the war in the context of the Iraq war that took place in 2003. The article reflects the reasons and essence of the contradictions between the US-France and the US-Germany that took place during this period. At the same time, it is shown that the leading states, although based on their own interests, did not succeed in building an effective alliance against the US policy and acting as a real alternative.

Keywords: Iraq, USA, France, Germany, NATO, UN Security Council, EU, 2003 War, International relations.

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.18>

Cəbi Bəhramov

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutunun
“Qərbi Azərbaycan tarixi” şöbəsinin rəhbəri, t.ü.f.d., dosent
cebi1959@gmail.com
Azərbaycan*

BAKİ NEFTİ VƏ QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏN AZƏRBAYCANLILARIN DEPORTASIYASI TARİXİ (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991)

Açar sözlər: Bakı nefti, Böyük Britaniya, Osmanlı Türkiyəsi, AXC, Qərbi Azərbaycan, deportasiya

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlində Bakı dünya neft sənayesinin mərkəzinə çevrilmişdi. Bakı neft sənayesində Avropa və Çar Rusiyasının maliyyə maqnatları ilə bərabər milli kapital nümayəndələri də təmsil olunmuşdu. 1901-ci ildə dünya neft hasilatının 52 faizi, Rusiya neft hasilatının 95 faizi Bakı neft sənayesinin payına düşürdü. 1914-cü ildə I Dünya müharibəsinin başlanmasının əsas səbəblərindən, bəlkə də ən əsas səbəbi Bakı neft sənaye rayonunun hansı maliyyə gücünün təmsil etdiyi dövlətin əlinə keçməsi idi. Bakı neftinə sahib olmaq üçün Çar Rusiyası və Sovet Rusiyası ilə bərabər Böyük Britaniya, Fransa, ABŞ və Almaniya dövlətləri bir-biri ilə kəskin mübarizə aparırdı. Həmin dövrdə Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş L.Core yazırdı: “...müharibənin sonunda Antantanın üstünlüyünə baxmayaraq, alman bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatlar xeyli uzanar və onun hansı nəticələri verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı”.

İranda Böyük Britaniyanın Əlahiddə Korpusunun komandanı general Denstervil bu fikri təsdiq edərək yazırdı: “Bakının əhəmiyyəti böyük idi... Bizim planımız Xəzər dənizində üstünlüyü ələ almaq idi, bunu isə yalnız Bakını tutmaqla həyata keçirmək mümkün idi, yəni bu şəhəri “düşmən işğalından müdafiə etmək lazım idi”. Sonralar İngiltərənin “The Times” qəzeti elə belə də yazırdı: “Biz ora getdik ki, Bakının neft mənbələrini ələ keçirək”. Bu fikrin təsdiqi olaraq Uinston Çörçil 1918-ci ildə Böyük Britaniyada nəşr olunan “Nur İST” jurnalında çap etdirdiyi məqaləsində yazırdı: “Neft məsələsində

Bakının tayı-bərabəri yoxdur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir. Əgər neft kralıqadırsa, Bakı onun tacıdır”.¹ Regionda baş verən hadisələrlə yanaşı onun hüdudlarından kənar da Bakı nefti ilə bağlı yeni gizli və açıq siyasi sövdələşmələr aparılırdı. Belə ki, 1918-ci il avqustun 27-də Sovet Rusiyası və Kayzer Almaniyası arasında Osmanlı Türkiyəsindən gizli bir saziş imzalanmışdı.

Razılaşmaya əsasən Bakıda neftin çıxarılması Sovet Rusiyasının iştirakı və nəzarəti altında olmalı, onun dördü biri isə Almaniya veriləli idi”. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən dövrdə Bakı neftini ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan dövlətlərin Cənubi Qafqaz siyasətində erməni amili, onlardan istifadə hər addımda özünü büruzə verirdi. Buna görə də bütün bu dövrdə gedən hərbi-siyasi proseslər fonunda Azərbaycan xalqı bütün ümidlərini Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin göstərə biləcəyi yardıma ümid edirdi.

1918-ci il mayın 24-də Tələt paşa Batum konfransındakı Osmanlı Türkiyəsi nümayəndə heyətinin rəhbəri Xəlil bəy Menteşəyə göndərdiyi teleqramda yazırdı: “Ermənilərin bir hökumət halında təşəkkül etməsinə qətiyyənlə razı deyiləm. Kiçik bir erməni muxtariyyəti beş il sonra beş milyon əhalisi olan bir erməni dövləti halına gələcək və bütün Qafqaza hakim olaraq Şərqi Bolqarıstanına çevriləcək. İran və Amerikada olan bütün ermənilər orada toplanaraq, ingilis və fransızlardan hər cür yardım alaraq,

¹ История Азербайджана. Т.2. Баку, Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1954, 521 с.

gələcəkdə xristian gürcülərlə və çox asanlıqla birlikdə bizim əleyhimizə hərəkət edəcəklər”.² 103 il bundan əvvəl çox müdrikliklə deyilən bu sözlər bu gün artıq öz ağır dəhşətləri ilə reallığa çevrilmişdir.

1918-ci il mayın 29-da keçirilən ikinci iclasda İrəvandan olan Milli Şuranın üzvləri M.H.Seyidov, M.B.Rzayev və N.Nərimanbəyov yazılı şəkildə iki dəfə Milli Şuranın İrəvanın ermənilərə güzəştə gedilməsinə səlahiyyəti olmadığı halda, onun güzəştə gedilməsinə qarşı etiraz ərizəsi ilə müraciət etsələr də, iştirak edən 20 nəfər Milli Şura üzvü məsələyə münasibət bildirmədən qəbul edilmiş qərarın qüvvədə saxlanılmasına razılıq verdilər. Burada təbii olalar sual olunur: İrəvan şəhəri ermənilərə güzəştə gedərkən şəhər əhalisinin və onları təmsil edənlərin rəyi soruşulmuşdurmu? Sənədlər təsdiq edir ki, heç bir rəy sorğusu və yaxud bu istiqamətdə hər hansı bir addım atılmamışdı. Bütün bunlar bu qərarın həm siyasi, həm də hüquqi cəhətdən nə qədər səhv və bağışlanılmaz bir siyasi addım olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu zaman da Azərbaycan xalqının legitimlik hüququ pozulmuş oldu. çünki güzəştə gedilən ərazinin mülkiyyət hüququ ona məxsus idi. Bu hüququ çox təəssüflər olsun ki, biz özümüz pozmalı olduq.

Digər tərəfdən, İrəvan şəhərinin ermənilərə verilməsi məsələsi Erməni Milli Şurası tərəfindən Azərbaycan XC Milli Şurasına müraciətindən sonra müzakirə olunmuşdu və çox təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan şəhəri və onun quberniya əraziləri güzəştə gedildikdən sonra 1918-ci il mayın 28-də özünün müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisi 100.6 min kv.km təşkil edirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, dövrün arxiv sənədlərində bu tarixə qədər bütün Cənubi Qafqazın ərazisi 210.000 kv.km. olmuşdur ki, onun da 61.5 min kv.km.-i Gürcüstana, 9.000 kv.km-i güzəştə gedilən ərazi kimi ermənilərə, Brest və Batum konfranslarının qəbul etdikləri qərarlara görə 45.5 min kv.km isə Osmanlı Türkiyəsinə məxsus idi.

Ermənilər onlara edilən güzəşt nəticəsində hüquqi məkan əldə etdikdən dərhal sonra Şimali Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və Qara-

bağın dağlıq ərazilərinin Ermənistanla birləşdirilməsi iddiası ilə çıxış etdilər, halbuki ermənilər 1918-ci ilin mayında Batum danışıqları zamanı bu ərazilərə iddia etməyəcəkləri barədə öhdəlik qəbul etmişdilər. Lakin, 1918-1920-ci illərdə İrəvan quberniyasından başqa əraziləri ələ keçirə bilməyən ermənilər 1920-ci il aprelin 28-də Şimali Azərbaycan Sovet Rusiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra bolşeviklərin himayəsi ilə yeni ərazilər əldə etməyə nail oldular.

Sovet Rusiyası hökuməti Gürcüstan və Daşnak Ermənistanın missiyaları ilə ərazi məsələlərini Azərbaycan SSR hökumətindən gizli aparırdı. Ən dəhşətlisi isə o idi ki, Azərbaycan SSR nümayəndə heyəti belə danışıqlara cəlb edilərkən onları ya milliyyətə ermənilər, ya da gürcülər təmsil edirdilər. 1920-ci ilin iyunundan avqustun 10-dək aparılan danışıqların nəticəsi olaraq İrəvan şəhərində Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasında müqavilə imzalanarkən, bir sıra diplomatik sənədlərin də sübut etdiyi kimi, burada Azərbaycan SSR-in milli-dövlət mənafələrinə ciddi qəsdlər edilərək Zəngəzur və Naxçıvanın Daşnak Ermənistanına verilməsi planlaşdırılmışdı. Bu zaman Sovet Rusiya hökuməti S.Orconikidzenin belə bir iddiasından çıxış edirdi ki, «...məlum siyasi şəraitdə Ermənistan bizə lazım ola bilər».³ İrəvanda danışıqlar tərəfləri gələcək sülh müqaviləsini tanımağa məcbur edən protokolun imzalanması ilə qurtardı, ki, həmin sazişlə də Ermənistan Qarabağdan imtina etməli, ancaq Zəngəzur və Naxçıvanı almalı idi.

Əslində Azərbaycanın tarixi torpaqlarının Daşnak Ermənistanına verilməsi planı V.Leninin razılığı ilə İ.Stalin tərəfindən hazırlanmışdı. Çünki, sonrakı illərdə bu torpaqların hissə-hissə zəbt olunması və bu ərazilərdə yaşayan əhalinin deportasiyası da İ.Stalin tərəfindən həyata keçirilmişdi. 1920-ci il noyabrın 4-də İ.Stalin, S.Orconikidze, T.Qabrielyan, Leqran, Ə.Qarayev və başqalarının iştirakı ilə keçirilən iclasda Sovet Rusiyası ilə Daşnak Ermənistanı arasındakı müqavilənin şərtlərinə toxunularkən İ.Stalinin fikri əsasında belə bir qərar qəbul edilmişdi: “Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanına verilməsi haqqında təklif olunan maddə nə siyasi, nə də strateji cəhətdən sərfəli deyildir və yalnız son halda

² Vasif Qafarov. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı, Azərnaşr, 2011, 474 s.

³ ARPIİSSA, f.558, s.I, iş 22, v.1-2

baş tuta bilər”.⁴ İclasda həmçinin Siyasi Büronun Naxçıvan və Zəngəzurə aid fikrinin əsaslandırılmasını hazırlamaq N.Nərimanova həvalə olunmuş, habelə İ.Stalinin bu məsələ ilə RK(b)P MK ilə danışıqlar aparmasınadək Ermənistanə təqdim edilən müqavilə barədə qəti qərar çıxarmamaq haqqında razılaşma əldə olunmuşdu. Bu qərarın özü bir daha göstərir ki, Azərbaycan torpaqları Sovet Rusiyası tərəfindən hərraca qoyulmuşdu. Həmin qərarın «B» bəndində yazılırdı: «Sovet Azərbaycanı ilə Sovet Ermənistanı arasında heç bir sərhəd mövcud deyildir». Qərarın «Q» bəndində Zəngəzur və Naxçıvanın Ermənistanə verilməsi, «D» bəndində isə Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddəratını təyin etmək hüququ verildiyi göstərilirdi.

Zəngəzurun Qərb hissəsinin ermənilərə verilməsi, sadəcə Sovet Rusiyasının təzyiqi ilə “bağışlanması” istiqamətində daha bir ciddi addım 1920-ci il dekabrın 1-də atıldı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan torpaqlarının Ermənistanə bağışlanmasını həyata keçirən İ.V.Stalin Bakı Sovetinin 1920-ci il dekabrın 1-də qəbul etdiyi qərara münasibətini belə bildirmişdi: “Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir, Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir”.⁵

1920-ci il dekabrın 2-də İ.Stalinin «Azərbaycanın fatehi» adlandırdığı S.Orconikidze V.İ.Leninə və onun özünə Bakı Sovetində qəbul edilən qərarın məzmununu çatdırmışdı. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Zəngəzurun qərb hissəsinin Ermənistan SSR-ə verilməsi rəsmən elan olunsa da, qəzanın onun idarəçiliyinə keçməsi dərhal baş vermədi. Belə ki, 1921-ci il yanvarın 12-də Azərbaycan KP MK Siyasi və Təşkilat Bürolarının iclasında Zəngəzurun müsəlman əhalisi yaşayan hissəsinin inzibati cəhətdən təşkili haqqında qərar qəbul etdi. Zəngəzurun azərbaycanlı əhalisini sıxışdırmaqda davam edən ermənilər bununla kifayətlənməyərək sonralar bir sıra ərazilərin də ələ keçirilməsinə nail oldular. Belə ki, Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyətinin 1927-ci il 1 yanvar tarixli iclasında Mehri-Cəbrayıl qəzasında 24 kəndin, 1927-ci il 20 iyun tarixli iclasında isə Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının 1.065 desyatın ərazisi-

nin bu və ya digər qəzalara aid edilməsi məsələləri müzakirə edildi. Yenə də bu qanunverici hakimiyyət orqanının 1929-cu il fevralın 18-də M.Sxakayanın sədrliyi, Azərbaycan nümayəndələrindən isə D.Bünyadzadə, M.Bağirov və S.Yaqubovun iştirakı ilə keçirilən iclasda Mehridə erməni rayonu yaratmaq adı altında Zəngilan rayonunun üç kəndi: Nüvədi, Ernəzir və Tuğut-Ermənistan SSR-ə verildi.⁶ Beləliklə, Zəngəzurun cənub-qərb hissəsindəki torpaqların da ermənilərə «bağışlanması» və burada Mehri rayonunun təşkili ilə Azərbaycan SSR özünün tərkib hissəsi olan Naxçıvan diyarından ayrı salındı, bu bölgə ilə əlaqə çətinləşdi.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1921-ci il Qars müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş sərhədlərinə gəldikdə isə, **həmin müqavilədə Naxçıvan ərazilərinin qarantı kimi çıxış edən Osmanlı Türkiyəsi dövlətinin razılığı olmadan Cənubi Qafqaz Sovet MİK Rəyasət Heyətinin 1929-cu il 18 fevral tarixli qərarı ilə bölgənin 657 kv.km. ərazisi Ermənistanə SSR-ə verildi.** Bu orqanın 1938-ci il 5 mart tarixli iclasının qərarına əsasən isə Şərurun Sədərək və Kərki kəndləri ətrafındakı müəyyən ərazilər Ermənistan SSR-ə keçdi.⁷ Bundan sonra bu ərazilərin avtoxton əhalisi olan azərbaycanlılar üçün faciələr dövrü başladı.

1947-ci il dekabrın 23-də İ.Stalin “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhalinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” SSRİ Nazirlər Sovetinin 4083 sayılı qərarını imzalayır. Bu qərarın imzalanmasına qədər mərkəzi hökumət daxilində qəribə proseslər cərəyan etməyə başlayır. Ermənistan SSR rəhbəri Q.Arutinov təcili olaraq təxirəsalınmaz məsələlərin həlli üçün Moskvaya İ.Stalinin yanına çağırılır. 3 dekabr 1947-ci il tarixdə M.C.Bağirov azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürülməsi təklifinə razılıq verməyə məcbur edilir. Bundan sonra SSRİ Nazirlər Soveti 1947-ci il 10 dekabr tarixində ermənilərin SSRİ-yə köçürülməsi işinin davam etdirilməsi haqqında qərar qəbul edir. Ondan 4 gün sonra Azərbaycan SSR rəhbəri M.C.Bağirov 4,5 ay müddətinə “məzuniyyətə”

⁴ ARPIİSSA, f.I, iş 22, v.17.

⁵ ARPIİSSA, f.I, iş 24, v.51-52.

⁶ Akif Muradverdiyev. Zəngəzur: tariximizin yaddaşı. Bakı, «Xəzər», 2007, 1023s.

⁷ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (Aprel 1920-iyun 1941). Bakı, «Elm», 2008, 630s.

göndərilir. Bütün bunlardan sonra yuxarıda adı çəkilən qərar qəbul edilir.⁸ Lakin bu qərarın qəbul edilməsinə qədər diqqəti cəlb edən bir sıra hadisələr də baş verir.

1948-ci ilin matn 3-də M.C.Bağirovun və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevin Azərbaycan SSR rayon partiya komitələrinin katiblərinə və rayon İK-nin sədrələrinə vurulan teleqramlarda Ermənistan SSR-dən və ilk növbədə İrəvan şəhərindən 1947-ci ilin dekabr və 1948-ci ilin yanvar-fevral aylarında 200-ə qədər ailənin icazəsiz olaraq Gəncə şəhəri və ətraf ərazilərə köçmüş ailələr barədə məlumatların verilməsi tələb olunur və bu işin yoxlanılması Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə Şöbəsinin rəisi erməni N.A.Brutensə tapşırılır.⁹ N.A.Brutensin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə tam məxfi qrif ilə ünvanladığı məlumatda (sənəd №10) onun Gəncə (o zaman Kirovabad) Şəhər Soveti sədrinin müavini Abdullayev və şəhərin Nizami rayonu İcraiyyə Komitəsinin sədri Namazovla keçirdiyi görüşlər haqda bəhs edir, lakin icazəsiz köçənlərin sayının bilinmədiyini göstərir. Məlumatda göstərilir ki, köçüb gələn Gəncə şəhəri yaxınlığında saldıqları Yeni İrəvan qəsəbəsində yaşayırlar. Köçüb gələn 200 ailədən 50 ailə Gəncə şəhərində, qalanları isə Qazax, Ağstafa, Şəmkir və Gədəbəy rayonları ərazilərində məskunlaşmışlar. Həmçinin, verilən məlumatda İrəvan şəhərindən köçən 50 ailənin hamısının Gəncə şəhərində məskunlaşması qeyd edilməklə bərabər, onların əksəriyyətinin İrəvanda Ticarət Nazirliyi və ictimai işə sistemində çalışdıqları üçün burada onların çoxunun işsiz qaldıqları göstərilir.¹⁰

Təkcə bu faktın özü 1945-1946-cı illərdə Ermənistan SSR rəhbərliyinin və erməni-qriqoriyan kilsəsinin İrəvan şəhəri və ətraf rayonlarda yaşayan yerli azərbaycanlı əhali üçün dözülməz şərait yaratdıqlarını təsdiq edir. Elə bu səbəbdən də yerli azərbaycanlı əhali öz doğma torpaqlarını tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır.

⁸ Политбюро ЦК РКП(б) ВКП(б). Повестки для заседания 1919-1952. Каталог. Т. III, 1940-1952, с.497-449; ЦК ВКП(б) и региональные партийные комитеты. 1945-1953. Москва, 2004, с.338.

⁹ Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası 1948-1953-cü illər (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s. 88.

¹⁰ Yenə orada səh.94.

Bütün bu vəziyyətdən İ.Stalinin müfəssəl xəbəri var idi və 1948-ci il martın 10-da o SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların və digər azərbaycanlı əhəlinin Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi ilə əlaqədar tədbirlər haqqında” 754 saylı ikinci qərarı qəbul etdi. Bu qərarlar daşnak ruhlu Ermənistan SSR rəhbərlərinə yerli azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasətini açıq-aşkar dövlət səviyyəsində həyata keçirməsi üçün hüquqi əsas verirdi.

1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarla göstərilirdi ki, “kөнüllүлүк prinsipi” əsasında Ermənistan SSR-dən 1948-1950-ci illərdə 100 min azərbaycanlı köçürülsün. 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min və 1950-ci ildə 50 min nəfərin köçürülməsi nəzərdə tutulurdu.¹¹

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Köçürmə İdarəsinin rəisi milliyətçə erməni olan vəzifədən N.A.Brutens azad edilir və onun yerinə N.D.Allahverdiyev təyin edilir. N.D.Allahverdiyevin Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin sədri T.İ.Quliyevə ünvanlandığı 4 iyun 1951-ci il 239 saylı “Ermənistan SSR-nin dağlıq bölgələrindən köçürülmüş 215 ailənin məskunlaşma yerində iqlim şəraitinə uyğunlaşmayaraq, geri, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaları haqqında arayış”da Ermənistan SSR Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin və Xalq Təsərrüfatının Qeydiyyatı İdarəsinin məlumatlarına istinadən köçürülmə prosesinin əvvəlkinədək, yəni 1948-ci ilədək Ermənistan SSR-də 25 min azərbaycanlı ailəsinin təxminən 110 000 nəfərin yaşadığı göstərilir ki, onlardan da 9000 ailə – təxminən 35 000 nəfəri düzən ərazilərdə, qalan 75 min nəfəri, yəni 16 000 ailə isə yüksək dağlıq ərazilərdə yaşayırdı.¹²

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrə aid rəsmi dövlət sənədlərində Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların ümumi sayı ilə bağlı göstərilən rəqəmlər fərqliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, köçürmə prosesinin əvvəlində əks etdirən iki sənəddə “Xaricdən gələcək ermənilərin torpaq və yaşayış yerləri ilə təmin edilməsi üçün 130 min azərbaycanlının Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in az məskunlaşmış, pambıqçılıq rayonlarına köçürülməsinə icazə veril-

¹¹Yenə orada, s.8.

¹² Yenə orada, s.542.

məsi barədə Azərbaycan SSR və Ermənistan SSR RK(b)P MK birinci katibləri M.C.Bağirov və Q.A.Arutinovun 3 dekabr tarixli məktubda Ermənistan SSR-də yaşayan azərbaycanlıların sayı 130 min nəfər göstərildiyi halda, həmin dövrü əks etdirən 1951-ci il 4 iyun tarixinə aid 239 sayılı sənəddə isə onların sayının 110 000 nəfər olduğu göstərilmişdi.¹³ Bu qeyri-dəqiqlik belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, Ermənistan SSR rəhbərliyi bu respublikada yaşayan yerli azərbaycanlı əhalinin sayını qəsdən saxtalaşdırmışdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu qərarların qəbul edilməsi yerli azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən köçürülüb Azərbaycan SSR ərazisində yerləşdirilməsi probleminin bütün ağırlığı Azərbaycan SSR hökumətinin üzərinə qoyulmuşdu. Köçürülmə prosesini sürətləndirmək məqsədilə Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə Nazirlər Sovetinin köçürmə şöbəsinin Azərbaycan SSR Nazirlər sovetinin sədri T.İ.Quliyev və Azərbaycan KP MK katibi H.Ə.Seyidov tərəfindən M.C.Bağirova 18 mart 1948-ci il tarixdə (sənəd №1) “Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında köçürmə şöbəsi”nin yenidən qurularaq, onun bazasında köçürmə İdarəsinin yaradılması və bu İdarənin Ermənistan SSR-də müvəqqəti nümayəndəliyinin təşkil edilməsi haqqında” yazılı məlumat təqdim olunur və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin köçürmə məsələləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi M.N.Məmmədov təyin edilir.¹⁴ Bundan sonra isə azərbaycanlı əhalinin köçürülməyə razılıq vermələri üçün Azərbaycan SSR-dən elm, mədəniyyət və incəsənət xadimlərindən ibarət təbliğat briqadaları Ermənistan SSR-in azərbaycanlılar yaşayan rayonlara göndərilir.

Görülən tədbirlərə baxmayaraq, Ermənistan SSR-in bütün rayonlarında azərbaycanlılar bu zorakı köçürülmə aksiyasına etirazlarını müxtəlif formalarda bildirmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, mərkəzi hökumətin bu ədalətsiz qərarına yazılı şəkildə ilk etiraz edən Zəngəzurun Mehri rayonu Nüvədi kəndinin əhalisi olmuşdur. 1948-ci il aprelin 23-də Nüvədi kəndinin

əhalisi adından (“Qırmızı sərhəd kolxozu”) İ.V.Stalinə ünvanlanan məktubda bu kəndin 1920-ci ildən Azərbaycan SSR tərkibində olduğu göstərilir və qeyd olunur ki, bu kəndin ərazisi yenidən Azərbaycan SSR Zəngilan rayonu tərkibinə qaytarılsa daha ədalətli olar. Məktubun sonunda ədalətli bir qərarın qəbul ediləcəyinə ümid ifadə olunur.¹⁵ (Sənəd №52)

Əslində mərkəzi hökumət nümayəndələri və Ermənistan SSR rəhbərliyi heç bir müqavimətin və ya etirazın olmayacağına ümid bəsləyirdilər. Lakin, onlar yanılmışdılar. Bu fikri təsdiq edən belə sənədlərdən daha biri Azərbaycan Respublikası Milli **Arxiv İdarəsinin Dövlət Arxivinin** 411-ci fondunda saxlanılır. Ermənistan SSR-in Daxili İşlər Naziri, general-mayor Xoren Qriqoryanın (bu həmin Xoren Qriqoryan idi ki, 30-cu illərdə Azərbaycan SSR XDİK-nin müavini işləyərkən minlərlə azərbaycanlının günahsız yerə həbs olunmasına, sürgün edilməsinə və güllələnməsinə bais olduğunu öz anasına yazdığı məktubda etiraf etmişdi – C.B.) 1948-ci il mayın 3-də Azərbaycan K(b)P MK-nin birinci katibi M.C.Bağirova ünvanlandığı və “tam məxfi” qrifi altında uzun müddət gizli saxlanılan 11 səhifəlik arayışda köçürülməsi nəzərdə tutulan azərbaycanlı əhalinin əhval-ruhiyyəsi öz əksini tapıb.¹⁶ Arayışın giriş hissəsində göstərilir ki, “düşmən ünsürlər” bu köçürülməni SSRİ ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında müharibə olacağı təqdirdə, azərbaycanlılara etimad göstərilməməsinin təzahürü kimi qiymətləndirirlər.¹⁷ Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, əgər Türkiyə NATO-ya üzv qəbul edilməsəydi və ABŞ-la strateji müttəfiqlik haqqında sənəd imzalamasaydı, SSRİ hökuməti Türkiyəyə qarşı müharibəyə başlayacaqdı. Həmin arayışın sonunda millətçi əhval-ruhiyyəli ermənilərin də fikirləri yer alıb. X.Qriqoryanın M.C.Bağirova ünvanlandığı məktubun sonunda Azərbaycan SSR-ə və Türkiyə Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkar mövqe tutan ermənilərin fikirlərinin qeyd edilməsi ona işarə idi ki, Ermənistan SSR-də ermənilərlə azərbaycanlılar bir yerdə yaşaya bilməzlər, ona görə də azərbaycanlıların köçürülməsi məsləhətdir. Məsələn, arayışda Ermə-

¹³ Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s.542.

¹⁴ Yenə orada, s. 95-96 (sənəd №11).

¹⁵ Yenə orada, s.153-154 (sənəd №52).

¹⁶ Azərbaycan Respublikası dövlət Arxivi, fond 411, siyahı 26, iş 34, vərəq 65.

¹⁷ Yenə orada, vərəq 65.

nistan SSR Sosial Təminat Nazirliyinin tədris kombinatının texnologiya müəllimi Minas Arakelyanın dediklərindən sitat gətirilir: "...Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən köçürüləcəkləri məsələsi şübhə doğurmur. İlk növbədə Araz və Yuxarı Arpaçay çaylarının sahillərində yaşayan azərbaycanlılar köçürüləcək. Sonra İrəvan şəhərindən azərbaycanlılar köçürüləcək. İlk növbədə sərhəd rayonlarında yaşayan azərbaycanlılardan qurtulmaq tamamilə anlaşılındır, belə ki, onlar tez-tez dövlət sərhədini pozurlar. Türkiyə isə onlardan özü üçün casus yuvaları yaradır".¹⁸

İrəvan sakini Yervand Mesropyan öz qonşusu ilə söhbətində: "azərbaycanlıları nəinki Ermənistandan deyil, həmçinin Naxçıvandan da köçürmək, sonra isə bu ərazini Ermənistana birləşdirmək lazımdır" – demişdir.¹⁹

Bundan sonra bu istiqamətdə real addımlar atan Ermənistan SSR rəhbərliyi 1948-ci ildə təkcə İrəvan şəhərindən və onun Spandaryan, Stalin, Kirov, Molotov rayonlarından ümumilikdə 437 təsərrüfatın köçürülməsinə və 1886 nəfərin deportasiyasına nail olunmuşdu.²⁰ Deportasiya olunanlar içərisində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun 45 nəfər üzvü və Azərbaycan Pedaqoji Məktəbinin 83 nəfər heyəti var idi. Pedaqoji İnstitut Bakı şəhərinə, Pedaqoji Məktəb isə Göygöl rayonuna köçürüldü.

İrəvan şəhəri rayonlarından köçürülən azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-in Bakı, Gəncə, Daşkəsən, Naxçıvan şəhərlərində, Göygöl, Şəmkir, Beyləqan və Quba rayonları ərazilərində yerləşdirilmişdi.²¹

Fransadan gələn, vaxtilə daşnak ordusunda dəstə başçısı olmuş və Kirovakanda (1936-cı ilədək Böyük Qarakilsə – C.B.) yaşayan Sumbat adlı erməni deyirmiş: "Vaxtilə daşnaklar Naxçıvan MSSR-in Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsini qoysalar da, buna nail ola bilməmişdilər. İndi isə bu məsələni qoymaq vaxtıdır, beləliklə, Ermənistanın torpaqlarını genişləndirmək olar".

¹⁸ Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, fond 411, siyahı 26, iş 34, vərəq 75.

¹⁹ Yenə orada.

²⁰ Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, s.244-245.

²¹ Yenə orada.

Aşağıda göstərilən cədvəldə isə İrəvan şəhərindən 5.000 və Leninakan şəhərindən isə 250 nəfər azərbaycanlının köçürülməsi nəzərdə tutulmuşdu.²² 1949-cu ilə aid rəsmi sənədlərdə İrəvan şəhəri və rayonlarından Azərbaycan SSR-in Göyçay, Yevlax, Saatlı və Salyan rayonlarına 8 təsərrüfat və 39 şəxsin köçürüldüyü qeyd edilmişdir.²³ Bu anti-insani siyasəti həyata keçirən Ermənistan SSR rəhbərliyi növbəti ildə azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi ilə bağlı qərar qəbul edir. Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin "1950-ci ildə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsinin planı" haqqında qərarı bu fikri təsdiq edir. Qəbul edilmiş qərara əsasən 1950-ci ildə İrəvan şəhəri və onun Stalin, Kirov, Spandaryan və Mikoyan rayonlarından ümumilikdə 24 təsərrüfat və 102 nəfər şəxs Bakı şəhəri, Sabirabad, Beyləqan və Göyçay rayonlarına köçürülmüşdür.²⁴ 1951-ci ilə aid rəsmi məlumatda isə İrəvan şəhərindən Sabirabad rayonuna 9 təsərrüfat və 42 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunmuşdur.²⁵ 1952-ci ilə aid rəsmi məlumatda yenə Sabirabad rayonu ərazisinə İrəvan şəhərindən 22 təsərrüfatın və 73 şəxsin köçürüldüyü göstərilmişdir.²⁶ 1953-cü ilə aid məlumatda isə İrəvan şəhərindən köçürülən 21 təsərrüfatın və 73 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunsa da, onların Azərbaycan SSR-in hansı bölgəsində yerləşdirildiyi göstərilməmişdir.²⁷

Beləliklə, 1948-1953-cü illər ərzində İrəvan şəhəri və onun rayonlarından Azərbaycan SSR-in şəhər və rayonlarına 521 təsərrüfatın və 2215 nəfər azərbaycanlının köçürüldüyü rəsmi arxiv sənədləri ilə təsdiq olunur. Ümumilikdə isə azərbaycanlı əhalinin Ermənistan SSR və onun paytaxtı İrəvan şəhərindən deportasiyası prosesinin gedişatına nəzər saldıqda, məlum olur ki, 1947-ci il dekabrın 23-də və 1948-ci il martın 10-da qəbul olunmuş qərarlara əsasən Ermənistan SSR ərazisindən Azərbaycan SSR ərazisinə 1948-ci ildə 10 min, 1949-cu ildə 40 min, 1950-ci ildə 50 min nəfər azərbaycanlı əhalinin köçürülməsi planlaşdırılsa da, onu həyata keçir-

²² Yenə orada səh.241

²³ Yenə orada.

²⁴ Yenə orada,səh.491.

²⁵ Yenə orada,səh.588.

²⁶ Yenə orada səh.635

²⁷Yenə orada səh.681.

mək mümkün olmamışdır. 1954-cü il yanvarın 12-də Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarda 1948-1953-cü illər ərzində Azərbaycan SSR ərazisinə 11 914 təsərrüfat və 52 956 nəfərin köçürüldüyü, o cümlədən Ermənistan SSR ərazisindən 9 875 təsərrüfatın və 42 190 nəfərin köçürüldüyü qeyd olunur. Lakin, konkret olaraq Ermənistan SSR ərazisindən faktiki olaraq köçürmə planına görə 1948-ci ildə 9 652, 1949-cu ildə 12 835, 1950-ci ildə 17 155 nəfərin, 1951-ci ildə 5 598, 1952-ci ildə 4 928, 1953-cü ildə isə 2 794 nəfərin köçürüldüyü nəzərə alınsa, onda bu dörd ildə yuxarıda göstəriləyi kimi, Azərbaycan SSR ərazisinə köçürülənlərin sayı 52 956 nəfər olmuşdur.²⁸

Erməni faşizmini açıq şəkildə müdafiə edən SSRİ dövləti Ermənistan SSR ərazisindən – öz tarixi etnik torpaqlarından, İrəvan şəhəri də daxil olmaqla, **264 kənddən, 7 şəhərdən və o cümlədən İrəvan şəhərindən 897 nəfər və bütöblükdə 187 min azərbaycanlı şəxs deportasiya olundu**, onlara məxsus 31 000 ev, şəxsi təsərrüfat, 165 kollektiv təsərrüfatların əmlakı talandı, **242 nəfər öldürüldü, 1 154 nəfər yaralandı**, yüzlərlə adama işgəncə verildi və qız-gəlinlərin namusu təhqir olundu. 15 mindən çox kürd və 3minə yaxın rus millətinə məxsus əhali Ermənistan SSR-dən çıxarıldı.²⁹

1988-1989-cu illərdə Ermənistanın hərbi-ideoloji təcavüzünün güclənməsi nəticəsində deportasiya, etnik təmizləmə və soyqırımına məruz qalan azərbaycanlı əhali Azərbaycan SSR-ə pənah gətirdi. Mərkəzi hökumətin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində genişlənən Ermənistanın hərbi təcavüzü onu milli azadlıq mübarizəsinə qaldırdı. 1990-cı il yanvarın 20-də SSRİ Prezidenti M.S.Qorbaçov ermənilərin ərazi iddialarına qarşı etiraz edən Azərbaycan xalqını cəzalandırmaq üçün Bakı şəhərinə SSRİ və Azərbaycan SSR-in Konstitusiyaları və respublikanın suveren hüquqları pozularaq qoşun yeridilməsi haqqında fərman verdi və Azərbaycan xalqına qarşı soyqırımını cinayəti törədildi.

SSRİ dövlətinin bu cinayətinə qarşı öz ilk etiraz səsinə qaldıran görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev oldu. O, 1990-cı il yanvarın 21-də Azərbaycan SSR-in Moskva şəhərindəki Daimi Nümayəndəliyinə gələrək SSRİ dövlətinin rəhbəri M.S.Qorbaçovu Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi soyqırımını cinayətində ittiham etdi və onun bu etirazı bütün dünyada böyük əks-sədaya səbəb oldu.

SSRİ dövlətinin Azərbaycan xalqına qarşı törətdiyi cinayətə etiraz olaraq Heydər Əliyev 1990-cı ilin iyulunda Sov. İKP sıralarını tərk etdiyini bəyan edərək Vətəni Azərbaycana qayıtdı. Respublika rəhbərliyi Heydər Əliyevin ölkənin siyasi mərkəzi olan Bakıda qalmaması üçün hər cür təxribatlara əl atdı və o terror aktı ilə hədələndi. Həyat üçün real təhlükənin mövcud olduğunu hiss edən Heydər Əliyev Naxçıvan MR-na getməyə məcbur oldu. O, 1990-1993-cü illərdə ağır blokada şəraitində olan Naxçıvan MR-nın yaşaması, onun sərhədlərinin qorunması üçün mümkün olmayanı mümkün etdi.

Heydər Əliyev 1991-ci ilin fevralında Azərbaycan Ali Sovetinin sessiyasında Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı çox sərt məzmununda məruzə ilə çıxış etdi və o zaman Azərbaycan dövlətinin problemin həlli ilə bağlı konkret tədbirlər proqramı olmadığını söylədi. Lakin, onun irəli sürdüyü tədbirlər respublika rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmədiyi üçün çox qısa bir zaman ərzində Azərbaycan xalqına düşmən tərəfindən çox ağır zərbələr vuruldu. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdi və çox qısa zaman ərzində beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildi.

1918-1935-ci ilədək Ermənistanda **28 Azərbaycan mənşəli toponim** artıq dəyişdirilmişdi. Bundan sonra Azərbaycan xalqının tarixi coğrafiyasına qarşı dövlət səviyyəsində törədilən bu cinayət prosesi geniş miqyas almağa başladı. Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin fərmanları əsasında 1935, 1938, 1939, 1940, 1946, 1947, 1948, 1949, 1950, 1957, 1962, 1968, 1969, 1977, 1978, 1980-ci illərdə respublika ərazisində Azərbaycan mənşəli bütün toponimlər dəyişdirilərək erməniləşdirildi. 1988-ci ilin avqustunadək indiki Ermənistan Respublikası ərazisində **521 Azərbaycan mənşəli yaşayış məskənlərinin adları** dəyişdirilmişdir.

²⁸ Azərbaycan Respublikasının Milli Arxiv İdarəsi. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər) (sənədlər toplusu). Bakı, 2013, səh.683.

²⁹ Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı, «Elm», 2008, 258 s.

Bu məsələlər və bundan sonra bu istiqamətdə 2006-cı ilədək atılan addımlar, yəni Azərbaycan mənşəli adların dəyişdirilməsi ilə qəbul edilmiş qərarlar 2008-ci ildə erməni dilində nəşr olunmuş “Ermənistan Respublikasının yaşayış məntəqələrinin lüğəti” adlı kitabda öz əksini tapmışdır. Burada söhbət bu nəşrə daxil edilən Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin “Ermənistan SSR-in inzibati-ərazi bölgüsü” nəşrlərinin (1976-cı il və 1988-ci il), o cümlədən Ermənistan Respublikası parlamentinin 3 aprel 1991-ci il, 8 avqust 1991-ci il və 4 iyul 2006-cı il tarixli fərmanlarından gədir. Bundan əlavə, belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan SSR-də Azərbaycan mənşəli toponimlərin dəyişdirilməsi prosesi ilə yanaşı, bir neçə kəndi bir təsərrüfatda birləşdirmək yolu ilə azərbaycanlı kəndlərinin adları Ermənistan SSR-in yaşayış məntəqələrinin siyahısından silinmişdir. Belə ki, Ermənistan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 5 fevral 1978-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycan adlı yaşayış məntəqələrinə: Aşağı Kilsə – Quqark, Ağtala – Kamo, Zəngibasar – Masis, Basarkeçər – Vardenis kimi erməni mənşəli adlar verilmişdir.

1918-1987-ci illərdə indiki Ermənistan ərazisində **254 azərbaycanlı yaşayış məntəqəsi** müxtəlif yollarla: əhalisi etnik təmizləməyə, deportasiya və soyqırma məruz qoyulmaqla onların yaşayış məntəqələri **siyahıdan silinmişdir**. Bu kəndlərin böyük əksəriyyəti Qərbi Azərbaycanda (Ermənistanda) azərbaycanlılara qarşı 1918-1920-ci illər soyqırımı və 1948-1953-cü illər deportasiyasından sonra xaraba qalmışdır.

1978-ci ildə **23 rayonda 60 Azərbaycan mənşəli toponim dəyişdirilmişdir**. 1988-1989-cu illərdə Ermənistan ərazisində azərbaycanlı əhaliyə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirildikdən sonra Ermənistan Respublikası Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 1991-ci il 9 aprel tarixli fərmanı ilə 90 yaşayış məntəqəsinin, 8 avqust 1991-ci il fərmanı ilə **16 yaşayış məntəqəsinin**, Ermənistan parlamentinin 4 iyul 2006-cı il tarixli qərarı ilə isə əvvəllər azərbaycanlılara məxsus olmuş **31 yaşayış məntəqəsinin adları dəyişdirilərək erməniləşdirilmişdir**.

Ümumiyyətlə, son dövrdə **702 Azərbaycan mənşəli inzibati-ərazi vahidinin adları dəyişdirilmişdir**. 7 noyabr 1995-ci ildə Ermənistan Respublikasının inzibati-ərazi bölgüsü

haqqında yeni qanun qəbul edilmişdir. Müasir “Ermənistan”ın yeni inzibati-ərazi bölgüsünə əsasən həmin vaxtadək mövcud olan rayonlar üzrə bölgü ləğv edilmiş, əvəzində 11 vilayət (mərz) yaradılmışdır.

Hazırda Ermənistan ərazisində dövlət tərəfindən digər bir proses – hidronimlərin (çay, göl, bulaq və s.) və oronimlərin (dağ, dərə, aşırım, düzənlik və s.) adlarının dəyişdirilməsi prosesi gədir. Diqqəti çəkən bir məqam da ondan ibarətdir ki, müəyyən mərhələlərlə xarici ölkələrdən gəlib azərbaycanlıların yaşamış olduqları ərazilərdə məskunlaşan ermənilər indinin özündə də yer-yurd adlarını elə əvvəlki adları ilə – yəni azərbaycanlıların vaxtilə verdikləri adlarla çağırırlar.

Oykonimləri, hidronimləri, oronimləri özündə əks etdirən bir sıra spesifik saytlarda yerləşdirilən xəritələrdə, xarici turizm şirkətlərinin saytlarında, yol bələdçiliyi üçün buraxılan nəşrlərdə, astronomik portallarda keçmiş adlar, əsasən, saxlanılır. Məsələn, www.astrolab.ru, www.travelpost.com, www.fallingrain.com saytlarında müasir Ermənistan Respublikasında mövcud olan, uzunluq və en dairəsini göstərən minlərlə toponim öz əksini tapmışdır ki, onların da mütləq əksəriyyəti türkmənşəli əski adlarını özündə saxlayır (bütün bu məlumatlar t.ü.f.d. Nazim Mustafanın 2014-cü ildə AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunmuş «Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı» adlı kitabdan götürülmüşdür).³⁰

Erməni faşizminin Azərbaycan xalqına qarşı yeritdiyi deportasiya, etnik təmizləmə, soyqırımı və işğalçı siyasət nəticəsində insan hüquqları sahəsində qəbul edilmiş çoxsaylı beynəlxalq müqavilələrdə əksini tapmış normalar, o cümlədən BMT Baş Assambleyasının 260 (III) A Qətnaməsi (179-cu plenar iclas, 9 dekabr 1948-ci il) ilə qəbul olunmuş və 1991-ci ildə qüvvəyə minmiş «Soyqırımı cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında» konvensiyasının «İnsan hüquqlarına dair Ümumdünya Bəyannaməsi»nin, «Mülki və siyasi hüquqlar üzrə Beynəlxalq Pakt»ın, «İrqi ayrı-seçkililiyin bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında» Beynəlxalq konvensiyanın, «İşgən-

³⁰ Nazim Mustafa. Vandalizm: tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, 2014, s. 9-15.

cələr və digər qəddar, qeyri-insani və ya insan ləyaqətini alçaldan münasibətlərə qarşı və ona görə cəzalandırma haqqında» konvensiyanın, «Uşaq hüquqları haqqında» konvensiyanın, o cümlədən «Silahlı münaqişə baş verdikdə mədəni dəyərlərin qorunması haqqında» Haaga konvensiyasının (1954-cü il), «Mədəni sərvətlə-

rin qeyri-qanuni dövriyyəsi haqqında» Paris Konvensiyasının (1970-ci il) YUNESCO-nun «Ümumdünya mədəni və təbii irsin mühafizəsi haqqında» Konvensiyasının (1972-ci il) və «Arxeoloji irsin mühafizəsi haqqında» Avropa Konvensiyasının (1992-ci il) bütün müddəaları pozulmuşdur

Summary

Jabi Bahramov

Baku Oil and the Deportation of the Azerbaijani Population from the Territory of Western Azerbaijan (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991)

The article shows that during the 20th century, in order to possess Baku oil, one of the most valuable natural resources of the Azerbaijani people, the most serious crimes were committed: deportation, ethnic cleansing, genocide in the territories of Southern and Northern Azerbaijan. The article presents these issues based on archival and official documents. The materials used are new and are introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: *Baku oil, Great Britain, Ottoman Turkey, ADR, Western Azerbaijan, deportation*

Резюме

Джаби Бахрамов

Бакинская нефть и депортация азербайджанского населения с территории Западного Азербайджана (1906, 1918-1920, 1948-1955, 1987-1991 гг.)

В статье показано, что в течение XX века с целью обладания бакинской нефтью, одним из самых ценных природных богатств азербайджанского народа, были совершены тяжчайшие преступления: депортация, этническая чистка, геноцид на территориях Южного и Северного Азербайджана. В статье эти вопросы излагаются на основе архивных и официальных документов. И использованные материалы новы и впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: *Бакинская нефть, Великобритания, Османская Турция, АНР, Западный Азербайджан, депортация*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.27>

Eynulla Mədətli

*AMEA-nun Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun
elmi işlər üzrə direktor müavini, tarix elmləri doktoru
Azərbaycan
emadatli@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9315-9990*

CAVAD HEYƏTİN ƏSƏRLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN XALQININ VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNİN FORMALAŞMASI MƏSƏLƏSİ

Açar sözlər: Cavad Heyət, türklər, Azərbaycan türkcəsi, kəsrəviçilik, “Varlıq” dərgisi.

Giriş. 2025-ci ilin mayın 24-də Azərbaycanın, İranın, eləcə də bütün türk dünyasının görkəmli alimi və mütəfəkkiri Doktor Cavad Heyətin anadan olmasının 100 illiyidir. Eyni zamanda onun təməlini qoyduğu, sahiblik və redaktorluq etdiyi, şəxsi vəsaiti ilə maliyələşdirdiyi “Varlıq” dərgisinin (jurnalının) 46 yaşı tamam olur. Qəlbində və əməllərində böyük Azərbaycan sevgisini yaşadan və təmsil edən bu nurlu şəxsiyyəti ölkəmizdə sevir və dəyərləndirirdilər. Güney Azərbaycanda haqlı olaraq Dədə Qorquda bənzədilən və el ağsaqqalı, vətənpərvər ziyalı kimi tanınan Doktor Cavad Heyət vətəni İrani və doğma Azərbaycanı ürəkdən sevən, onun elminə, mədəniyyətinə sədaqətlə xidmət edən fədakar alim və nurlu mütəfəkkir idi. İranda cərrahlıq sahəsində bir sıra ilklərin və tibb dərslərinin müəllifi olan həkim-cərrah kimi, eyni zamanda, hələ Qacarlar dövründən adlı-sanlı ailənin mənsubu kimi həm sağlınq dövründə, həm də İslam Cümhuriyyəti zamanında özünün ədəbiyyat, mədəniyyət, dilçilik, fəlsəfə, ilahiyyat və sair sahələrdəki tədqiqatları ilə şan-şöhrət qazanmışdı. İstanbulda tibb təhsili alması və yaranan ailə bağları bu ölkəyə, arıncıca bütün türk xalqlarına onun gənclik dövründən formalaşan maraq və sevgisini daha da artırmışdı.

Doktor Cavad Heyət 13 avqust 2014-cü ildə Bakıda vəfat etmişdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında avqustun 14-də bu böyük mütəfəkkirlə vida mərasimi keçirilmiş, vəsiyyətinə uyğun olaraq Bakıda, dövlət səviyyəsində təşkil edilən mərasimlə İkinci Fəxri xiy-

banda dəfn edilmişdir. Cavad Heyət məzarı ilə də Azərbaycan Milli Hökumətinin başçısı Seyid Cəfər Pişəvəri kimi, Güneylə Quzey arasında mənəvi-ruhi körpü missiyasını yerinə yetirir. Onun zəngin elmi irsinin hərtərəfli tədqiq edilməsi, günümüzdə də aktuallığını itirməyən fikir və düşüncələrinin, elmi araşdırmalarının və ictimai fəaliyyətinin yadigarı olan əsərlərinin dərinlən araşdırılması və geniş ictimaiyyətə çatdırılması olduqca əhəmiyyətlidir.

Cavad Heyət fenomeni Azərbaycan Respublikasında

Hələ sovetlər dönəmində, 1982-ci və 1987-ci illərdə Azərbaycanın görkəmli tibb professoru Nurəddin Rzayevin dəvəti ilə Bakıya gəlməyə nail olmuş, Bəxtiyar Vahabzadə, Xudu Məmmədov və başqa görkəmli alim və ədiblərimizlə tanışlıq və dostluq əlaqələri qurmuşdu. Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra daha tez-tez Azərbaycan Respublikasına səfər edən Cavad Heyət bizim tanınmış elm və mədəniyyət xadimlərimizin, yaradıcı ziyalılarımızın çevrəsində sevilən və dəyərləndirilən həmvətənimizə çevrilmişdi. Onun milli istiqlal şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə ilə dostluğu böyük şəxsiyyətlərin böyük dostluğundan daha üst səviyyədə idi və xarici səbəblər üzündən güneyli – quzeyliyə bölünmüş Azərbaycan xalqının vahidliyinin, birliyinin və bölünməzliyinin təcəssümü idi. İstiqlal şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə yazırdı: “Bu qeyri-adi insan üçün şəxsi duyğu, şəxsi istək demək olar ki, yoxdur. O, bu ötəri dünyamızda gördüyü hər şeyə Vətəninin bu günü və

gələcəyinin gözləri ilə baxır. Yaxşı işlərimizə, uğurlarımıza uşaq kimi sevinir, qüsurlarımıza isə bu Vətənin müdrik ağsaqqalı kimi kədərlənir... O, həkim kimi adamların vücudunu, naşir, ədəbiyyatçı və tarixçi alim kimi vətəndaşlarının mənəviyyatını müalicə edir, onları öz soykökünə – yəni mənəvi varlığına qaytarır. Mən mənsub olduğum xalqa bundan böyük xidmət tanımir və cənublu fikir və ürək qardaşımın o şəraitdə elədiklərinin böyüklüyü qarşısında səcdə edirəm”. (4, s.24-27)

Cavad Heyət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının, ölkəmizin bir çox Universitetlərin və elmi qurumların fəxri doktoru seçilmiş, anadan olmasının 70 illiyi, 80 illiyi, 85 illiyi ölkəmizdə yüksək səviyyədə qeyd edilmiş, bir çox kitabları İranda, Azərbaycanda, Türkiyədə nəşr edilmiş, eləcə də haqqında kitablar, çoxlu məqalələr yazılmışdır. Ömrünün son aylarına qədər xəstələrini müalicə etməkdən, Azərbaycanın həm Güneyində, həm də Quzeyində mərifçilik fəaliyyətini davam etdirməkdən vaz keçməmişdir. Bu sətirlərin müəllifinin 1993-cü ildə Naxçıvan Dövlət Universitetində Doktor Cavad Heyətlə tanışlıqdan başlanan dostluğu Tehrandan diplomatik xidmətlə əlaqədar çalışdığı 1996-2001-ci illərdə daha da yaxın və səmimi olmuş və bu mənəvi bağlılıq böyük şəxsiyyətin vəfatınadək davam etmişdir.

Ulu Öndər Heydər Əliyev Cavad Heyətin şəxsiyyətini, milli-mədəni sahədəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi və bir neçə dəfə onu qəbul edərək səmimi söhbətlər etmişdi. 1994-cü ilin martında xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin iştirakı ilə keçirilən ilk görüşdə Ulu Öndər Cavad Heyətdə çox güclü təəssürat yaratmış, onu Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi və haqq işinin müdafiəsi sahəsindəki fəaliyyətinə həmişəlik işıq salmışdı. Görüşdə Heydər Əliyev Cavad Heyətin elmi-ictimai fəaliyyətinə, eləcə də onun rəhbərlik etdiyi “Varlıq” jurnalının əhəmiyyətli roluna dair fikirləri, Cavad Heyəti Azərbaycanla qonşu İran arasında münasibətlərə töhfə verən ziyalı kimi dəyərləndirməsi həmsöhbətinə dərin təsir etmişdi. Yaratdığı səmimi ortam şəraitində Heydər Əliyev Cavad Heyətdən özünün Naxçıvanda yaşadığı və Ali Məclisə rəhbərlik etdiyi dövrdə nə üçün onunla görüşməyə gəlmədiyini erkənə soruşmuşdu. Cavad Heyət Tehrandan həmin dialoqu olduğu kimi

bu sətirlərin müəllifinə belə danışmışdı: *“Heydər Əliyev məni səmimiyyətlə qəbul edib ehtiram göstərdi, mənim haqqımda və İranda elmi-ədəbi fəaliyyətim, xüsusilə də “Varlıq” dərgisi barəsində xoş sözlər deyərək həm bilgisi, həm də göstərdiyi yaxınlıq hissləri ilə məni heyrləndirdi. Onun nə qədər xalqı və milli bir siyasət xadimi olduğunu özüm üçün dərhal və tam qəbul etdim. Birdən gülümsər bir ifadə ilə soruşdu ki, Cavad bəy, mən neçə il idi ki, Naxçıvanda idim, sən niyə mənimlə görüşməyə gəlmədin? Bu iradəni gözləmədim, çox xəcalət çəkdim, açığı deməyi doğru saydım. Dedim ki, möhtərəm Heydər bəy, orada bizlər Sizi əvvəllər əmniyyət generalı və kommunist kimi, sonra da Şourəvinin başında duran yüksək şəxslərdən biri kimi tanıyırdıq. Əgər Sizin bu qədər milli, azərbaycançı olduğunuzu, eyni zamanda mənim şəxsiyyətim və fəaliyyətimə bildiyinizi zənn etsəydim, Sizinlə görüşmək üçün Tehrandan Naxçıvana izin-dizin sürünüb gələrdim”.* (5)

Cavad Heyət 2007-ci il iyunun 23-də Tehrandan Azertaca müsahibəsində Heydər Əliyevin onu özünə dost bilməsini yüksək dəyərləndirərək deyirdi ki, mən bu bu dahi insanın fikirlərindən, sözlərindən, prinsiplərindən həmişə bəhrələnmişəm. O, həqiqətən öndər, dahi şəxsiyyət idi. Azərbaycanı bələlərdən xilas etmiş Heydər Əliyev ən böyük adlara layiqdir.

Prezident İlham Əliyev də Cavad Heyətdə diqqət və qayğı göstərirdi. 2005-ci il iyunun 27-də onu qəbul etmiş, fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişdi.

Prezident ölkəmizə tez-tez səfərə gələn bu fədakar alimimizə Bakının mərkəzində ev hədiyyə etmişdi, həyatının son 9 ilini Bakıya gələndə Nizami küçəsindəki geniş evində keçirən Doktor Cavad Heyətin qapısı həm bütün xəstələrinin, həm də dostlarının üzünə açıq idi. Cavad Heyət Heydər Əliyev siyasətinin Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildiyinə çox sevinirdi. O demişdi: *“Mən inanıram ki, Azərbaycan Prezident Heydər Əliyev yolu ilə sonadək inamla irəliləyəcəkdir. Çünki İlham Əliyevin bu şərəfli missiyada güvəndiyi Azərbaycan xalqı, bəhrələndiyi Heydər Əliyev dühasıdır”.* (1)

Qeyd edilməlidir ki, Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı, ölkəmizin ən ağır günlərində dünya şöhrətli cərrah, Tehrandan Azad İslam

Universitetinin Cərrahiyyə kafedrasının müdiri, “Cavid” klinikasının rəisi Doktor Cavad Heyət Birinci Qarabağ müharibəsində yaralanmış 150 nəfər vətəndaşımızın İranda müalicəsini təmin etmiş, onlarla Qarabağ qazisini həyata qaytarmış, Cənubi Azərbaycan həkimlərini Azərbaycanda və İranın müxtəlif şəhərlərində yaralı əsgərlərimizin müalicəsinə cəlb etmiş, ölkəmizə tibbi dəstək sahəsində çox geniş miqyaslı fəaliyyət göstərmişdir. O vaxtın Azərbaycan mətbuatında bu barədə çoxlu məlumatlar vardır.

Ermənistanın Qarabağı işğalının və xalqımıza divan tutulmasının ağrıları yaşayan Doktor Cavad Heyətin bununla əlaqədar 1993-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti Süleyman Dəmirələ göndərdiyi məktubunu həm də “Varlıq” dərgisində dərc etməsi İranda xoş qarşılanmasa da, ona ciddi maneələr törədilmədi. Bu açıq məktubda Cavad Heyət yazırdı: “Bu gün Arazın quzeyindəki dindaş və soydaşlarımız, yəni, qardaşlarımız tarixdə az rastlaşdığımız bir faciə və soyqırımına (qətli-am) məruz qalmışlar, həm də böyük bir millət və ya güclü bir dövlət tərəfindən deyil, bütün tarix boyu himayəmiz altında yaşayan və ədalətimiz sayəsində bütün insani haqlardan faydalanan ermənilər tərəfindən! Təbiidir ki, onların belə bir azğınlıq və cinayətə təşəbbüs və cəsarət göstərmələrinə səbəb bütün müsəlmanların, ələlxüsus, türklərin düşmənləri olan bugünkü böyük dövlətlərin dəstəkləri və yardımları olmuşdur...Bu məzlum, silahsız, ordusuz və əsarətdən yenicə çıxmış qardaşlarımızı yalqızımı buraxmalıyıq? Erməni-daşnak ordusunun onların yurdlarına həyasızcasına təcavüzünə, qadın və kişilərini, qoca və uşaqlarını acımadan öldürmələrinə tamaşaçıyı qalacağımız? Bu, bizlərin şərəfinə, türklüyə və müsəlmanlığa, nəhayət, insanlığa yaraşarmı? Bu bizim şanlı tariximizə sığarmı?” (3, s.129-130)

Bu məktubun ruhu və müəllifin umacağı olduqca təbii və insani idi, bu hər zaman erməni təəssübşəşliyi mövqeyində dayanan İranın rəhbərliyinə də ciddi ismarış idi.

Qeyd edilməlidir ki, Cavad Heyətin elmi və maarifçilik fəaliyyətinin zirvəsində onun təşəbbüsü və yaxın məsləkdaşlarının iştirakı ilə təsis edilən “Varlıq” dərgisi yer alır. ABŞ-da eləcə də, Qərbdə Azərbaycanşünaslıq sahəsində dəyərli tədqiqatları ilə tanınan Dr. Brenda Şaffer yazırdı: “Qurucular “Varlıq” adını Azərbay-

canlıların və onların özlərinə məxsus mədəniyyətlərinin İranda Pəhləvi rejimi altında mövcudluğunu davam etdirdiyini və bu rejimin onların fərqli kimliklərini yox edə bilmədiyini göstərmək üçün seçmişdilər”. (12, s.25)

“Varlıq” dərgisinin Yazıçılar Heyəti dərginin ilk sayındakı Baş sözdə bəyan edirdi ki, bu məcmuə Azərbaycan xalqının milli və mədəni varlığına, doğma dil və ədəbiyyatına, geniş sahəli folklor və el yaradıcılığına, iftixarlı keçmişinə, tükənməz bədii və hünəri qüdrətinə yol açmaq və onu təzə tarixi-ictimai şəraitdə daha insani, daha demokratik və daha qabaqcıl ülgülər ilə erayə etmək (irəli sürmək) arzusu ilə ortaya çıxır. (13, s.4)

“Varlıq” dərgisinin növbəti yazısı bu dərginin qurucu naşiri, az sonra isə sahibi və baş redaktoru olacaq dünyada tanınan Doktor Cavad Heyətə (1925 Təbriz – 2014 Bakı) məxsusdur. “Azəri türkcəsinin tarixinə qısa bir baxış” adlanan bu məqaləsində, əslində, Dr. Cavad Heyətin bu mövzuda gələcəkdə daha da genişləndirəcəyi fundamental elmi tədqiqatın əsas tezisləri öz əksini tapmışdı.

Bu məqalədə Cavad Heyət türklərin və türk dilinin meydana gəlməsini xülasə şəklində anladır. Qeyd edir ki, türk kəlməsi “törəmək”dən gəlir. Bu adla dövlət ilk dəfə miladın VI əsrində indiki Monqolustan ərazisində meydana gələn Göytürk dövləti olmuşdur. İslamdan əvvəl türkcə danışanların hamısına türk deyilirdi... Türk ellərinin İrana gəlişi Sasanilər zamanında başlamışdır. Bu Ənuşirəvanın farscaya çevrilmiş qeydlərində zikr edilmişdir. İslamdan sonra 3 böyük mühacirət olmuşdur: 1-ci XI əsrdə Səlcuqlarla başlanmış və türklər Anadoluya qədər irəliləmişlər və burada Səlcuq dövlətini qurmuşlar. 2-ci mühacirət moğollarla başlamışdır. Moğollar türk deyildilər, amma orduları əsasən türklərdən ibarət idi. 3-cü mühacirət Əmir Teymurun zamanında olmuş, sonralar da davam etmişdir. Əmir Teymur Osmanlı padşahı İldırım Bəyazidə qalib gələndən sonra özü ilə Anadolu türklərindən ibarət olan 100 mindən çox əsiri gətirib Ərdəbil və ətrafında yerləşdirmişdi. Bu əhali sonralar Şeyx Şəfinin övladlarının əsas dayağına çevrilmişlər. Səfəvilər dövründə Azərbaycan tamamilə türkləşmişdi. Kəsrəvinin tədqiq edib “Azəri” dili adlandırdığı dil qədimdən burada yaşayan tatların dilidir və bunun bi-

zim ana dilimiz olan Azəri türkcəsi ilə bir əlaqəsi yoxdur. (13, s.20)

Dr. Cavad Heyət yazır ki, Azəri türkcəsi və türkməncə türk dilinin Qərb ləhcəsinin Şərq şivələridir. Qərb türkcəsi qədim türkcənin oğuz ləhcəsidir və on üçüncü əsrdən sonra Osmanlı türkcəsi və Azəri türkcəsinə ayrılmışdır. Qədim türkcə Ural-Altay dil qrupuna bağlı qədim Türküstanın dilidir. Qədim türkcəyə xaqani türkcəsi də deyilir... “Türk dili, iltisaf və sonyapışıqlı dildir. Bu qurup dillərdə kəlmələrin kökü dəyişməz. Farsçada və digər Hind-Avropa dillərində isə kəlmələrin kökü dəyişə bilər. Məsələn, “qoftən” (demək) felinin kökü “bequ (de) “mi-quyəm” (deyirəm) kimi dəyişilir. (13, s.21)

Məqalədə türklərin və türk dilinin tarixi inkişaf yolu qısa xülasə şəklində və faktlarla şərh edilir: türklərin müsəlman olduqdan sonra yazdıqları şeirlə yazılan ilk əsər “*Qutadqu-bilik*” (Səadət verən bilgi) Qaraxanlılar zamanında 1070-ci ildə Yusif Xas Hasib tərəfindən yazılaraq Qaraxanlı hakimi Buğra xana hədiyyə edilib. Bundan sonra Mahmud Qaşqarının “*Divani Lügət üt Türk*”, Ədib Əhmədin “*Ətbətül-həqayiq*” əsəri (XII əsr) yazılıb.

Cavad Heyət qeyd edir ki, Azərbaycan ölkəsində ilk dəfə türkcə şeir yazan Qətran Təbrizidir. Sonra yazır: “Nizami Gəncəvi “*Leyli və Məcnun*”un müqəddiməsində türkcə yazmaq istədiyini bəyan edərkən padşahın əmri ilə əsərini farsca yazmışdır”.

Sonra Cavad Heyət İzzəddin Həsənoğlunun, *İmadəddin Nəsiminin*, Şah İsmayıl Xətayinin, Məhəmməd Füzulinin, Molla Pənah Vaqifin şeir dilini təsvir edir, nümunələr gətirir, Mirzə Şəfi Vazehi, Mirzə Fətəli Axundovu, Cəlil Məmmədquluzadəni, Mirzə Ələkbər Sabirini anladır, “*Hophopnaməni*” dəyərləndirir. Mərsiyə və nouhə ədəbiyyatına nəzər salır, bu sahədə yazmış Dəxil Mərağayini, Seyid Fəttah Mərağayini, Hacı Xudaverdi Xoyini, Əbülhəsən Rəcini, Seyid Əbülqasım Nəbatini, Qəməri, Rəncur xanımı oxuculara tanıdır. Yazır: “XX əsrdə Şimali Azərbaycanda şeir və ədəbiyyat çox qabağa getdiyi halda İran Azərbaycanında Pəhləvi xanədanının istibdadı və türk düşmanlığı siyasəti sayəsində türk dili və fərhəngi duraxlamış və hətta dalıya qalmışdır”. (13, s.25)

Məqalədə Cavad Heyət ümidvar olduğunu bildirir ki, faşist və qəsbkar rejimin İslam inqila-

bı ilə ortadan qalxması ilə onun məfkurəsi və fərhəngi izləri də silinəcək, çünki böyük filosof Bertrand Rassel demişkən, mədəni müstəmləkəçilik siyasi müstəmləkəçilikdən daha faciəli və təhlükəlidir və onu yox etmək siyasi müstəmləkəçiliyin məhvindən daha çətinidir. (13, s.26)

Burada Cavad Heyət Məhəmməd Əli Fərzanənin “*Məbani dəstur zəban-e Azərbaycani* (Azərbaycan dilinin qrammatikasının əsasları) kitabının gənc həmvətənlərimizin bu dili yaxşı öyrənməsində əhəmiyyətli olacağını söyləyir.

Əlifba məsələsinə toxunan Cavad Heyət qeyd edir ki, bu gün türk xalqları 3 əlifbada yazır: “Latın, ərəb və slavyan. Ərəb əlifbası min ildən çox işlədilir. Latın əlifbası ilk dəfə Bakıda, sonra da Türkiyədə (1928) rəsmi qəbul edilmiş, fəqət Bakıda 1940-cı ildən sonra slavyan əlifbası Latın hərflərinin yerinə keçmişdir. Ərəb hərfləri 9 səslə hərfləri olan türk dilinə kafi olmayıb bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün bəzi işarələrin artırılmasına ehtiyacı var. Bu xüsusda türkoloji alimi, dostum Həmid Nitqi “125 qaydalar” adında kitab yazmışdır. Ərəb hərfləri ilə Azəri türkcəsini doğru və hər kəsin oxuya biləcəyi şəkildə yazmaq üçün bu qaydaları oxumaq və əzbərləməyə lazımdır”. (13, s.27) Qeyd edək ki, məqalənin sonunda müəllif olaraq Cavad Heyət Təbrizi yazılmışdır.

Dərginin sonuncu məqaləsi Həmid Nitqinin “125 qayda” kitabından götürülmüş “*Dəsture negarəşe torki-azəri*” (Azəri türkcəsində yazı qaydaları) adlanır. Bu yazının verilməsi ciddi bir zərurətdən doğurdu, ona görə ki, Azərbaycan türkcəsində ərəb əlifbası ilə düzgün yazıb-oxumaq heç də asan məsələ deyildi. Həm də, o vaxtadək İranda Azərbaycan türkcəsində qəbul edilmiş müəyyən vahid yazı qaydaları yox idi. Ana dilində nəinki yazmağın-oxumağın, hətta danışmağın qadağan edildiyi zamanda bu məsələ gündəliyə gələ bilməzdi. Vaxtilə 1945-1946-cı illərdə Azərbaycanda Milli Hökumət zamanında Azərbaycan türkcəsinə hərtərəfli rəvac verilsə də, hökumət işləri, tədris və mədəni-kütləvi tədbirlər ana dilində keçirilsə də, qısa zaman ərzində dilin qrammatikasında, onun ədəbi dil olaraq işlədilməsində vahid qaydaları işləyib hazırlamaq mümkün olmamışdı. Bu baxımdan adı çəkilən məqalə dərginin həm bu sayını, həm də sonra çıxacaq saylarını rahat oxuya bilmək, eyni zamanda ana dilində mətnlər hazırlamaq

üçün olduqca gərəklidir. Bu qaydalar, eyni zamanda, ölkədə təsis ediləcək yeni anadilli mətbuat vasitələri üçün faydalı vəsait idi. Sonrakı illərdə Doktor Cavad Heyət və məsləhətlərinin söyləri ilə bu yazı qaydaları daha da təkmilləşəcək və "Varlıq" ın yazı dili bütün İranda türkdilli mətbu orqanlar üçün örnək olacaqdı.

Sonralar Cavad Heyət fars dilində yazdığı "Türk dilinin tarixi və ləhcələri" əsərində mötəbər tarixi-elmi qaynaqlara dayanaraq İranda türk dilinin (Azərbaycan türkcəsi anlamındadır, çünki İranda hər kəs etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, xalqımızın istər tarixi Azərbaycan coğrafiyasında, istərsə də İranın əksər əyalətlərində sakin olan övladlarının danışdığı dili türk dili adlandırır – E.M.) qətiyyət fars dilindən törəmədiyini, azəri adlandırılan, əslində isə tat dili olan bu dillə heç bir əlaqəsinin olmadığını irəli sürmüşdür. Vurqulamışdır ki, İranda yaşayan türklər soy-kök etibarını ilə də türkdürlər, fars millətçilərinin iddia etdikləri kimi, türk dilində danışan "iraninejad"(iran, ari əsilli) deyildirlər, onlar hər cəhətdən türkdürlər. (14, s.21-22)

Qeyd edilməlidir ki, yuxarıda adı çəkilən mövzu Cavad Heyət bu sahədəki bütün elmi araşdırmalarının mərkəzində dayanır. Onun "Müqayisətül-lügətəyn" (İki dilin müqayisəsi), "Azərbaycan türkcəsinin adı və yeri", "İran və zəbənə qovmi" (İran və etnik dillər) və sair əsərlərində Azərbaycan dilinin fars dili ilə yanaşı tədris edilib yayılmasına əngəl törədənərlər ifşa olunurdu. (6, s.139)

Cavad Heyət fars dilində yazdığı və "Varlıq" dərgisinin 1982-ci ilin 3-4 saylı birgə nəşrində dərc edilən "Azərbaycan türkcəsinin adı və yeri" adlı məqaləsində paniranistlərin xalqımızın milli varlığı, dili, mədəniyyətinin inkar edilməsi cəhdləri edənərləri elmi tənqid edərək vurğulayırdı ki, Azərbaycanda işlədilən türk dili təkcə burada deyil, İranın bir çox fars məntəqələrində də yüzminlərlə adamın yüzilliklər boyu danışdığı dildir, ona görə də "Azərbaycan dili" dedikdə onun işləklilik dairəsi kiçildir. Bu dil otuzuncu illərədək istər el içində, istər kitablarda "Türk dili" adlanmışdır... İranda, Cənubi Azərbaycandasa milyonlarla adam deyir ki, mən türkcə danışırım. Füzulidən Sabirəcən bütün böyük şairlər də ana dilini "türk dili" adlandırır. (4, s.110)

Cavad Heyət yazır ki, Əhməd Kəsrəvinin "Azəri dili" haqqında kəşfi doğru olsa belə, o bugünkü Azərbaycan əhalisinin varlığına kölgə sala bilməz. Çünki "İranın çağdaş Türkdilli əhalisi elm tərəfindən kimliyi (etnik mənsubiyyəti) dəqiq müəyyən edilməmiş tayfa və qəbilələrin tarixi deyil, Mərkəzi Asiya və qonşu regionlarda böyük dövlətlər qurmuş, mədəniyyətlər yaratmış qədim Türklərin (Hunlar, Savirlər, Xəzərlər, Göytürklər, Uyğurlar və b.) tarixini nəzərdə tutur". (10, s.171) Cavad Heyət yazır: "Müasir alimlərin nəzərincə, ari irqi xəyali bir məfhumdur. Ariyalı və ya hind-avropalı sözü isə mədəni bir məfhumdur və Hindistandan Qərbi Avropaya qədər olan ərazidə yayılmış oxşar analitik xüsusiyyətlərə malik və kökü Hindistanın sanskrit dilinə gedib çıxan dil qrupuna deyilir. İltisəqi dillərin (Ural-Altay dilləri: türk, monqol, macar, fin və b.) əksinə olaraq bu dillərdə sözlərin kökü fel çəkimi əsasında dəyişir ("rəftən-rəft-mirəvəd" kimi). (7, s.160) Cavad Heyət yazır: "Əslən Təbriz türkü olan (?) Seyid Əhməd Kəsrəvi özü anti-türk mövqeyində durmuşdur...Cavanlığında ruhani paltarı geyən Kəsrəvi sonralar peyğəmbərlik iddiasına düşdü və özünün qondarma dinini "Pak dini" (təmiz din) adlandırdı. O, inanırdı ki, İran türkləri, xüsusən də Azərbaycan türkləri monqolların hakimiyyəti zamanında və sonra türkdilli olmuşlar və ona görə də türk dilini unutmalı, farsdilli olmalıdırlar. O. Bütün iranlıların fəxri olan fars ədəbiyyatının düşməni idi və hər dəfə Hafiz və Sədi və onlar kimilərinin divanlarını yığır yandırır. Kəsrəvi bu əqidədə idi ki, iranlılar işıqlı gələcəyə çatmaq üçün gərəklilik bir dilə və bir dinə (Kəsrəvi əməli-salehliyi) malik olsunlar". (7, s.162)

Dr.Cavad Heyət Əhməd Kəsrəvinin "İranda türk dili"məqaləsinə dair qeydləri həm təhlil, həm də tənqid baxımından olduqca diqqətəlayiqdir. O, qeyd edir ki, Ə.Kəsrəvinin ərəbcə yazdığı və "Əl lügətət türki fi İran" adlanan bu məqaləsi Suriyada "Əl-İrfan" jurnalında dərc edilmiş, sonra onu professor Evan Zeqal onu ingiliscəyə tərcümə etmiş, Harvard Universitetinin professoru Şəhəbi də ingilis dilindən farscaya çevirmiş və Əhməd Əmir Fərhangı isə onu Təbrizdə fars dilində nəşr etmişdir. Doktor C.Heyət "Varlıq"dərgisində 2007-ci ilin qış sayında bu məqaləyə ətraflı elmi münasirət

sibət bildirmiş, onun müsbət və mənfi tərəflərini oxucuların diqqətinə çatdırmışdır. C. Heyət qeyd edir ki, bu məqalədə Kəsrəvi Azərbaycan türkcəsi və İran türkləri haqqında həqiqətə uyğun və farsca yazılarından fərqlənən nəzəriyyələr irəli sürmüşdür. Elə bu səbəbdən də xaricdə çap olunmuş bu ərəbcə məqaləsi İranda yayılmamış və unudulmuşdur. Məsələn, Kəsrəvi yazır: “Azərbaycan türkcəsi özlüyündə mükəmməl, güclü, yaradıcı və bitkin dilin malik ola biləcəyi bütün özəllik və üstünlükləri özündə əks etdirən, mütərəqqi, təkmilləşmiş müstəqil bir dildir. Yazıda o qədər istifadə olunmasa da, özünə xas xüsusiyyət və özəlliklərə malikdir ki, bu xüsusiyyətlər onu dünyanın bir çox inkişaf etmiş dillərindən fərqləndirir”. (8, s.495-496)

C. Heyət Əhməd Kəsrəvinin Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişaf yolunu başdan-başa təhrif edən, həm onun sağlığında, həm də sonrakı dövrlərdə fars millətçilərinin istinad etdiyi zərərli və qərəzli mənbə sayılan “Azəri, yaxud Azərbaycanın qədim dili” əsərini əhatəli elmi tənqiddə məruz qoydu. Bu əhatəli məqalə 2006-cı ildə “Varlıq” dərgisinin xüsusi sayında dərc olundu və dərhal geniş oxucu dairəsinin marağına səbəb oldu. (13, s.51-59)

Azərbaycan Respublikasının İran İslam Respublikasında ilk səfiri olmuş Professor Nəsim Nəsimli yazır: “İranda türkçülüyün elmi zəminə oturması Doktor Heyətin adı ilə bağlıdır. C. Heyətin 1979-cu ildə əsasını qoyduğu “Varlıq” dərgisi İranda milli varlığımızın qorunması və müdafiəsində bir məktəb oldu. Bu məktəbin müdavimləriçətin şərtlərdə milli mübarizəmizi davam etdirməkdədirlər. (11, s.96)

1978-1979-cu illər inqilabından sonra İranda azərbaycanlılar tərəfindən yaradılmış 40-dan artıq anadilli mətbuat orqanından yalnız biri – “Varlıq” XXI əsrə qədəm qoya bildi. Ömrü 1-2 ildən artıq olmayan mətbuat nümunələrinin qapanmasının səbəbləri müxtəlif idi. “Varlıq”ın isə belə uzun ömür yaşamasının səbəbi birdir: Cavad Heyət fədakarlığı və Cavad Heyət uzaqgörənliyi”. (9, s.203)

Ədəbiyyat siyahısı

1. “Azertac”, 7 iyun 2007.
2. Vahabzadə, Bəxtiyar. Mənəviyyat fədaisi. Doktor Cavad Heyət. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1995.
3. Doktor Cavad Heyət. Tərtibçi M. Qasımlı. Bakı, “Azərbaycan” nəşriyyatı, 1995.
4. Doktor Cavad Heyət. Tərtibçi Məhərrəm Qasımlı. Bakı, “Azərənşr”, 1995, Ədalət Tahirzadə və Yunus Məmmədovun “Varlıq” toplusu və ana dili” məqaləsi.
5. Mədətli, Eynulla. Doktor Cavad Heyətin Azərbaycan sevdası və Bakı vurğunluğu. “525-ci qəzet”, 11 avqust 2017-ci il.
6. Hacıyeva, Yeganə. İran islam inqilabından sonra Cənubi Azərbaycanlıların ana dili uğrunda mübarizəsi -1979-2005-ci illər. Bakı, AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, 2017.
7. Heyət, Cavad. İranda nasionalizm və arxaizm kultü. – Güney Azərbaycan: Tarix və müasirlik, məsul redaktor Səməd Bayramzadə, Bakı, 2014.
8. Heyət, Cavad. Dilimiz, ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda. Bakı, “Elm və Təhsil”, 2011.
9. Məmmədli, Pərvanə. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı, “Sabah”, 2015.
10. Nəsimli, Nəsim. Güneyli-Quzeyli məsələlərimiz. Bakı, “Aypara 3”, 2013.
11. Nəsimli, Nəsim. Türkçü düşüncənin əsasları. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2022.
12. Şaffer, Brenda. Sınırlar ve kardeşler – İran ve Azərbaycanlı Kimliği, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, Çevirenler Ali Qara, Vüsal Kerimov, 2008.
13. “Varlıq” dərgisi, birinci sayı, Tehran, 1979, (ordibehişt 1358).
14. “Varlıq” dərgisi, 1982, say 37-38.

Summary

Eynulla Madatli

The issue of the formation of the Azerbaijani people and Azerbaijani Turkish in the works of Javad Heyat

In his work "History and Dialects of the Turkish Language" written in Persian, Javad Heyat, relying on reliable historical and scientific sources, argued that the Turkish language (Azerbaijani Turkish) in Iran is definitely not derived from Persian, and that it has no connection with language, which is called "azeri". It was emphasized that the Turks living in Iran are Turks by their ancestry, and are not "Turkish speaking iranians" (Iranian, Aryan origin), as Persian nationalists claim, but they are Turks in every way.

It should be noted that the above-mentioned topic is at the center of all of Javad Heyat's scientific research in this field. In his works "Mugayisatul-lughateyn" (Comparison of Two Languages), "The Name and Place of Azerbaijani Turkish", "Iran and Ethnic Languages" and others, he has studied in detail the historical evolution of Azerbaijani Turkish, the rich literary and scientific treasure created in this language, and published them in the journal "Varlig" of which he is the publisher, as well as in scientific publications of various countries of the world. Javad Heyat subjected Ahmad Kasravi's work "Azeri, or the Ancient Language of Azerbaijan", which completely distorted the historical development of Azerbaijani Turkish and was considered a harmful and biased source referred to by Persian nationalists both during his lifetime and in later periods, to comprehensive scientific criticism, emphasizing that this baseless, unscientific claim has no connection with reality and serves only the interests of some political circles.

Keywords: Javad Heyat, Turks, Azerbaijani Turkish, Kesravism, "Varlig" magazine.

Резюме

Эйнулла Мадатли

Вопросы формирования азербайджанского народа и азербайджанского языка в произведениях Джавада Хейата

В своем труде «История и диалекты тюркского языка», написанном на персидском языке, Джавад Хейат на основе достоверных исторических и научных источников предположил, что тюркский язык (азербайджано-турецкий) в Иране вовсе не является производным от персидского языка и не имеет ничего общего с языком, который называется «азери». Он подчеркнул, что турки, живущие в Иране, являются турками по происхождению, они не являются «иранинежадами» (иранского, арийского происхождения), говорящими по-тюркски, как утверждают персидские националисты, они турки во всех отношениях.

Следует отметить, что вышеупомянутая тема находится в центре всех научных исследований Джавада Хейата в этой области. В своих работах «Мукаисатул-лугатейн» («Сравнение двух языков»), «Название и место азербайджанского тюркского языка», «Иран и Забане Говми» («Иран и этнические языки») и других произведениях он подробно изучил историческую эволюцию азербайджанского тюркского языка и огромное литературное и научное богатство, созданное на этом языке, и опубликовал их в журнале «Варлыг», издателем которого он являлся, а также в научных изданиях разных стран мира. Джавад Хейат подверг всесторонней научной критике труд Ахмеда Касрави «Азери, или древний язык Азербайджана», который полностью искажает исторический путь развития азербайджанского тюркского языка и считается вредным и тенденциозным источником, цитируемым персидскими националистами как при его жизни, так и в более поздние периоды.

Ключевые слова: Джавад Хейат, турки, азербайджанские турки, кесравизм, журнал «Варлыг».

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.34>

Гюнель Сулейманова

диссертант Национального Музея Истории Азербайджана

Азербайджан

gunelsuleyman@gmail.com

ORCID: 0009-0004-1569-6685

МЕМУАРЫ ОФИЦЕРА ЭРНСТА ПАРАКВИНА КАК ИСТОЧНИК О СЕНТЯБРЬСКИХ СОБЫТИЯХ 1918 Г. В БАКУ

Ключевые слова: Эрнст Параквин, Азербайджанская Демократическая Республика, освобождение Баку, «Дашнакская колонна», «сентябрьская резня» 1918 года, Следственная комиссия, армянские погромы.

Введение: Одно из важнейших событий истории Азербайджана начала XX века это освобождение Баку 15 сентября 1918 г. силами Кавказской Исламской Армией во главе с Нуру пашой и объявление его столицей Первой Азербайджанской Республики. К сожалению, столь важное и радостное событие в истории Азербайджана впоследствии было омрачено очередными армянскими заявлениями о псевдогеноциде. Армянская историография годами муссирует данный миф. После освобождения Баку по данным армянских историков над мирным армянским населением города был учинен акт «геноцида», в результате которого были убиты ни больше, ни меньше от 25 до 35 тыс. человек. Фальсифицируя исторические факты и события, армянские авторы, на протяжении долгого времени используют сентябрьские события 1918 г. для антитуркской пропаганды. Первоисточником по изучению данной проблемы армянская сторона считает данные собранные Анкетной комиссией под руководством Б. Ишханяна. Материалы, собранные комиссией изобилуют неточностями, что будет доказано в ходе исследования. Интересным источником о сентябрьских событиях, являются мемуары офицера германского Генерального штаба Эрнста Параквина. Военная карьера Э. Параквина началась 1894 г. в баварской армии. Первую Мировую войну капитан Э. Параквин встретил в 4-м баварском пехотном полку. Первые ее месяцы молодой ген-

штабист провел в составе 33-й резервной дивизии. Огромная убыль кадровых офицеров и общий дефицит подготовленных генштабистов во все более разрастающейся армии быстро обеспечили Параквину перевод на более подходящую должность – одного из офицеров Генштаба. Вскоре Параквин был произведен в майоры, а затем и получил престижный Железный крест 1-го класса. В июле 1917 г. был назначен начальником штаба 6-й османской армии, действовавшей в Месопотамии. После развала русской армии положение Центральных держав на Кавказе и Среднем Востоке существенно улучшилось. В июне 1918 года для боевых действий на Кавказском фронте на заключительном этапе Первой Мировой войны была создана группа армий «Восток», командующим которой стал Халил паша, взявший с собой и Параквина, завоевавшего доверие начальства не только в профессиональном, но и в личном отношении. К сентябрю 1918 г. в группу армий «Восток» входило и соединение Кавказской Исламской Армии во главе с Нуру пашой. Одной из основных целей которой было освобождение Баку из под власти Бакинского Совета во главе со С. Шаумяном. В Бакинской операции главную ударную силу Кавказской исламской армии составляли войска, переброшенные из Восточной группы армий.

Мемуары Параквина прежде не публиковались ни в оригинале, ни в переводе. В азербайджанской историографии прежде не

привлекались к исследованию. Воспоминания охватывают 1917-1918 гг. – время участия Эрнста Параквина в военных компаниях в Месопотамии и на Кавказе. Данные материалы ныне находятся в библиотеке МГУ им. М.В.Ломоносова. Они насчитывают 230 машинописных страниц текста. В приложении 4 приведены два ранее не опубликованных доклада о событиях в Баку в сентябре-октябре 1918 г. Авторами обоих являются германские офицеры – майор Майр и подполковник Ф. фон дер Гольц. Судя по немногочисленным косвенным оговоркам в тексте, и на основе не слишком подробных сведений о позднем этапе жизни бывшего офицера Генштаба, исследователи мемуаров, сотрудники Института Всеобщей Истории РАН В. С. Мирзеханов и Л. В. Ланник считают, что они были написаны не ранее февраля-марта 1941 г. и *«с некоторой вероятностью можно полагать, что Параквин решил написать о пережитом на османской службе по просьбе сотрудников военного архива и в частности бывшего майора и ветерана восточного фронтов К. фон Мюльмана, который как раз в те годы (в 1940-м, а затем в 1942-м) опубликовал 2 важнейшие и до сих пор ценные работы по истории союзнического взаимодействия и особенно германского вклада в противостоянии на Балканах, а также на турецких театрах военных действий»* [7., 11].

Основная часть: События Февральской революции и октябрьский переворот в России не могли пройти бесследно для национальных окраин бывшей Российской империи. 15 ноября 1917 г. три основные нации на Южном Кавказе: азербайджанцы, грузины и армяне сформировали Закавказский Комиссариат. В январе 1918 г. его сменил Закавказский Сейм, который просуществовал до мая 1918 г. Мусульманская фракция Сейма, возглавляемая М.Э. Расулзаде, состояла из 44 депутатов. 26 мая 1918 г. Грузия объявила о своем выходе из Сейма, а 28 мая Азербайджан провозгласил свою независимость. Временной столицей был объявлен город Гянджа. Сюда же 16 июня 1918 г. переехало правительство Республики во главе с Фатали ханом Хойским.

Политический центр Азербайджана - г. Баку в этот период находился под властью Бакинского Совета во главе со Степаном Шаумяном, а затем перешел в подчинение «Диктатуры Центрокаспия». Антиазербайджанская деятельность Бакинского Совета ярко проявила себя в событиях 31 марта 1918 года. В тандеме с Армянским Национальным Советом и, заручившись военной помощью партии «Дашнактуцюн», в городе большевики устроили резню мусульман. За 3 дня в одном только Баку было зверски убито 12 тыс. мусульман [13, 27].

Жизненно важной, стратегической задачей правительства Азербайджанской Республики после переезда в Гянджу было освобождение Баку и перенесение сюда столицы. Лидер партии Федералистов Насиббек Усуббеков, прокомментировав сложившуюся ситуацию, заявил: «Центр Азербайджана - город Баку должен быть очищен от врагов. Потому что тело не может существовать без головы. Для этого сил нашего народа недостаточно. Существует большая потребность в помощи, и эту помощь может оказать нам только Османская империя» [2, 47].

После объявления независимости Азербайджан обратился за военной помощью к Османской империи. 4 июня 1918 г. между двумя государствами был подписан Батумский договор. По 4-ой статье договора, 5-я Кавказская дивизия под командованием Мурсал-паши направилась в Азербайджан, где объединилась с местными воинскими соединениями под командованием Али аги Шихлинского и стала именоваться Кавказской Исламской Армией. Армией руководил Нуру-паша. Основной её целью стало освобождение Баку. Решающие сражения развернулись под Гарамарьямом, Кюрдамиром, Шамахи, Бинагади. В результате сокрушительного поражения большевистские войска были вынуждены отступить. К 14 сентября Кавказская Исламская Армия подошла к Баку. Решающее наступление началось 15 сентября. В результате упорного 36-тичасового боя в воскресенье, в девятом часу утра город был взят. Освобождение Баку Кавказской Исламской Армией по своей значимости может быть сравнимо с провозглашением

независимости Азербайджанской Республики [12, 13].

Остановимся подробно на исследовании некоторых моментов, описанных в мемуарах, позволяющих дополнить картину сентябрьских событий 1918 г. и еще раз показать, что указанные события не являлись заранее организованным актом геноцида против армянского меньшинства города, а носили стихийный характер и сопровождались грабежами. После освобождения города перед Э.Параквином предстала следующая картина, подтверждающая вышесказанное: *«На пустынных улицах по дворам шныряли какие-то подозрительные вооруженные личности. Лавки были ограблены и стояли настежь. Груды разграбленных предметов были брошены в углы»* [7, 147]. По воспоминаниям Э.Параквина, в эти дни грабежам были подвергнуты не только армяне, но и остзейские немцы и официально, объявленные находящимися под германской защитой грузины, *«жалующиеся на чинимые турками безобразия»* [7, 148]. По словам Параквина он *«доводил до сведения Нури (командующий Кавказской Исламской Армией–Г.С.) жалобы относительно вторжения банд грабителей в дома христиан. Между 5 и 6 часами дня явился весьма взволнованный датский консул и сообщил мне, что вновь начали грабить дома немцев, угрожая жителям оружием»* [7, 149-150]. Виновников разыгравшихся событий автор характеризует как *«банды грабителей»*. Согласно Параквину, эти банды состояли из *«татар (азербайджанцы – Г.С.) и персов»* [7, 149-150]. Те же сведения имеются и в двух неопубликованных ранее отчетах, добавленных в качестве приложений к мемуарам. В одном из них – «Телеграмме майора османской службы в штабе Исламской Армии Майра генералу Крессу фон Крессенштейну» встречаем подтверждение слов Э.Параквина: *«сброд грабителей состоит не только из татар, но и персов»* [7, 210]. Упомянутые авторами «персы» в большинстве своем были этнические азербайджанцы, персидско-подданные, которых в начале 1918 г. только в Баку и его окрестностях проживало и работало около 70 тыс. человек

[13, 24-25]. Далее оба автора указывают, что в числе убитых были немцы, австрийцы, русские. Об убийстве немцев-колонистов был составлен протокол датским консулом.

Таким образом, эти данные свидетельствуют, что в ходе сентябрьских беспорядков пострадало не только армянское население. То есть это был не спланированный акт геноцида против армянского населения города.

В своем докладе от 26 сентября 1918 г. о событиях в Баку после освобождения города 16 и 17 сентября 1918 г. Параквин пишет: *«в городе теперь нет никакого порядка и дисциплины, а христианское население грабят, насилуют и убивают»* [7, 202]. То есть в который раз мы находим сведения о том, что погромам подвергалось не только армянское население. Среди пострадавших было и азербайджанское население города: *«русский генерал Али паша (Алиага Шихлинский– Г.С.) рассказал мне, что даже на квартире у обеих его сестер вымогали 600 руб., ведь их сочли христианами, хотя они продемонстрировали Коран»*. Станция Кишлы была разграблена. Данные эпизоды наиболее ярко отражают характер, произошедших в городе событий: основными исполнителями были грабительские банды, целью которых было мародерство.

С целью положить конец произволу банд грабителей на улицах города, принимались решительные меры, как со стороны правительства, так и со стороны турецкого командования. В мемуарах сказано: *«когда же на другое утро – было уже 17 сентября – я выходил из отеля, рядом с воротами на виселице болтался труп одного перса. На его одежде был прикреплен плакат, что этого грабителя приказал повесить турецкий командующий»* [7, 151]. Азербайджанское правительство, ознакомившись с ситуацией в городе, на другой день своего прибытия в Баку объявило следующее официальное сообщение: *«Азербайджанское правительство, вошедшее в столицу республики город Баку, извещает население города и окрестностей о том, что все граждане, живущие в Азербайджане, независимо от национальности и вероисповедания облада-*

ют равными правами. Правительство в равной мере будет оберегать жизнь, имущество и права всех граждан. Грабители, убийцы и вообще лица, нарушающие спокойствие, общественные порядки, будут караться по всей тяжести военного времени, включая смертный приговор» [13, 37]. Для наглядности наказаний преступников, в разных местах города – на Кубинской площади (ныне площадь Физули), в Гуру баг (ныне площадь Фонтанов), на площади перед зданием железнодорожного вокзала, на бульваре, у Черногогородского моста были установлены виселицы. На каждой из них раскачивался труп, на груди которого висела деревянная дощечка, оповещавшая о преступлении, совершенном повешенным. Возле некоторых повешенных были и солдаты турецкой армии, нарушившие закон [15, 238]. На страницах правительственного органа печати - газеты «Азербайджан» не раз печатались как предупреждающие объявления, так и публикации, осуждающие грабителей и лиц, совершивших в отношении армянского населения противоправные действия: «В городе действует шайка разбойников, которая днем или же под покровом ночи, вламывается в дома армян, прикинувшихся сотрудниками правоохранительных органов и совершает незаконные действия в отношении последних. Правоохранительные органы Республики не имеют к этому никакого отношения и просят всех кто располагает какой-либо информацией по поводу этой банды, сообщать по телефонам горячей линии» [1, 99]. Данные объявление можно найти в номерах 7, 8, 9, 10 от октября 1918 г.

В интервью дипломатического представителя Азербайджана в Грузии М.Ю.Джафарова газете «Кавказское слово» упоминаются сентябрьские события и предпринятые правительством шаги с целью наказать виновных: «по приказанию командного состава повешено и расстреляно 50 мусульман, пожелавших воспользоваться удобной минутой» [16, 3].

Всю вину в произошедших в городе событиях Э.Параквин видит в командующем всеми войсками в Баку Нури паше, который «не соизволил своевременно принять долж-

ные меры по защите оказавшегося в опасности христианского европейского населения, его жизни и имущества. Если бы своевременно были бы приняты меры предосторожности большая часть убийц и уголовного сброда были бы лишены возможности устраивать безобразия» [7, 202-203]. Однако, возможно, Параквин не знал или, учитывая, то, что мемуары были написаны спустя чуть больше 20-ти лет с описанных событий, забыл упомянуть о воззвании Нури паша к армянскому населению города, в котором говорилось о «враждебных выступлениях против мусульман банд Андроника и других главарей «Дашнакцютун» и предостерегает армян не поддаваться провокациям и жить мирно с мусульманами» [17, 2], опубликованном в газете «Азербайджан». С целью не поддаваться провокациям националистически настроенных армян, делегация армян-горожан города Гянджа в составе 6 человек во главе с архимандритом Левонном, «просила турецкие власти разрешить армянскому обществу города Гянджа послать делегацию на фронт для принесения поздравления Нури паше и в город Баку для успокоения умов армянского населения этого города» [8, 2].

Следующий, ранее не опубликованный документ - донесение подполковника члена германской миссии на Кавказе Ф.фон дер Гольца генералу Крессу фон Крессенштейну. В ниже приведенном документе дер Гольц дает следующую оценку указанным событиям: «по меньшей мере не подлежит сомнению, что турецкие командующие предоставили татарам три дня полной свободы в истреблении армян и разграблении захваченного города» [7, 214]. Понять настроение народа, который буквально недавно пережил кровавые события марта 1918 г. на наш взгляд можно. Понимали это и очевидцы событий. Так, Ф.дер Гольц далее пишет: «в марте 1918 г. за счет возвращавшихся с фронта солдат русской армии армянские националисты, – которым татары мешали добраться до их расположенных в городах деревень, так что они застряли в городе, – верх одержали армяне. Этим они воспользовались для многочислен-

ных расправ с татарским населением Баку и окрестных деревень. И если сравнить опустошения, устроенные тогда, с теми, что последовали в сентябре, возникает ощущение, что армяне тогда действовали намного более жестоко, чем татары в прошлом месяце. И это следует учесть, чтобы дать верную оценку сентябрьским жестокостям. Здесь имел место в первую очередь акт возмездия» [7, 214]. Ненависть населения была вполне объяснимой, учитывая все те ужасы, которое пришлось испытать азербайджанскому населению города, в тяжелые мартовские дни 1918 г. Ниже приведен лишь не большой эпизод кровавой вакханалии, разыгранной в городе в последние дни марта: «армяне врывались в мусульманские дома, убивали обитателей этих домов, рубили их шашиками и кинжалами и кололи штыками, бросали детей в огонь горящего дома и трех-, четырехдневных детей поднимали на штыки» [9, 17]. Однако, даже переполненные ненавистью население не смогло сотворить всех тех ужасов, что творились в Баку в марте, что признает и сам подполковник: «армяне действовали более жестоко, чем татары в прошлом месяце». Таким образом, даже для стороннего наблюдателя, каким в данном случае выступил подполковник дер Гольц сентябрьские события имели под собой вполне обоснованную почву. Этим можно объяснить и многочисленные слухи, которые доходили до немецких офицеров и руководства КИА о том, что «о грядущей резне заявлялось за несколько недель до этого» [7, 207].

В вышеуказанных приложениях к мемуарам встречаются данные и о количестве пострадавших армян. В телеграмме майора Майра Крессу фон Крессенштейну: «достойные доверия местные источники утверждают, что количество жертв куда выше, чем тех, кого убили армяне в марте» [7, 210]. В цитируемом отчете указывается количество - 10 тыс. человек. Как было указано выше, в современной армянской историографии приводятся цифры от 25-35 тыс. человек. Армянская историография первоисточником по изучению «сентябрьской резни» считает труд И.Б.Ишханяна «Вели-

кие ужасы города Баку», изданный в 1920 году на основе данных, собранных Анкетной комиссией, организованной Армянским национальным советом. В статистических данных И.Б. Ишханяна на момент освобождения Баку силами Кавказской Исламской Армии в городе проживало 88,673 армян, (хотя по данным Адрес-Календаря Азербайджанской Республики, в 1917 г. в «бакинском градоначальстве проживало 77.166 армян) [4, 125] из которых 31,543 сбежали, и в городе осталось 57,380 человек [10, 120]. Согласно данным армянских исследователей в результате сентябрьских событий было убито 35 тыс. армян. Несложно подсчитать, что после указанных событий в городе должно было бы остаться 22 тыс. армян. Однако по данным о национальном составе г. Баку и промысловых районов, согласно переписи 1920 г. число армян в Баку составляло 38.746 человек [14, 42] Получается, что за 2 года число армян в городе возросло аж на 16,366 тысячи. Учитывая, что в данный промежуток времени не наблюдалось массового переселения армян, эта цифра просто фантастическая! Таким образом, цифры 25-35 тыс. человек не выдерживают критики.

Сентябрьские события в Баку, в основном носили характер грабежей, мародерства, «находящиеся в прямой связи со штурмом города, по видимому средневековые нормы, позволяющие устраивать разграбление города по законам войны» [7, 210], что и произошло в городе. В стенографических отчетах Парламента Азербайджанской Республики содержится выступление премьер-министра Фатали хана Хойского, который одним из первых дал оценку «сентябрьским событиям». Приведем выступление полностью во избежание криво толков: «...Баку был освобожден. При взятии города имели место случаи проявления мести и эксцессов в первые 2-3 дня. Этого правительство не скрывает, но размер этих преступлений слишком преувеличен враждебными элементами страны. В городе, который находился 3 месяца в осаде, и в котором были учинены над мусульманами небывалые зверства, можно ли было предупредить при взятии разные эксцессы и не дать

разгореться страстям? Правительство сделало то, что наказало виновников преступления: больше ста мусульман были повешены и расстреляны» [4, 33]. Таким образом, премьер-министр, не отрицает факты «проявления мести и эксцессов» в отношении армянского национального меньшинства, однако правительство вовремя вмешалось, что не дало возможности «разгореться еще большим страстям».

На страницах газеты «Азербайджан» правительство не раз выражало сожаления по поводу извращенного толкования сентябрьских событий. Основная роль в этом деле отводилась ультранационалистической партии «Дашнакцутюн» и ее печатным органам. Так, тифлисская пресса – «дашнакцаканская или дашнакцаканствующая поставили своей целью разными провокационными сообщениями, извратить истину сентябрьских событий» [6, 1-2]. Правительство так характеризовало политику этой партии, которую можно считать, зачинщицей всех кровавых столкновений между двумя народами в начале XX века: «партия Дашнакцутюн, поставившая на карту своей гибельной политикой существование всего армянского народа и являющейся причиной всех бед над ним, видимо выдвинуло новое средство для дальнейшей борьбы с нами – разжечь путем печати национальные страсти измученного армянского народа и обработать общественное настроение страны против Азербайджанского государства, не думая о том, что на территории этого государства проживают сотни тысяч армян, связанных во всех отношениях со своими соседями мусульманами. ...Необходимо напомнить им, что сентябрьские события, являющиеся естественным последствием мартовской трагедии, произошли опять благодаря безумному решению этой партии бороться с нашими войсками до последних сил и перенести бои на улицы города, из домов которого обстреливались проходящие аскеры из пулеметов и в такой ужасной боевой обстановке, естественно, могли быть эксцессы и невинные жертвы, причиной которых была также бесцельная борьба дашнакских отрядов. Правительство, подчиняясь законам чрезвычайных обстоятель-

ств, должно было арестовывать этих лиц, ибо в такой момент всякое покушение на существующий строй в стране должно быть пресечено самыми строгими и быстрыми мерами, с чьей бы стороны оно не исходило. Азербайджанское правительство с первого дня своей деятельности, согласно предначертанной им программы, стоит твердо на почве справедливости, и всякий гражданин какой бы нации не был, признающий его власть и подчиняющийся всем его распоряжениям будет пользоваться гарантией в защиту своих личных и имущественных прав» [6, 2]. После принятых правительством Республики решительных мер для стабилизации ситуации в городе, бежавшие в сентябрьские дни армяне, стали возвращаться обратно. Об этом имеются сведения в газете «Азербайджан»: «в Баку из Персии в октябре 1918 г. прибыл пароход «Архангельск» с 600 пассажирами: русскими, мусульманами и армянами [11, 3]. Сведения о возвращении армян имеются и в документах Государственного Архива Азербайджанской Республики: «после взятия города Баку турецкими войсками армянский поселок под названием «Арменкенд» был покинут большей частью населения. Впоследствии бежавшие из этого поселка жители постепенно стали возвращаться в свои насиженные места и в настоящее время число жителей там превышает 15 тысяч» [5, 27].

Заключение: На основе анализа первоисточников: мемуаров офицера Э. Параквина, периодической печати, указанного периода, документов Государственного Архива Азербайджанской Республики, еще раз сделана попытка показать суть сентябрьских событий, которые, к сожалению, на сегодняшний день все еще преподносятся как очередной акт «геноцида» в отношении армян. События 15 сентября 1918 г. не носили организованный характер, они были стихийными. В сентябрьские дни грабежам и жестокостям подверглось не только армянское население города. В числе убитых, как было указано выше, были немцы, австрийцы, русские, грузины. «У жителей вне зависимости от национальности, забирали наличные деньги, часы, кольца, ценные вещи и продукты. Многие лица при этом лиши-

лись всего своего имущества» [7, 215]. Однако следует признать и тот факт, что основной удар приняло на себя армянское население, что было вполне объяснимо на основе вышеуказанных фактов. Виновники беспорядков были своевременно наказаны, что подтверждается вышеуказанными источниками. Цифры в 25-35 тыс. не соответствуют действительности, и это доказывают официальные статистические данные.

Литература

1. Azərbaycan qəzeti. 1918-1920-ci illərdə nəşr olunmuş "Azərbaycan" qəzetinin tam külliyyəti. [20 cildə] / Azərbaycan qəzeti– Bakı: ADA, – c.1. –2020. – s.99
2. Keykurin N. Nağıbəy Şeyxzamanlının xatirələri və İstiqlaliyyət fədailəri/ N. Keykurin– Bakı: Nağıl, – 2007.– s.148.
3. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. / –Баку: Нагыл Еви,– 2011.–336 с.
4. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент, Стенографические отчеты / - Баку: Азербайджан, - 1998.- 992 с.
5. Бакинскому Городскому Голове. // ГА АР, ф. 2802, оп. 1, д. 139, л. 27
6. Баку, 21 октября // Азербайджан .–1918, 21 октября,– стр. 1-2.
7. Воспоминания с Ближнего Востока 1917-1918 годов / Сост. В.Баумгарт, В.С. Мирзаханов, Л.В. Ланник. / В. Баумгарт, В.С. Мирзаханов, Л.В. Ланник –Москва: «Новое литературное обозрение»,–2023. –256 с.
8. Гянджа 19 сентября 1918 г. // Азербайджан. –1918, 19 сентября, –стр. 2.
9. Доклад члена Чрезвычайной следственной комиссии А.Е. Клуге председателю комиссии А.Хасмамедову по делу о насилиях, произведенных над мусульманским населением гор. Баку. Июль 1919г.//АПД УДП АР, ф. 277, оп. 2, д. 27, л. 17
10. Ишханян И.Б. «Великие ужасы в городе Баку». / И.Б. Ишханян –Тифлис, –1920. –179 с.
11. Местная хроника // Азербайджан. –1918 г, 24 октября,– стр. 3
12. Нифталиев И. «Освобождение Баку подобно чуду. О том, как Османская империя пришла на помощь молодой АДР»// Каспий. – 2018, 13сентября,- с. 12.
13. Рустамова-Тохиди С. Март 1918 г. Баку Азербайджанские погромы в документах/ С. Рустамова-Тохиди – Баку, –2009.– 864 с.
14. Статистические данные о национальном составе города Баку и промышленно-заводских районов на 1920 г. // ГА АР. Ф.379, оп. 40, д.12, л– 42.
15. Сулейманов М. Дни минувшие / М. Сулейманов– Баку,–1990.– 238 с.
16. К взятию Баку // Азербайджан.– 1918, 25 апреля,–стр.3.
17. Пора одуматься.// Азербайджан.– 1918, 19 сентября,– стр. 2.

Xülasə

Günəl Süleymanova

Alman zabiti Ernst Parakvinin memuarları 1918-ci ilin sentyabr hadisələri barədə mənbə kimi

Məqalə, 15 sentyabr 1918-ci ildə Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən Bakının azad edilməsindən sonra baş vermiş hadisələrin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Erməni tarixşünaslığında bu hadisələr "soyqırım" kimi təqdim olunur. Araşdırmanın mərkəzində həmin hadisələrin şahidi olmuş alman zabiti Ernst Parakvinin memuarları dayanır. Məqalənin yazılması zamanı E. Parakvinin memuarları ilə yanaşı, ilkin mənbələr kimi Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin sənədləri, dövrü mətbuat materialları və bu məsələyə dair elmi ədəbiyyat da istifadə edilmişdir.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, şəhərin erməni əhalisinə də zərər vermiş 1918-ci ilin sentyabr hadisələri əvvəlcədən təşkil olunmuş və planlaşdırılmış deyildi, kortəbii xarakter daşmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti iğtişəşlərin qarşısını almaq üçün dərhal tədbirlər görmüşdür. Müəllif tərəfindən tədqiqatın gedişində ilkin mənbələr və statistik məlumatlardan istifadə edilməklə "soyqırım" ilə bağlı yaradılmış mifi təkzib etmək üçün cəhd edilmişdir.

Tədqiqat alman Baş Qərargah zabiti E. Parakvinin memuarlarının öyrənilməsinə əsaslanır. Memuarlardakı faktoloji materialın təsdiqi üçün arxiv sənədləri və dövrü mətbuat məqalələrindən istifadə olunmuş, onların tədqiqində kontent-analiz metodu tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın metodoloji əsasını obyektivlik, tarixilik, qərəzsizlik və hərtərəfli yanaşma kimi prinsiplər təşkil edir. Xüsusilə, arxiv materiallarının təhlili zamanı müqayisəli metoddan istifadə olunmuş, bu işə konkret hadisələrə obyektiv və subyektiv yanaşmaları ayırmağa imkan vermişdir. Müəyyən edilmiş məqsədlərə yuxarıda göstərilən metodologiya və faktiki materialların cəlb edilməsi ilə nail olunmuşdur.

Açar sözlər: *Ernst Parakvin, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Bakının azad edilməsi, "Daşnakstutyun", 1918-ci ilin "sentyabr qırğını", Sorğu Komissiyası, erməni qırğınları.*

Summary

Gunel Suleymanova

Memoirs of officer Ernst Paraquin as a source about the September 1918 events in Baku

The article is devoted to the study of the events that took place after the liberation of Baku on September 15, 1918 by the forces of the Islamic Army of Caucasus. In Armenian historiography, these events are presented as "genocide". The study focuses on the memoirs of German officer Ernst Paraquin, who witnessed these events. In the course of this research, in addition to the memoirs of E. Paraquin, both primary sources were used - documents of the State Archives of the Republic of Azerbaijan and materials of the periodical press of the specified period, as well as scientific literature related to this issue. The results of this study have indicated that the September events of 1918, which mainly affected the Armenian population of the city, were not organized, but spontaneous. The government of the Republic of Azerbaijan took all measures to suppress the unrest in a timely manner. As a result of this research, an attempt was made to debunk the skillfully created myth of "genocide" using primary sources as well as statistical data.

The study is based on the study of the memoirs of the German General Staff officer E. Paraquin. Archival documents and periodical press articles were used to confirm the factual material in the memoirs, and the content analysis method was applied in their study. The methodological basis of the study is formed by such principles as objectivity, historicity, impartiality and a comprehensive approach. In particular, the comparative method was used while analyzing of archival materials, which made it possible to distinguish between objective and subjective approaches to concrete events. The stated goals were achieved by using the above-mentioned methodology and factual materials.

Keywords: *Ernst Paraquin, Azerbaijan Republic, liberation of Baku, Dashnakstutyun, September massacre of 1918, Questionnaire Commission, massacres of Armenians.*

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.42>

İsmayıl Hacıyev

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik

Azərbaycan

haciyev.i1951@gmail.com

NAXÇIVAN ƏYALƏTİ VƏ ORDUBAD DAİRƏSİNDƏ VERGİ VƏ MÜKƏLLƏFİYYƏTLƏR

Məqalədə Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya ordusu tərəfindən ilhaq edilməsindən sonra siyahıyaalınmanın tətbiq edilməsi və bunun nəticəsində əhalidən alınan vergilər, onların yerinə yetirməli olduqları mükəlləfiyyətlərdən bəhs edilmişdir. Burada əsasən Naxçıvan əyalətindən və Ordubad dairəsindən toplanılan vergilər, onun əsas qaydaları, vergi növləri, natural və pulla alınan vergilər, əyalət, dairə və mahallardan toplanılan vergilərin miqdarı, iltizama verilən sahələr tədqiqata cəlb edilmiş, faktik materiallar əsasında təhlillər aparılmışdır. Vergilər toplanarkən əhalinin cinsi, evlilik səviyyəsi, müxtəlif dinlərin nümayəndələrindən alınan vergilərin müxtəlifliyinin nəzərə alınması da öyrənilmişdir.

Tədqiqat aparılarkən əhalinin yerinə yetirməli olduqları mükəlləfiyyətlərdən də bəhs edilmiş, bir sıra hallarda onların vergilərlə əvəz edilməsi, xan nöqərlərinin qulluğunda durmaq, onları yedizdirmək kimi formalardan istifadə edilməsi də aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan əyaləti, Ordubad dairəsi, kameral təsvirlər, vergilər, mükəlləfiyyətlər

GİRİŞ. XIX əsrin 20-ci illərində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra həmin ərazilərdə, eləcə də Naxçıvanda da Rusiya işğal rejimi qurulurdu. Rusiyanın Naxçıvan bölgəsinə münasibətdəki siyasəti təxminən yarım əsrlik bir dövrdə müxtəlif mərhələlərdən keçərək onun işğalı ilə başa çatdı. Bununla da bütün Şimali Azərbaycan torpaqları kimi Naxçıvan bölgəsinin tarixində yeni, ağır Rusiya müstəmləkəçiliyi dövrü başladı. İlk növbədə 1828-ci ildə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının ərazisində “Erməni vilayəti” yaradıldı. Müvəqqəti idarə vilayəti dərəcəsi ilə əvəz olunmağa başladı. Yeni Əsasnamə qəbul edildi və bu Əsasnaməyə görə Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində polis idarə sistemi olduğu kimi saxlandı. Ehsan xan və Şıxəli bəy polis-meyster təyin olundular və onlar “Erməni vilayəti”nin rəisinə tabe idilər.

Çar hökuməti 1840-cı ildə yeni idarə sistemi yaratdı. Yerli məmurlar vəzifələrindən kənarlaşdırıldı. Ehsan xan və Şıxəli bəy də polis-meyster vəzifəsindən çıxarıldı. Ehsan xan kəngərlilərin süvari dəstəsinin komandiri təyin olundu. Bu islahat da özünü doğrultmadığından Qafqazda canişinlik, sonra isə quberniya yara-

dıldı. Naxçıvan və Ordubad qəzaları İrəvan quberniyasının tərkibinə daxil edildi. 1850-ci ildə Ordubad qəzası ləğv olunaraq Naxçıvan qəzasına birləşdirildi. 1886-cı ildə Naxçıvan bölgəsinin ümumi əhalisi 108.379 nəfərdən ibarət olmuşdur.

Naxçıvan bölgəsinin əhalisinin əksəriyyəti kəndlilərdən ibarət idi. Kəndlilər isə aztorpaqlı və torpaqsız idi. Buna baxmayaraq onların üzərinə yüksək vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulurdu. Sahibkar və dövlət kəndliləri ağır vergi və mükəlləfiyyətlər daşıyırdı. Vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı, bunun nəticəsində yaranan vergi borcları kəndlilərin vəziyyətini ağırlaşdırırdı.

Naxçıvan əyalətində vergi və mükəlləfiyyətlər: Rusiya işğalından sonra əhalinin siyahıya alınmasına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Bununla bölgədə həm əhalinin sayı, yaş səviyyəsi, cinsi, subay və evli olması ilə yanaşı, həm də onların vergiyə cəlb olunmaları, yerinə yetirəcəkləri mükəlləfiyyətlərin formaları haqqında dürüst və dəqiq məlumatlar lazım idi. Bunun üçün Paskeviçin tapşırığı ilə İ.Şopenin rəhbərliyi ilə başqa əyalət və dairələrlə yanaşı, Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi üzrə kameral təsvirlər hazırlanmışdır [10, s.40]. Naxçıvan

əyaləti üzrə 6, Ordubad dairəsi üzrə də 6 kame-ral təsvirlər 1831-1832-ci illərdə tərtib edilmişdi. Naxçıvan əyalətinə Naxçıvan şəhəri, Naxçıvan mahalı, Əlincəçay mahalı, Məvazixatın mahalı, Xok mahalı, Dərələyəz mahalı, Ordubad dairəsi üzrə isə Ordubad şəhəri, Ordubad mahalı, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Biləv mahalı və Çənnəb (Çinanab) mahalı daxil idi. Kameral təsvirlərə görə Naxçıvan şəhərində 3.651 nəfər (1.892 kişi, 1749 qadın), Naxçıvan mahalında 4.191 nəfər (2.205 kişi, 1.989 qadın), Əlincə mahalında 1.848 nəfər (987 kişi, 861 qadın), Məvazixatın mahalında 1.497 nəfər (811 kişi, 686 qadın), Xok mahalında 1.375 nəfər (727 kişi, 648 qadın), Dərələyəz mahalında isə 4.583 nəfər (2.411 kişi, 2.171 qadın) yaşayırdı. Bütövlükdə Naxçıvan şəhəri və 5 mahalında 17.138 nəfər (9.033 kişi, 8.105 qadın) var idi [10, s.51].

Bundan əlavə Naxçıvan əyalətində 2.690 nəfər yerli erməni, 10.679 nəfər isə İrandan buraya köçürülən ermənilər də olmuşdur. Beləliklə, Naxçıvan əyalətində 30.507 nəfər əhali yaşamışdır. Bu əhalinin müəyyən qismi vergi ödəyir və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdi.

Əhalinin siyahıya alınması ilə yanaşı, şəhər və mahallardakı əhalinin məşğuliyyət növü göstərilir, buradakı boyaqxanalar, meyxanalar, sabunxanalar, dəyirmanlar, emalatxanalar, dükanlar, məscidlər və b. xarakterli sənətkar emalatxanaları da qeydə alınır və onların müəyyən qismi vergiyə cəlb olunurdu. Qeyd olunan dövrdə əyalətdə yaşayan təbəələr tələb olunan vergiləri məcburi qaydada ödəməli idilər. Rus müəllifi V.Qriqoryev Naxçıvan əyalətində yaşayan əhalini vergi verənlər və vergidən azad olanlar olmaqla iki əsas sinfə bölmüşdür [14, s.98]. Vergi verməkdən azad olanlar xanlar, bəylər, seyidlər və yüksək rütbəli ruhanilər idi. Vergi verənlər isə sənayeçilər, tacirlər, sənətkarlar, kəndlilər və torpaq sahibləri idi [12, s.94]. Dinc dövrdə öz evlərində yaşayan hərbi qulluqçular və əsgərlər bütün vergilərdən azad olunurdu. Onlar kənd təsərrüfatı işləri ilə məşğul olsalar da, müharibə vaxtı xanın çağırışı ilə onun sərəncamına gəlirdilər. V.Qriqoryev yazır ki, vergi işlərinə baxan məmur vergilərin toplanması, miqdarının müəyyənləşdirilməsi və maliyyə işlərinə baxırdı. İran şahının vəliəhdi Abbas Mirzə altı ildə bir dəfə öz məmurlarını

Naxçıvan əyalətinə göndərirdi. Məmurlar iki nüsxədən ibarət olan siyahı hazırlayırdılar. Siyahıda aşağıdakı məsələlər əks olunurdu: əhalinin sayı, əkinlərindən, bağlarından, bostanlarından, mal-qaradan əldə olunan gəlirlər, daş karxanalarından, dükanlardan, toxucu müəssisələri və hamamlardan, bazar və tərəzidən əldə edilən gəlirlər, tacirlərin və sənətkarların qazanc mənbəyi və sairə. Bu siyahının nüsxələrindən biri şah sarayına göndərilir, o biri isə vergiləri toplamaq üçün xanın dəftərxanasında saxlanılırdı. Xan ildə üç dəfə vergiyığanları vergiləri toplamaq üçün kəndlərə göndərirdi. Rəiyyət vergilərlə yanaşı, biyar və əvariz adlı mükəlləfiyyətlər daşıyırdı.

V.Qriqoryevin göstərdiyi kimi əkinçilikdən, bağçılıqdan və digər təsərrüfat sahələrindən vergilər toplanırdı. Toplanan vergi növlərindən başlıca vergilər tüstü pulu, şəxsi vergi, baş pulu və ev pulu vergiləri idi. Vergilər təkcə pulla deyil, həm də natural şəkildə toplanırdı. Mal-heyvana görə mal pulu, qoyun pulu, arı pulu alınırdu. Sənətkarlardan da vergi alınırdu. Tacirlərin, sənətkarların və dükan sahiblərinin dövriyyə kapitalının 1 faizi xəzinəyə alınırdu. Gömrük və başqa rüsumlardan başqa, şəhərə girən hər yük üçün 8 qəpik alınırdu və buradan ildə toplanan 40 tükənə aid vəsait xana çatırdı.

Naxçıvan şəhərində və əyalətində bütün şəhər və kənd əhalisi (kəngərliklərdən başqa) vergi ödəyirdi. Qacarlar dövlətini Qarabağ tərəfindən qoruyan qaraçorlular da vergidən azad idilər. Onlar mahal mirbölüyünə ildə bəxşiş kimi 300 qoyun və 100 batman yağ ödəyirdilər. Kəngərliklər isə müharibə zamanı evpulu, başpulu və malpulu vergilərindən azad idilər. Sülh vaxtı isə kəngərliklər birlikdə qeyd olunan vergilərin əvəzinə ildə gümüş pulla 1.260 tükən 3 rubl 60 qəpik vergi ödəyirdilər [14, s.108].

Xanın özü də 2 şah kəndi üçün (Küznüt və Culfa) Abbas Mirzəyə ildə müəyyən məbləğ miqdarında pul ödəyirdi. Xan Küznüt kəndinə görə ildə iki min tükən ödəməli idi. Bunun üçün Küznüt kəndində əkilən pambığın yarısını götürməyə xana icazə verilmişdi ki, bu da 1.500 tükən edirdi. Qalan 500 tükənin yerinə isə 300 xalvar taxıl alınırdu. Culfa kəndinə görə isə 500 tükən alınırdu. Daş kəsilməsinə görə alınan 50 tükən və Culfa bərəsindən əldə edilən 200 tükən də buraya daxil idi. Qalan məbləğ isə baş-

pulu, evpulu və əkinçilik məhsullarından yığılırdı [14, s.108-109].

Kənd təsərrüfatında bəhrə vergisi (bəzən buna “mal-cəhət” də deyilirdi) daha geniş yayılmışdı. Məhsul yığımından sonra xanın nöqərləri yığılmış məhsulun miqdarını müəyyənləşdirirdilər. Bundan sonra xəzinə torpaqlarından toplanmış məhsulun hər 10 hissəsindən 3,5 hissəsi xanın, qalanı isə torpağı becərənlərin payına düşürdü. Mülkədar torpaqlarından toplanmış məhsulun 1,5 hissəsi mülkədarın, 2 hissəsi xəzinənin, qalan hissəsi isə torpağı becərənin payına düşürdü. Bəhrənin iki hissəsi buğda ilə, bir hissəsi isə arpa ilə ödənilirdi [14, s.105].

XIX əsrdə mal-qaradan alınan vergilər də kəndlilərin yaşayışına çox pis təsir göstərirdi. Mal-qara üçün gümüş pulla alınan vergilərin miqdarı aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir: camış üçün 1 manat, at üçün 1 manat, inək üçün 50 qəpik, ulaq üçün 50 qəpik, yük daşıyan at üçün 2 manat və s. Öküz və kəllər üçün vergi alınsa da, minik atlarından heç bir vergi alınmırdı. Qoyun saxlayan hər bir baş qoyun üçün gümüş pulla 20 qəpik qoyun pulu ödəməli idi [14, s.105]. Naxçıvan əyalətinin maldarları heyvanlarını dövlətə məxsus örüş və çəmənliklərdə otardıqları üçün xəzinəyə “çöpbaşı” adlı xüsusi vergi verirdilər. Maldarlardan “çobanbəyi” adlı vergi də alınır. Bu vergi mal-qaranın feodal torpaqlarında otarılması üçün alınır. Maldarlar hər yüz qoyun və keçidən müəyyən miqdarda pay verməli idilər. Bundan əlavə, maldarlar xana yağ, yun və başqa məhsullar da verirdilər. Maldarlardan alınan vergilərdən başqa, sərdar öz mal-qarasını saxlamaq üçün də elatlardan yem alırdı. Hər bir elat ildə sağılan bir baş qoyuna görə yarım batman yağ, sağılan və sağılmayan qoyunlara görə isə müəyyən miqdarda yun verməli idi [18, s.1127].

1828-1833-cü illərdə 5 növ kənd təsərrüfatı məhsullarından Naxçıvan əyaləti üzrə natural vergilərin miqdarını İ.Şopen müəyyən edə bilmişdir. Belə ki, 1828-ci ildə buğdadan 11 batman, arpadan 21 batman, darıdan 11 batman, çəltikdən 18 batman, pambıqdan 6 batman natural vergi alındığı halda 1833-cü ildə vergilərin miqdarı artırılaraq müvafiq olaraq 60, 22, 17, 19 və 54 batmana qaldırılmışdır [18, s.1223-1226].

Naxçıvan şəhərinin 1831-ci il Kameral təsvirinə görə İran hökumətinin vaxtında toplanan xəzinə gəlirləri aşağıdakı kimi olmuşdur: 177 xalvar 11,25 batman taxıl, 19 sahə üzrə 4.840 tümən pul gəlirləri [2, v.81-82].

Əlincəçay mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirində Xanağa kəndinin (indiki Xanəgah kəndi – İ.H.) 100 xalvar suvarılan və daha az miqdarda əkinəyararlı dəmyə torpaqlarının olduğu qeyd edilmişdir.

Kənd sakinləri 1727-ci ildə cəmi 9.751 ağça vergi ödəmişdilər. Müqayisə üçün deyək ki, 43 bennakın və 11 subayın yaşadığı Bənəniyar kəndi 14.567 ağça, 59 bennak və 3 subayın yaşadığı Kırna kəndi 10.960 ağça, 44 bennakın və 5 subayın yaşadığı Saltaq kəndi 12.709 ağça, 27 bennak və 9 subayın yaşadığı Ərəzin kəndi 9.721 ağça vergi ödəmişdi [11, s.68-95].

Kəlbəli xanın böyük oğlu, 1820-ci ildə Naxçıvan hakimi təyin edilən Nəzərəli xana məxsus olan Xanağa kəndində 1831-ci ildə 146 nəfər yaşayırdı. Kənd sakinlərinə məxsus 1 işlək və 4 yararsız dəyirman, 15 arı ailəsi, 23 camış, 76 öküz, 68 inək, 30 buzov, 23 at, 233 qoyun, 207 keçi, 13 ulaq var idi. Mülkədar Nəzərəli xan vergi kimi 22 xalvar 4,75 batman taxıl, sakinlər isə 40 tümən 5 pənahabad 9,5 şahı pul ödəyirdilər [3, v.169].

XIX əsrdə Naxçıvan vilayətində vergi sistemi çox mürəkkəb olmuşdur. Bir sıra sahələr icarəyə verilirdi və icarə hüququ qazanan adamlar tez-tez dəyişilirdi. Vergilərin bir qismi pulla alınır. Pulla alınan vergilər bilavasitə və bilvasitə olmaqla 2 qrupa ayrılırdı. Adambaşına, ev başına, icma şəklində ödənilən, heyvandarlıq, arıçılıq, dəyirman, bez toxuyanlardan, erməni kilsəsindən, daşınmaz əmlakın kirayəsindən və ticarətçilərin dövriyyə kapitalından bilavasitə vergi alınır [18, s.1142].

İltizama verilən sahələr bilavasitə vergilər idi. Nağd pulla alınan vergilərdən biri başpulu adlanırdı. 15 yaşına çatmış hər bir müsəlman 6 minaltun və ya gümüş pulla 1,2 rubl vergi alınır. 15 yaşından aşağı olan uşaqlardan və qadınlardan vergi alınmırdı. Ermənilərdən alınan başpulu isə 10 mianaltun və ya 2 gümüş rubl idi. Kətxuda və məliklər kəndə yeni gələnlər haqqında xana xəbər verməli idilər, əks halda vergi subyektini gizlətmək günahı ilə ağır cəzaya məruz qalırdılar [14, s.103].

Müsəlman və ya erməni olmasından asılı olmayaraq, hər ailədən 2 rubl evpulu alınır.

Meyvə və üzümün 1 xalvarı üçün 6 rubl vergi alınır. Xəzinə torpaqlarında əkilən yoncadan da taxılda olduğu kimi vergi alınır. Mülkədar torpaqlarında əkilmiş yoncanın hər xalvarına görə 6 rubl vergi alınır.

Şəhər və kənd dəyirmanlarından ildə 8 rubl, iltizama verilmiş karvansaralardan əldə edilən gəlirin isə 20 faizi alınır ki, bu da ildə 80 tükən edirdi.

İllik vergilərin strukturunda iltizama verilən sahələr xüsusi yer tuturdu. Xəzinəyə gəlir verən müxtəlif sahələr müəyyən miqdarda pulun müqabilində ayrı-ayrı adamlara satılırdı. Həmin şəxs xəzinənin müəyyən etdiyi məbləği əvvəldən ödədikdən sonra il ərzində həmin sahədən gələn gəliri öz xeyrinə yığır.

Naxçıvan əyalətində 10-dan çox sahə iltizama verilir. Culfa kəndində Araz üzərindəki keçid bərəsi həmin kəndin sakinlərinə 160 tükən iltizama verilmişdi. Bərə ilə Arazın o tayına keçirmək üçün yüklü və yüksüz olmasından asılı olmayaraq bir at və iribuynuzlu heyvan üçün 8, yüklü olub-olmamasından asılı olmayaraq ulaq üçün 4, piyada adamdan 4, 1 qoyun üçün 2, bütöv ailə üçün 50, Xorasanda dəfn olunmaq üçün aparılan müsəlman cənazəsindən 50 qəpik alınır. Bərəyə 20 yük və 8 at və ya başqa heyvan yükləyirdilər [14, s.115].

Naxçıvan əyaləti ərazisində yerləşən Duzdağdan duz çıxarıldı. Duz ərazisi və çıxarılması da iltizama verilmişdi. Duz iltizamı min tükənə verilmişdi. Bu maddəyə görə iltizamçı duzun hər batmanı üçün 8 qəpik, 1 yük duzun xaricə aparılmasına görə də 8 qəpik alır. Lakin əldə olunan gəlirin dördüdə biri duz qıranlara çatırdı [14, s.114]. Duz çıxarılması ilə Şıxmahmud kəndinin əhalisi məşğul ola bilirdi. Əvvəllər bu işlə Cəhri kəndinin sakinləri məşğul olurdu və onun üçdə bir hissəsini alırdılar, sonra Kəlbəli xan bu hüququ onlardan alıb Şıxmahmud kəndinin əhalisinə vermişdir.

Gəlirin müəyyən hissəsini sabun, tütün və duz satışından əldə edilən vergilər təşkil edirdi. Sabun satışından gömrük toplamaq hüququnu almış şəxs xəzinəyə hər il 60 tükən verməli idi. İcarədar bölgədə sabunun bişirilməsi və satılması üzərində nəzarət edir və haqqını alırdı. Naxçıvan dairəsində icarədarın icazəsi olmadan

heç kəs sabunu nə bişirə, nə də sata bilirdi. İcarədar sabunu istədiyi qiymətə verirdi [12, s.100].

Rəiyyət vergilərlə yanaşı, biyar və əvariz adlı mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdi.

Naxçıvan bölgəsində də başqa ərazilərdə olduğu kimi, torpaq üzərində mülkiyyətin müxtəlif formaları var idi. XIX əsrdə bölgədə torpaq mülkiyyətinin iki əsas forması geniş yayılmışdı: mülk və tiyul torpaq sahələri. Bununla bərabər, Naxçıvan ərazisində xana məxsus olan “xalisə”, dini müəssisələrə aid olan “vəqf” və kənd icmasının ixtiyarında olan “camaat torpaqları” adlı torpaq mülkiyyəti formaları olmuşdur. Beləki, Mərənd mahalının bir neçə kəndini tiyul olaraq Zaman xan və Məhəmməd xan Kəngərlilərə verilməsi haqqında Abbas Mirzə xüsusi fərman vermişdir [17, s.32]. “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərindən məlum olur ki, Camaldın kəndinin Ehsan xanın, Bənəniyar kəndinin Hüseyn xanın, Xanağa kəndinin isə Nəzərəli xanın tiyulları olmuşdur [14, s.156-157]. Gal kəndinin torpaqları 5 mülkədara məxsus idi [6, v.76]. Naxçıvan şəhərinin ətrafındakı torpaqlar tiyul olaraq Novruz bəyə verilmişdir [12, s. 92]. Tiyul sahibi olan şəxs və ya tiyuldar ona verilən torpaqlardan toplanılan vergilərin sahibi idi və götürdüyü məhsulun müəyyən hissəsini xəzinəyə göndərməli idi.

Naxçıvan mahalının Qoşadizə kəndinin mülkədarları vergi kimi 61 tükən 14 pənahabad 4 şahı pul və 84 xalvar taxıl [4, v. 183], Nehrəm kəndinin mülkədarları 294 tükən 1 pənahabad 9 şahı pul, samanın əvəzinə 66 tükən 19 pənahabad və 155 xalvar 6,25 batman taxıl, sakinlər isə 155 tükən 15 pənahabad pul [4, v. 183], Təzəkəndin mülkədarı 167 tükən 12 pənahabad, samanın əvəzinə 27 tükən 8 şahı pul, 108 xalvar 4 batman taxıl, sakinlər isə 157 tükən 7 pənahabad 5 şahı pul [4, v. 194], Yamxana kəndinin mülkədarları 57 tükən 1 pənahabad 4 şahı, samana görə 5 tükən 16 pənahabad 1 şahı pul və 23 xalvar 5,5 batman taxıl [4, v. 196], Şəkərabad kəndinin mülkədarları 63 tükən 5 pənahabad 9,5 şahı, samanın əvəzinə 7 tükən 5 pənahabad 9,5 şahı, samanın əvəzinə 7 tükən 5 pənahabad 2,5 şahı pul, 29 xalvar 1,25 batman taxıl, sakinlər isə 3 tükən 11 pənahabad 5 şahı pul [4, v. 206], Yarımca kəndinin mülkədarları 109 tükən 16 pənahabad 6,5 şahı,

samanın əvəzinə 5 tükən 3 şahı pul, 34 xalvar 15,5 batman taxıl, sakinlər isə 42 tükən 5 şahı pul [4, v. 208], Kültəpə kəndinin mülkədarları 71 tükən 14 pənahabad samanın əvəzinə 8 tükən, 7,5 pənahabad pul, 34 xalvar 22 batman taxıl, sakinlər isə 5 atlı döyüşçü [4, v. 221], Vayxır kəndinin mülkədarları 97 tükən, sakinləri isə 57 tükən 2 minaltun, samana görə 11 tükən pul [4, v. 224] ödəyirdilər. Beləliklə, aydın olur ki, mahalın 8 kəndinin mülkədarları (bu mahalda 59 kənd olmuşdur) 919 tükən 49 pənahabad 33 şahı pul və 467 xalvar taxıl, kənd sakinlərinə gəldikdə isə onlar 414 tükən vergi ödəyirdilər. Təbii ki, vergilərin miqdarı təkcə bununla kifayətlənmirdi.

Naxçıvan əyalətinin mühüm mahallarından biri də Dərələyəz idi. Dərələyəzin 78 kəndində 7.736 nəfər yaşayırdı ki, bunun 4.583 nəfəri müsəlmanlar idi [10, s. 508]. İran hökumətinin vaxtında pul şəklində Dərələyəz mahalından 2 min tükən vergi alınır. 8 kəndin əhalisi 42,25 xalvar taxıl verirdi. Dərələyəz mahalı şahzadə Aleksandra əlavə olaraq 2 min tükən pul verirdi. Şərqi Dərələyəz əhalisi isə bəxşiş kimi ildə 100 batman yağ və 300 qoyun verirdilər [10, s. 403-404].

Məvazixatın mahalı Naxçıvan əyalətinin mərkəz hissəsində yerləşirdi. Ərazinin sərhədləri Dərələyəz mahalı, Xok mahalı və Naxçıvan mahalı ilə idi. Mahalın tərkibində 9 kənd var idi. Mahalın ərazisində 2.643 nəfər əhali yaşayırdı [10, s. 371]. İran dövlətinin vaxtında Cəhri kəndindən başqa Məvazixatın mahalının bütün kəndləri xəzinəyə məxsus idi. Vəliəhd şahzadə Abbas Mirzə onlardan yığılan vergini mayor Şeyxəli bəyə verirdi ki, rəisi olduğu süvarilərin atları üçün yem alsın. İndi isə mayor Şeyxəli bəy bildirir ki, həmin kəndlər ona tiyul kimi verilmişdir.

Cəhri kəndindən başqa Məvazixatın mahalının qalan kəndləri Naxçıvan mahalının Arınc, Yuxarı və Aşağı Remeşin və Kükü kəndləri ilə birlikdə 10 tükən 8 pənahabad 7 şahı pul, 24 xalvar 10,5 batman taxıl ödəyirdilər [f.24, siy.1, s.v. 356, v.155].

Xok mahalı Naxçıvan əyalətinin qərb hissəsində yerləşməklə Dərələyəz dağlarının son çıxıntısının ayırdığı, Şərur və Naxçıvan mahalları arasındakı düzənliyi tutur. Mahal şimalda Dərələyəz mahalının dağları, qismən Məvazixa-

tın mahalı, şərqdə Naxçıvan mahalı, cənubda Araz çayı, qərbdə isə Şərur mahalı ilə həmsərhəddir.

Xok mahalının ümumi əhalisi 1.599 nəfərdir. Mahalın tərkibində 9 kənd olmuşdur. Ən böyük kəndlər isə Qarabağlar və Şahtaxtı kəndləridir. Hər iki kənd mülkədara 40 xalvar 10 batman taxıl, 91 tükən 12 pənahabad pul, kənd sakinləri isə 29 tükən 1 pənahabad, samana görə əlavə 12 tükən 5 şahı pul ödəyir və 9 süvari əsgər verirdilər [10, s. 374, 384]. Qarabağlar torpağı polkovnik Ehsan xanın qardaşı kapitan Fərəc ağaya məxsus di. Şahtaxtı isə tiyul kimi Hacı İsay Sultana aid idi.

Ordubad dairəsində vergi və mükəlləfiyyətlər. Ordubad dairəsi Ordubad şəhərindən, Ordubad mahalından, Əylis, Dəstə, Biləv və Çənnəb mahallarından ibarət idi. Şəhərdə 3.444 nəfər, Ordubad mahalında 843 nəfər (9 kənddə), Əylis mahalında 1.886 nəfər (5 kənddə), Dəstə mahalında 1.879 nəfər (14 kənddə), Biləv mahalında 2.317 nəfər (19 kənddə) və Çənnəb mahalında 606 nəfər (5 kənddə) əhali yaşayırdı. Bütövlükdə Ordubad dairəsinə 1 şəhər və 5 mahal daxil idi ki, bu mahalların tərkibində 52 kənd var idi. Ordubad dairəsinin ümumi əhali sayı 10.975 nəfər idi.

XIX əsrdə Naxçıvan əyalətində olduğu kimi, Ordubad dairəsində də mülk və tiyul torpaq sahələri mövcud idi. Bununla yanaşı, torpaq mülkiyyətinin başqa formaları da olmuşdur. 1831-ci il kameral təsvirin materiallarına görə Xanağa kəndində (Dəstə mahalı) mülk torpaqlarının dördədən üç hissəsi xəzinənin, dördədən bir hissəsi isə Əhməd Sultanın idi [10, s.607].

Ordubad dairəsinin mühüm şəhəri Ordubad idi. Şəhər 5 hissədən ibarət idi. Şəhərdə 3.444 nəfər əhali yaşayırdı. Bunun 182 nəfəri İrandan köçürülmüş ermənilər idi. Ordubad şəhəri min tükən vergi ödəyirdi. Gömrük (rahdarlıq), boyaqxana, ştempel vurmaq, dabbaqxana, sabun bişirmə, tütün, tərəzi-mizan, duz satışı, ayaqqabı və at nalı düzəltmək iltizama verilir. Bunlardan 2.800 tükən vəsait əldə edilirdi.

Ordubad şəhərində kömürsatanlar da vergi verirdilər. Karvansaralardan, dəyirmanlardan, qarovulxanalardan, ipəkayırma müəssisələrindən əlavə vergilər əldə edilirdi.

Ordubad mahalında 9 kənd var idi. Burada mülkədar yox idi və torpaq sakinlərə məxsus

idi. Toplanan vergilər daha çox İran hökumətinin vaxtında olduğu məlumatlar verilir. Aşağı Əndəmiç kəndi (197 nəfər) 77 tümən pul və 1 xalvar 14 batman taxıl, Yuxarı Əndəmiç kəndi (111 nəfər) 98 tümən pul və 3 xalvar 12,5 batman taxıl, Nüsnüs kəndi (114 nəfər) 96 tümən 2 minaltun pul və 7,5 xalvar taxıl, Anabad kəndi (18 nəfər) 20 tümən pul və 0,5 xalvar taxıl, Gənzə kəndi (60 nəfər) 52 tümən pul və 3,5 xalvar taxıl, Kotan (Kotam) kəndi (57 nəfər) 80 tümən pul və 2 xalvar taxıl, Kilit kəndi (154 nəfər) 100 tümən pul və 2 xalvar taxıl, Kərçevan kəndi (154 nəfər) 56 tümən 3 minaltun pul, Gülyaman kəndi (28 nəfər) vergiləri Yuxarı Əndəmiç kəndi ilə birlikdə ödəyirdilər. Ümumiyyətlə, Ordubad mahalında 843 nəfər əhali yaşayırdı ki, onlar da 579 tümən pul və 19,5 xalvar 26,5 batman taxıl ödəyirdilər.

Əylis mahalı 5 kənddən ibarət idi və burada 1.886 nəfər əhali yaşayırdı. Yuxarı Əylis kəndi ildə 823 tümən 5 minaltun, kənd sakinləri isə 20 xalvar 7,5 batman taxıl ödəyirdilər [5, v.7]. Varaqirt kəndinin sakinləri 275 tümən 6 minaltun və 9 xalvar 11 çərək taxıl, Nügədi kəndi 50 tümən, Aşağı Əylis kəndi 382 tümən pul və 15 xalvar 1,5 batman taxıl, Mirzə Cəfər Dizəsi kəndi pulla vergini Düylün kəndi ilə bir yerdə və 1,5 xalvar taxıl ödəyirdilər. Aydın olur ki, Əylis mahalının pulla ödədiyi verginin dəyəri 1530 tüməndən və taxıldan ibarət olmuşdur.

Dəstə mahalı 14 kənddən ibarət olmaqla burada 1.879 nəfər əhali yaşayırdı. Dəstə kəndi 600 tümən, Xanağa kəndi 55 tümən 3 minaltın 6 şahı, Ağrı kəndi 40 tümən 35 şahı, Vənənd kəndi 323 tümən 6 minaltun, Vələver kəndi 85 tümən 5 minaltun, Dehsar (Disar) kəndi 30 tümən, Gal kəndi 5 mülkədara 57 tümən, Danaqurt kəndi 236 tümən 3 minaltun, Dırnis kəndi 157 tümən 6 minaltun, Kələki kəndi 76 tümən, Unus kəndi 51 tümən 6 minaltun 4 abbası, Pəzməri kəndi 22 tümən 3 minaltun, Cəfərxan Dizəsi 36 tümən və Lütfəli Sultan Dizəsi isə 18 tümən pulun müəyyən edilmiş miqdarda xəzinəyə və müxtəlif mülkədarlara ödəyirdi. Ümumiyyətlə, Dəstə mahalının illik vergisi təqribən 1701 tüməndən artıq idi [6, v.117-139].

Biləv mahalı Dəstə, Cənnəb və Əlincəçay mahallarının arasında yerləşir. Mahalın tərkibində 19 kənd var idi ki, bu kəndlərin əhalisi 2.317 nəfər idi. Kənd əhalisi müxtəlif xarakterli

vergilər verir və mükəlləfiyyətlər icra edirdilər. Kameral təsvirdə Biləv mahalının bir sıra kəndlərinə aid vergi ödəmələri göstərilməmişdir. Lakin məlum faktlara görə kəndlərin əhalisi 1454 tümən pul və müəyyən miqdarda taxılı xəzinəyə və mülkədarlara ödəyirdi. Mülkədarların özləri də xəzinəyə vergi verirdilər. Bu onların mülkədarlıq olduqları torpağa görə idi. Mirzə Ağa 12 tümən, Hacı Abutalıb 8 tümən, Mirzə Əbülhəsən 6 tümən və b. vergi ödəyirdilər [10, s.630].

Ordubad dairəsinin mahallarından biri də Çənnəb mahalıdır. Mahal əsasən Urmuş çayı boyunca, onun ətraflarında yerləşir. Mahalın cəmi 5 kəndi olmuşdur. Bu kəndlərdə 606 nəfər əhali yaşamışdır. Kəndlərin əhalisi il ərzində 725 tümən pul və taxıl ödəyirdilər.

Beləliklə, Ordubad dairəsinin mahallarında yaşayan kəndlilər xəzinəyə və mülkədarlara 7115 tümən pul və taxıl vergi kimi verirdilər. Bütün mahal və kəndlərdə olduğu kimi Ordubad dairəsinin mahal və kəndlərində də təsərrüfatçılar həftənin müəyyən edilmiş günlərində mülkədarların təsərrüfatlarında işləyir və onların tələb etdiyi mükəlləfiyyətləri yerinə yetirirdilər.

Nəticə: Beləliklə aydın olur ki, Rusiya tərəfindən Şimali Azərbaycan işğal edildikdən sonra ərazinin inzibati ərazisi və əhalisi siyahıya alınmağa başlanmışdır. 1831-ci ilə qədər Paskeviçin tapşırığı ilə bu işə başlanmış, lakin nəticələrdən Paskeviç razı qalmamışdır. Son nəticədə Paskeviç İ.Şopeni Erməni əyalətinə dəvət etmiş və bu işi ona tapşırılmışdır. İ.Şopen ilk növbədə müəyyən etmişdi ki, 1828-ci ildən əvvəl Qacarlar hökumətinin vaxtında Naxçıvan əyalətindən 90.083 rubl 50 qəpik, Dərələyəz mahalından 2.000 rubl və 1.932 xalvar 90 batman taxıl, Ordubad dairəsindən isə 40.000 rubl və 452 xalvar taxıl vergi yığılmışdır. Gümüş pulla cəmi 134.083 rubl 50 qəpik və 2.424 xalvar 90 batman taxıl edir.

İ.Şopenin rəhbərliyi ilə hazırlanmış Kameral təsvirlərdən (1831, 1832) aydın olur ki, əhaldən alınan vergilər pulla və natural şəkildə tətbiq edilmişdi. Naxçıvan əyalətində və Ordubad dairəsində adamlardan (15 yaşına çatmış hər bir müsəlmandan), evlərdən, mal-qaradan, əkinlərdən, dəyirməndən, sənətkarlardan, ticarətçilərdən, toplanan məhsuldan, iltizama verilən sahələrdən, ermənidən (2 gümüş rubl), kilsədən, su-

dan istifadədən və b. sahələrdən vergi verilirdi. Bununla yanaşı müəyyən edilmişdir ki, vergi yığanların özbaşınalığı ucbatından vergilər kəndlilərin həyat şəraitini çətinləşdirir, onların narazılığına səbəb olurdu. Nəticədə bəzən rəiyyətlər vergi ödəməkdən boyun qaçırırdılar.

Kəndlilər müxtəlif mükəlləfiyyətlər də yerinə yetirirdilər. Bir sıra hallarda mükəlləfiyyətlər vergi ilə əvəz olunurdu. Bəzən kəndlilər qarovulçuluq edir, tikinti işlərinə cəlb edilir, vergi toplayanların qulluğunda durur, kənd təsərrüfatı məhsullarının daşınmasına cəlb olunur və s. İctimai mükəlləfiyyətlər kənd idarəsinin, kənd məktəblərinin, ictimai tikintilərin, ruhanilərin, bərbərlərin, kətxudaların, mirzələrin, sahə qarovulçularının saxlanılmasına və s. sərf edilirdi. Lakin vergi və mükəlləfiyyətlər hər bir ərazinin, kəndin, təsərrüfatın xarakter xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxiv (AMDTA), f.24, siy.1, sax. vah. 353 (Naxçıvan şəhərinin kameral təsviri)
3. AMDTA, f.24, siy. 1, sax. vah. 354 (Əlincəçay mahalının kameral təsviri)
4. AMDTA, f.24, siy. 1, sax. vah. 355 (Naxçıvan mahalının kameral təsviri)
5. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 358 (Əylis mahalının kameral təsviri)
6. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 359 (Dəstə mahalının kameral təsviri)
7. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 360 (Biləv mahalının kameral təsviri)
8. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 361 (Çənnab mahalının kameral təsviri)
9. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 372 (Ordubad mahalının kameral təsviri)
10. AMDTA, f. 24, siy. 2, sax. vah. 6 (Ordubad şəhərinin kameral təsviri)
11. Əhmədli N. Naxçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin kameral təsviri. 1831. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 712 s.
12. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Araşdırma qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, 2001, 376 s.
13. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
14. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
15. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.
16. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
17. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 2, Тифлис, 1882, с.109-142.
18. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку, Озан, 1999, 156 с.
19. Шопен И. Исторический памятник Армянский области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб, 1852, 1231 с.

Summary

Ismayil Hajiyev

Taxes and obligations in Ordubad district and Nakhchivan province

The article deals with the application of the census after the annexation of the northern Azerbaijani khanates by the Russian army, as a result of which the taxes collected from the population, and the obligations they had to fulfill. Here, taxes collected mainly from Nakhchivan provinces and Ordubad district, their basic principles, types of taxes, taxes collected in kind and in cash, the amount of taxes collected from provinces, districts and regions and areas given to the tax authorities were included in the research and analyses were conducted based on factual materials. When col-

lecting taxes, it was also studied to take into account the gender of the population, the marital status, the diversity of taxes collected from representatives of different religions.

During the research, the obligations that the population had to fulfill were also discussed and in some cases, it was clarified that they were replaced with taxes, serving the khan's servants and feeding them.

Keywords: *Nakhchivan province, Ordubad district, cameral descriptions, taxes, obligations*

Резюме

Исмаил Гаджиев

Налоги и пошлины в Ордубадском округе и в Нахчыванской области

В статье говорится о введении переписи населения ханств Северного Азербайджана после аннексии русской армией, а также о налогах, взимаемых с населения, и обязательствах, которые они должны были выполнять. В исследовании были вовлечены налоги, собираемые в основном с Нахчыванской области и Ордубадского округа, их основные принципы, виды налогов, налоги, полученные в натуральной и денежной форме, объемы налогов, собранных с областей, округов и уездов. К исследованию были привлечены участки, предоставленные аренде, были проведены анализы на основе фактических материалов. Изучается также учет при сборе налогов пола населения, брачного состояния, вероисповедания.

В ходе исследования также упоминалось об обязательствах, которые должно было выполнять население, и уточнялось, что в ряде случаев они заменялись налогами, обслуживанием ханских слуг и их кормлением.

Ключевые слова: *Нахчыванская область, Ордубадский округ, камеральные описания, налоги, пошлины.*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.50>

Лейла Талышинская

*Азербайджанский Медицинский Университет
преподаватель кафедры «Общественных наук»,
доктор философии по истории
leylatalishinskaya78@gmail.com*

ШУША – ЦЕНТР АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ КУЛЬТУРЫ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Ключевые слова: *история Азербайджана, история Карабаха, история города Шуша, Шуша – центр азербайджанской культуры, роль города Шуша в становлении и развитии образования исторической науки, литературы и театра.*

Первый вице-президент Азербайджанской Республики, Президент Фонда Гейдара Алиева Мехрибан Алиева в одном из своих выступлений заявила, что «на сегодняшний день в мире существует множество городов, ставших символами по определенным культурным и политическим причинам. Достаточно упомянуть их имена, чтобы в памяти каждого из нас сложился образ этого города. Шуша – такой город для каждого азербайджанца. Шуша была и остается одним из ярких символов азербайджанской культуры» [12].

На протяжении длительного времени по уровню и качеству достижений в области литературы, театра, музыки и культуры в целом – Карабах и его политический и культурный центр Шуша во многом превосходили сопредельные регионы Азербайджана.

2 августа 1829 года царское правительство разработало специальный устав об открытии государственных школ в Закавказье. Желание местного населения открыть школу, которая давала бы и светское образование, было принято во внимание царским правительством [8, с.65].

Первым городом Южного Кавказа, где была открыта такая школа, стал город Шуша. 30 декабря 1830 года здесь был заложен фундамент школы [26, с.286]. Целью школы была объявлена подготовка государственных служащих, в первую очередь переводчиков с азербайджанского и русского языков. В этом учебном заведении

преподавали грамматику русского языка, географию, историю, арифметику, азербайджанский язык, каллиграфию, рисование. Азербайджанский язык для русских также преподавался в качестве обязательного предмета.

В последующие годы на базе упомянутого выше учебного заведения на примере российских школ была открыта Шушинская городская школа. Обучение в школе было платным. Дети, достигшие семилетнего возраста, принимались без экзаменов. В программу обучения были включены такие предметы как шариат, азербайджанский, русский и французский языки, арифметика, практическая геометрия, география, история, физика, рисование, пение и гимнастика.

В 1872 году, под названием народной школы, в Шуше также была открыта первая средняя школа. В 1881 году была основана 6-классная Шушинская реальная школа. В 1883 году число учащихся в ней составило 232 человека [1]. Наряду с азербайджанскими детьми в школе учились армяне и русские. Занятия проводились на русском языке. Учеников также обучали азербайджанскому, немецкому и французскому языкам. Математика, физика, природоведение, рисование и черчение были основными предметами школьной программы.

В 1906 году для Шушинского реального училища было построено новое трехэтажное здание с актовым залом на 400 человек. В училище были свой ученический оркестр

азербайджанских инструментов, духовой оркестр, хор и драматический кружок. Прогрессивные шушинцы отправляли своих детей для дальнейшей учебы в Гори – Закавказскую учительскую семинарию. Выпускниками этой семинарии были такие выдающиеся шушинцы, как Фиридун бек Кочарли, Фархад Агазаде, Узеир бек Гаджибеков, Зульфугар бек Гаджибеков и многие другие.

В 1896 году в Шуше, по инициативе шушинской интеллигенции, была открыта русско-татарская школа. Первоначально под здание школы безвозмездно предоставили свои дома Хуршидбану Натаван и Фатали Мирза Каджар. Известные шушинцы взяли на себя затраты по содержанию школы. Директором школы был Гашим бек Везиров. По просьбе Шушинского благотворительного общества школе был присвоен государственный статус [21]. Зульфугар бек Гаджибеков, Узеир бек Гаджибеков, Юсиф Вазир Чаманзаминли, Мирза Хосров Ахундов и другие окончили эту школу.

Интеллигенция города Шуша уделяла большое внимание вопросам образования женщин. В 1894 году в Шуше на основе двух частных женских школ была создана женская школа Святой Марии (Мариинская женская школа). Тем самым был открыт доступ азербайджанских девочек к европейской системе образования [16].

С 1849 года в Шуше действовала шиитская школа по образцу мусульманского медресе. Система медресе здесь была расширена включением в программу обучения общеобразовательных предметов, таких, как логика, математика, физика, космография и геология на русском языке [26, с.162].

В целом, в начале XX века в Азербайджане действовало 120 духовных школ, 9 из которых находились в Шуше. В Шушинском духовном училище обучались 130 человек.

Согласно Уставу 1912 года городские школы были преобразованы в высшие начальные школы. В 1913 году число учащихся, обучавшихся в средней школе Шуши, достигло 483, а число учителей – 42.

История города Шуша и Карабахского ханства в целом, нашла своё органическое отражение в произведениях выдающихся азербайджанских историков, в творчестве деятелей музыкального искусства, театра и литературы.

В числе источников важное место занимают труды, посвящённые истории Шуши XV-XIX веков. Особое место среди них занимают труды, написанные Мирзой Джамалом Джаванширом и Мирзой Адигезалбеком. В произведении Мирза Джамала представлена политическая история города Шуша с 1736 по 1828 годы. В ней даются подробные сведения о потомках Панахали хана – основателя Карабахского ханства, по инициативе которого началось строительство Шушинской крепости в 1752 году [18, с.56]. Также уделено большое внимание к политическим событиям, произошедшим в Шуше в период правления Ибрагимхалил хана (1789-1806).

Следует отметить также исследование Мирза Джамала Джаваншира «История Карабаха» (1847). В отличие от «Гарабагнаме» Мирзы Адигезал-бея, в этом произведении помимо политических событий, большое внимание уделено фактам социально-экономической и культурной жизни Карабахского ханства [19, с.66]. Большое значение для изучения истории Карабахского ханства представляет работа Мирзы Юсифа «Тарихи Шафи». Работа имеет большое значение для изучения истории Шуши и ее внешних связей во второй половине XVIII — начале XIX века. Информация Мирзы Юсифа ценна тем, что он был непосредственным участником и наблюдателем многих описанных им событий [4, с.25].

В 70-80-е годы XIX века Рзагулу беком Мирза Джамал оглу было написано произведение под названием «Карабагнаме» [7, с.251]. В этой работе анализируются политические события, происходившие в Шуше во второй половине XVIII и начале XIX века.

К числу работ посвящённых истории Карабахского ханства и города Шуша, следует отнести труд М.М.Навваба под названием «Армяно-мусульманский конфликт в

1905-1906 годах». В ней он даёт ценные сведения о причинах погромов учинённых армянами в отношении азербайджанцев [15, с.11].

В целом, во второй половине XIX века истории Карабахского ханства была посвящена большая часть работ азербайджанских историков, и все они сохраняют свою актуальность в плане изучения истории Карабахского ханства и его политического и культурного центра – города Шуша.

Со второй половины XVIII века город Шуша стал центром азербайджанской литературы. Карабахская литературная среда подарила Азербайджану целую плеяду ярких представителей. Выдающимися деятелями азербайджанской литературы были Молла Панах Вагиф, Гасым Бек Закир, Мир Мохсун Навваб и другие.

В Шуше жила и создавала свои литературные произведения Хуршидбану Натаван, известная как «Хан гызы» – азербайджанская поэтесса, дочь последнего карабахского хана Мехти-Кули Хана. Получившая отличное домашнее образование, Натаван в совершенстве знала восточные языки, зарубежную литературу, историю.

В 1858 году она встретила в Баку с французским писателем Александром Дюма и подарила ему свои авторские изделия ручной работы. А. Дюма же подарил поэтессе шахматы с изящными фигурами. В своих воспоминаниях он писал: «Натаван была уважаема и почитаема в народе. При ней в Шуше были построены дворец, мечеть, торговые дома, театр, здания летнего и зимнего клубов, реального училища и многое другое» [24].

Впервые в истории культуры азербайджанского народа в Шуше были созданы театры, проводились цирковые представления, европейские и восточные концерты, литературно-музыкальные меджлисы, научные, просветительские собрания. Ещё в 1848 году, в период нахождения азербайджанских земель в составе Российской империи, когда преследовалось развитие национальной культуры, в Шуше было продемонстрировано первое театральное представление. А в

1891 году в Шуше было построено здание театра, после чего число театральных представлений заметно увеличилось [2, с.30]. Следует отметить, что население города проявляло огромный интерес к этим представлениям [26].

В начале XX века концерты и театральные представления были строго запрещены особым приказом царской России, но интеллигенция Шуши проявила личную самоотверженность и отдала всю свою энергию показу новых спектаклей.

С большим энтузиазмом исполнялись произведения М.Ф. Ахундова, Н. Вазирова, А. Ахвердиева, Н. Нариманова, С.М. Ганизаде. В 1903 году шушинские педагоги поставили комедию М.Ф. Ахундова «Гаджи Гара», а в 1904 году – спектакль «Мусье Жордан и дервиш Мастали Шах» [23].

Сохранению исторического и культурного облика города Шуша уделял большое внимание общенациональный лидер Г. Алиев. В одном из своих выступлений он сказал: «Шуша – город памятников». Необходимо бережно беречь все, что связано с богатой историей края, восстанавливать здесь древние постройки».

Для всестороннего развития города Шуша, богатого прекрасными архитектурными памятниками, правительство Азербайджана по инициативе главы государства приняло ряд специальных решений. Одним из них было решение ЦК КП Азербайджана и Совета Министров Азербайджанской Республики от 4 ноября 1976 года «О мерах по дальнейшему развитию курортного комплекса в городе Шуше» [7]. В соответствии с этим решением институтом «Азердо-влатлайихе» был разработан «Генеральный план» города Шуша.

В 1977 году по инициативе общенационального лидера Гейдара Алиева было принято постановление «Об объявлении исторической части города Шуша историко-архитектурным заповедником» [7]. Были созданы дома-музеи великих деятелей азербайджанской культуры и искусства Узеир бека Гаджибейли, Хуршудбану Натаван и Бюль-Бюля, возведен мавзолей выдающегося поэта Моллы Панах Вагифа. При непо-

средственной инициативе Гейдара Алиева в 1977 году был создан Шушинский историко-архитектурный заповедник.

Г.Алиев дважды посетил Шушу в 1982 году. 14 января 1982 года, он принял участие в открытии 20-метрового мавзолея М.П.Вагифа, построенного из местного мрамора. В открытии этого памятника приняли участие более 400 деятелей литературы, искусства и науки нашей республики. Тогда же Г.Алиев посетил предусмотренные «Генеральным планом» и отреставрированные памятники истории и культуры. 28 июля 1982 года Гейдар Алиев, во второй раз посетил Шушу и принял участие в открытии ряда памятников и объектов культуры в городе Шуша.

Г.Алиев принял участие в фестивале поэзии М.П.Вагифа, посетил медресе, где преподавал поэт, картинную галерею, домашний музей У. Гаджибекова, мечети и выразил удовлетворение проделанной работой.

Таким образом, в результате созидательных действий великого лидера Гейдара Алиева, был восстановлен и реставрирован исторический облик города Шуша [7].

Диверсионная деятельность, осуществляемая Арменией с конца XX века, поставила под угрозу судьбу материально-культурных памятников в Нагорном Карабахе Азербайджанской Республики. Длительно продолжавшийся вандализм безвозвратно уничтожил большинство исторических памятников, веками находившихся в Карабахе и охраняемых Азербайджаном. В Шуше и Ходжалы армянские агрессоры стёрли с лица земли ходжалинские курганы, представляющие древнюю колыбель известной Ходжалы-Кедабекской культуры.

Дом Хуршидбану Натаван, дома-музеи Гаджибекова и Бюльбюля, мавзолей Моллы Панаха Вагифа на протяжении 30-летней оккупации города армянскими военными формированиями, находились в разрушенном состоянии. Оккупировав в 1992 году Шушу, армяне демонтировали бронзовые бюсты и вывезли их как металлолом в соседние страны. К счастью, азербайджанскому правительству удалось их выкупить и переправить в Баку, и они

были установлены во дворе музея искусств. Памятники были расстреляны армянскими пулями.

Восстановление и реставрация исторического облика города Шуша, её памятников архитектуры и искусства стали приоритетным направлением в деятельности президента Азербайджана Ильхама Алиева. В ходе первой поездки Президента Ильхама Алиева в Шушу были установлены на прежние места бюсты Хуршидбану Натаван, Узеира Гаджибейли, Бюльбюля. Было принято решение бюсты не реставрировать, чтобы они являлись доказательством варварского отношения армянских агрессоров к историческим памятникам Азербайджана. Находясь в Шуше, Президент Ильхам Алиев сказал, что будут восстановлены разоренные армянами дома-музеи, мавзолеи наших выдающихся личностей, в том числе дворец ханской дочери Натаван [12].

Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев в связи с освобождением города от вражеской оккупации в своем обращении к народу как нельзя лучше охарактеризовал роль и место города Шуша в жизни азербайджанского народа: «Шуше принадлежит особое место в истории Азербайджана. Это – наш древний исторический город. Азербайджанцы веками жили, творили и создавали в Шуше. Шуша – жемчужина не только Азербайджана, но и всего Кавказа. Однако презренный враг, удерживая Шушу под оккупацией, нанес большой удар по нашему культурному наследию, разрушил наши исторические памятники, разрушил и осквернил наши мечети. Теперь мы вернулись в Шушу. Мы отреставрируем все мечети, восстановим наши исторические памятники» [22].

За годы 30-летней оккупации многие историко-культурные памятники Карабаха были уничтожены и разграблены. Ужасающая статистика является ярким тому подтверждением. Армяне разрушили и разграбили в Шуше 279 культурных, исторических и религиозных памятников, 8 домов культуры, 14 клубов, 20 библиотек, 2 кинотеатра, 3 музея, фабрику восточных музыкальных ин-

струментов. Под оккупацией находились Шушинский Государственный Драматический Театр, Государственные исторические музеи Карабаха и сёла Шуши, дома-музеи Уз. Гаджибекова, Бюльбюля, Мир Мовсума Навваба, филиал Государственного Музея Азербайджанских Ковров, Государственная Художественная Галерея, знаменитая мечеть Говхар Аги.

После освобождения азербайджанской армией города Шуша 9 ноября 2020 года Министерство культуры Азербайджана приступило к подготовке номинационного досье для включения исторического центра города в Список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. 12 мая 2021 года Президент Азербайджана Ильхам Алиев заложил фундамент общеобразовательной школы номер 1 в Шуше [10].

7 ноября 2023 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев и первая леди Мехрибан Алиева ознакомились с работами, которые должны были проведены в здании исторического памятника «Женская гимназия» в городе Шуша [25]. Было принято решение использовать это здание, как центр декоративно-прикладного искусства и административное здание по культурным сферам.

25-26 сентября 2023 года в столице Государства Катар, городе Доха проходила 12-я Конференция Министров Культуры Исламского Мира. На конференции выдвинута кандидатура города Шуша, являющейся одной из древних колыбелей искусства Азербайджана, по программе «Культурная столица исламского мира» ICESCO на 2024 год [9]. Единогласным решением участников конференции жемчужина нашего Карабаха город Шуша удостоился названия «Культурная столица Исламского Мира на 2024 г.».

Литература

- Əlioğlu Y. Şusa Teatrı.. / Y Əlioğlu.-Bakı, Şərq-Qərb, 2001, 64s.
- Əliyev N. Müstəqilliyimiz əbədidir, IV kitab. Bakı, 1997,700 s.
- Mirzə Yusif Qarabağlı. Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 288 s.
- Məmmədov N. Azərbaycan SSR Dağlıq Qarabağ bölgəsinin şəhər və rayonlarının tarixi. (XX əsrin 20-90-cı illəri). / N. R. Məmmədov Bakı, Təhsil, 2010, 180 s.
- Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu Qarabağnamələr. II kitab. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 288 s.
- Tağıyev Ə. Azərbaycanda məktəb tarixi./ Ə Tağıyev- Bakı, Maarif, 1993. 166 s..
- Великий лидер Гейдар Алиев всегда проявлял большое внимание и заботу о Шуше <https://azerhistori.com>
- Гаджиева А. Отражение событий 1905–1906 годов в творчестве карабахских писателей XIX века/ А.. Гаджиева // ВІСНИК УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ АЛЬФРЕДА НОБЕЛЯ. Cthiz @AIKJKJUIXYI YFERB@/2017/ # 2 (14) с. 70-74 <https://phil/duan/edu/ua > images > stories > Files>
- Жемчужина нашего Карабаха Шуша объявлена «Культурной столицей Исламского Мира» единогласным решением // <https://culture.gov.az > obshie-novosti>
- Ильхам Алиев заложил фундамент общеобразовательной школы номер 1 в Шуше 12 мая 2021 // [President.az https://president.az > articles > view](https://president.az > articles > view)
- История Мариинской женской гимназии в Баку // <https://azerhistory.com >>
- Культурной столицей исламского мира» на 2024 год Azertac // https://azertag.az«xeber»gorod_shusha_obyavlen_ku
- Мирза Джамал Джеваншир Карабагский. История Карабага. - Баку, Изд-во АН.АзССР 1959, 80 с.
- Мирза Адыгезал-бек. Карабах-наме.- Баку, Изд-во АН.АзССР 1950, 90с.
- Навваб М.М. Армяно-азербайджанская война в 1905–1906 годы / М.М. Навваб. – Баку: Элм, 1993,30 с
- О русских школах в Карабахе в конце XIX века // <https://azerhistory.com>
- Обращение Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева // president.az > articles > veiw

18. Первые появления произведений М.Ф.Ахундова на сцене театра (XIX в.) // <https://azerhistori.com>
19. Последняя принцесса Карабаха – Хуршидбану Натаван // <https://azerhistory.com>
20. Президент и первая леди ознакомились с запланированными работами в здании "Женской гимназии" в Шуше // <https://report.az> > Главная > Внутренняя политика
21. Чингизоглу, А. . Образование в Карабахе./ А. Чингизоглу- Баку: Зардаби ЛТД2013, 288 с.
22. Чингиз Каджар. Старая Шуша. / Каджар Ч. – Баку, Şərq-Qərb, 2007, 344 с .
23. XIV Фестиваль классической музыки имени Узеира ...Minval.az // <https://minval.az> > news
24. Фестиваль “Хары-бюльбюль” – Qarabag qarabag.com // <https://qarabag.com> > festival xaribulbul
25. Шуша – символ восстановления исторической справедливости // president.az > articles > veiw
26. Первое знакомство с Шекспиром в Азербайджане – Историческая хроника // <https://news.day.az> > culture.

Xülasə

Leyla Talışinskaya

Şuşa – Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi: Tarix və müasirlik

Təqdim olunan məqalədə sənədli mənbələrə və müasir elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq, tarixi keçmiş və müasir dövr kontekstində Şuşa şəhərinin Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzi kimi xüsusi rolunu göstərməyə cəhd edilir. Konkret nümunələr Şuşa şəhərinin yaradıcı ziyalılarınin təhsil sisteminin, tarix elminin, ədəbiyyatının, teatrının, xüsusilə bütövlükdə Azərbaycanın mədəniyyətinin formalaşmasında və inkişafında rolunu göstərəcəkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan tarixi, Qarabağ tarixi, Şuşa şəhərinin tarixi, Şuşa Azərbaycan mədəniyyətinin mərkəzidir, Şuşa şəhərinin Azərbaycan tarix elminin, təhsilin ədəbiyyatının, teatrının inkişafında rolu.*

Summary

Leyla Talishinskaya

Shusha – The Center of Azerbaijani Culture: History and Modernity

The presented article makes an attempt, based on documentary sources and the achievements of modern science, to show the special role of the city of Shusha as the center of Azerbaijani culture in the context of the historical past and the present. Specific examples will show the role of the creative intelligentsia of the city of Shusha in the formation and development of the education system, historical science, literature, theater, and especially in the development of music and musical culture of Azerbaijan as a whole.

Keywords: *history of Azerbaijan, history of Karabakh, history of the city of Shusha, Shusha is the center of Azerbaijani culture, the role of the city of Shusha in the formation and development of Azerbaijani historical science, education education literature, theater, and culture.*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.56>

Nazilə Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan

AZƏRBAYCAN SOVET TARİXŞÜNASLIĞINDA İSLAM MƏDƏNİYYƏTİ MƏSƏLƏLƏRİNİN ARAŞDIRILMASINA DAİR

Açar sözlər: sovet tarixşünaslığı, İslam mədəniyyəti, fəlsəfə, ədəbiyyat, incəsənət

Giriş. İslam mədəniyyətinin, ələlxüsus bu mədəniyyətin orta əsrlərdəki inkişaf mərhələlərinin öyrənilməsi, ilk növbədə, onun dünya tarixində oynadığı rolu, eləcə də əsrlər boyu həm müsəlman Şərqi, həm də xristian Qərbi siyasi, sosial, mədəni həyatına böyük miqyasda təsir etməsi ilə bağlıdır. Türkiyə tarixçisi İ. Sarıçam və S. Erşahinin də qeyd etdikləri kimi, “İslam mədəniyyətinin təşəkkülü, inkişafı və yayılması fenomenal bir hadisə olub, müsəlman cəmiyyətlər tərəfindən meydana gətirilən, mədəniyyətin maddi və mənəvi bütün uğurlarının ortaq adıdır” (27, s.19). İslam dininin birləşdirici sosial və mədəni gücü sayəsində İslam mədəniyyəti təkcə etnik və irqi baxımdan deyil, eyni zamanda iqlim şərtləri, sosial və siyasi ənənələri baxımından da fərqli olan xalqları vəhdət altında birləşdirə bilmiş, böyük bir tarixi hadisəni – İslam sivilizasiyasını yaratmışdır.

İslam dini və onun formalaşdırdığı İslam mədəniyyəti Azərbaycan xalqının tarixi inkişafında əhəmiyyətli və əvəzedilməz rol oynamışdır. VII əsrin sonlarından etibarən Azərbaycan ərazisində İslamın yayılması ilə yeni bir sivilizasiya mərhələsi başlanmış, bu mərhələ həm dini, həm də ictimai-siyasi və mədəni həyatda dərin izlər buraxmışdır. Dünya sivilizasiyasının qədim mərkəzlərindən olan Azərbaycan orta əsrlərdə İslam mədəniyyətinin bir hissəsinə çevrilmiş, yüzilliklər boyu bu mədəniyyətə böyük töhfələr vermişdir. Xilafətin tərkibinə daxil olduqdan sonra Qafqazda İslamın ən əhəmiyyətli mərkəzinə çevrilən Azərbaycan eyni zamanda bu mədəniyyətin Qafqazda və qonşu bölgələrdə yayılmasında aparıcı rol oynamışdır. Xilafətin Bizans imperiyası və Xəzər xaqanlığı ilə apardığı mübarizədə İslam dininin Xəzəryanı bölgələrdə qərar tutması, daha sonra isə Bul-

qar dövlətinə qədər yayılmasında Azərbaycan coğrafi və dini baxımdan qərargah rolu oynamışdır, desək, yanılmazdır. Sonrakı dövrdə Azərbaycan İslam dünyasının ayrılmaz parçası olaraq elm və maarifin inkişafının növbəti mərhələlərini yaşamış, dünya mədəniyyətinə böyük xadimlər bəxş etmişdir. Azərbaycan Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətlərinin yaranması ilə Qafqazda Türk-İslam cinahı daha da güclənmiş, mədəniyyətin müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı davam etmişdir.

Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin təşəkkülü və inkişafı məsələləri kifayət qədər geniş miqyasda araşdırılmış olub, bu tədqiqatların arasında sovet dövrü əsərlər xüsusi yer tutur. Əlbəttə, rəsmi dövlət ideologiyası etibarilə dini inkar edən Sovet İttifaqında İslama və İslam mədəniyyətinə də münasibət bu prizmada təşəkkül etmişdi. Sovet tarixşünaslığında tədqiqatlar əsasən sinfi mübarizə, sosial-iqtisadi formasiyalar və proletar baxış bucağı ilə məhdudlaşdırdı, İslam mədəniyyəti isə daha çox “feodal təfəkkür tərzini”, “dinə əsaslanan zülm sistemi” kimi təqdim edilirdi. Başqa sözlə desək, İslam mədəni irsi daha çox tənqidi məqsədlərlə, həm də seçilmiş kontekstlərdə öyrənilirdi. Amma burada belə bir mühüm məqamı da diqqətə almaq lazımdır ki, Sovet İttifaqının “Üçüncü dünya ölkələrinə” sosializmi ixrac etmə siyasətinə uyğun olaraq, müsəlman dünyası ilə münasibətlərdə bəzi tolerant addımlar da atılırdı, o cümlədən müsəlman Şərqi ölkələrinin tarixi və mədəniyyəti kifayət qədər geniş miqyasda tədqiqatlara cəlb edilirdi. Bu tədqiqatların mərkəzi kimi bütün İttifaq respublikalarında, o cümlədən Azərbaycanda Şərqişünaslıq İnstitutunun yaradılması, klassik müsəlman alimlərinin və ədib-

lərinin gəhayət və yaradıcılığının təbliği bu qəbildən sayıla bilər.

Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin atriayrı məsələlərinin araşdırılmasının təməlləri sovet dövründə atılmış, bu araşdırmaların başlıca istiqamətləri formalaşmışdır. Bu istiqamətləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

a. Orta əsrlər Azərbaycan tarixi məsələləri çərçivəsində mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi

b. Azərbaycan memarlığının və incəsənətinin ayrıca tədqiqi

c. Azərbaycanın orta əsr ədəbi və fəlsəfi irsinin öyrənilməsi

Məlumdur ki, orta əsrlər dövrü Azərbaycan tarixində mədəniyyətin inkişafı mühüm mərhələlərdən keçmişdir. Bu dövrdə İslam mədəniyyəti ilə yanaşı, yerli ənənələrin sintezi nəticəsində zəngin bir mədəni irs formalaşmışdır. Burada elm və maarif müəssisələrinin (mədrəsələr, kitabxanalar) fəaliyyətləri, dini-mədəni mərkəzlərin (məsələn, Gəncə, Naxçıvan, Şamaxı, Təbriz) inkişafı, əlyazmaların hazırlanması və yayılması, dil və yazı mədəniyyətinin inkişafı daxildir. Sovet dövründə Azərbaycan tarixi, o cümlədən mədəniyyət tarixi əsasən tarixi materializm və marksist ideologiya prizmasından öyrənilirdi. Dini mədəniyyət elementlərinə tənqidi yanaşılır, daha çox xalq kütlələrinin yaratdığı mədəniyyətə diqqət ayrılırdı. Bu səbəblə, Azərbaycan tarixi məsələləri çərçivəsində mədəniyyət tarixi də sinfi və ideoloji tərkib almışdı. Bununla yanaşı, tarix araşdırmaları Azərbaycan İslam mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından böyük paya malikdir.

Azərbaycan memarlığı və incəsənəti orta əsrlərdə öz zirvə dövrünü yaşamışdır. Bu sahələrin tədqiqi Sovet dövründə ən çox diqqət çəkən sahələrdən biri olmuşdur. Dini memarlığa baxış ideoloji məhdudiyyətlərlə olsa da, bədii və tarixi dəyəri nəzərə alınaraq geniş tədqiq olunmuşdur. Başlıca istiqamətlər memarlıq məktəblərinin araşdırılması, qala, türbə, məscid və karvansarayların sənədləşdirilməsi və təsviri, orta əsr miniatür və təsviri sənət nümunələrinin tədqiqi olmuşdur. Sovet dövründə fəlsəfə və ədəbiyyatın, o cümlədən klassik müsəlman ədəbiyyatının tədqiqi istiqamətində araşdırmalar da kifayət qədər geniş miqyaslı olmuşdur. Fəlsəfi mətnlərə baxış, əsasən, dini ideologiyanın tənqidi, lakin humanist və elmi fikrin inkişafı kon-

tekstində həyata keçirilmişdir. İslam ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində əsas istiqamətlər isə - orta əsrlərdə milli bədii dilin formalaşması, irfani-fəlsəfi fikrin (sufizm, hurufilik) tədqiqi və ədəbiyyatda sosial bərabərlik ideyalarının vurğulanması (ideoloji çərçivədə) olmuşdur.

Məqalədə Azərbaycan sovet tarixşünaslığında İslam mədəniyyətinin araşdırılması məsələlərinə toxunulur, əsas yanaşmalar və elmi fəaliyyət istiqamətləri dəyərləndirilir.

Orta əsrlər Azərbaycan tarixi məsələləri çərçivəsində mədəniyyət tarixinin öyrənilməsi

Azərbaycan tarixşünaslığının sovet dövrü tədqiqatlarının icmalını verməzdən öncə, qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər təkcə ümumislam tarixinin deyil, ayrılıqda Azərbaycan tarixinin də önəmli mərhələsini təşkil edir. Bu mərhələnin tarixi sadəcə hərbi-siyasi hadisələrlə deyil, mədəniyyətin inkişafı elementləri ilə də zəngin olduğu üçün, ortaəsrşünaslar tərəfindən araşdırılmasını zəruri etmişdir.

Bu dövrün başlanğıcında, yəni İslam dininin yayılması və Xilafətin yaranması mərhələsində Ərəbistan yarımadası, Suriya, Fələstin və Misir, eləcə də Qafqaz və İran iki imperiyanın – Bizans və Sasani imperiyalarının münəqişə bölgələri idi. Bu münəqişə sadəcə hərbi-siyasi və hətta iqtisadi rəqabət deyil, həm də mədəniyyətlərin də toqquşması şəklində gedirdi. Belə ki, bir tərəfdən, xristianlığın geniş yayıldığı Suriya, Fələstin və Misirdəki Bizans mədəniyyəti Qafqazda və İranda yayılmış Zərdüşt mədəniyyəti ilə qarşı-qarşıya gəlmişdi. Digər tərəfdə isə, bu mədəniyyətlərin içərisinə girməyən Ərəbistan (Hicaz) mədəniyyəti mövcud idi.

İslam dininin ortaya çıxıb yayılması, ardından müsəlman dövlətinin – Xilafətin geniş fəthləri hər iki mədəniyyət üçün böyük bir təhlükə idi. Onun qarşısını almaq üçün Sasani dövlətinin rəsmi dini olan Zərdüştiliyin siyasi və ideoloji gücü olmadığından, Sasani hakimiyyəti altında olan bölgələrdə İslamın yayılma prosesi daha sürətlə getmiş oldu. Sivilizasiyaların periferiyasında olan bəzi bölgələrdə, o cümlədən Orta Asiyada İslam mədəniyyətinin yayılması ləng getsə də, bir müddət sonra bu bölgə İslam mədəniyyətinin ən böyük mərkəzlərindən birinə çevrilmiş oldu. Xilafət dövrü İslam mədəniyyə-

ti məsələləri başlanğıc mərhələsi olaraq tədqiqatçıların ön çox müraciət etdikləri dövrdür.

1965-ci ildə rus dilində, 1989-cu ildə Azərbaycan dilində (2007-ci ildə latın qrafikası ilə) nəşr edilmiş “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında akad. Z.M.Bünyadov ərəb istilasının ərəb dünyasında Azərbaycanın siyasi vəziyyətini və sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmış, Əməvilər və Abbasilər dövründə Xilafətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati və vergi siyasətinə, şəhərlərin və ticarətin inkişafına, eləcə də ölkədə İslamın yayılması prosesinə və etnogenez probleminə müvafiq bölmələr ayırmışdır. Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə fundamental əsər səciyyəsi daşıyan bu monoqrafiyada ilk dəfə olaraq xəzərlərin Azərbaycan tarixindəki yeri, ərəb qəbilələrinin Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi, Babək hərəkatı, Babəkin Bizans imperatoru ilə siyasi əlaqələri, xürrəmilərin Bizans ərazisində yerləşməsi, Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində yaranan Şəki və Beyləqan hakimlikləri, Şirvanşah Məzyədilər və Sacilər siyasi tarixi orta əsr yazılı mənbələrinin, arxeoloji və numizmatik materialların müqayisəli təhlili əsasında geniş bir şəkildə araşdırılmışdır. Azərbaycanın İslam coğrafiyasına daxil olması prosesi, İslam dininin yayılması, bölgədəki etnik proseslər də kitabda kifayət qədər geniş araşdırılmışdır (9). Başqa sözlə desək, birbaşa İslam mədəniyyəti məsələləri olmasa da, amma İslamın Azərbaycan cəmiyyətinin sonrakı inkişafında oynadığı təməl rol, xalqın dini görüşlərinin formalaşmasına göstərdiyi təsir, eləcə də yerli əhali ilə ərəblər arasında mədəni yaxınlaşma prosesi adı çəkilən əsərdə geniş mənbəşünaslıq bazasına dayanaraq araşdırılmışdır.

Yenə akademik Z. M. Bünyadovun “Azərbaycan Atabəyləri dövləti” adlı monoqrafiyasında səlcuq fəthləri ərəb dünyasında və səlcuq hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın siyasi tarixi məsələlərinə üstünlük verilsə də, Eldənizlərin dövründə ölkədə şəhər həyatı və mədəniyyətin inkişafına ayrıca bölmə də əsr edilmişdir. Kitabın “Atabəylər dövlətində mədəni həyat haqqında oçerklər” adlı VIII fəsildə Səlcuqlu dövrü Azərbaycan poeziyası və fəlsəfəsi, o cümlədən Nizaminin yaradıcılığı, Azərbaycan tarixşünaslığının nümunələri, riyaziyyat, tibb, həndəsi ki-

mi elmlərin inkişaf göstəricilərinin qısa oçerki verilmişdir. Fəsildə həmçinin mədrəsələrin fəaliyyəti, sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələrinin inkişaf istiqamətləri kimi konkret məsələlərə də yer verilmişdir (8).

Qeyd edək ki, akad. Z. M. Bünyadovun orta əsr Azərbaycan elminin inkişafı ilə bağlı silsilə məqalələri də mövcuddur ki, bu məqalələrdə sinxron mənbələrin materialları əsasında dövrün məşhur müsəlman alimlərinin həyatı və fəaliyyəti araşdırılmışdır (34-37). Bu istiqamətdə sovet dövrü yazılmış ilk fundamental monoqrafiya isə M. R. Mahmudovun “Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər” adlı əsərdir (17).

Xilafətin zəifləməsi ilə ortaya çıxan yarımüstəqil və müstəqil dövlətlərin tarixini araşdıran M. X. Şərifli, N. M. Vəlixanlı, səlcuq və monqol dövrlərinin hərbi və siyasi tarixini mövzu obyekt olaraq seçən Ə. Ə. Əlizadə, S. B. Aşurbəyli, R. Ə. Hüseyinov, S. M. Onullahi, V. Z. Piriyev Azərbaycanda orta əsrlərdə İslam mədəniyyətinin inkişafı məsələlərini də araşdırmışlar. Akademik N. M. Vəlixanlıın “IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahları Azərbaycan haqqında” adlı əsərində dövrün sinxron mənbələrinin Azərbaycan dilinə tərcüməsinə edilən şərhlər böyük bir elmi araşdırmanın nəticələri olub, içərisində IX-XII əsrlər Azərbaycanın mədəni həyatı ilə əlaqəli məlumatlar da yer almışdır (29). Yenə akademik İbn Xordadbehin ərəb dilindən rus dilinə tərcüməsində adı çəkilən ərəb coğrafiyaşünasının əsərində əksini tapmış Azərbaycan şəhərləri və Azərbaycanda şəhər mədəniyyəti ilə bağlı məlumatlar və onların şərhini verilmişdir (45).

Xilafətin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanda ortaya çıxan yerli dövlətlərin tarixinin ayrı-ayrı məsələləri M. X. Şərifli tərəfindən geniş araşdırılmış olub, IX-XI əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı prosesi də diqqətdən kənar qalmamışdır. Müəllif “IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyasının “Şəhərlər, sənətkarlıq və ticarət” adlı bölümündə Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin iqtisadi və mədəni həyatını dövrün mənbələrinin məlumatları əsasında canlandırmış, elm və təhsilin səviyyəsi, mədrəsə sistemi, şəhər idarəçiliyi kimi məsələlərə diqqət yetirmişdir. Bundan əlavə, kitabın müxtəlif qisimlə-

rində İslam dininin Azərbaycan xalqı arasında yayılması, yaygın məzhəbi, İslamın ictimai münasibətlərə təsiri kimi məqamlar da yer almışdır (28).

Səlcuq dövrünü araşdıran R. Ə. Hüseynov, monqol dövrünə aid tədqiqatlar aparmış Ə. Ə. Əlizadə, V. Z. Piriyeu kimi məşhur tarixçilərin əsərlərində də eyni şəkildə hərbi-siyasi və iqtisadi tarix məsələlərinə üstünlük verilsə də, Azərbaycanın bu dövrdə mədəni inkişafının özəllikləri, İslam mədəniyyətinin inkişafında rolu da araşdırılmışdır (39-41; 32; 26). Bu dövrdə Vətən tarixşünaslığında Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin tarixi oçerkləri də yayılmış olub, onların içərisində S. M. Onullahinin Təbriz şəhərinin tarixinə həsr edilmiş monoqrafiya və məqalələrini, H. Ciddinin Şamaxı tarixinə, R. A. Məmmədovun Naxçıvanın tarixinə həsr edilmiş əsərini xüsusi qeyd etmək olar (24-25; 18; 44). M. H. Heydərovun Azərbaycan şəhərlərinin sənətkarlıq və ticarət həyatına həsr edilmiş monoqrafiyasında isə Azərbaycan şəhərlərinin XIII-XVII əsrlər boyu keçmiş olduğu tarixi inkişaf yolu, sənətkarlığın özəllikləri, eləcə də ticarət həyatı araşdırılmışdır (38).

Qeyd edək ki, adlarını çəkdiyimiz bu tədqiqatlar geniş mənbəşünaslıq bazasına sahib olub, orta əsr ərəb və fars mənbələrindəki materiallar arxeoloji və numizmatik materiallarla müqayisə edilərək ərsəyə gəlmişdir. 1930-cu illərin ortalarından başlayaraq Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə tədqiqatların yeni istiqaməti – şəhərlərin tarixinin öyrənilməsi geniş vüsət almışdır. Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji baxımdan tədqiqinə böyük önəm verilmiş, Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı arxeoloqların sisilsilə məqalə və monoqrafiyaları ortaya çıxmışdır. Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən sovet dövründə böyük sayda tədqiqatlar yazılmış, Azərbaycanın İslam mədəniyyətini araşdırmaq üçün əldə edilən arxeoloji materiallar əsasında orta əsrlər mədəniyyətinin tarixi canlandırılmışdır. İlk mərhələdə İ. M. Cəfərzadə və Y. A. Paxomov kimi tədqiqatçıların arxeoloji və numizmatik tədqiqatları Azərbaycanın erkən orta əsrlər maddi mədəniyyətinin, dini həyatının, şəhərlərində sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səciyyəvi tərəflərini müəyyən etməyə imkan vermişdir və sonrakı onilliklərdə müvafiq tədqiqatlar üçün təməl yaratmışdır (48-

51; 43). 1960-80-ci illərdə Azərbaycanın orta əsr şəhər mədəniyyətini araşdıran tədqiqatlar İ. A. Babayev, Q. M. Əhmədov, R. B. Göyüşov, A. B. Nuriyev kimi arxeoloqların tədqiqatlarını qeyd etmək olar (7; 47; 11 - Bu barədə daha ətraflı bax: 21).

Azərbaycan orta əsr fəlsəfi, ədəbi irsinin və incəsənətinin öyrənilməsi

Yenə sovet dövründə IX-XIV əsrlər İslam mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələlərinə dair konkret tədqiqatlar da var ki, onların böyük bir qismi ədiblər, filosoflar və sənətsünaslar tərəfindən yazılmışdır. Başqa sözlə desək, bura qədər baxdığımız əsrlər birbaşa mədəniyyət tarixi ilə bağlı olmayıb, Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə tədqiqatlardır ki, içərisində İslam mədəniyyətinin inkişafı məsələlərini ehtiva etmişdir. Birbaşa mədəniyyət tarixinə həsr edilmiş əsrlərə gəlinə, onların böyük əksəriyyəti tarixçilər deyil, daha çox filosoflar, ədiblər və sənətsünaslar tərəfindən qələmə alınmışdır.

Bu tədqiqatçıların içərisində ilk növbədə H. Hüseynovun adını çəkmək lazımdır. Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından X. S. Qasimovun da qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycanda mədəniyyət problemlərinin tədqiqi istiqamətində ilk təşəbbüs Heydər Hüseynova məxsusdur” (14, s.48). Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə rus dilində nəşr etdiriyi “XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən” adlı əsəri 2007-ci ildə Azərbaycan dilində yenidən nəşr edilmişdir (13). Əsərin xronoloji çərçivəsi XIX əsrlə hüdudlandırılrsa da, müəllif tərəfindən Azərbaycanda İslam öncəsi və İslam dövrü fəlsəfi düşüncənin təkamülü geniş bir şəkildə izlənilmiş, o dövrdə demək olar ki, heç araşdırılmamış VIII-IX əsrin Azərbaycan filosoflarından Hafiz bin Əziz, Əbdül Əziz bin Həsən, Məkki bin Əhməd, Abdullah Əbdül bin Məlikin yaradıcılığı, X-XII əsrlərdə Azərbaycanda sufiliyin yayılma şərtləri və səbəbləri, Bəhmənyarın və Nizami Gəncəvinin fəlsəfəsi kifayət qədər geniş araşdırılmışdır. Yenə əsərdə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan fəlsəfi və ictimai fikrinin Nəsimi başda olmaqla görkəmli nümayəndələrinin həyatı və düşüncələri tədqiqatçı tərəfindən təqdim edilmişdir.

Qeyd edək ki, Heydər Hüseynovun bu istiqamətdə əsasını qoyduğu tədqiqatlar 1980-ci illərin sonlarına qədər davam etmiş olub, istər ayrı-

ayrı filosofların fəaliyyətinə, istərsə də ümumilikdə Azərbaycanda İslam fəlsəfəsinin inkişafı tarixinə dair fundamental əsərlər yazılmışdır. Onların içərisində Z. C. Məmmədovun tədqiqatlarını – “Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir” və “Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri” adlı monoqrafiyalarını xüsusi qeyd etmək lazımdır (19-20).

Azərbaycanın orta əsr İslam ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində sovet tədqiqatçılarının içərisində ilk növbədə H. Araslı, B. Azəroğlu, Mir Cəlal, M. Quluzadə, X. Yusifov, R. Azadə kimi görkəmli alimləri qeyd etmək lazımdır. Adı çəkilən tədqiqatçılar Azərbaycan İslam ədəbi irsinin, eləcə də müsəlman Şərqi ədəbiyyatının öyrənilməsi sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş, tədqiqatları elmi məktəblərin yaranmasını şərtləndirmişdir (1-4; 6; 22-23; 15; 30-31; 5). Onların içərisində Nizami Gəncəvi, Nəsimi və Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin araşdırılması xüsusi yer tutur. Bu tədqiqatlar Azərbaycanın orta əsr ədəbiyyatının, o cümlədən İslam ədəbiyyatının və İntibah dövrü mədəniyyətinin elmi şəkildə öyrənilməsinə böyük töhfələr vermişdir (İslam İntibahı ilə bağlı müasir tarixşünaslıqda gedən disputlar haqqında bax: 10).

Yenə bu illərdə Azərbaycanın orta əsr dekorativ-tətbiqi və miniatür sənət tarixi, memarlıq tarixi üzrə böyük sayda tədqiqatlar yazılmışdır. Ümumiyyətlə, İslam mədəniyyətinin sənət və memarlıqda təzahürü, digər sahələrlə müqayisədə daha rahat şəkildə öyrənilirdi. Bu, bir tərəfdən, sənətkarlıq və memarlıq nümunələrinin maddiliyi, digər tərəfdən, bu sahədə tədqiqatlar aparən tədqiqatçıların tarixçi deyil, daha çox ideologiya ilə çox bağlı olmayan sahələrin mütəxəssislər olması ilə bağlı idi. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, həmin tədqiqatçılar da bütün qadağalara rəğmən İslam dini ilə bağlı abidələrin, o cümlədən məscidlərin, türbələrin, xanəqahların, məzarların dini ornamentlərinin tədqiqinə önəm vermişlər. Onların araşdırmaları İslam mədəni irsinin qorunmasına və elmi şəkildə sənədləşdirilməsinə böyük töhfə vermişdir. Onların içərisində S. A. Dadaşov və M. A. Hüseynovun, R.S. Əfəndinin, K. A. Kərimovun, D.A. Axundovun, K. M. Məmməd zadənin monoqrafiyaları xüsusi qeyd edilməlidir (12; 42; 16; 33; 46).

R. S. Əfəndinin “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi Sənətləri” adlı monoqrafiya, Azərbaycan xalqının zəngin dekorativ-tətbiqi sənət ənənələrini araşdırır. Əsərdə xalçaçılıq, keramika, metal emalı, zərgərlik və digər sənət sahələrinin tarixi inkişafı və bədii xüsusiyyətləri təhlil edilir. R. S. Əfəndi, bu sənət sahələrinin xalqın gündəlik həyatında və mədəniyyətindəki rolunu vurğulayır. K. A. Kərimovun “Azərbaycan miniatürləri” adlı əsəri, Azərbaycan miniatür sənətinin inkişafını və xüsusiyyətlərini əhatə edir. Kitabda, xüsusilə XVI-XVII əsrlərdə Təbriz məktəbinin təsiri altında yaranan miniatürlər və onların ədəbiyyatla əlaqəsi təhlil edilir. Əsərdə həmçinin miniatürlərin bədii üslubu, kompozisiyası və koloriti barədə ətraflı məlumat verilir.

S. A. Dadaşov və M. A. Hüseynovun müəllifləri olduqları “Azərbaycan memarlığı” adlı əsər, Azərbaycanda memarlıq sənətinin inkişafını və xüsusiyyətlərini əhatə edir. Kitabda qədim dövrlərdən başlayaraq müasir dövrə qədər olan memarlıq abidələri, üslublar və tikinti texnologiyaları təhlil edilir. Əsər, həmçinin Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yerləşən memarlıq nümunələrinin xüsusiyyətlərini və onların tarixi əhəmiyyətini vurğulayır. Və nəhayət, D. A. Axundovun “Qədim dövr və erkən orta əsrlər Azərbaycan memarlığı” və K. M. Məmməd zadənin “Azərbaycanda inşaat sənəti” adlı monoqrafiyalarda, Azərbaycanın qədim dövrlərindən başlayaraq erkən orta əsrlərə qədər olan dövrdəki memarlıq abidələrini araşdırır. Bu əsərlər, Azərbaycandakı inşaat sənətinin inkişafını və xüsusiyyətlərini əhatə edir. K. M. Məmməd zadənin əsərində müxtəlif dövrlərdə inşaat texnologiyalarının inkişafı, tikinti materialları və üsulları təhlil edilir, həmçinin inşaat sənətinin iqtisadi və sosial aspektlərini araşdırılır.

Nəticə

Sovet dövrü Azərbaycan tarixşünaslığında İslam mədəniyyəti tarixinin tədqiqi məsələsini ümumiləşdirərək aşağıdakı məqamları vurğulamaq istədik: bu dövr Azərbaycan tarixşünaslığında İslam mədəniyyəti tarixi deyil, daha çox Azərbaycanın orta əsr mədəniyyəti öyrənilmişdir, İslam mədəniyyətinin ümumi məsələləri isə rus tarixçilərinin inhisarında qalmışdır. Sovet tədqiqatçıları tərəfindən Azərbaycanın orta əsr mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri Ümumislam mədəniyyətinin tərkibində deyil, daha çox

ayrıca götürülmüş bir mədəniyyət olaraq araşdırılmış, İslam dininin Azərbaycan mədəniyyətinə qatdığı dəyərlər, ideoloji məhdudiyətlər və birtərəfli metodologiya səbəbilə, kölgədə qalmışdır.

Digər tərəfdən, sovet dövründə İslam mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri, o cümlədən fəlsəfi cərəyanlar, memarlıq, dekorativ sənət tarixçilər tərəfindən deyil, sənətsünaslar tərəfindən araşdırılmışdır. Bu, bir tərəfdən, həmin sahələrin inkişafını daha peşəkar baxışı ilə araşdırmağa imkan versə də, digər tərəfdən, məsələnin tarixi yönünü açmaq üçün yetərli olmamışdır. Bu dövrün müvafiq mövzu üzrə tədqiqatlarının daha bir özəlliyi – İslam mədəniyyəti adı altında daha çox elm, təhsil və sənətin nəzərdə tutularaq araşdırılmasıdır. Dünya tarixşünaslığında isə İslam mədəniyyəti daha geniş ehtivaya malik olub, bu ad altında ictimai, iqtisadi, hətta siyasi institutları da araşdırır.

Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, orta əsr Azərbaycan mədəniyyətinin tədqiqi sahəsində istiqamətlər və fərqli cərəyanlar məhz sovet dövrü tarixşünaslığında ortaya çıxmışdır. Ələlxüsus orta əsr şəhər mədəniyyətinin öyrənilməsi istiqamətində Azərbaycan sovet tarixçilərinin və arxeoloqlarının xidmətləri böyükdür. Bu fundamental tədqiqatların təməlində sonrakı illərdə Azərbaycan tədqiqatçılarının daha detallı, kompleks xarakterli əsərləri yazılmış, Azərbaycanın İslam mədəniyyətindəki yeri və rolu dəyərləndirilmişdir.

Sovet dövründə Azərbaycan tarixşünaslığında İslam mədəniyyətinin araşdırılması, siyasi-ideoloji təzyiqlər fonunda aparılsa da, Azərbaycan alimlərinin böyük səyləri nəticəsində bu sahədə əhəmiyyətli və fundamental araşdırmalar aparılmış, gələcək nəsillər üçün qiymətli bir elmi baza və məktəblər formalaşdırılmışdır. İstər tarixçilər, istərsə də digər disiplinlərdə (dil, ədəbiyyat, incəsənət) tədqiqatlar aparən şərqşünaslar bu mədəniyyətin fərqli tərəflərini böyük həcmdə mənbə materialları əsasında öyrənmiş, İslam mədəniyyəti ələlxüsus tarix tədqiqatlarının əhəmiyyətli araşdırma mövzusunə çevrilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Araslı H. Azərbaycan klassiklərinin ideya dünyası. Bakı: Azərnəşr, 1964.
2. Araslı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, 1958.
3. Araslı H. Nəsimi. Bakı, 1973.
4. Araslı H. Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, 1980.
5. Azadə R. Nizami Gəncəvi. Bakı, 1979.
6. Azəroğlu B. Saib Təbrizinin sənət dünyası. Bakı, 1981.
7. Babayev İ. A., Əhmədov Q. M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji очерк). Bakı, Elm, 1981.
8. Bünyadov Z. M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Elm, 1985.
9. Bünyadov Z. M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989.
10. Çağlayan Y. Ortaçağ İslam Medeniyetinin Yüksəlmə Dönəmi və Avropa Rönesansı: Tarixsel Paralellər // TURAN-SAM Dergisi, Haziran, Cilt 14, İlkbahar, Sayı 55, s.126-132. DOI: <http://dx.doi.org/10.15189/1308-8041>
11. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979.
12. Əfəndi R. S. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı: İşıq, 1976.
13. Hüseynov H. XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
14. Qasimov X. S. Orta əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyəti. Bakı: Aspoliqraf, 2008.
15. Quluzadə M. Füzulinin lirikası. Bakı, 1965.
16. Kərimov K. A. Azərbaycan miniatürləri. Bakı: İşıq, 1980.
17. Mahmudov M. R. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Elm, 1983
18. Məmmədov R. A. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1981.
19. Məmmədov Z. C. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978.
20. Məmmədov Z. C. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1986.
21. Məmmədova N. B. Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığının bəzi məsələləri // AMEA Sosial Elmlər, 2023, sayı 1, s.97-104.

22. Mir Cəlal. Klassiklər və müasirlər. Bakı, 1973.
23. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958.
24. Onullahi S. M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982.
25. Onullahi S. M. Təbrizin maarif və məktəb tarixindən (XIV-XV əsrlər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1976, cild 4, s. 31-38.
26. PiriyeV V. Z. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-cı illər). Bakı: Elm, 1978.
27. Sarıçam İ., Erşahin S. İslam mədəniyyəti tarixi. İstanbul, TDV, 2022.
28. Şərifli M. X. IX əsrin II yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978.
29. Vəlixanlı N. M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı: Elm, 1974.
30. Yusifov X. Şərqdə İntibah və Nizami Gəncəvi. Bakı, 1982.
31. Yusifov X. Nizaminin lirikası. Bakı, 1968.
32. Ализадe А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: 1956.
33. Ахундов Д. А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана. Баку: Азернешр, 1986.
34. Буниятов З.М. Насир ад-Дин Мухаммад ат-Туси и развитие науки в Азербайджане в XIII веке // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1982, № 1, стр. 3-8.
35. Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья третья) // Изв.АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, № 2, стр.59-67.
36. Буниятов З.М. Новые материалы о видных деятелях Азербайджана в эпоху средневековья (статья четвертая) // Изв. АН Аз.ССР, Серия истории, философии и права, 1980, № 3, стр. 62-68.
37. Буниятов З.М. Сведения о некоторых сотрудиниках Марагинской обсерватории в сочинении Ибн ал-Фувати // Циркуляр ШАО, 1971, №7, стр.6-11.
38. Гейдаров М. X. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII вв. Баку: Элм, 1982.
39. Гусейнов Р. А. Иракские Сельджукиды, Ильдегизиды и Закавказье // Палестинский Сборник, вып. 21 (84): Ближ. Восток и Иран. Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1970 – с. 185-198.
40. Гусейнов Р. А. «Хроника» Михаила Сирийца как источник по истории тюрок XI-XII вв. в Передней Азии / Диссертация ... к.и.н. Москва, 1955.
41. Гусейнов Р. А. Сирийские источники XII-XIII веков об Азербайджане. Баку: Изд-во Акад. наук АзССР, 1960;
42. Дадашев С. А., Усейнов М. А. Архитектура Азербайджана. Москва: Издательство Академии Архитектуры СССР, 1948.
43. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, Изд-во АН Аз. ССР, 1949.
44. Джидди Г.А.Средневековый город Шемаха IX-XVII века. Баку: Elm, 1981.
45. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, послесловие, указ. и карты Н.Велихановой. Баку: Elm, 1986.
46. Мамед-заде К. М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку: Элм, 1983.
47. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Баку, Элм, 1981.
48. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, Бакинский отдел народного образования, 1923.
49. Пахомов Е.А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II. [Труды Института Истории, языка и литературы. Т. II/41]. — Баку: Изд-во АН АзССР, 1938.
50. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, Бакинский отдел народного образования, 1923.
51. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Вып. 1. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1959.

Resume

Nazila Mammadova

About the study of issues of muslim culture in Azerbaijan soviet historiography

Against the background of the attitude of Soviet ideology towards religion, the perception of Islamic culture and its role in the history of Azerbaijan was limited by ideological frameworks. However, as a result of scientific research of that period, the medieval culture of Azerbaijan, especially the spheres of science, literature, architecture and art, formed under the influence of Islam, were comprehensively studied. At that time, Islamic culture was not considered as an independent subject of research, but rather as a part of the history and culture of medieval Azerbaijan. Prominent Azerbaijani researchers studied the historical, philosophical and literary influence of Islam in Azerbaijan, archaeological and art studies related to Islamic culture occupied a wide place, examples of architecture and decorative art were documented.

Despite all the ideological restrictions of the Soviet period, Azerbaijani scientists created fundamental and scientifically significant works in the field of Islamic culture, which became the basis for future generations of researchers.

Keywords: *Soviet historiography, Muslim culture, philosophy, literature, art*

Резюме

Назиля Мамедова

Об исследовании вопросов мусульманской культуры в Азербайджанской советской историографии

На фоне отношения советской идеологии к религии восприятие исламской культуры и её роли в истории Азербайджана было ограничено идеологическими рамками. Тем не менее, в результате научных исследований того периода средневековая культура Азербайджана, особенно сферы науки, литературы, архитектуры и искусства, сформировавшиеся под влиянием ислама, были всесторонне изучены. В тот период исламская культура рассматривалась не как самостоятельный предмет исследования, а скорее как часть истории и культуры средневекового Азербайджана. Выдающиеся азербайджанские исследователи изучали историческое, философское и литературное влияние ислама в Азербайджане, широкое место занимали археологические и искусствоведческие исследования, связанные с исламской культурой, документировались образцы архитектуры и декоративного искусства.

Несмотря на все идеологические ограничения советского периода, азербайджанскими учёными были созданы фундаментальные и научно значимые труды в области исламской культуры, которые стали основой для будущих поколений исследователей.

Ключевые слова: *советская историография, мусульманская культура, философия, литература, искусство*

UOT: 930.25.

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.64>

Oruc Quliyev

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

Mərkəzi Elmi Kitabxananın direktor müavini,

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun doktorantı

Azərbaycan

oruj_guliev@mail.ru

MİRZƏ RƏHİM FƏNANIN ŞƏXSİ ARXIVINDƏ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ DAİR MƏLUMATLAR

Açar sözlər: Mirzə Rəhim Fəna, Qarabağ, Şuşa, şəxsi arxiv fondu, tarixi dəyəri olan arxiv sənədləri

Giriş. Qarabağla bağlı arxiv materialları bu bölgənin tarixinin, ədəbiyyatının və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq əhəmiyyəti daşıyır. Tarixi aspektdən təhlilə nisbətən az cəlb edilən arxivlər sırasında Qarabağ ədəbi-mədəni mühitinin yetirmələri olan ədiblərimizin şəxsi arxivləri bu nöqteyi-nəzərdən xüsusi maraq doğurur. Şəxsi arxivi olan belə görkəmli şairlərimizdən biri də Mirzə Rəhim Fənadır. Onun şəxsi arxivindəki sənəd-informasiya resursu XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Qarabağda baş verən ictimai-siyasi və mədəni hadisələrin tarixinə yenidən işıq sala, bu vaxta qədər tarixçilərin diqqətindən kənar qalan bəzi mühüm faktları aşkarlamağa və onları müasir tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq nöqteyi-nəzərindən açıqlamağa kömək edə bilər.

Əsas hissə. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunan 32 şəxsi arxivdən biri də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın tanınmış şairi və ictimai xadimlərindən biri olan Mirzə Rəhim Fənaya (1841-1929) məxsusdur. Sözügedən arxiv materiallarından və ədib haqqında digər mənbələrdə verilən məlumatlardan öyrənirik ki, o, Qarabağ xanlığında yaşamış və atası kimi Xan qızı Xurşidbanu Natəvanın yanında katib və xəzinədar qismində xidmət etmişdir.

Şuşada XX əsrin 20-70-ci illərində ibtidai sinif müəllimi kimi fəaliyyət göstərən Mirzə Xosrov Axundov “Xurşidbanu Natəvan haqqında eşitdiklərim” adlı memuarında bu xüsusda

yazır: ““Fəna” təxəllüslü Mirzə Rəhim Xurşidbanu Natəvanın köməkçilərindən biri olmaqla bərabər, Natəvanın təşkil etdiyi “Məclisi-üns”ün fəal üzvlərindən idi. O, vaxtının çoxunu Natəvanın evində keçirər, müəyyən işlərdə ona məsləhətlər verərdi. Odur ki, ona “Xanlıq Mirzə Rəhim” deyərdilər. Onun Mirzə Əkrəm adlı az savadlı bir qardaşı vardı. O zaman Şuşa qəza naçalnikisi Dubrovski bütünlü Şuşa qəzasını idarə edərdi. Mirzə Rəhim qardaşı Mirzə Əkrəm Dubrovskinin nəzarəti altında Şuşa “İnşaat müdiri” vəzifəsinə təyin etdirmişdi” [1].

Ədibin yaşadığı dövr Azərbaycan tarixində bir çox hadisələrin baş verməsi ilə yadda qalıb. Həmin hadisələrə laqeyd qalmayan Mirzə Rəhim Fəna da öz əsərlərində baş verənləri qələmə almışdır. Həmin əsərlər hal-hazırda AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivində 13 nömrəli fondada qorunur.

M.R.Fənanın şəxsi arxivini ilk tədqiqatçı cəlb edənlərdən biri də Könül Bağirovadır. O, “Mirzə Rəhim Fəna arxivindən bəzi nümunələr haqqında” adlı məqaləsində bu zəngin məxəz haqqında yazır: “...şairin şəxsi arxiv sənədləri, nəzm və nəsrə yazdığı əsərlərin bir qismi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunur. Altmış iki saxlama vahidindən ibarət olan sənədlərə şairin şeirləri, öz işi üçün topladığı materiallar, məqalə və təsviri sənədlər daxil edilmişdir. Şairin fars və Azərbaycan dillərindəki əsərləri müxtəlif məzmunludur” [3, s.19].

Əlavə olaraq bildirək ki, bu şəxsi arxivdə təkcə M.R.Fənanın deyil, onun müasirlərinin də əsərləri var. Bəzən arxivdəki hər hansı bir saxlama vahidi altında qorunan materialda fərqli mövzu və janrlarda olan bir neçə əsər, yaxud eyni əsərdə fərqli informasiya mühafizə olunur.

Məsələn, saxlama vahidi 5 olan “Əsrarnaməyi-mənsur və mənzum” şeirini [10] götürək. Şair bu əsəri farsca yazmışdır. Həmin məsnəvidən əlavə, bu saxlama vahidinə daxil əlyazmada Fənanın Azərbaycan və fars dillərində başqa qəzəlləri və Nizaminin əsərindən parçalar da yer alır. Şairin əlyazmada qeyd etdiyi səfər ayının 16-ı 1302-ci il hicri tarixi təxminən 29 fevral 1930-cu il tarixinə uyğun gəlir. Bu da əlyazmanın M.R.Fənanın ömrünün son illərində yazıldığını ehtimal etməyə imkan verir.

Əlyazmaya daxil olan əsərlərdən birində Qafqaz İslam Ordusunun komandiri Ənvər Paşanın Azərbaycanda bolşeviklərlə mübarizəsindən, Bakının azad olunmasından və s. hadisələrdən bəhs edilir. Görkəmli mənbəşünas Anar İsgəndərov “Qafqaz-İslam Ordusu və Azərbaycanın xilası” adlı məqaləsində yazır: “1918-ci il aprelin 5-də Ənvər paşa Qafqaz İslam Ordusunun təşkili və vəzifələrinə aid təlimatnaməni təsdiq etdi. Bu təlimatnamə Qafqaz İslam Ordusunun qarşısında duran vəzifələri və fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Təlimatnaməyə görə, “Qafqaz Ordusunun təşkilində məqsəd qafqazlıların təşkil edəcəyi ordunun əsasını vücuda gətirmək və bu əsası tədricən genişləndirmək və qafqazlı əsgərlərə təlim vermək və Qafqazda yüksək İslam mənfəətlərini və hüquqi-müqəddəsi-xilafəti və dövləti-Osmaniyə ilə rəvabiti-siyasiyyə və əsgəriyyəni təsis etmək idi” [7].

Məlumdur ki, Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Çar Rusiyası parçalanmış və müstəqil dövlətlər yaranmışdır. Həmin dövlətlərdən biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti idi. Bu dövrdə Rusiyada hakimiyyət bolşeviklərin əlində keçmişdi. Bakını isə onların buradakı yerli orqanı olan Bakı Xalq Komissarları Soveti idarə edirdi. AXC yeni yaranan zaman təkcə Bakı onun ərazisinə daxil deyildi. Bakının azad olunmasına yardım etmək üçün Azərbaycan-türk qırğınının qarşısını almaq məqsədilə 1918-ci ildə Osmanlı dövlətinin Hərbi Naziri Ənvər Paşanın rəhbərliyi altında yaradılmış yalnız mü-

səlmanlardan ibarət Qafqaz İslam Ordusu Qafqaza doğru hərəkətə keçdi [Bax: 2, s.107].

Qafqaz cəhhəsindəki döyüşlərə Nuru paşa rəhbərlik edirdi. Bakının azad olunması rusların Cənubi Qafqazda mövqeyinin zəifləməsi demək idi. Nəhayət, 15 sentyabr 1918-ci ildə Bakı işğaldan azad olundu. Bütün bu hadisələri Mirzə Rəhim Fəna belə qeyd edir:

*Avropa fitnəkarı narincək kimi partladı,
Sülh mehi zümzüməsi topun avazı ilə ürəyə
batdı,
Kongre sülhü dağıtdı, klubları pərakəndə saldı,
Haqq ancaq Kruppun topunun ağzından çıxdı,
Firəngin hər yeri bir parça atəşə döndü*
[10, s.1.]

Şeirdə “Top kralı” ləqəbi ilə tanınan məşhur alman silah istehsalçısı Alfred Kruppun istehsal etdiyi Krupp toplarından söhbət açılır. Bu toplar Birinci Dünya Müharibəsi zamanı həll edici rola malik olmuşlar.

M.R.Fənanın şəxsi arxivindəki nümunələr Qarabağın XIX-XX əsr mədəni mühitini öyrənmək üçün zəngin material verir. Bu sənəd-informasiya resursu arasında Qarabağdakı ədəbi məclislərlə bağlı mənbələr xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, Azərbaycan müxtəlif vaxtlarda ədəbi məclislər fəaliyyət göstərmişdir. Bu cür məclislər yaradıcılıqları, dünyagörüşləri, bacarıqları və s. bir-birinə yaxın olan şair və yazıçıları bir araya toplamaq məqsədi daşıyırdı. Belə məclislərin meydana çıxması üçün ən məhsuldar şərait XIX əsrə təsadüf edir. Həmin dövrdə Bakıda “Məcməüş-şüəra”, Şamaxıda “Beytüs-səfa”, Gəncədə “Divani-hikmət”, Qubada “Gülüstan”, Lənkəranda “Fövcül-füsəha” və Qarabağda “Məclisi-üns” ədəbi məclisləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus yer tutmuşdur.

Tədqiqatçı Qurban Bayramov “Qarabağ-Şuşa ədəbi-mədəni mühiti – uzaq keçmişdən bu günümüzə qədər” adlı məqaləsində bu dövrdə Şuşada mövcud ədəbi-mədəni şəraitə belə qiymət verir: “Şuşada fəaliyyət göstərən “Məclisi-üns” poetik məclisinə Xursidbanu Natəvan, “Məclisi-fəramuşan”a (“Unudulmuşlar məclisi”) isə Mirzə Möhsün Nəvvab başçılıq edirdi. Ümumən, o dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət gös-

tərən ədəbi məclislər arasında sıx əlaqə mövcud idi və şairlər bir-biri ilə yazışırdılar. Bütövlükdə XIX yüzilliyin ədəbiyyatı Qarabağ ədəbi məktəbinin yeni mərhələyə – XX əsr ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır” [4, s.130].

Qarabağda yaranan “Məclisi-üns”ün əsasını 1864-cü ildə Mirzə Rəhim Fəna qoymuşdur. Bunu onun Əlyazmalar İnstitutunda şəxsi arxivində 25 saxlama vahidi altında qorunan 3 və rəqdən ibarət tərcümeyi-halından öyrənirik. Bu fakt onun xidmətləri haqqında yazılmış sənəddə də təsdiqini tapır [19]. 1872-ci ildən isə məclisin Xurşidbanu Natəvanın himayəsinə keçməsi ilə daha da canlanması, məşhurlaşması və üzvlərinin sayının artması müşahidə edilir.

Ədəbi məclislərin əsas tədqiqatçısı Nəsrəddin Qarayev “Məclisi-üns”ün üzvləri haqqında yazır: *“Az bir müddətdə orada iştirak edənlərin sayı da çoxalır. Əksər vaxt M.R.Fənanın yanında olan İsgəndər bəy Rüstəmbəyov, Xudadat bəy, Natəvanın böyük oğlu gənc Mehdiqulu xan Vəfa və başqaları tez-tez məclisdə iştirak edirdilər. O zaman Şuşanın ariflərindən hesab edilən Əbdülkərəm bəy Haqverdiyev, Mehdi bəy Sarıcalı, Talib bəy Vəzirov, Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov, Abbas bəy Pəri oğlu, Mirzə Həsən bəy Hacıyev və qeyriləri həmin məclisə gələr, öz şeirlərini oxuyar, gənclərlə mübahisəyə girişirdilər*” [16, s.148-149].

Dövrün böyük ədəbiyyatını yaradan bu ədəbi məclis öz ətrafında yuxarıda adları qeyd olunanlardan savayı, XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında müəyyən xidmətləri olmuş Mirzə Rəhim Fəna, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Həsən Yüzbaşov, Məmo bəy Məmai, Hacı Abbas Ağah, İsmayıl bəy Daruğə, Mirzə Sadiq Piran, Məhəmmədəli bəy Məxfi, Məşədi Nəsir Lövhi, Hüseyn ağa Cavanşir, Mirzə Haqverdi Səfa, Bəhram bəy Fədai, Mahmud bəy Mahmud, Mirzə Səfər Köhnəfürüş, Məhəmməd ağa Müştəri, Səməd bəy Səməd kimi şairləri, ziyalıları, sənət adamlarını toplamışdır.

Məclis üzvlərinin bəziləri təkcə Qarabağ və Azərbaycanın digər bölgələrinin deyil, ümumən Çar Rusiyasının ictimai-siyasi həyatına öz töhfələrini vermişlər. Məsələn, Mirzə Kərim bəy Nəsirbəyov (1828-1890) yüksək rütbəli məmur olmuş, Tiflisdə Qafqaz valisinin yanında tərcüməçi, Məşhəd şəhərində konsul vəzifələrində

çalışmışdır. Yaxud Talib bəy Vəzirovun böyük oğlu Kərim bəy Vəzirov (1843-1892) Şamaxı və Salyan şəhərində dövlət idarələrində işləmişdi.

Beləliklə, M.R.Fənanın ünsiyyətdə olduğu məclis üzvləri ona çağdaşı olduqları Azərbaycan tarixi ilə bağlı mühüm məlumatlar verirdi. Bu insanlar arasında ünsiyyət yeni tarixi əsərlərin yazılmasına zəmin hazırlayırdı.

Mirzə Rəhim Fəna öz yaradıcılığında Qarabağ tarixini araşdırmağa da yer vermişdir. Onun məşhur “Tarixi-cədid-Qarabağ” [14] əsərinin bəzi fraqmentləri bizə gəlib çatsa da, Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Arif Ramazanov tərəfindən həmin fraqmentlər əski əlifbadan müasir latın əlifbasına transliterasiya olunmuşdur. Əsər Qarabağ əyalətinin hüdudları, Pənah xanın hakimiyyətə gəlməsi, onun Şahbulağaoradan da Şuşaya köçməsi, separatçılıq siyasəti yürüdən mülkiyətlər haqqında və sair hadisələrlə başlayıb rus-Qacar müharibəsinin başlanmasına qədərki dövrü əhatə edir və Abbas Mirzənin hücumu ilə qurtarır.

Əsas Cavanşirlər sülaləsindən olan Pənahəli xan tərəfindən qoyulan Qarabağ xanlığı 1748-1822-ci illərdə mövcud olmuşdur. Xanlığın sərhədləri haqqında Mirzə Rəhim Fəna belə məlumat verir: *“Cənub tərəfdən mis mədənləri olan Qapan dağlarının imtidadilə bir yerdə sarıyal ru be məşriq gedir Araz çayınadək. Oradan məcrayi-nəhri-Araz ilə bir yerdə şərqdən gedir ta haman suyun qərbdən şərqə dəryayi-Xəzərə tərəf cari Kür nəhrinin məcrasınadək ki, oradan hər iki nəhrin suyu bir yərə qarışib axar dəryaya. Bu nöqtə Qalaqayın adlı qəsəbədir ki, sabiqi Mustafaxanlı pristavlığına daxildir. Oradan Kür nəhrinin məcrasilə sərhəd şərqdən qərbə qayıdıb Kür nəhrilə üz yuxarı gedir. Sabiqi poçta stansiyonu Türyan çay adlı yerədək ki, Duzdağ burnunda vaqedir. Sərhəd Goran mülkündən yuxarı Duzdağ burnu şimal tərəfdən ru becənub gedir Mirov dağının ətəyində vaqe Molla Vələdli mülkündədir. Oradan Qara Çinar mülklərinin əmlakını əhatə edib üz yuxarı cənubən haman dağın qarlı və buzlu sarıyalı-nadək ki, hər yerdən ucaraq nöqtədir və ucalıqda Böyük Qafqaz dağlarına özünü həmduş göstərəndir. Bu nöqtədən şərqdən qərbə tərəf hər yerdə sarıyal sərhəd gedir. Ayrıım kəndinin başının üstünədək ki, o kənd vaqedir Tərtər çayının əv-*

vəlinci şəxəindən olan çeşmələrdən. Bu nöqtədə Mirovdan gələn uca dağlar silsiləsi iki şəxə olub, biri Gəncə uyezdinə tərəf və biri Rumbasır və Kəlbəcər adlı uca dağlar ilə ki, İrəvan quberniyası ilə Gəncə quberniyasının sərhədidir, məzkur dağlar şimaldan üzü cənuba tərəf Qarabağ sərhədidir” [8, s.10].

Bunlardan başqa, əsərdə 1795-1797-ci illərdə Ağa Məhəmməd xan Qacarın (1795-ci il hücumundan sonra şah elan olunmuşdur) Qarabağa hücumu haqqında da məlumatlara rast gəlmək mümkündür. “1212 (1797)-ci il tarixi-hicridə zilqədə ayında Ağa Məhəmməd şah Tehrandan Ərdəbilə hərəkət edir. Buradan 100000 nəfər təcrübə olunmuş adamlardan götürüb, gəlir Araz kənarında ləşkərgah edir. Məlum olur ki, İran qoşunu gəlincə İbrahim Xəlil xanın əmri ilə Xudafərin körpüsünü şikəst ediblər. Ağa Məhəmməd şah körpü təmirinə hövsələ etməyib atlıları sudan keçirər. Qoşun əhlindən tələfat olur. Amma şah Pənahabad müqabilinə yetənədək İbrahim xan özünü və övladını mühafizə etmək qəsdilə Pənahabaddan çıxıb, üz qoyur Şəki və Ləzgistana getməyə. Təin ki, Balakən deyilən ləzgi əqvamlarının içində mənzil edir” [8, s.23].

Mirzə Rəhim “Tarixi-cədid-Qarabağ” əsərində təkcə Qarabağ tarixi haqqında deyil, həmçinin Gəncə xanlığı və onun Rusiya tərəfindən işğalı haqqında da məlumat vermişdir: “General Sisianov 1218 (1803)-ci ildə tarixdə çox böyük rus qoşunu, top və topxana ilə Tiflisdən Gəncəyə hərəkət edir. Varid olan kimi mühərribəyə hazır olmaq tədarükünə məşğul olar. Cavad xan ki, qabaqcadan Sisianovun fikrini bilib şah hüzuruna xəbər vermişdi. Gəncədə və xaricdən mümkün olan qədər davaya bacarıqlı qoşun hazır edilmişdi ta düşməyə müqabilə etsin. Rus qoşunu Gəncə qoşunu ilə müqabil gələr. Sisianov və Cavad xan qoşununun qabağında hər kəs öz ləşkərinə əmr verib üzbəüz şiddətlə vuruşmağa məşğul ikən Nəsim bəy Şəmsəddinli öz camaatı ilə və Gəncə erməni qoşunu Cavad xan tərəfindən qaçıb Rusiya qoşununa mühləq olurlar. Cavad xan əhvalı belə görəndə naçar qalib qalan qoşun ilə Gəncə qalasına girib qaladarlığa məşğul olurlar. Rusiya qoşunu hər tərəfdən tökülüb hasara qələbə edib Cavad xanı və oğlunu öldürüb və sair müsəlman qoşu-

nunu dəxi qırırlar. Qalada ağır-yüngül nə varsa qarət edərlər” [8, s.27].

Ermənilərin Qafqaza köçürülməsindən sonra Azərbaycanda yaşanan hadisələr də M.R.Fənanın arxivindəki materiallarda öz əksini tapır. Belə mühüm sənədlərdən biri də “1905-ci il hadisəsi” əsəridir.

Tarixdən də məlumumuzdur ki, 1905-1906-cı illərdə “erməni-müsəlman qırğını” adlandırılan hadisə baş vermişdir. Həmin dövrdə Rusiyada baş verən hadisələri fürsət bilən ermənilər Bakı, İrəvan, Gəncə, Qarabağ, Zəngəzur, Qazax, Tiflis kimi ərazilərdə dinc Azərbaycan türklərinə qarşı qırğınlar törətmişdilər. Bu barədə Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Aytən İmanova “1905-1906-cı il hadisələri şəxsi arxivlərdə (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında)” başlıqlı məqaləsində belə yazır: “Mirzə Rəhim Fənanın “1905-ci il hadisələri” əsəri Şəxsi arxivlər xəzinəsinin 1905-1906-cı il hadisələri haqqında müfəssəl məlumat verən bir materialdır. Təəssüf ki, kitabın yalnız bir hissəsi bu günümüzdə çatmışdır. M.R.Fəna 1905-ci ildə Cənubi Qafqaz və Azərbaycanda ermənilərin törətdiyi hadisələrin şahidi olmuş, kitabında 1905-ci ildə Şuşada, Zəngəzurdə, Cəbrayıldə, Cavanşirdə, Bakıda, Tiflisdə, Gəncədə baş vermiş qanlı hadisələri təsvir etmiş, car hakim dairələrinin bu hadisələr zamanı qərəzli mövqeyi məsələlərinə toxunmuşdur “... hökumət əhli daim xristianlığın təəssübkeşi olaraq onların tərəfini saxlayırdı” [4, s.114]. Eyni zamanda M.R.Fəna millətin “təəssübkeşləri” arasında birliyin olmamasından narahət idi: “Heyf ki, milli məqsəd oyuncaq kimi şəxsi-qərəzlərə bürünüb biçərə millətə bədbəxt nəticələr gətirir” [5, s.138]” [6, s.113].

Mirzə Rəhim Fənanın qeyd olunan “1905-ci il hadisəsi” [9] adlı əsəri Əlyazmalar İnstitutunun 13 saylı şəxsi arxiv fondunda mühafizə olunur. Əsərin saxlama vahidi 48-dir. 57 vərəqdən ibarət bu əlyazma 8 bükümdən ibarət bir dəftərdə yazılıb. Əsərdə baş verən hadisələri, erməni vəhşiliklərini şair real həyatda öz gözləri ilə görmüş və qələmə almışdır. Bu baxımdan əsəri oxuduqca həmin hadisələri yaşayırsanmış kimi təəssürata qapılırsan: “Qazax mahalında baş verən hadisələr təəssüf doğurur. Elə ki, Gəncə savaşı ortaya çıxdı, onun fitnə-fəsadi

Qazağa da sirayət etdi. Müsəlmanlar hər yerdə erməni hücumunun qarşısını almaq iqtidarında olsalar da, bir çox yerlərdə zərər çəkirlər. Bir çox insanların ev-eşiklərini ermənilər yandırır və özlərini qətlə yetirirlər. Tayfalar arasında belə bir xoşagəlməz nəticəyə səbəb üsyançıları cəzalandırmaq üçün Qazağa göndərilən cəza qoşunu və yerli hakim olmuşdur. Müsəlmanlar sakit olduqları halda, ermənilər hər tərəfdən hücum edərkən müdafiə məcburiyyətində qalsalar da, hakim və cəza qoşununun müsəlman tərəfində oturması səbəbindən ilk öncə müsəlmanları işğalçı kimi qələmə verib onlara qarşı hər cür cəza tadbiri görürlər. Erməni faşistlərinə qarşı isə heç bir tədbir görülmür. Halbuki, o yerlərdə ki, müharibə baş verir, bütün məntəqə, Ermənistan karvansarasından başlamış Dilicana kimi olan ərazilər, habelə hökumət qərargahına yaxın yerdə sakin olan müsəlmanlara böyük qüvvə ilə hücum edilərkən yerli müsəlmanların müdafiə imkanları olmasına rəğmən, buna əl atmaları xəta hesab olunur. Xülasə, buna görə müsəlmanlar çaş-baş qalır və bir çox mövqelərdən düşmən bunlara güc gəlir. Bununla belə, ermənilər zatlarda olan qorxaqlıq səbəbindən hər zaman müsəlmanlardan qorxub çəkinirlər. Ümummüsəlmanlar, yəni sünni və şiyə məzhəbli əhali ermənilərə qarşı müdafiədə birgə və müttəfiq olduqlarından mənfur hiyləgərlər ortaya belə bir söz atırlar ki, sünnilərlə düşmənçilik istəmirik. Biz şiyə məzhəblilərlə müharibə etmək məcburiyyətindəyik. Sünnilərin bu işə müdaxilə etməməsi gərək. Bu söz sünnilər tərəfindən belə cavablandırılır: biz hər ikimiz Qurana və şəriətə inandığımız görə bütün dünyəvi və axirət üçün olan təkliflərimiz birdir. Belə cahil və uşaq sözlərinə yer yoxdur.

Bu hiylə baş tutmadığı təqdirdə Qazax mahalındakı müsəlmanların üzərinə hücumlar olunur. Müsəlmanla ciddiyyətlə özlərini müdafiə edib çox zaman düşmənə həmlələr etməkdən belə çəkinmirlər. Hökumət tərəfindən işgəncələr və can-mal xəsəratı görməsələr də, məğlubiyyətlə barışmırlar” [12, s.128-129].

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun “Şəxsi arxivlərin tədqiqi” şöbəsinin müdiri Nailə Səmədova bu əsər haqqında yazır: “Erməni-azərbaycanlı münəqqişəsi tanınmış şair Mirzə Rəhim Fənanın (1844-1931) “1905-ci il hadisəsi” əsərində də əks olunmuş-

dur. Əsərdə erməni millətçilərinin törətdikləri vəhşiliklər, qırğınlar təsvir olunmuşdur. Şahidi olduğu əhvalatlara və tarixi faktlara əsaslanan Fəna hadisələrin başladığı və davam etdiyi günləri də verməyi lazım bilmişdir. Qanlı faciələrin törədildiyi məkan və bölgələr əsərdə dəqiqliklə göstərilmişdir. Şuşa, Bakı, Naxçıvan, Zəngəzur, Cəbrayıl və digər yerlərdə olan qırğınları Fəna hərtərəfli və əhatəli təsvir etmiş, həyat həqiqətini bütün aydınlığı ilə qələmə almışdır: “Qanlı-qadalı illərdəki müsibətlərin yaddaşlardan silinməsindən ehtiyatlanaraq gələcək nəsillərin ibrətamiz nəticələr çıxaracağını təmənna etdiyi hadisələri qələmə alan müəllif erməni vəhşiliyinin tüğyan etmə səbəbləri, bunun arxasında kimlərin dayanması, iki xalqın qanlı qovğaya girişməsində hansı qüvvələrin maraqlı olmasına dair suallara cavab axtarır” [18, s. 22].

Bunlardan başqa Mirzə Rəhim Fənanın şəxsi fondunda mühafizə olunan və saxlama vahidi 39 olan Əlabbas Müznibin yazdığı 8 vərəqdən ibarət şairin tərcümeyi-halı [15] saxlanılır. Həmçinin, saxlama vahidi 52 olan Qacar şahı Abbas Mirzənin nəvəsi Şahrux Mirzənin atası Bəhmən Mirzənin (1806-1882) vəfatı münasibətilə yazdığı mərsiyə [13] də qorunmaqdadır.

“Hicrətin 1301-ci illərində Şuşa şəhərinə xəbər çatdı ki, yox oldu şənbə gecəsi rəbbi dövrən ayında saat 2:05-ə keçmişdi ki, şəhzadə Bəhmən canını itirdi” [13].

Mələumdur ki, Bəhram Mirzə Nasirəddin şahın hakimiyyəti dönəmində ədliyyə naziri olmuş, Qacar dövlətinin bəzi əyalətlərində valilik etmişdir. Tanınmış mənbəşünas Tahirə Həsənzadə “Qarabağ mövzusu qacarlar tarixində” adlı məqaləsində qeyd edir ki, Bəhram Mirzə “Şuşanı geri alıb, orada musiqi ocağı qurmaq istəyirəm”, – deyən Abbas Mirzənin oğlu idi. [5, s. 30].

İbrahim xanın dostu Mirzə Vəli Baharlının nəvəsi sadəcə “Baharlı” imzası ilə tanınan bir müəllif 1888-ci ildə qələmə aldığı “Əhvalati-Qarabağ” əsərində Bəhram Mirzə Qacar haqqında yazırdı: “Mərhum Bəhmən Mirzə çox həlim, nökrə və kənzə mehriban adam idi. Bir xasiyyəti var idi ki, hər şeydən ki, əhli və əyali göyərdi, Həməni şeydən nökrə və kənz üçün verərdi və o nemətdən ki, özü yeyərdi, gərək tamaməmələlər ondan yeyəydi. Razi olmazdı ki,

bir kimsənə o nöqərlərə və qaravaşlara bir kəlmə söz desin. Çox artıq əzizlik ilə əmələ saxlardı. Artıq inşafı və rəhmdil adam idi. Belə ki, hər yerdə ki, bir nəfər qoca övrət və ya kişi biləydi ki, var, onun üçün məvacib qərar edəcəydi. Və hərdəm bir dəfə o qoca kişiləri və qarılarnı götürüb öz qulluğunda oturdub söhbət edirdi və onlardan qədim sözlərdən xəbər alardı. Çünki qədim sözü artıq dost tutardı” [8, s. 57].

Bu qeydləri oxuduqda aydın olur ki, niyə M.R.Fəna onun vəfatı münasibətilə mərsiyə yazıb, ölümünə kədərlənib.

Əminə Pakrəvan şahzadə Bəhram Mirzənin Azərbaycan tarixindəki xidmətləri haqqında yazır: *“Abbas Mirzənin iki oğlu Cahangir Mirzə və Bəhram Mirzə də öz alayları ilə bu savaşa qatılacaqdılar. Ruslar özlərini toparlayıb və böyük bir hücumla başladılar. Rusların bu hücumundan hər kəs zərər gördü. Ruslar Araz çayını keçmək istəyirdi, lakin qarşısında Azərbaycan ordusunu görüb güclü dirənişlə rastlanırdı. Bu arada rusların dəqiq top atəşləri Azərbaycan ordusuna və digər ağır ziyan verməkdə idi” [17, s. 71].*

M.R.Fənanın şəxsi arxivində Azərbaycanın qədim tarixinə dair materiallar da var. Bu arxiv nümunələri onun tarixə dair araşdırmalarından ibarətdir. Saxlama vahidi 46 olan və üz qabığında “İran” yazılan əlyazma buna misal ola bilər. 5 vərəqdən ibarət olan bu dəftər dərs vəsaiti kimi hazırlanıb. Tarixin atası Herodota istinadları edildiyi bu əsərin ilk fəslə “Hali-İrani-qədim”, yəni “Qədim İranın vəziyyəti” adlandırılsa da, burada qədim Midiyanın paytaxtı Ekbatan, zərdüştilik və “Avesta” abidəsi haqqında məlumat verilir. Maraqlıdır ki, müəllif dövlətin adını “Midid”, paytaxtının adını isə “Ağbatan” kimi göstərir [11].

Nəticə. Göründüyü kimi, Mirzə Rəhim Fənanın AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunan şəxsi arxiv fondu Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm mənbələrdən biridir. Bu fonda daxil olan materiallar həm qədim, həm də yeni dövr tariximizə ayna tutan arxiv sənədləridir. Onun “Hali-İrani-qədim” əsərində Azərbaycanın əski, “Tarixi-cədid-Qarabağ”, “1905-ci il hadisəsi” kimi əsərlərində isə yeni tarixinə dair mühüm məlumatlar verilir. Müəllifin şəxsi arxivindəki şeirlərində də Azərbaycan tarixində müəyyən rol oynadı

mış şəxsiyyətlərin – görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin, mahir sərkərdələrin adı çəkilir, məsələn: II Rusiya-Qacar müharibəsində Qafqazın müdafiəsində fərqlənən komandanlardan olan Qacar şahzadəsi Bəhmən Mirzə, Qafqaz İslam Ordusunun yaradıcısı Osmanlı hərbi tarixinin əfsanələrindən biri, İttihad və Tərəqqi Partiyasının liderlərindən olmuş Ənvər paşa barədə bilgiler əldə etmək olur.

Ədəbiyyat

1. Axundov, M.X. Xurşidbanu Natəvan haqqında eşitdiklərim, çapa hazırlayan Mehparə Axundova // 525-ci qəzet. – 2020, 14 noyabr. – s.18
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə] / baş red. Y.Mahmudov; red. heyəti İ.Ağayev, T.Babayev (məsul katib), A.Bağirov [və b.]; burax. məs. S.İsmayılova – Bakı: Şərq-Qərb, – 2014. – c.2. – 471 s.
3. Bağirova, K. Mirzə Rəhim Fəna arxivindən bəzi nümunələr haqqında // – Bakı: Elmi əsərlər, – 2022. № 1 (14), – s.19-23 s.19
4. Bayramov, Q. Qarabağ-Şuşa ədəbi-mədəni mühiti – uzaq keçmişdən bu günümüzdə qədr // – Bakı: Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – 2021. № 2 (268), – s.121-135.
5. Həsənzadə, T. Qarabağ mövzusu qacarlar tarixində // – Bakı: Elmi əsərlər, – 2022, № 2 (15), – s.30-33.
6. İmanova, A. 1905-1906-cı il hadisələri şəxsi arxivlərdə (AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun materialları əsasında) // – Bakı: Geostrategiya jurnalı, – 2024. № 06 (84), – 112-116 s.
7. İsgəndərov, A. Qafqaz-İslam Ordusu və Azərbaycanın xilasını // Xalq qəzeti. – 2018, 13 sentyabr. № 204. – s.8.
8. Qarabağnamələr / tərt. ed. N.Axundov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – k.3. – 248 s.
9. Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi, Fond № 13, s.v. 48, – 57 vərəq.
10. Mirzə Rəhim Fəna. Əsrarnəməyi-mənsur və mənzum // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxivi, Fond № 13, s.v. 5, – 68 vərəq.

11. Mirzə Rəhim Fəna. Qədim İrənin vəziyyəti haqqında // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv fondu, Fond № 13. – s.v. 46 – 5 vərəq.
12. Mirzə Rəhim Fəna. 1905-ci il hadisəsi / tərt. ed. A.Hacıyeva – Bakı: Nurlan, – 2009. – 252 s.
13. Mirzə Rəhim Fəna. Şeirləri // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 52, – 1 vərəq.
14. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-cədidi-Qarabağ // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 34, – 32 vərəq.
15. Mirzə Rəhim Fəna. Tərcümeyi-hal // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 39, – 8 vərəq.
16. Nəsrəddin Qarayev. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / nəşrə hazır. və elmi red. V.Musalı – Bakı: Nurlan, – 2010. – 324 s.,
17. Pəkrəvan, Ə. Abbas Mirzə və Azərbaycan / Ə.Pəkrəvan – Bakı: Qanun, – 2010. – 336 s.
18. Səmədova, N. Qanlı hadisələrin xatirələrdə əksi // Azərbaycan mədəniyyət tarixinin problemləri əlyazmalarda mövzusunda XVI ənənəvi respublika elmi konfransının materialları, – Bakı, – 24 aprel, – 2018. – s.21-24.
19. Tərcümeyi-hal, “Məclisi-üns”ün yaranması haqqında // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun şəxsi arxiv, Fond № 13, s.v. 25, – 3 vərəq.

Summary

Oruj Guliev

Information about the history of Azerbaijan in the personal archive of Mirza Rahim Fana

The article analyzes the personal archive of Mirza Rahim Fana, one of the most prominent representatives of the Karabakh intelligentsia in the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, which is kept at the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the ANAS, from the aspect of historiography. Based on these archival materials, information about prominent historical figures who played an important role in the public life of Karabakh, including the city of Shusha, significant historical events, and important historical facts is re-analyzed. During the comparative analysis, references are made to the works of Karabakh authors who were contemporaries of Mirza Rahim, as well as to modern historical research related to the period. The document-information resource on the history of the Karabakh Khanate, which is included in the multifaceted heritage of the writer in his personal archive, the results of the Russian-Qajar war of 1826-1828, the socio-political and literary-cultural environment in Karabakh after the annexation of northern Azerbaijan to Russia, the Armenian-Muslim conflict of 1905-1906, and the victories of the Caucasian Islamic Army in 1918 are reviewed from the point of view of archival science.

Keywords: *Mirza Rahim Fana, Karabakh, Shusha, personal archive fund, archival documents of historical value*

Резюме

Орудж Гулиев

Информация об истории Азербайджана в личном архиве Мирзы Рахим Фаны

В статье с историографической точки зрения анализируется личный архив Мирзы Рагим Фаны, одного из виднейших представителей карабахской интеллигенции второй половины XIX века и начала XX века, хранящийся в Институте рукописей имени Мухаммеда Физули НАНА. На основе этих архивных материалов заново анализируются сведения о видных исторических личностях, значимых исторических событиях и важных исторических фактах, сыгравших важную роль в общественной жизни Карабаха, в том числе города Шуши. В ходе сравнительного анализа делаются ссылки на труды на эту же тему авторов из Карабаха, современников Мирзы Рагима, а также на современные исторические исследования по данному периоду. Документально-информационный ресурс по истории Карабахского ханства, итогам русско-каджарской войны 1826-1828 гг., общественно-политической и литературно-культурной обстановке в Карабахе после присоединения Северного Азербайджана к России, армяно-мусульманскому конфликту 1905-1906 гг., победам Кавказской исламской армии в 1918 г., входящий в многогранное наследие личного архива писателя, переосмысливается с позиций архивоведения.

Ключевые слова: *Мирза Рагим Фана, Карабах, Шуша, личный архивный фонд, архивные документы, представляющие историческую ценность*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.72>

Tofiq Mustafazadə

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya
İnstitutunun “Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələr”*

şöbəsinin müdiri, t.e.d., prof.

tofig2014@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0001-7108-6348>

Azərbaycan

NADİR ŞAH ƏFŞARIN XƏZƏRDƏ DONANMA YARATMAQ SİYASƏTİ VƏ RUSİYANIN MÖVQEYİ

Açar sözlər: Nadir şah, Elton, Rusiya, donanma, gəmi

Giriş. 1722-ci ildə faktiki olaraq dağılmış Səfəvi dövlətində 1726-cı ilin sonundan dövlətin fəali idarəçisinə çevrilmiş, sonra da 1736-cı ildə özünü şah seçdirmiş Nadir Əfşar dövlətin iqtisadi bazasını və hərbi qüdrətini artırmaq üçün ticarət və dəniz donanmasına malik olmağın zərurətini anlamışdı. Şah əvvəlcə qaçqın rus dənizçilərinin yardımını ilə bir neçə gəmi inşa etdirmiş, lakin bu gəmilər yararsız çıxmışdılar. Buna görə də bu işi ingilis dənizçilərinə, ilk növbədə istifadə olan dəniz kapitanı Con Eltona tapşırılmışdı. Xəzər dənizində inhisarçı mövqeyini əldən vermək istəməyən Rusiya Şahın dəniz donanması yaratmasına hər vasitə ilə mane olmaq istəyirdi. Mahir dənizçi olan Elton bütün çətinliklərə baxmayaraq böyük uğurlar əldə etmiş, Xəzərdə üzən rus gəmilərinə nisbətən daha güclü və müasir olan gəmilər inşa etmişdi. Lakin, 1747-ci ildə Nadir şahın yaxınlarının sui-qəsdli nəticəsində öldürülməsindən sonra bu donanma məhv oldu. Nadir şahın gəmiqayırma və gəmiçilik üzrə atdığı addımlar tariximizdə müəyyən izlər buraxmışdır, bu səbəbdən də bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. XVIII əsr Azərbaycan tarixinin tanınmış tədqiqatçısı Fuad Əliyev hələ 1960-cı ildə XVI-II əsrdə Azərbaycanda ticarətin vəziyyətinə həsr etdiyi əsərində C.Eltonun Xəzərdə gəmiçilik istiqamətində gördüyü işlər barədə yığcam məlumat vermişdir. Leyla Yunusova isə 1989-cu ildə nəşr etdiyi kitabında bu məsələyə Xəzərdə rus-ingilis rəqabəti prizmasından yanaşmışdır. O vaxtdan xeyli zaman keçdiyindən, müəliflərin əldə etdiyi nəticələr qismən qeyri-

obyektiv olduğundan və məsələ ilə bağlı əvvəllər tədqiqata cəlb olunmamış arxiv sənədlərini də dövrüyyəyə daxil etməklə yenidən işıqlandırmaq zərurətini nəzərə alaraq biz bu məsələyə yenidən qayıtmağı lazım bildik.

Məlumdur ki, 1722-ci ildə qiyamçı əfqan qəbilələri paytaxt İsfahanı zəbt etmiş, Şah Sultan Hüseyn əfqanların başçısı Mir Mahmudun xeyrinə taxtdan əl çəkmişdi. Doğrudur şahın vəliəhdi özünü II Təhmasib adı ilə şah elan etmişdi. Lakin onun hakimiyyəti dövlətin ərazisinin cüzi bir hissəsini, əsasən Mazandaran, Astarabad və qismən də Gilanı əhatə edirdi. Çünki, Şərqi və Mərkəzi İranın əfqanlar tərəfindən zəbt olunması ilə yanaşı, ensiz Xəzəryanı zolaq Çarlıq Rusiyasının, Şərqi Gürcüstan, Azərbaycanın böyük hissəsi və Qərbi İran isə Osmanlı imperiyasının nəzarətinə keçmişdi.

1726-cı ilin sonunda Azərbaycan türk Əfşar tayfasından olan Nadirin II Təhmasibin xidmətinə daxil olması ilə vəziyyət səfəvilərin xeyrinə dəyişməyə başlayır. Təhmasibqulu, yəni Təhmasibin qulu ünvanı götürən Nadir parlaq sərkərdəlik qabiliyyəti nümayiş etdirərək əvvəlcə Məşhədi Məlik Mahmuddan azad etdi, sonra isə əfqanların yeni başçısı Əşrəf şah üzərində ardıcıl qələbələr qazanıb əfqanları İrandan qovdu. Nadir eyni zamanda dövlətin idarəçiliyini də əlinə aldı və hətta 1732-ci ilin avqustunda II Təhmasibi devirib südəmər oğlunu III Abbas adı ilə taxta çıxardı, özünü isə onun vəkili elan edərək bütün hakimiyyəti əlində cəmləşdirdi. 1736-cı ildə isə Muğan düzündə keçirdiyi qurultayda özünü şah seçdirdi.

Şahlıq səltənətinin yenidən gücləndiyini görəndə Rusiya onunla müharibədən qaçınmaq üçün dinc yolla-Rəşt (1732) və Gəncə (1735) müqavilələrini imzalamaqla 1722-ci ildən bəri işğal etdiyi Xəzəryanı ərazilərdən imtina etdi, “təşəkkür” əlaməti olaraq bir sıra ticari imtiyazlar əldə etdi. Osmanlıları səfəvi ərazilərindən çıxarmaq üçün isə uzun və qanlı müharibələr aparmaq lazım gəldi. Rəqibi dalbadal sarsıdıcı məğlubiyyətlərə uğradan Nadir osmanlıları da ələ keçirdikləri bütün səfəvi ərazilərindən çıxmağa vadar etdi.

Daxili qiyamlar və xarici hərbi müdaxilələr nəticəsində dövlətin bütün ərazilərində iqtisadi dağıntı hökm sürdüyündən Nadir şah iqtisadiyyatı dirçəltmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Boşalmış xəzinəni doldurmaqda ticarətin inkişafı böyük rol oynaya bilərdi. Ölkənin ticarət əlaqələrinin genişlənməsi üçün Xəzərdə donanma yaratmaq zərurətini anlayan Nadir şah bu istiqamətdə mühüm addımlar atmışdır.

Qeyd edək ki, tarixi ədəbiyyatda yanlış olaraq C. Eltonun Nadir şahı dəniz donanması yaratmağa təşviq etməsi mülahizəsi mövcuddur. Əslində isə faktların göstərdiyi kimi Nadir şah hələ Eltonla görüşməzdən əvvəl Xəzərdə donanma yaratmaq işinə başlamışdı. Bu iş üçün fərari rus dənizçiləri və muzurlardan istifadə olunurdu. Nadir şah qaçqın rus kazakları, muzurları, dənizçiləri hesabına gəmi inşasının əsasını qoymağa cəhd göstərmişdir.

Nadir şahın Xəzər dənizində donanma yaratmaq söylərinə qısqanlıqla yanaşan Rus hökuməti şah donanmasının yaradılmasına mane olmağa çalışaraq İrandakı konsuluna göstəriş verdi ki, qaçqın muzurları Rusiyaya qaytarsın. 1739-cu ilin yanvarında Xarici işlər kollegiyasından Gilandakı rus konsulu S.Arapova göndərilən fərmanda tələb olunurdu ki, qaçqın rus kazakları və muzurlarını imperatriçənin mərhəməti ilə ümidləndirərək Rusiyaya qayıtmağa razı salsın [12, v. 26].

Rusiya rezidenti İvan Kaluşkin 12 iyun 1740-cı il tarixli relyasiyasında yazırdı ki, rus muzurları Mazandaranda iki böyük və üç kiçik gəmi inşa etmişlər, lakin onlar, içərilərinə su dolduğu üçün dənizdə üzməyə yararlı deyillər [13, v. 68]. Konsul Arapov isə 19 may 1741-ci il tarixli məruzətində xəbər verirdi ki, Şah gəmiqayırma işinə rəhbərlik edənləri dəyişdirib və

Ənzəlidə dəniz qulluqçuları üçün qəsəbə salınması haqqında göstəriş verib [14, v. 439].

İrandakı Rusiya səfirliyinin tərcüməçisi Bratisşev hələ 1 fevral 1742-ci il tarixli relyasiyasında yazmışdı ki, bir müddət əvvəl gəmilər üzərində nəzarəti həyata keçirən Həsən Nadir şahın əmri ilə onun düşərgəsinə gəlmişdir. Şah ona bacardığı qədər gəmi inşa etməsini, Bakı və Rəşt sakinləri arasında kəndir və rus lövbərləri axtarmasını və tapılanları xəzinənin xeyrinə müsadirə etməsini tapşırırmışdı [26, л. 38].

Eyni zamanda C.Eltonun və T.Vudrufun İrana gəlməsi Nadir şahda Xəzər dənizində donanma yaratmaq üçün başladığı işdə onlardan istifadə etmək istəyini yaratdı. * [5, s.101-102]. 1739-cu ildə taxt Naib-üs-səltənəsi (dövlətin müvəqqəti idarəçisi) Rzaqulu Mirzədən kompaniya üçün imtiyazlar aldıqdan sonra Elton və Qrem Sankt-Peterburqa qayıdıb “Rus kompani-

* 1735-ci ildə ehtimal ki, “Rusiya kompaniyası”nın agentliyi olan dəniz kapitanı Con Elton Rusiyaya gəlmiş, 1737-1738-ci illərdə rusların təşkil etdiyi Orenburq ekspedisiyasında iştirak edərək Volqa, Kama çaylarını tədqiq edib xəritəyə köçürmüşdü. Qazaxıstandan və Mərkəzi Asiyadan Şərqə əlverişli yol olmadığını öyrənən Elton belə nəticəyə gəlmişdi ki, yeganə əlverişli yol Xəzərdən keçir [1, s.101-102]. 1738-ci ilin yanvarında Sankt-Peterburqa gələn Elton “Rus kompaniyası”nın buradakı tacirləri ilə öz təəssüratlarını bölüşdü və təklif etdi ki, Volqa və Xəzər vasitəsilə Xivə və Buxaraya kəşfiyyat səciyyəli ekspedisiya təşkil olunsun. Təklif qəbul olundu və Elton şirkətin digər agentliyi M. Qremlə bir miqdarda ingilis malları götürüb mart ayında Moskvadan yola düşdü, Volqa ilə üzüb may ayında Həştərxana çatdı. Burada “Rus kompaniyası”nın agentləri eşitdilər ki, Nadir şah Mərkəzi Asiyaya hücum etmişdir, buna görə də indi oraya yollanmaq təhlükəlidir, Bundan əlavə qayıdan zaman onlar İrana gedə bilməyəcəklər. Bu səbəbdən də Elton və Qrem qərara gəldilər ki, Həştərxandan birbaşa İrana yola düşsünlər [41, s.43]. Agentlər 1739-cu ilin iyun ayında Gilan əyalətinin baş şəhəri olan Rəştə gəldilər. Burada Elton və Qrem o zaman Nadir şah əvvəlcə Hidistana, sonra da Mərkəzi Asiyaya yürüşdə olduğu üçün dövləti idarə edən böyük oğlu Rzaqulu Mirzəyə ərznamə yazıb göndərdilər [41, s.44]. İngilislər Xəzər dənizində sərbəst üzmək, ölkədə satılmaq üçün ingilis mallarını gətirmək, şahın bütün mülklərində maneəsiz ticarət etmək hüququ, ingilis mallarını xam ipəyə və ya ayrı mallara dəyişmək (bu zaman yalnız ixrac rüsumu ödəməklə) hüququ istəyirdilər. Onlar bundan əlavə şah ordusunu geyim forması üçün mahudla təmin etmək hüququnun “Rus kompaniyası”na verilməsinə çalışırdılar. [45, s. 121-123].

Rzaqulu Mirzə Elton və Qremin xahişini yerinə yetirərək ingilislərə şahın mülklərində sərbəst, maneəsiz ticarət hüququnu təmin edən fərman imzaladı. [41, s.45].

yası”nın tacirlərini Xəzəryanı ölkələr və vilayətlərlə ticarəti genişləndirməyə təşviq etdilər. Con Elton və M. Qremin ekspedisiyası nəticəsində Xəzər hövzəsində ingilis ticarətinin yayılmasının gəlirliliyinə inanan “Rus kompaniyası” Britaniya parlamentinə müraciət edərək Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə ticarət üçün icazə istədi və 1741-ci ildə kompaniyanın xahişini təmin edən akt qəbul olundu [38, c.60].

1742-c ildə Dərbəndə şah ordusu üçün xeyli ərzaq və sursat gətirən Elton Nadir şahla görüşməyə nail olmuş və o, Şaha onun tacir deyil, dəniz kapitanı olduğunu, yoldaşının isə tacir olduğunu demişdir. Şah, Eltonun onun üçün gəmilər inşa edə biləcəyini soruşduqda Elton buna hazır olduğunu bildirib, 12 gəmi inşa etməyə söz vermişdi [24, v.243 öb.-244].

Eltonun təklifini məmnuniyyətlə qəbul edən Şah onu gəmiqayırma işlərinə rəis təyin edib, ona Camal bəy ləqəbi vermişdi. Elton tək-cə gəmiqayırma ilə məşğul olmayıb, Nadir şahın göstərişi ilə Xəzərin şərq tərəfindən şimala doğru sahilini də tədqiq etməli idi [40, s. 103; 38, s. 71-72]. Nadir şah talançı türkmənlərə qarşı möhkəm bir istehkam yaratmaq və Xəzərin şərq sahilində İranın mövqelərini möhkəmləndirmək istəyirdi. Şah həm də dənizin sol sahilində dağstanlılarla müharibə aparan ordusu üçün hərbi sursat və azüqə daşımaqdan ötrü gəmilərə malik olmaq istəyirdi.

Rezident Kaluşkin öldüyü üçün onu əvəz edən student (tələbə-burada təcrübəçi mənasında) V.Bratişşev C.Eltonun Nadir şah tərəfindən qəbul edilməsindən, onun Şahın gəmiqayırma işinə rəhbərlik etməyi öhdəsinə götürməsindən, bunun müqabilində pul istəməməsindən yazırdı [6, v. 23 və a.ü.]. Bratişşev Dərbənd şəhərindən göndərdiyi 18 dekabr 1742-ci il tarixli məruzəsində Eltonun Şaha qulluq göstərməyə və onun ordusu üçün ərzaq daşımağa, hətta şah əsgərlərini də Buynak, yaxud Qızlar yaxınlığında duracaqların birinə daşımağa hazır olduğunu yazırdı.

Bir şah təbəəsi də Eltona yoldaş təyin edilmişdi. 1743-cü il yanvarın 17-də verilmiş məlumatdan aydınlaşır ki, tezliklə Elton Gilana gedəcək, Ləngərud, yaxud Mazandaran sahillərində əlverişli yer müəyyənləşdirib gəmi inşasına başlayacaqdı. Elton böyük gəmilər inşa etməyə söz vermişdi ki, onlarda atları da daşımaq

mümkün olsun [6, v.23 a.ü., 25, v. 230]. O, Nadir şahla nəinki gəmilər inşa edəcəyini, həm də şah təbəələrinə dənizçiliyi öyrədəcəyini vəd etmişdi [6, v. 4 a.ü., 25, 230].

Konsul S. Arapov isə xəbər verirdi ki, Elton Ləngərudda gəmi inşası üçün əlverişli yer tapmış və Şaha 3 il ərzində hər birinin uzunluğu 34 arşına çatan iki gəmi inşa etməyi öhdəsinə götürmüşdür [6, v. 4 a.ü.; 25, v. 230].

Elton sonralar, 20 yanvar 1745-cü il tarixdə Həştərxan qubernatoru Tatişşevə yazmışdı ki, digər rəqib ingilis şirkətinin əməkdaşları və Rusiya konsulu Arapov onu sıxışdırdıqları üçün Şahdan himayə xahiş etmişdir [25, v.14]. Doğrudan da, RİXSA-dakı sənədlərdən birində deyilirdi ki, Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə ticarət aparan kompaniya dəniz kapitanı Eltonu prikaşşık kimi İrana göndərmiş, Elton fəaliyyətə başladığı gündən İrandakı Rusiya konsuluna və tacirlərinə qarşı həqarətli hərəkətlər etmişdir. Onun gəmilərində muzdlu çalışan Rusiya təbəələrini xristianlığa layiq olmayan tərzdə incitmişdir. Daha sonra isə kompaniyanı böyük zərərə salan Elton məsuliyyətdən yaxa qurtarmaq üçün Nadir şahın xidmətinə daxil olmuş, Şahı dəniz donanması yaratmağa təşviq etmişdir. Sonra Həştərxandan gizli yolla gəmiqayırma üçün lazım olan alətləri və materialları gətirərək gəmilərin inşasına başlamışdır [34, v.211-212]. Yeri gəlmişkən, belə bir mülahizə də mövcuddur ki, Elton Orenburq ekspedisiyasından qayıtdıqdan sonra rus hökumətinin ona lazımı diqqət göstərməməsi, onu təltif etməməsindən incimışdi və buna görə Nadir şahın xidmətinə girməyi qərara almışdı [43, s.34-35].

V.Bratişşev Eltonun gəmiqayırma işində üç ingilis dülğərinə bel bağladığını yazaraq, hal-hazırda onlardan birinin mal dalınca Eltonun gəmisində Həştərxana göndərildiyini, digər ikisinin isə artıq Həştərxanda olduğunu qeyd edir və həmin dülğərləri buraxmamağı tövsiyyə edirdi [6, 130 a.ü.-140; 27, v. 39]. O, Həştərxan qubernatorundan həmin dülğərlərlə yanaşı gəmiqayırma üçün lazım olan materialları da İrana buraxmamağı xahiş etmişdi.

Bu zaman Nadir şahla Rusiya arasında münasibətlər gərgin idi. Hələ 1742-ci il dekabrın 8(20)-də Moskvadakı Britaniya səfiri Ed. Finç lord Karteretə yazırdı ki, Peterburq sarayında Nadir şahla münasibətlərin kəsilməyini

dən ehtiyatlananlar var. Nadir şah Dərbəndə böyük qüvvələr toplayır və artıq bir sıra rus alaylarına Həştərxandan hərəkət etmək barədə əmr verilmişdir.

1743-cü il martın 6-da Finç lord Karteretə yazırdı ki, fransızlar Stokholmda şayiə yayırlar ki, imperatriçə ilə Nadir şah arasında münasibətlər kəsilmişdir. Bununla da onlar Yelizaveta Petrovnanı Aytin yepiskopu haqqında niyyətdən yayındırmağa çalışırlar [33, s. 269-270]. Lakin, Xarici İşlər Kollegiyasından Narişkinə göndərilmiş 8 mart 1743-cü il tarixli sidulda Nadir şahın Dağıstanı tərk etməsi və Samur çayını keçərək sürətlə Muğan çölünə doğru hərəkət etdiyi anlaşılır. Dərbənd və ətrafında saxladığı qoşunların komandirlərinə ciddi surətdə Rusiya ilə dost münasibətlərə əməl etməyi əmr etmişdir [7, v.42 və a.ü.].

Rusiyanın Nadir şahla hərbi toqquşmadan ehtiyatlanması səbəbsiz deyildi. Ölkə uzunmüddətli müharibələrdə yorulmuşdu, silahlı qüvvələr zəifləmişdi, xəzinə boş idi, hökumət daxilində də yekdillik yox idi. Kəndlilər rekrut toplanmasına(ordu üçün əskər toplanması) nifrət edirdilər. Rusiya hakim sinfinin nümayəndələri sonu aydın olmayan hərbi avantüralara girməkdənsə öz malikanələrində rahat, firavan həyatı üstün tuturdular. XVIII əsrin 30-cu illərinə aid bir sənəddə deyidiyi kimi, Rusiya elə zəif duruma gəlmişdi ki, bir, yaxud ən çoxu iki böyük yürüş hərəmərəlik yaradar və Rusiya əvvəlki vəziyyətinə qayıdardı [23, s.112-113]. Finç yazırdı ki, rus ordusundakı əcnəbi zabidlərin çoxu istefa haqqında ərizə vermişlər. İmperatriçə Əfşar dövləti sərhədinə toplanan hərbi qüvvələrə komandanlığı general-leytenant Livenə təklif etmişdir. Lakin Liven istefaya göndərilməsini xahiş etmişdir. Güman edirlər ki, o, rus xidmətindən azad olunmasında israr edəcəkdir [32, s.172-173]. General Keyti də itirmək qorxusundan Yelizaveta Petrovna ona “Andrey Pervozvannıy” ordeni göndərmişdir ki, bu yolla onu öz tərəfinə çəkə bilsin. Finç güman edirdi ki, Keyt yəqin ki, istefaya gedəcəkdir. Əgər əcnəbi zabidlər Rusiyanı tərk etməkdə israr etsələr rus ordusu əvvəlki gücünü itirəcək. Donanmaya gəlinə, o çox acınacaqlı vəziyyətdədir, ona komandanlığı qəbul etmək iqtidarında olan bir zabit yoxdur [32, s.178].

Rus hökuməti Nadir şahın gəmiqayırma işinə mane olmaq üçün ingilis gəmilərinin reyslərini məhdudlaşdırmışdı. Belə olduqda “Rus kompaniyası”nın tacirləri guya Eltonun fəaliyyətinə yoxlamaq üçün digər agent Conas Hanveyi göndərdilər [38, s.78]. 1743-cü ilin sentyabrın 4-də Peterburqdakı ingilis səfiri Finçə Rusiya xarici işlər kollegiyasının təqdim etdiyi promemoriyada ingilis taciri Dinqləyin şəriki C.Hanveyin Rusiya vasitəsilə İranla aparılan ticarətin daha yaxşı təşkilinə nail olmaq, ingilis şirkəti agentlərinin bəzi maliyyə işlərini qaydaya salmaq, xüsusən də onların ticarətə zərər gətirə biləcək hərəkətlərinin qarşısını almaq üçün Peterburqdan Gilana getmək niyyətində olması bildirilirdi [6, v. 15 a.ü.].

Tezliklə məlum oldu ki, Hanvey heç də Eltonu İrandan çıxarmaq niyyətində deyildir. O, 1743-cü ilin yanvarında Eltonla görüşüb işini təqdir etdi, eyni zamanda ehtiyatlı hərəkət etməsini və ruslara şübhə üçün daha çox əsas verməməsini tövsiyyə etdi [10, v. 28-31]. Belə olduqda Rusiya hökuməti Britaniyadakı səfiri knyaz İ.Şerbatova tapşırırdı ki, bu məsələ ilə bağlı ingilis hökumətinə müraciət etsin. Şerbatov bu tapşırığı yerinə yetirərək ingilis hökumətinə Eltonun hərəkətlərinə qarşı etirazını bildirdi. Sankt-Peterburqdan Şerbatova tapşırırdılar ki, ingilisləri xəbərdar etsin ki, əgər Elton İranda qalarsa, onun adına mal buraxılmayacaq [38, s. 82]. Dövlət katibi Lord Karteret “Rus kompaniyası”nın tacirlərini çağıraraq Eltonun hərəkətlərini müzakirə edəcəyə söz verdi. Tacirlər Eltonun haqqında deyilənlərin ona düşmən münasibət bəsləyən V. Bratişşev və S.Arapovun böhətanları olduğunu bildirdilər [7, s. 78].

7 may 1743-cü il tarixdə Xarici işlər kollegiyasından konsul Arapova yazılmışdı ki, əgər Elton doğrudan da Rusiyaya qarşı fəaliyyət göstərərsə bu barədə dəqiq məlumat toplayıb kollegiyanı və həmçinin də bu zaman Həştərxanda olan rezident Bratişşevi məlumatlandırсын [6, v. 12]. Arapovun göndərdiyi 17 iyul 1743-cü il tarixli məruzədə Şahın Eltona və onun yanında xidmət edən digər ingilislərə-Şximanta hər birinə illik 2500 manat məvacib təyin etdiyi, onlara hər cür hörmət göstərilməsini əmr etdiyi anlaşılır [6, v.21].

Arapovun digər bir məlumatından aydınlaşılır ki, dəniz işləri üzrə iranlı rəis ilə söhbətin-

də Elton söyləmişdi ki, heç fikir eləməsinlər, o, öz gəmisində Həştərxandan yelkən düzəltmək üçün kanifas və gəmi inşası üçün digər zəruri mallar gətirəcəkdir [6, v.21]. Arapov özü Pəri-bazarda kanifasdan 5 yelkən hazırlandığını görmüş və eşitdiyinə görə 10 gəmidə Ləngəruda kanifas aparılmışdır [34, v.211 və a.ü.].

Knyaz Şerbatova göndərilmiş 19 noyabr 1743-cü il tarixli fərmanda ingilislərin şirkətinin Rusiya ərazisində keçməklə Xəzəryanı vilayətlərlə ticarət əlaqələri yaratdıqdan sonra keçmiş dəniz kapitani Eltonu İrana göndərməsi və Eltonun İranda antirusiya fəaliyyəti göstərməsi ilə bağlı məlumat verilirdi. Buyruqda Eltonun ingilis tacirləri üçün imtiyazlar almaqla kifayətlənməyərək, rus tacirlərinin fəaliyyətinə maneələr yaratmasından, gəmilərə xidmətə cəlb etdiyi vətəndaşlarla qeyri-insani rəftar etməsindən bəhs edilirdi [34, v.212 a.ü.-213 a.ü.]. Rus hökuməti Eltonun hərəkətləri haqqında dəfələrlə Peterburqdakı ingilis səfiri Finçə şikayət etmişdir. Finç Eltonun hərəkətlərini bəyənmədiyini bildirsə də, Eltonun hərəkətlərini məhdudlaşdırmaq üçün heç bir tədbir görməmişdir. Cəzasız qalan Elton fəaliyyətini daha da genişləndirmişdir. Rus hökuməti Şerbatova tapşırırdı ki, Eltonun hərəkətlərindən ingilis hökumətinə şikayət etsin. Şerbatov İngiltərənin baş naziri lord Karteretlə görüşməli, Eltonun hərəkətlərinin həm rusların, həm də ingilislərin vilayətlərlə ticarətinə zərər yetirdiyini izah etməli idi [34, v.212 - 213 a.ü.].

1743-cü ilin sonunda Şerbatov rus hökumətinin göstərişi ilə lord Karteretə bildirmiş ki, ingilislər Rusiya ərazisindən Azərbaycan və İranla ticarətdən böyük gəlir götürdüyünə görə ingilis şirkəti Eltonu geriye-İngiltərəyə çağırmalıdır [120, v.19 a.ü.-20].

İ.Şerbatov II Yekaterinaya yazdığı 16 dekabr 1743-cü il tarixli raportunda yazırdı ki, bir gün əvvəl dövlət katibi lord Karteretin qəbulunda olarkən kapitan Eltonun xoşagəlməz hərəkətləri haqqında danışmışdır [8, v. 733]. Karteret Rusiya kompaniyasının tacirlərini toplayıb onlarla söhbət etdikdən sonra Şerbatovun yanına göndərəcəyini vəd etmişdi. Bu səbəbdən də Şerbatov Karteretə məktub göndərərək məktuba əlavədə Eltonun hərəkətləri haqqında geniş məlumat vermiş və onun İngiltərəyə çağırılmasını tələb etmişdi [8, v.733 a. ü.].

Dekabrın 17-də ingilislərin Rusiya kompaniyasının üç taciri-iki Sperlinqlər və Kramond Şerbatovun yanına gələrək Şerbatovun Elton barədə şikayətinə cavab vermək üçün lord Karteret tərəfindən göndərildiklərini bildirmişdilər. Şerbatov Eltonun hərəkətləri barədə tacirlərə geniş məlumat verərək demişdi ki, kompaniya İranda fəaliyyətini nizama salmalıdır. Şerbatovu dinləyən tacirlər Eltonun Şahı gəmilər inşasına sövq etməsi barədə məlumatlı olduqlarını söyləyərək bu barədə geniş izahat verməyə hazır olduqlarını bəyan etmişdilər [9, v. a.ü.].

Şerbatov dekabrın 21-də Rusiya kompaniyasının taciri Neteltonun onun yanında olduğunu bildirərək Neteltonun Rusiya kompaniyasının Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövlətinə daxil olan ərazilərlə ticarət apararıq digər ticarət evinin üzvü olduğunu və bundan əvvəl Şerbatovun yanında olmuş Sperlinqlər və Kramonddan fərqli düşündüyünü yazırdı. Ertəsi günü Şerbatov dövlət katibi lord Karteretin qəbuluna gedərək bildirmişdi ki, Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə aparılan ticarəti nizamlamaq üçün Rusiya kompaniyasının qubernatoruna tapşırılmalıdır ki, Rusiya və Əfşar dövləti ilə ticarətdə marağı olan bütün tacirləri çağıraraq müzakirə apararaq ümumi bir qərar qəbul edilməsini əmr etməlidir [19, v.733 a. ü.].

1744-cü ilin əvvəlində Londondakı Rusiya səfirinə, əvvəlki buyruqlara uyğun olaraq İmperatriçənin Eltonun geriye, İngiltərəyə çağırılmasını tələb etdiyini ingilis kabinetinə bildirməsi tapşırılırdı. Səfir əks təqdirdə rus hökumətinin İranda ingilis ticarəti ilə bağlı müəyyən qərarlar qəbul etməyə, Rusiya sərhədlərindən Elton üçün heç nə buraxılmamasını qadağan etməyə vadar olacağını nəzərə çatdırmalı idi [6, v.34 və a.ü.]. 30 aprel 1744-cü ilin aprelində isə artıq ingilis şirkətinin Sankt-Peterburqdakı nümayəndələrinə onların Eltona göndəriləcək heç bir malı Rusiyanın heç bir limanından buraxılmayacağı elan olundu [34, v.214-215].

Şerbatov nəinki Eltonun İngiltərəyə çağırılmasına, eləcə də onun hərəkətlərinin vurduğu zərərin əvəzinin ödənilməsinə nail olmağa çalışmalı idi. Səfir bildirməli idi ki, əks halda rus hökuməti öz maraqlarını qorumaq üçün sərt tədbirlər görməyə vadar olacaqdır [10, v.327-328].

Knyaz Şerbatovun 29 may 1744-cü il tarixli relyasiyasında deyilirdi ki, aprel ayında veril-

miş çar buyruğunu yerinə yetirərək lord Karteretin yanında olmuş, Eltonun İngiltərəyə geri çağırılmasını israrla xahiş edərək bildirmişdir ki, iki imperiya arasında dostluğa görə Elton çoxdan geri çağırılmalı idi. Bu baş vermədiyinə görə rus hökuməti vadar olmuşdur ki, Sankt-Peterburqda olan ingilis tacirlərindən Eltona heç bir mal göndərməməyi tələb etsin. Cavabında Karteret demişdi ki, Karteret Eltonla bir şirkətdə işləyən tacirləri bir yerə toplayıb tələb etmişdir ki, Elton şirkətdən çıxarılsın və İngiltərəyə çağırılsın. Elton hər hansı dövlət tapşırığı yerinə yetirmədiyinə görə ingilis sarayı ondan geri qayıtmağı tələb edə bilməz, ancaq onu müdafiə edə etməyəcəkdir [10, v.327-328].

Rus hökuməti Karteretin Elton barədə tələblərə məhəl qoymayacağını gözləmirdi. Buna görə də Şerbatova Kartereti Eltonu İngiltərəyə qaytarmağa razı salmaq üçün yenidən çalışması tapşırılırdı. Yoxsa rus hökuməti ingilislərin Rusiya ərazisi ilə ticarətini qadağan edə biləcəyi nəzərə çatdırılmalı idi [6, 28 a.ü. 30]. Şerbatov lord Karteretə rus hökumətinin artıq Eltonun bəraəti üçün heç nəyi qəbul etməyəcəyini bildirməli idi [6, v. 31].

Rus hökuməti Eltonun İngiltərəyə çağırılacağını gözlədiyi halda Elton şah donanmasını yaratmaqda davam edirdi. 1744-cü ilin sentyabr ayında V. Bratişşev həyəcanla yazırdı ki, Elton 4, bəzilərinin dediyinə görə isə 7 iri gəminin özülünü qoyub, ikisinin yaxın vaxtda istifadəyə veriləcəyi gözlənilir. Bratişşev oktyabrın 31-də isə xəbər verirdi ki, Elton gəmi tərsanələrinə iranlılardan və hindlilərdən daha 300 gəmi dülğərinin gətirilməsini xahiş etmişdir [17, v. 259 a.ü. 260; 350-351]. Vəziyyətin onun üçün arzuolunmaz hal aldığı görünən rus hökuməti qəti tədbirlərə əl atdı və 1744-cü il noyabrın 30-da Həştərxan qubernatoru V.Tatişşevə göstəriş verildi ki, Həştərxanda Eltonun gəmisini saxlasınlar, indi İranda olan digər ingilis gəmisini də bir yolla Həştərxana gətirib həbs etsinlər [6, v. 40; 29, v. 570 və a.ü.].

S.Arapovun yerinə konsul təyin edilmiş İ. Bakunin də Bratişşevin təklifini bəyəndi. O, vəziyyəti təhlil edərək belə nəticəyə gəldi ki, əvvəla, ingilislərin yardımını ilə şah donanmasının inşası ilə rus gəmi sahibləri Əfşar dövlətinin təbəələrinin yüklərini daşımaqdan əldə etdikləri qazancdan məhrum olacaqlar, ikincisi,

Xəzər dənizində şah donanmasının peyda olmasından sonra rus sərhədlərinin təhlükəsizliyi üçün Qızlarda əlavə qüvvələr saxlamaq və Həştərxanda gəmilərin sayını artırmaq lazım gələcək; üçüncüsü, Xəzərdə üzən rus ticarət gəmilərini mühafizə müşayiəti ilə təmin etmək lazım gələcək [17, v. 57 a.ü.].

1744-cü ilin payızında dənizdə iki gəminin qəzaya uğraması ilə əlaqədar “Rus kompaniyası”nın agentləri ilə Rusiya konsulu arasında münasibətlər xeyli kəskinləşdi. Konsul Bakuninin 25 oktyabr 1744-cü il tarixli raportundan məlum olur ki, bir neçə gün əvvəl güclü külək Ənzəlidən Dərbəndə göndərmək üçün 36 600 batman şah taxılı yüklənmiş rus qekbotunu sahilə atmışdır. Həmin vaxt ingilis şirkətinə məxsus olan, prikaşşik Braun və kapitan Bleyer tərəfindən idarə edilən gəmini də tufan yenə də Ənzəli yanında sahilə atmışdı. Bu gəmiyə Dərbəndə şah ordusu üçün daşımaq üçün 1200 manat məbləğində ərzaq yüklənmişdi [6, v. 43]. Braun qəzadan xəbər tutub dərhal Rəştdən Ləngəruda gəlmişdi ki, Eltondan və onun yanında olan minbaşı Şahverdi bəydən Ənzəliyə gedib ingilis gəmisinin qumdan çıxarılmasına yardım göstərməyi xahiş etsin. Əgər bu mümkün olmazsa Şaha vermək üçün gəmidəki bütün avadanlığı götürsünlər [, v. 43 və a.ü.].

Braunun Ləngəruda getdiyini eşidən Bakunin həmin gün student İvan Voronini və Həştərxan taciri Vlas Avramovu göndərdi ki, Rusiya qekbotundan nəyi isə götürmək mümkünə götürüb yerdə basdırsınlar, yaxud da suya batırsınlar, qekbotun özünü isə dağıdıb yandırsınlar. İngilis gəmisini ilə də belə rəftar olunmaq tapşırılmışdı [6, v. 43a.ü.-44].

Qəzaya uğramış ingilis gəmisində losman kimi çalışan Mixail Zverev qəzaya uğramış ingilis gəmisini gecə yandırmağa çalışmış, lakin kapitan Bleyer ehtiyatlı tərpənərək bir miqdar şah əsgəri ilə gəmini qoruduğuna görə istədiyinə nail ola bilməmişdi. “Rus kompaniyası”nın agentləri D. Braun Eltondan və onun yanında xidmət edən minbaşı Şahverdi bəydən çalışıb gəmini qumdan dartıb çıxarmağı xahiş etmək üçün Ənzəliyə getmişdi. Gəmini qumdan çıxarmaq mümkün olmazdısa, Elton və Şahverdi bəy gəmiqayıma üçün lazım olan alətləri guya “zorla” götürməli idilər. Bundan xəbər tutan konsul Bakunin də öz növbəsində tələbə İ.Vo-

ronini Həştərxan taciri V. Avramovla göndərmişdi ki, onlar hər iki gəmidən bütün təchizatı götürüb yerə basdırsınlar, yaxud da dənizdə batırsınlar, gəmiləri isə yandırsınlar. Bakunin ingilis gəmisinin losmanı-Rusiya təbəəsi M. Zverevə ingilis gəmisinin yandırılmasına yardım göstərməsini, sonra da Zverevin yanındakı rus dənizçiləri ilə Bakuninin yanına gəlməsini əmr etmişdi (Bakunin ehtiyat edirdi ki, Elton və Şahverdi bəy rus dənizçiləri və muzurlarını xoşluqla, ya da hədə-qorxu ilə Şah xidmətinə cəlb edərlər). Bakunin ingilis gəmisinin kapitanı Bleyerə isə xəbər göndərmişdi ki, onu və gəmisinin müxəlləfatını rus gəmisini ilə ödənişsiz Həştərxana yola salacaq. Əgər Bleyer gəmini satmaq istəsə, yalnız Bakuninə satsın [6, v. 43-44]. İngilis gəmisini qorunduğu üçün onu yandıra bilməyən Zverev 13 rus dənizçisini götürüb Bakuninin yanına gəldi. Bundan sonra Bakunin Bleyerin gəmini qumdan çıxarmaq üçün kanatlar və löbərlər verməsini istəmiş, Bleyer isə rədd cavabı vermişdi [6, v. 47-50].

Konsulluğun əməkdaşı tələbə Voronin qəzaya uğramış rus gəmisini batırmağa nail olmuşdu. Ənzəliyə gələn Elton və Şahverdi bəy Voronini tutub məcbur etdilər ki, qaydaya görə şahın taxılını daşımaq üçün alınmış 4 min rublu geri verməsindən ötrü konsula məktub yazsın. Əks təqdirdə qulaqlarını kəsəcəkləri ilə hədələdilər. Yalnız Gilan hakiminin müdaxiləsi sayəsində Voronin azad edildi [6, v.59].

İngilislər yerli sakinləri cəlb edib kanal qazımaqla Bleyerin gəmisini yenidən dənizə keçirə bildilər [6, v.59].

Bu zaman Həştərxan qubernatoru V. Tatişevin Kazandakı epidemiyaya ilə bağlı ikqat karantin adı altında Eltonun gəmisini Həştərxanda saxlaması [19, v. 624 a.ü.] tərəflər arasındakı münasibətləri daha da kəskinləşdirir. Hətta, rus hakimiyyət orqanlarının düşmənçilik hərəkətlərindən qəzəbləndiyi üçün Nadir şahın Rusiya sərhədlərinə daxil olmaq niyyətinə düşməsindən şübhələnməyə başlamış V. Bratişşev cənub sərhədlərini möhkəmləndirməyi təklif edirdi [5, v. 301 a.ü.]. Bratişşevin tövsiyyəsini nəzərə alan Rusiya senatı Qızlara və Həştərxana sərhədləri möhkəmləndirməklə bağlı fərmanlar göndərdi. 1745-ci ilin yanvar-aprel aylarında cənub sərhədi, xüsusən də Qızlar yeni piyada alayları, draqun bölükləri, artilleriya və s. ilə

möhkəmləndirildi [49, v. 11 a.ü., 12, 21, 37-38, 44-51 a.ü.].

İngilislərin Xəzər hövzəsindəki ticari fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq üçün rus hökuməti Rusiyadan Xəzərsahili vilayətlərə nəinki Eltonun, eləcə də Hanveyin adına mal buraxılmasını qadağan etdi [29, v. 552 a.ü.-533 a.ü.]. Con Elton Londona "Rus kompaniyası"nın tacirlərinə məktubunda yazırdı ki, ruslarla ingilislərin arasındakı ixtilafın səbəbi rusların bütün Xəzər ticarətini öz əllərində toplamaq istəyidir. Elton hesab edirdi ki, ingilislər Nadir şah gəmiqayırmada yardım edərək onun rəğbətini qazanmalıdırlar ki, bu bölgədə rusları sıxışdırıb öz mövqelərini möhkəmləndirə bilsinlər [36, s.414-423]. Xəzər hövzəsində möhkəmlənməyə çalışan Britaniya hökuməti Nadir şah dövlətində konsulluq açmaq, konsul vəzifəsinə isə C. Eltonu təyin etmək niyyətində idi [37, s. 410-415].

Bu arada isə Rusiya ilə İngiltərə arasında Xəzərdə üstün mövqe tutmaq uğrunda rəqabət daha da dərinləşirdi və rus hökuməti Britaniya hökumətindən Əfşar dövlətində olan bütün təbəələrini geri çağırmasını tələb etdi. Vəziyyətin çıxılmazlığını görən "Rus kompaniyası"nın tacirləri Xəzərdəki ingilis ticarətini xilas etmək üçün Eltondan imtina etmək qərarına gəldilər və 1744-cü il dekabr ayının 26-da "Rus kompaniyası" Eltona məktub göndərərək Əfşar dövlətindəki ingilis ticarətini xilas etmək naminə İngiltərəyə qayıtmasını xahiş etdi, hətta ona illik 400 funt-sterlinq təqaüd təyin edəcəyini vəd etdi. Lakin Elton diplomatik tərzdə İngiltərəyə qayıtmayacağını bildirdi [36, v. 422-425].

1744-cü ilin sonlarında Peterburqdakı yeni İngiltərə səfiri lord Tirauli yazılı surətdə Rusiya XİK-ə ingilislərin İranda ticarətlə məşğul olan şirkətinin nəinki Eltonu geri çağırmağı qərara aldığı, eləcə də kollegiyaya Eltona Rusiyadan keçməkdən ötrü pasport verilməsi xahişi ilə müraciət etdiyini bildirmişdi. Lakin rus hökuməti Eltonun geri qayıdacağına şübhə edirdi. Rus hökumətinin tapşırığına əsasən Şerbatov Eltonla bağlı İngiltərənin yeni dövlət katibi Qranvil ilə danışmalı idi. İrandan İngiltərəyə qayıdan ingilis taciri Hanvey Həştərxan qubernatoruna şah təbəələrinin donanma yarada bilməyəcəklərini söyləsə də, Eltonun artıq iki gəmi inşa etdiyini etiraf etmişdi. Şerbatov Qranvilə bildirməli idi ki, yalnız rus təbəələri də

nizçiliyi lazımi səviyyədə öyrəndikdən sonra rus hökuməti ingilislərə məxsus gəmilərin Xəzərdə sərbəst üzməsinə imkan verə bilər. Hələlik isə ingilis tacirləri yüklərini daşımaq üçün rus gəmilərindən istifadə etməlidirlər [35, v. 138-140 a.ü.].

Konsul Bakuninin 6 yanvar 1745-ci il tarixdə yazdığına görə, Nadir şahın Rəştdə olan vəziri Mehdi xan bu günlərdə Rəşt hakimi Gülələnin yanına gələrək ingilis gəmisində olub indi konsul Bakuninin yanına sığınmış rus muzurları zorla da olsa götürüb Brauna və Eltona verməsini xahiş etdiyini, Güləli bəyin bunun mümkün olmadığını bildirdiyini söyləmişdi. Bakunin ingilislərin təkidi və təhdidləri qarşısında məcbur qalıb yanında olan 12 nəfər muzuru, o cümlədən bir losmanı, bir aşbazı və bir dülgəri Braun və Bleyerə vermiş, onlar isə ertəsi günü şah gəmilərindən birinə təhkim olunmuşdur. Bununla belə Bakunin xəlvəti losmana tapşırırmışdı ki, yolda bir vasitə ilə Həştərxana qaçsın [6, v. 64-65 a.ü.]. Hələ ki, Elton Bəndər-Abbas limanı vasitəsilə İngiltərə və Hollandiyadan zəruri avadanlıq və alətlərin gətirilməsini sifariş edib. Həmin fərmanla Şah Eltonun xahişini nəzərə alaraq onu aylıq 15 min manat məvacib almaqla admiral, yaxud donanmanın rəisi təyin edib qarşılığında yerli dülgərlərə gəmi qayıрмаğı öyrətməsini də əmr etmişdi. Beləliklə, tezliklə 9-a kimi yaxşı gəmilər hazırlanacaq Avropa ölkələrindən ixtisaslı işçilər, lazımi avadanlıq və alətlər gətiriləcək [6,v. 66 a.ü.-67].

Şah məmuru Məhəmməd bəy Bakuninə Eltonun işlərinə qarşı çıxmamasını məsləhət görmüşdü, çünki Nadir şah donanma yaratmaqda çox ısrarlı olduğu üçün Bakunin məhv ola bilər [6, 68 və a.ü.]. Bu cür məlumatları alan rus hökuməti İngiltərədəki səfiri Şerbatova tapşırırmışdı ki, ingilis hökumətinə elan etsin ki, İmperatriçə artıq ingilis gəmilərini Xəzər dənizində görmək istəmir, ingilislərin Rusiya vasitəsilə Xəzəryanı ölkələrlə ticarətinə razılığı da ləğv edə bilər. Bu barədə Peterburqdakı ingilis səfiri Vulfa da xəbərdarlıq edilmişdi [6, 68 və a.ü.].

Konsul Bakunin 10 yanvar 1745-ci ildə yazdığı təhrirdə Şahın Eltona yeni inşa etdiyi gəmidə Dərbəndə gəlməsini, bu gəmiyə, həmçinin iki ingilis gəmisinə xəzinə malları yükləməsini əmr etdiyini xəbər verirdi. Alınan məlumatlara görə yeni gəmidə 20 top quraşdırılmış, El-

tonun sərəncamında 700-ə qədər iranlı və hindli dülgərlər, xarratlar, dəmirçilər, çilingərlər və digər lazımi peşə sahibləri vardı. Ləngəruda gəmi inşası üçün Mazandaranda və digər yerlərdə meşə materialları hazırlanırdı [6, v. 69 a.ü.].

Bu arada isə Eltonun Rusiyadan keçməklə İngiltərəyə getməsi üçün Rusiya hökuməti tərəfindən verilmiş pasport İngiltərə vətəndaşı Ləngəruda yaşayan tacir Hans Bardeviklə Eltona göndərilmişdi [6, v. 73 və a.ü.].

Bakunin 17 fevral 1745-ci il tarixli təhrirində yazırdı ki, Şah, Xəzər dənizində dövlətinə və təbəələrinə fayda gətirə biləcək hansı yollarla möhkəm və etibarlı donanma yaratmaq haqqında ciddi düşünür. Onun donanmaya olan böyük ehtirasını I Pyotrun donanmaya olan ehtirası ilə müqayisə etmək olar. Şah donanmanın yardımını ilə Xəzər dənizi sahillərində yaşayan itaət göstərməyən təbəələrini cəzalandıra bilər. Başlıcası isə təbəələri donanma vasitəsilə Rusiya və Xəzərin şərq sahillərində yaşayan xalqlarla ticarət apara bilərlər [6, v. 74 a.ü.-75].

Bakunin yazırdı ki, Elton Şahdan illik 2500 manat məvacib alsada öz dolanışığına ildə 7-8 min manat xərcləyir. Belə ki, onun tövləsində 30-dan çox at var. Elton həm də indili ticarət şirkətinin üzvü olduğu üçün şirkətdən böyük miqdarda pul alırdı. Bakunin Rəştə gəlmiş iki ingilis prikaşşikindən biri olan Karl Prestondan Eltonun İngiltərəyə qayıtması üçün təsir göstərməsini xahiş etmiş, lakin Preston bu barədə Eltonla söhbətə başladığında sonuncu bu haqda heç eşitmək belə istəməmişdi [6, v.85 və a.ü.].

Bakunin 30 iyun 1745-ci il tarixli təhrirində yazırdı ki, Elton artıq inşa olunmuş gəmidən başqa daha 3 gəmi inşa edir, onlardan biri suya salınmaq üçün demək olar hazırdır [6, v. 80].

Eltonun inşa etdiyi gəmi Ləngəruddan Dərbəndə 3 günə üzmüşdü. İki ingilisin idarə etdiyi gəmidə 50 yerli dənizçi çalışırdı [6, v. 85, 90 a.ü.].

Bakunin Ləngəruda iki bot inşa olunduğunu, onlardan birində-20 avarlı botda Eltonun Bakıya üzmək istəməsi, ikinci botda 25 top yerləşdirilməsinin nəzərdə tutulduğunu yazırdı. K.Marxamın qeyd etdiyinə görə Eltonun inşa etdiyi bu gəmi Xəzərdə olan istənilən rus gəmisindən üstün idi. Bakuninin tərcüməçisi Ləngəruda biri 20, ikisi 16 avarlı olmaqla daha

üç bot hazır olduğunu xəbər verirdi. Həsənkənddə də yeni gəmilər demək olar ki, hazır idilər. Lahicanda yelkənlər hazırlanması üçün yabanı qənəfədən istifadə olunan “kanifas” fabriki inşa edilmişdi. [4, s. 311].

1745-1747-ci illərdə Rusiya səfirliyinin tərkibində Azərbaycanda və İranda olmuş İohann Yakov Lerx yazırdı ki, o, Dərbənddə olarkən Eltonun Ləngəruda inşa etdirdiyi freqatı görmüşdür. Səyyah daha sonra yazırdı ki, Elton bu vaxta kimi iki freqat və dörd kiçik gəmi inşa etmişdir və onlar artıq dənizdə üzürlər. Dörd böyük və digər inşasına başlanmış gəmilər isə hələ tərsanədədirlər. Lerx Nadir şahın Eltona admiral rütbəsi verərək illik 6 min rubl məvacib təyin etdiyini, Bakı hakimi Mirzə Məhəmməd xanın isə ober-admiral olduğunu əlavə edirdi [30, s.47].

Rusiyanın İngiltərədəki tam səlahiyyətli səfiri knyaz Şerbatovun 24 may 1745-ci il tarixli şifrələnmiş relyasiyasında deyilirdi ki, o, imperatorun 27 aprel 1745-ci il tarixli buyruğuna uyğun olaraq ingilis nazirləri və Rusiya ərazisindən keçməklə Əfşar dövləti ilə ticarət aparmaqda maraqlı olan tacirlər ilə söhbətlər etmişdir. Dövlət katibi Duk Nyukastl hansısa kənddə dincəldiyinə görə onunla söhbət edə bilməmişdir. Tacirlərin nümayəndələri konsul Bakuninin və Peterburqdakı İngiltərə səfiri Volfun Elton və Braunun hərəkətləri haqqındakı dediklərini dinləyən tacirlər demişdilər ki, onlar Volf vasitəsilə bu barədə məlumat almışlar. Nümayəndələr Şerbatovdan xahiş etmişdilər ki, imperatriçəyə tacirlərin Elton və Braunu İrandan yalnız öz razılığı ilə geri çağırma biləcəyini yazsın. Tacirlər çalışacaqlar ki, ingilis gəmisini iranlılardan geri alsınlar [48, v.390-392 a.ü.].

İngils tacirləri Robert Tornton, Robert Dingli, Henri Sperlinq, Vilyam Frezer, Abel Fonero və Robert Kramond Volfa və Eskveyçə 1745-ci il iyunun 28-də ünvanladıkları məktubda rus hökumətinin təkidlə tələblərindən sonra tacirlərin kapitan Eltondan imtina etdiklərini yazırdılar [45, v. 475-478].

1745-ci ilin yazında “Rus kompaniyası”nın tacirləri kral II Georqa müraciət edərək Xəzər ticarətini inkişaf etdirmək üçün yeni layihə irəli sürdülər. Onların fikrincə Əfşar dövlətində şirkətin vahid kontoru yaradılmalı idi [11, v. 188 a. ü.]. İngilislər Xəzərdə rusların artan düş-

mənçiliyinə rast gəldiyindən onlar kraldan ingilislərin ticarətinin nizamlanması üçün tədbir görməsini xahiş etdilər. Bu səbəbdən kral şəxsən Nadir şahla məktub yazmışdı. Yəqin ki, həmin məktubun nəticəsi idi ki, Şah ingilis tacirlərinə yeni imtiyazlar vermişdi. O cümlədən, ipək ticarəti üzərinə qoyulmuş gömrük rüsumu ləğv olunmuşdu [20, v.200; 21,21, v. 365 a.ü.].

Beləliklə, rusların inadlı müqavimətinə baxmayaraq şah donanması sürətlə inkişaf etməkdə davam edirdi. Bakunin 1745-ci ilin iyun ayında yazırdı ki, Elton yeni inşa etdiyi gəmini silahla təchiz etmiş və iki böyük bot inşa etmişdir. Şah donanmasının güclənməsini Rusiya üçün təhlükə sayan Bakunin yazırdı ki, tezliklə rus donanması şah donanması ilə bacarmayacaq [6, v.80 və a.ü.; 20, v.237 a.ü.]. 1 iyul 1745-ci il tarixli məlumatda deyilirdi ki, Elton şah donanmasını inşa etmək üçün yorulmadan çalışır. Onun inşa etdiyi gəmi Şaha məxsus sursatla və tacir malları ilə Eltonun təyin etdiyi iki ingilisin-Yakob Briten və Arenin komandası altında Ləngəruddan Dərbəndə üzmüşdür. İndi isə yeni səfərə hazırlaşır. May ayında rus quldurlarının inşa etdikləri gəmidə olan quldurlar Eltonun hazırladığı bota hücum edərək oradan bir neçə top, tüfənglər, barıt və xeyli miqdarda ərzaq götürmüşdülər. Uzun axtarışlardan sonra Eltonun göndərdiyi bir komanda quldurları Astrabad yaxınlığında yaxalamış, döyüş olmuşdu. Bir neçə quldur öldürülmüşdü [6, v.88 və a.ü.].

Bakuninin yazdığına görə Eltonun və Adam Bautun hazırladıkları və bir ay sonra suya salınması nəzərdə tutulan gəmi o qədər gözəl idi ki, bütün şah təbəələri ona heyranlıqla baxır və deyirlər ki, onlar bu gözəllikdə gəmi görməmişlər. Bakunin daha sonra Həsənkənd yanında evers tipli gəmilərə oxşar iki gəmi inşa olduğunu yazırdı. Şahlıq səltənətində pambıq parçalardan gəmi yelkənləri hazırlamağa başlamışlar, kanatları ingilis üslubunda otlardan toxuyurlar. Bir qədər duru olsa da qətran hazırlamağa başlamışlar. Elton lövbər qayıрма işini də təşkil etməyə söz vermişdir [6, v.75 a.ü.].

3 iyul 1745-ci il tarixli təhrirində Bakunin yazırdı ki, Elton Ləngəruddakı Fus çayında manələri müəyyənləyərək təmizləyib ki, gəmilər sərbəst üzə bilsinlər. Yeni hazırlanmış hərbi gəmi artıq avadanlıqlar və silahlarla təchiz olunur. Xəzər dənizinin bir tətəfindən qarşı tərəfinə üzə

biləcək iki böyük bot (avarlı gəmi) artıq hazırdır, ikisi də hazır olmaq üzrədir. Məlumat alınmışdır ki, çoxlu belə botlar və yelkənli gəmilər hazırdır. Yalnız yelkənlər çatışmır ki, onları da Elton İranda hazırlamağı vəd edir. Bakunin hesab edirdi ki, əgər yelkən fabriki inşa olunsa Həştərxanda olan bütün rus gəmiləri şah gəmiləri ilə bacara bilməyəcək [6, v.80]. Deməli, Rusiyanın həmsərhəd əraziləri, Həştərxan, Qızlar və Yaik limanları təhlükə qarşısında qalacaqlar. Nəinki sahibkar, eləcə də dövlətə məxsus rus gəmiləri Xəzərdə üzməkdə çətinliklə qarşılaşacaqlar. Beləliklə Rusiyanın sərhəd vilayətləri üçün təhlükə güclənəcəkdir. Əgər “iranlılar donanmanın faydasını görəcəklərsə Nadir şah olmayanda da dənizçiliyə maraqları azalmayacaq [6, v.80 a.ü.]

Elton 20 iyul 1745-ci il tarixli təhrirində onun vəsatəti ilə iranlıların və qaçqın rus dənizçilərinin hazırladıqları gəmilərdə Bakıdan neft aparılması, Mazandaran, Gilan və digər vilayətlərdən isə düyü, buğda unu, arpa və digər ərzaqların Salyan, Bakı və Dərbəndə daşınması barədə Şahın göstəriş verdiyini yazırdı. Elton hesab edirdi ki, dənizdə bu cür tez-tez üzməklə şah təbəələri olan dənizçilər üzmək bacarıqlarına yiyələnəcəklər [6, v.80].

Şah düşərgəsindən Rəştə qayıdan ingilis prikaşşiki Braun Bakuninə gizli olaraq demişdi ki, o, özü ilə İngiltərə kralının qramotasını da götürmüşdü. Bu qramotaya əsaslanan Braun özü və digər ingilis tacirləri üçün bir sıra imtiyazlar ala bilmişdi. Braunun xahişini nəzərə alan Nadir şah Braunu və Əfşar dövlətində olan ingilis tacirləri və prikaşşiklərini qoruması, onlara hər hansı xətər yetirilərsə dərhal Şahı xəbərdar etməsi barədə Eltona fərman göndərmişdi. Şah üçün lazım olan bütün şeylər ingilis tacirlərindən alınmalı idi. Bakuninin sözüə görə Əfşar dövlətində Eltona çox hörmət edir və onu sevirtilər [6, v.82 a.ü.-83].

Bakuninin 7 avqust 1745-ci il tarixli məktubundan məlum olur ki, Elton Rusiya təbəəsi olan dənizçiləri şah donanmasına xidmətə cəlb etmək üçün onlara yüksək məvacib (losmanlara və ustalara illik 150 manat, sırayı dənizçilərə isə 80 manat) vermiş. Bu səbəbdən də rus dənizçilərinin bir çoxu qaçıb şah gəmilərinə xidmətə daxil olurdular [6, v.83]. Bakunin həmin məktubunda avqustun 5-də Ənzəlidə əvvəllər

konsul Arapovun, indi isə Bakuninin xidmətində olan 3 muzurun Ləngəruda şah gəmisinə qaçdıqlarını, Bakuninin onları geri qaytarmaq cəhdi nəticə vermədiyini yazırdı [6, v.83 a.ü.]

Bakunin oktyabrın 15-də məlumat verirdi ki, Elton Ləngəruda yeni gəminin özülünü qoyur. O, digər dəniz rəisi Mirzə Məhəmmədlə birgə Ləngəruda Pəribazar adlı yerə gəlmişdi [6, v.83 a.ü.]

Həştərxanda rus hakimiyyət orqanları Q.Bleyerin ikinci gəmisini saxlayıb bir Həştərxan tacirinə satdıqdan sonra ingilislər mallarını daşdıqları rus gəmi sahibləri ilə daim münaqişə etməyə başladılar [6, v.86].

Rusiya hakimiyyət orqanları nə qədər təkid etsələr də Eltonun Əfşar dövlətinin ərazisini tərk etməsinə nail ola bilmədilər. İngilis tacirləri bunu Nadir şahın onu buraxmaması ilə izah edirlər. C.Hanvey həmin fikri təsdiqləmək üçün Şahın 19 noyabr 1745-ci ildə verdiyi fərmana istinad edir. Həmin fərmanda Nadir şah Camal bəyə(Eltona) əmr edirdi ki, əsasını qoyduğu əməlin inşasını başa çatdırmaq və ümumiyyətlə dəniz işlərini qaydaya salmaq üçün İranda qalsın [2, s.310-311].

Rus hökuməti Eltonun Britaniya rəsmilərinin razılığı ilə hərəkət etdiyini güman edirdi və buna görə də, həm də rus tacirlərinin ingilis tacirləri ilə açıq rəqabətdə uduzduğunu görüb, ingilislərin Xəzər hövzəsində möhkəmlənməsini istəmədiyindən 1746-cı il noyabrın 23-də 1734-cü il rus-ingilis müqaviləsinin 8-ci maddəsinə ləğv edərək ingilis tacirlərinin Rusiya ərazisindən keçərək Əfşar dövlətinə getməsinə və Rusiya ərazisindən mal göndərmələrini qadağan etdi [44, s.140]. Rus hökuməti bunu C. Eltonun Şah üçün donanma yaratmaq üzrə fəaliyyəti ilə əlaqələndirirdi. Britaniya hökumətinin bu qadağanı aradan qaldırmaq istiqamətdə səyləri fayda vermədi.

Peterburqdakı yeni Britaniya səfiri lord Hindfordun Çesterfildə 10 yanvar 1747-ci il tarixli məktubunda yazdığına görə fransızlar rus hökumətinin ingilis tacirlərinin Rusiyadan keçməklə Xəzəryanı ölkələr və vilayətlərdə ticarətini qadağan etməsinə çox sevinirdilər. Onlar ümid bəsləyirdilər ki, həmin ölkə və vilayətlərdə ipək ticarəti bundan sonra Osmanlı imperiyası ərazisi vasitəsilə aparılacaqdır, bu isə Fransa üçün əlverişli, İngiltərə üçün əlverişsiz idi.

Hindorf hətta güman edirdi ki, bu qadağanın qoyulmasında Rusiya sarayındakı Fransa tərəfdarları mühüm rol oynamışlar [39, s.180].

1747-ci il iyunun 19-dan 20-ə keçən gecə Nadir şah Əfşarın saray sui-qəsdı nəticəsində qətlə yetirilməsindən sonra Əfşar imperiyasının dağılması ilə əlaqədar baş verən hərə-mərclik, üsyanlar, ara mübarizələri Xəzər ticarətinə ağır zərbə vurdu.

Həyatlarına təhlükə yarandığını görən ingilis tacirləri və dənizçiləri İngiltərəyə qayıtdılar. Yalnız Con Elton İrani tərk etmədi. Onun inşa etdiyi gəmilərə gəlincə onların bir hissəsi çürüsə də 1749-cu ildə hələ yararlıları vardı. Rusiya hakimiyyət orqanları hər vasitə ilə bu gəmiləri məhv etməyə çalışırdılar. 1751-ci ildə bu məqsədlə xüsusi ekspedisiya göndərildi. Ekspedisiya Xəzərin cənubuna çatdıqda ara müharibəsində Eltonun qətlə yetirildiyini, admirallığın və digər binaların talan edildiyini öyrəndi. Ləngərud yaxınlığında, Səfidrud çayının mənsəbində durmuş iki böyük gəmi qalmışdı ki, onları da ruslar yandırdılar [43, s.34-35].

NƏTİCƏ. Beləliklə, göründüyü kimi XVI-II əsrin birinci yarısında Nadir şah əvvəlcə, fə-rari rus dənizçilərinin, sonra isə peşəkar ingilis dənizçilərinin yardımını ilə Xəzərdə xeyli miqdarda həm ticarət, həm də hər b gəmilərindən ibarət müasir tipli donanma təşkil etmişdir. Fə-qət, 1747-ci ildə Nadir şahın saray sui-qəsdı nə-ticəsində öldürülməsindən sonra bu donanma məhv olmuşdur. Buna baxmayaraq Nadir şahın Xəzərdə donanma yaratmaq siyasətinin müsbət nəticələri olmuşdur. Yerli tacirlər Avropa ticarət vərdisləri ilə, yerli gəmiçilər isə o dövr üçün müasir olan gəmiçilik və gəmiqayırma ilə tanış olmuşlar.

Ədəbiyyat

1. Fuad Əliyev. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1960
2. Conas Hanvay. The istorical account of the British trade ower the Kaspian sea. London:1754
3. Jon Jakob. Reziehuden England zu Rusland and zur Turkei den zahren 1718-11727. Bazel:1945
4. G.A.Markham. General Sketch of Persia. London:1874
5. Архив Внешней Политики Российской Империи, фонд 35 (Сношения России с Англией), опись 1 (1734-1735 гг.), дело 579
6. АВПРИ, ф.35(СРА), оп.1, 1742-1746 гг., д.676
7. Канцелярская цыдула из Государственной Коллегии иностранных дел. Из Санктпетербурга 8 марта 1743 год. АВПРИ, ф. 35 (СРА), оп.1, д.679,л.42 и об.
8. АВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, 1743 г., д.680
9. АВПРИ, ф.35(СРА), оп.1, д. 685(Отпуски рескриптов и Цыдул канцелярских к полномочному в Англии министру тайному советнику князю Ивану Андреевичу Щербатову)/
10. АВПРИ, ф.35(СРА), оп.1, д.687.
11. АВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, 1745 г., д. 694, л. 188 и об.
12. АВПРИ,ф., 77(СРП),оп.1,1739 г., д.3.
13. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп. 1,1740 г., д.8
14. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1,1741 г., д.1
15. АВПРИ, ф. 77 (СРП), оп.1, 1744 г., д.3
16. АВПРИ, ф.77(СРП), оп.1,1743 г., д.7
17. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1744 г., д.4
18. АВПРИ, ф.77(СРП), оп.1,1744 г., д.10, ч.1
19. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп.1,1744 г., д.10, ч. 2
20. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1745 г., д.9
21. АВПРИ, ф. 77(СРП), оп. 1, 1745 г.д.6
22. АВПРИ, ф.77 (СРП), оп.1 , 1746 г., д.71
23. Безименная записка из тома «Русское государство»,обнимающего события от 1717-1731 года. Сб.РИО, т.20, СПб.:1877, сс.110-113
24. ГААО, ф. 394, оп.1, Дополнения,1743 г.д..30
25. ГААО, ф.394, оп.1,дополнения, 1743 г., д.871
26. ГААО, ф. 394, оп.4. д. 68
27. ГААО, ф.394, оп.4, д.76
28. ГААО, ф. 394, оп.4,1744 г., д.81
29. ГААО, ф.394, оп.1,1744 г., д.955
30. Иоган Яков Лерх. Сведения о втором путешествии Лерха в Персию совершенном в 1745-1747 гг.(Перевел Абез-

- гуз_ Научный Архив Института Истории и Этнологии НАН Азербайджана, ед.хр. № 768,ящик 135(11054),с.47
31. К. Рондо Лорду Гаррингтону. 24 марта 1735 г. Сборник Российского Исторического Общества. Том 76, СПб:1891, с.384
 32. К.Вейч лорд Картерету.9(20) декабря 1742 г. Сб.РИО, т. 99, СПб.:1897, док.67,сс.171-173
 33. К. Вейч лорду Картерету. 6 марта 1743 г. Сб. РИО, т.99, СПб.: 1897, д. 104,сс. 269-271
 34. Князью Щербатову в Англию.Ноября 19 дня 1743 году. АВПРИ, ф. 35 (СРА), оп.1, д.679, лл.211-215 об.
 35. Князью Щербатову в Лондон. Москва 10 декабря 1744 г. АВПРИ,ф.35(СРА), оп.1,д.685, лл..138 об.-140 об.
 36. Копия с письма Джона Элтона комитету Российской компании, писанного из Гиляни 7-го февраля 1745 г. Сб.РИО. т.102,СПб.:1898,сс.414-423
 37. Копия с проекта о прекращений несогласий в Персии и об учреждении там одной генеральной конторы.Сб.РИО, т.102, СПб.:1898, сс. 410-415.
 38. Юнусова Лейла. Торговая экспансия Англии в бассейне Каспия в первой половине XVIII века. Баку: Элм,1988.
 39. Лорд Гиндорф лорду Честерфильду. С.Петербург, 10 января 1747 г. Сб. РИО,т.103, СПб.: 1897, док.86, с.180
 40. Материалы по истории туркмен и Туркмении.Т. 2(вв.) Иранские, бухарские и хивинские источники. Москва-Ленинград:1938
 41. Мартов. Ф.Ф. Собрание трактатов и конвенций заключенных Российским государством с иностранными государствами. Том IX(X) .СПб:1892.
 42. М.П.Федоров. Соперничество торговых интересов на Востоке. СПб. 1903.
 43. Новые документы о сожжении персидских кораблей на Каспийском море в 1751 г. Вестник Императорского Русского Исторического Общества . 1851,т. 2, сс.30-35
 44. П.А.Остроухов Англо-русский договор 1734 г. СПб.:1914
 45. Перевод с приложения к реляции князя Щербатова к №10-ом. Копия с письма к Вулфу,Эскевийчу. Лондон июня 28 дня 1745 году. АВПРИ, Ф.35 (СРА), оп.1, 1745 Г.,Д.694, лл.475-478 об.
 46. Письмо Финча Э. Лорду Гаррингтону от 29 июля 1740 г., . Сб.РИО, т. 85, д.32.Приложение В сс.129-140
 47. Письмо Финча Э. Лорду Гаррингтону от 29 июля 1740 г. Приложение А. Сб.РИО, т. 85, д. 32, сс. 121-123
 48. Реляция разобранная с цыфр Тайного советника и Полномочного министра Князя Щербатова из Лондон от 24 мая 1745 году. АВПРИ, ф.35 (СРА), оп.1, д.694(Реляции Полномочного Посла в Англии Тайного Советника Князя Щербатова. Первая половина .1745-января-июля), лл. 390-392 об.
 49. Российский Государственный Архив Военно-Морского Флота, ф.233, оп.1, д.228.
 50. Финч Э. Лорду Гаррингтону. СПб, 29-го июля (9-го августа) 1740 г., Приложение. Сб.РИО, т.85 (Дипломатическая переписка английских посланников при русском дворе, с.1749 г., по 3 марта 1741 г.). СПб.: 1893, сс.129,140.

Summary

Tofig Mustafazadeh

Nadir Shah Afshar's policy to create a Caspian fleet and Russia's position

The article examines Nadir Shah Afshar's policy of establishing a commercial and naval fleet in the Caspian Sea during 1740's, drawing on numerous newly uncovered archival documents. The author refutes the prevailing historiographical view that Nadir Shah was inspired to pursue this initiative by the interest of the English naval captain Elton. Instead, the article demonstrates that the Shah had already begun working on this project before meeting Elton. Additionally, the article provides information on the measures taken by Russia to prevent Nadir Shah from establishing a fleet. Despite Russian interference, Nadir Shah, with Elton's assistance achieved significant success, leading to the construction of numerous modern large and small ships.

However, following Nadir Shah's assassination by court nobles in June 1747, this fleet was destroyed.

Keywords: *Nadir Shah, Elton, Russia, fleet, ship*

Резюме

Тофик Мустафазаде

Политика Надир-Шаха Афшара по созданию флота на Каспии и позиция России

В статье на основе ново выявленных архивных документов исследуется политика Надир шаха Афшара по созданию торгового и военно-морского флота на Каспийском море в 40-е годы XVIII века. Автор опровергает господствующее в историографии мнение об интересе шаха к деятельности английского морского капитана Элтона и констатирует, что еще до встречи с последним, шах уже проводил определенные работы в этом направлении. Несмотря на преграды, чинимые Россией, все же Надир шаху, с помощью Эльтона удается достичь определенных успехов, в частности были построены в значительном количестве большие и маленькие корабли.

Однако, после убийства Надир шаха в 1747 году, в результате дворцового заговора, этот флот был уничтожен.

Ключевые слова: *Надир шах, Элтон, Россия, флот, корабль.*

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.85>

Yeganə Məmmədova

AMEA Naxçıvan Bölməsi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru

ymemmedova49@gmail.com,

Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0009-1595-9453>

XX ƏSRİN 20-30-CU İLLƏRİNDƏ YERLİ ƏRAZİ BÖLGÜSÜNÜN YARADILMASI SAHƏSİNDƏ NAXÇIVAN MSSR-İN FƏALİYYƏTİ

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, ərazi bölgüsü, əsasnamə, konstitusiyaya.

Naxçıvan MSSR-in elə ilk konstitusiyalarında yerli ərazi bölgüsünün yaradılmasının xüsusi əhəmiyyət daşıdığı aydın görünür. Naxçıvan MSSR-in bu istiqamətdə atdığı ilk addım təbiidir ki, 1924-cü ildə qəbul olunan Əsasnamə hesab oluna bilər [6, s. 30]. Yəni, Naxçıvan MSSR-in 1926-cı ildə qəbul olunmuş konstitusiyasının qəbul edilməsi zəruri tarixi situasiyadan meydana gəldi. Məhz yerli ərazi bölgüsünün yaradılması sahəsində bu konstitusiyanın xüsusi əhəmiyyəti vardı. Bu Əsasnamə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olmasını təsdiq edən hüquqi sənəd olaraq əlbəttə ki, çox mühüm fakt idi. Demək olar ki, bu əsasnamə Naxçıvan MSSR-in ilk konstitusiyasını əvəz edən hüquqi akt olaraq mühüm tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu kontekstdə E.Cəfərli göstərir ki, 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK muxtariyyətin ilk konstitusiyaya əhəmiyyətli sənədi olan “Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası haqqında Əsasnaməni təsdiq etdi [6, s. 22]. Tədqiqatçı eyni zamanda arxiv materialları əsasında bu müddəanın səhəhliyini də meydana qoyur [6, s. 22; 8, v. 2-13]. Bu arxiv materialına nəzər yetirərkən bu istiqamətdə bir çox məsələlərdə Əsasnamənin çox vacib tarixi sənəd olduğu öz təsdiqini tapır [8, v. 1-229].

Məlumdur ki, bu Əsasnamə Naxçıvan MSSR-in hüquqi statusunu, Azərbaycan Respublikasının yerli ərazi subyekti olmasını təsdiq etməklə bərabər, eyni zamanda Naxçıvan ərazisinin də yerli ərazi bölgüsünü hüquqləşdirirdi ki, ərazi etibarilə hər zaman təhlükədə olan Naxçıvan ərazisi üçün bu çox əhəmiyyətli hüquqi sənəd və tarixi akt idi. Əsasnamədə Naxçıvan ərazisi bu formada qanuni olaraq bölünür-

dü. Belə ki, 1924-cü ildə Əsasnamə qəbul olunduqdan sonra Naxçıvan SSR inzibati cəhətdən 3 qəzaya bölünürdü: Naxçıvan, Ordubad və Şərur qəzaları. Qəzalar isə öz növbəsində rayonlara (dairələrə) bölünmüşdü. Naxçıvan SSR-in tərkibinə cəmi 12 rayon (dairə) daxil idi. Bunlardan 5-i Naxçıvan qəzasının (Tumbul, Əbrəqunus, Cəhri, Şahbuz və Culfa), 3-ü Ordubad qəzasının (Yuxarı Aza, Yuxarı Əylis və Parağa), 4-ü isə Şərur qəzasının (Qıvraq, Yengicə, Nehrəm və Sədərək) tərkibində idi. Naxçıvan SSR-in ərazisi 5255,8 verst 2 (5606,8 km² – E.C.) 1925-ci il yanvarın 1-ə olan məlumatlara görə əhalisinin sayı 91079 nəfər (15054 nəfər şəhər, 76.025 nəfər kənd əhalisi olmaqla) idi. Lakin milli münaqişə zamanı qaçqın və didərgin düşənlərin sayı nəzərə alınarsa, əhalinin ümumi sayı 100 min nəfəri ötürdü [6, s. 22; 8, v. 16].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan ərazisi məhz Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü olaraq qəbul olunurdu ki, bu da Naxçıvanı Ermənistanın tərkibinə qatmaq istəyən rus-erməni şovinizminin, hətta tarixi situasiya imkan verərsə, -rosizminin planlarını ciddi şəkildə pozmuşdu. “Naxçıvan tarixi”ndə qeyd olunur ki, Əsasnaməyə görə, Naxçıvan SSR Azərbaycan SSR-in tərkibində 3 inzibati qəzadan Ordubad) ibarət respublika idi [9, s. 3 (Naxçıvan, Şərur, 92)].

Bu Əsasnamə SSRİ konstitusiyasına əsaslandığı üçün eyni zamanda Naxçıvan Muxtar Respublikasının Azərbaycanın tərkibində sabit ərazi vahidi olmasını ən ali səviyyədə qanunlaşdırirdi. Bu bərdə akademik elmi qaynaqda qeyd olunur ki, 1924-cü ilin aprelində Azərbaycan SSR MİK SSRİ-nin Konstitusiyasının prin-

sipləri əsasında hazırlanmış Naxçıvan MSSR haqqında yeni Əsasnaməni təsdiq etdi [1, s. 22].

Əsasnamənin tam mətnini təqdim edən E.Cəfərli burada yerli ərazi bölgüsünü də dəqiqliklə göstərmişdir. Məhz bu kimi cəhətlərə görə akademik İ.Hacıyev E.Cəfərlinin bu kimi elmi-politoloji sahəyə verdiyi töhfəni yüksək səviyyədə dəyərləndirir. O, qeyd edir ki, E.Cəfərli ilk növbədə Moskva və Qars müqavilələrindən Naxçıvanla, onun müəyyən olunmuş ərazisi ilə bağlı çıxarışları oxucuların diqqətinə çatdırır. “Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası haqqında Əsasnamə”dən bəhs edir. Əsasnamənin quruluşunu və mahiyyətini təhlil edən müəllif onun üstün və çatışmayan cəhətlərini də təhlil edir, aydın şəkildə göstərir ki, Əsasnamənin qəbul olunmasında başlıca məqsəd 1924-cü il fevralın 9-da son hüquqi statusu müəyyən edilmiş Naxçıvanda sovet hakimiyyəti orqanlarının və sosialist cəmiyyətinin təşəkkülünün nəzəri-hüquqi əsaslarının yaradılması idi. Lakin Əsasnamədə Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğu göstərilməmişdir [6, s. 7, 8].

Doğrudan da Əsasnaməyə diqqət edərəkən təəssüf ki, Naxçıvanın Azərbaycan ərazisi olduğunu görə bilmirik [6, s. 33-48]. Bəs necə olmuşdur ki, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, “Azərbaycan tarixi”, “Naxçıvan tarixi” kimi akademik nəşrlərdə bu Əsasnamədə Naxçıvanın Azərbaycanın tərkibində olduğunu bəyan edən müddəalar meydana gəlmişdir? Bizim fikrimizcə, bu mühakimələr əsasnaməyə əsaslanmasada, bir çox rəsmi sənədlərdə artıq Naxçıvan Azərbaycanın tərkib hissəsi elan olunmuşdu. Onu da unutmaq olmaz ki, bu Əsasnamə elə tədqiqatçının da digər qaynaqlara anoloji olaraq qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan SSR MİK tərəfindən qəbul olunmuşdu [6, s. 22]. Yəni, biz onu demək istəyirik ki, E.Cəfərlinin qeyd etdiyi kimi, Naxçıvan ərazisi Azərbaycan ərazisi kimi Əsasnamədə göstərilməsə də [6, s. 8], rəsmi sənədlərdə Azərbaycan ərazisi olaraq qəbul olunduğu göstərilməmişdir ki, bunun ən bariz nümunəsi yuxarıda istinad etdiyimiz kimi, məhz Azərbaycan SSR MİK tərəfindən bu Əsasnamənin təsdiq olunmasıdır [1, s. 163, 422].

Eyni zamanda Naxçıvan Respublikasının Azərbaycan Respublikasının ərazi bölgüsünə daxil edilməsi Əsasnaməyə daxil edilmiş “Qeyd” bölməsində də özünü göstərir. Burada

göstərilir ki, Azərbaycan SSR Fəhlə-Kəndli Müfəttişliyinin, Xalq Əmək Komissarının və Sənaye Komissarının Müvəkkilləri Xalq Komissarları Sovetinin iclaslarında məşvərətçi səsle iştirak edirlər [6, s. 35].

Əsasnamədə Naxçıvanda yerli ərazi bölgüsünün yaradılması istiqamətində də addımlar atılmışdır. Əlbəttə, Naxçıvanın Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi yerli ərazi bölgüsü təşkil etməsi qeyd etdiyimiz kimi, Əsasnamədə deyil, müxtəlif hüquqi sənədlərdə yer almışdır ki, bu da təqdim etdiyimiz qaynaqlarda göstərilmişdir. Naxçıvanın yerli ərazi bölgüsünə aid maddələr isə bu Əsasnaməyə daxil edilmişdir. Naxçıvanda yerli ərazi bölgüsü kimi, qəza və sahə Əsasnamənin maddələrində əsasən göstərilmişdir: “Yerlərdə əsas sovet hakimiyyəti orqanları olan sovetlərin qurultayları iki səviyyə – qəza və sahə sovetlərinin qurultayları olmaqla təşkil edilirdi. Sovetlərin qurultayları (qəza, sahə) bir il müddətinə özünün icraedici orqan olan İcraiyyə Komitəsini seçirdi. Qəza icraiyyə komitələrinin üzvlərinin sayı 7, sahə icra orqanlarının sayı 3 nəfərdən çox olmamalı idi. 200 nəfərdən az olmayan əhalisi olan kəndlərdə əhalinin hər 25 nəfərinə bir deputat olmaqla (lakin 50-dən çox deputat olmamaqla) Fəhlə, kəndli və qızıl ordu (əsgər) deputatları sovetləri yaradılırdı” [6, s. 31].

“Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamə”nin ardınca təbiidir ki, Naxçıvan MSSR-in konstitusiyalarını bu aspektdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Ümumiyyətlə, Naxçıvanın yerli ərazi bölgüsünün yaradılmasında MSSR-in fəaliyyətinə diqqət yetirmək ali hüquqi sənəd olan konstitusiyalara ardıcıl olaraq bu kontekstdə toxunmaqdan keçir. Çünki yerli-inzibati ərazi bölgüsü müəyyən fəaliyyətin nəticəsi olaraq məhz konstitusiyalarda öz əksini tapır ki, elmi-nəzəri baxımdan bu istiqamətdə klassifikasiya qurmaq daha məqsədəmüvafiqdir. Məlumdur ki, Naxçıvan MSSR-in və Naxçıvan MR-nın aşağıdakı konstitusiyaları qüvvədə olmuşdur:

1. Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasının 1926-cı il Konstitusiyası;
2. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının 1937-ci il Konstitusiyası;
3. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının 1978-ci il Konstitusiyası;
4. Naxçıvan Muxtar Respublikasının 1998-ci il Konstitusiyası.

Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 20-30-cu illərində 1924-cü ildə qəbul edilmiş konstitusiyaya hüququna malik Əsasnamə, Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasının 1926-cı il Konstitusiyası və Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının 1937-ci il Konstitusiyası mövzu etibarilə tədqiqat obyektini olaraq tədqiq olunmaq gərəyini meydana çıxarır. Digər konstitusiyalar isə ayrıca araşdırma mövzusu olaraq gələcəkdə diqqətdə saxlanacaqdır.

Tədqiqatımızda olan ali qanuni akt olan Əsasnamə və konstitusiyaların yerli ərazi bölgüsünü özündə əks etdirməsi kontekstində öncə onu etiraf etmək lazımdır ki, bu konstitusiyaların qəbulunda, eləcə də yerli ərazi bölgüsünün hüquqi təsbitində yalnız Naxçıvan MSSR-in deyil, Azərbaycan SSR-in də fəaliyyəti də qaynaqlarda öz əksini tapır. Ancaq əsas məqsəd bu konstitusiyaların təşkilində Naxçıvan MSSR-in rolundan və fəaliyyətindən bəhs etməkdir. Təbiidir ki, bu kontekstdə Azərbaycan SSR-in rolunu da qeyd etməklə, bu mövzunu daha da dərinlən tədqiq etmək ehtiyacını hiss edir və tədqiqatımıza bu aspektdən də yanaşırıq. Amma burada nə Azərbaycan SSR-in, nə də Naxçıvan MSSR-in bu fəaliyyətində konkret şəxsləri deyil, konstitusiyaları ön plana çəkməklə əslində bu fəaliyyəti bu rəkursda modelləşdiririk. Çünki yerli ərazi bölgüsünün konstitusiyalarda təsbit olunması elə bu fəaliyyətin nəticəsi olaraq meydana çıxır:

a) Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasının 1926-cı il Konstitusiyası;

Bu konstitusiyaya barədə E.Cəfərli arxiv materiallarına əsasən göstərir ki, Naxçıvan SSR-in birinci Konstitusiyası “Naxçıvan SSR haqqında Əsasnamə”yə uyğun olaraq işlənib hazırlanmış və 1926-cı il aprelin 18-də V Ümumnaçıvan Sovetlər qurultayında təsdiq edilmişdi. Konstitusiyaya bütünlüklə 4 bölmə və 63 maddədən ibarət olub preambula hissəsi yox idi. Konstitusiyada insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına aid, həmçinin Naxçıvan SSR-də fəaliyyət göstərən məhkəmələrə dair hüquqi normalar öz əksini tapmamışdı [6, s. 51].

İ.Hacıyevə istinadla qeyd edək ki, Azərbaycan MİK-in katibi T.Şahbazinin sədrliyi ilə yaradılan komissiyanın Naxçıvan MSSR-in konstitusiyaya layihəsinə baxaraq düzəliş və əlavələrlə birlikdə onu bəyəndiyini və konstitusiyanın qəbuluna yol açmasını da nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Çünki bu artıq Naxçıvanın birmənalı şəkildə Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğunu konstitusiyada təsdiq edirdi [3, s. 186].

Elə E.Cəfərli də qeyd edir ki, konstitusiyaya Əsasnamədən kifayət qədər fərqli idi. Çünki “Əsasnamədən fərqli olaraq Konstitusiyada Naxçıvan SSR-in Azərbaycanın tərkib hissəsi olduğu vurğulanırdı: “Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının himayəsi altındadır, onun əsas tərkib hissəsidir və Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasının Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikası ilə qarşılıqlı münasibətləri sonuncunun Konstitusiyası ilə müəyyən edilir. Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasında dövlət hakimiyyəti orqanları Azərbaycan Sosialist Sovet Respublikasının Konstitusiyası əsasında yaradılır” [6, s. 51].

Bu siyasi-hüquqi inkişaf təbiidir ki, Azərbaycan Respublikasının milli mənafeyi üçün çox mühüm irəliləyiş idi. Çünki yalnız konstitusiyadan kənar olan qanuni sənədlərdə deyil, konstitusiyanın özündə Naxçıvan Azərbaycan ərazisi olaraq tanınırdı. Eyni zamanda yerli ərazi bölgüsü olaraq Naxçıvan MSSR özü də Azərbaycan SSR-in daxilində hüquqi təsbitini tapırdı. Eyni zamanda konstitusiyada Naxçıvanın öz daxilində mövcud olan yerli ərazi bölgüsü də əks olunurdu. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, burada yerli ərazi bölgüsü ayrıca konstitusiyaya bölməsi olaraq bu ali hüquqi sənədə daxil edilmirdi. Əsas etibarilə ali inzibati qurumların səlahiyyətləri və seçki hüququ ilə bağlı bölmələrdə və yaxud maddələrdə yerli ərazi bölgüsünü mexaniki olaraq müşahidə etmək mümkündür. Çünki seçkilərin müəyyən edildiyi ərazilər cəhətdən müəyyən bölgüyə ayrılır və yerli ərazi bölgüsü bu maddələrdə aydın şəkildə görünürdü. 1926-cı il konstitusiyasının yerli ərazi bölgüsünü müəyyən edən maddələrinə nəzər yetirməklə bu kimi bölgü sistemini görmək mümkün olur. Konstitusiyanın II bölməsinin 28-ci maddəsində qeyd olunur ki, “Sovetlərin qurultayları Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikasının Konstitusiyasına (Əsas Qanununa) və sonuncunun inkişafı istiqamətində dərc edilmiş xüsusi qaydalara uyğun olaraq təşkil edilir:

a) Qəza Sovetlər qurultayları – şəhərlərin və şəhər tipli yaşayış məntəqələrinin,

qəza və kənd sovetlərinin ərazisində yerləşən fabrik və zavodların nümayəndələrindən;

b) Dairə Sovetlər qurultayları – rayon ərazisində yerləşən bütün sovetlərin nümayəndələrindən [6, s. 58]...

Başqa bir yerdə, konkret olaraq II bölmənin 36-cı maddəsində yerli ərazi bölgüsü bu formada müəyyənləşir: “Fəhlə, Kəndli və Qızıl ordu (əsgər) Deputatları sovetləri 250 nəfərdən çox əhalisi olan kənd yaşayış məntəqələrində (kəndlərdə, aullarda, xutorlarda və s.) təşkil edilir [6, s. 59].

Bu maddələrdə aydın göründüyü kimi, Qəza, şəhər, şəhər tipli yaşayış məntəqələri, kəndlər, aullar, xutorlar yerli ərazi bölgüsü təsnifatına daxil edilə bilər. Eyni zamanda yerli ərazi bölgüsünü müəyyənləşdirən konkret məkanlar olaraq II bölmənin 43-cü maddəsi daha əhatəli məlumat bazası gərəyindən diqqətəlayiqdir: “Qəza, rayon və kəndlərdə sovet hakimiyyəti orqanları olan icraiyyə komitələri və onların rəyasət heyətlərinin, eləcə də deputat sovetlərinin vəzifələri aşağıdakılardır:

a) öz ərazilərinin mədəni və təsərrüfat cəhətdən yüksəldilməsi üçün tədbirlərin görülməsi;

b) yerli büdcələrin tərtib və təsdiq olunması;

c) müvafiq yuxarı sovet hakimiyyəti orqanları qərarlarının həyata keçirilməsi;

ç) həmin ərazi üçün yerli əhəmiyyət daşıyan məsələlərin həll edilməsi;

d) həmin ərazi hüdudlarında sovet fəaliyyətinin birləşdirilməsi;

e) həmin ərazi hüdudlarında inqilabi qanunçuluğun, dövlət intizamının və ictimai təhlükəsizliyin təmin edilməsi;

ə) öz təşəbbüsü ilə və ya yuxarı icraiyyə komitələrinin təklifi ilə ümumdövlət əhəmiyyətli məsələlərin müzakirə edilməsi [6, s. 59, 60].və s.

Müşahidə olunduğu kimi, xüsusilə, Qəza, rayon və kəndlərin yerli ərazi bölgüsünü təşkil etdiyi bu maddələrdə birbaşa olmasa da, mexaniki-assosiativ olaraq təsbit olunur.

2. Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının 1937-ci il Konstitusiyası;

Bu konstitusiya təbiidir ki, qəbul edilməyə bilməzdi. Totalitar-avtoritar SSRİ rejiminin məcburiyyətləri fonunda aydındır ki, Naxçıvanda da yeni konstitusiya qəbul edilməli idi. S.Sa-

dıqov bu kontekstdə qeyd edir ki, 1937-ci ilin martında IX Ümumazərbaycan Sovetlər qurultayında SSRİ-nin yeni konstitusiyasına uyğun olaraq müttəfiq respublika hüququnda SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuş Azərbaycan SSR-in yeni konstitusiyası qəbul edildi. 1937-ci il sentyabrın 17-də Naxçıvan MSSR-in də X fəvqəladə sovetlər qurultayı muxtar respublikanın yeni konstitusiyasını qəbul etdi [10, s. 43].

Ümumiyyətlə tədqiqatçılar demək olar ki, bu qənaəti yekdilliklə qəbul edirlər [6, s. 72; 9, 400; 3, 192; 4, 45] və s. Bu konstitusiyada əvvəlki konstitusiya ilə anoloji paralellərlə bərabər, təbiidir ki, yeniliklər də mövcud idi. E.Cəfəri bu kontekstdə qeyd edir ki, 1937-ci il Konstitusiyasında Naxçıvan muxtariyyətinin rəsmi adı “Naxçıvan Sosialist Sovet Respublikası” əvəzinə “Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası” (Konstitusiyanın orijinal mətninin 1945-ci ilə qədərki variantında “Naxçıvan Avtonom Sovet Sosialist Respublikası”) kimi işlədilməyə başlandı. Bununla da, əslində Naxçıvanın Moskva və Qars müqavilələrində əks olunmuş muxtariyyət statusu ilk dəfə konstitusiya səviyyəsində təsbit edildi [6, s. 72].

Naxçıvan MSSR-in Azərbaycana daxil edilməsi də muxtariyyət statusunun ardınca qeyd olunmuşdur. Belə ki, konstitusiyanın II fəslinin 13-cü maddəsində göstərilir ki, Naxçıvan Avtonom Sovet Sosialist Respublikası Avtonom respublika hüququ ilə Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxildir [6, s. 8].

Naxçıvan MSSR-in Muxtar Respublika adlanması mövcud tarixi situasiyada Azərbaycan Respublikasının xarici təcavüzlərə qarşı əhəmiyyətli uğuru idi. Respublika prezidenti H.Əliyev bu aspektdən göstərir ki, “Naxçıvanın muxtariyyəti tarixi nailiyyətdir, biz bunu qoruyub saxlamalıyıq. Naxçıvanın muxtariyyəti Naxçıvanın əldən getmiş başqa torpaqlarının qaytarılması üçün ona xidmət edən çox böyük bir amildir. Biz bu amili qoruyub saxlamalıyıq” [7, s. 7, 8]. Bu konstitusiyada eyni zamanda bu kimi hüquqi təsbitin daha da dəqiqləşməsi təbiidir ki, Naxçıvanın da Azərbaycanın yerli-inzibati bölgü vahidi olmasını bir daha təsdiq edir.

1937-ci ildə qəbul olunan konstitusiyada da yerli ərazi bölgüsü haqqında ayrıca fəsil və yaxud bölmə yoxdur. Bu baxımdan eyni konteksti

bu konstitusiyada da eyniliklə qəbul edir [6, s. 83]. və təkrarçılığa lüzum görmürük.

Biz onu da qeyd etmək istəyirik ki, XX əsrin 20-30-cu illəri tarixin ən qanlı, faciəvi dövrü olaraq milli tariximizə ağır dövr olaraq keçmişdir. Rus-erməni şovinizminin və yaxud bolşevik-daşnak həmrəyinin zaman-zaman millətimizə və vətənimizə zərər yetirməsi bu illərdə daha ağır formada cərəyan etmişdir. Ancaq buna baxmayaraq Azərbaycan və eləcə də onun tərkib hissəsi olan Naxçıvan ərazisinin zorla alınmış ermənilərə hədiyyə edilməsi [5, 58-120; 2, 93-163] dövründə Naxçıvanın muxtariyyət statusunun qazanılması istər onun ərazi vahidi olaraq Azərbaycanın bir hissəsi kimi qanuniləşdirilməsi, istərsə də Naxçıvanın yerli ərazi bölgüsünün sabit olaraq qalması milli mənafeyimizi gücləndirən və bir dövlət olaraq varlığımızı sürdürən böyük nailiyyətdir. Bu baxımdan 20-30-cu illərdə Naxçıvan MSSR-in fəaliyyəti nəticəsində yaranan (Azərbaycan SSR-in fəallığı da daxil olmaqla) yerli ərazi bölgüsü sovet düşüncə tərzinin təzahürü deyil, milli tarixi fəaliyyətimizin ciddi qələbəsi olaraq unudula bilməz. Yekun olaraq qeyd edək ki, yerli ərazi bölgüsünün yaradılması istiqamətində Naxçıvan MSSR-in fəaliyyəti respublikanın ali qanunu olan konstitusiyalarda və Əsasnamədə aydın nəzərə çarpır. Bu baxımdan elmi-metodoloji olaraq nəzəri-təcrübi formada bu istiqamətdə araşdırmanın aparılması yeni baxış tərzini kimi elmi ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). – Bakı: Elm, – 2008, – 568 s.
2. Hacıyev, İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri / İ.Hacıyev. – Naxçıvan, Əcəmi NPB, –2012,–192 s.
3. Hacıyev, İ. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində / İ.Hacıyev. – Bakı: Elm, – 2018, – 372 s.
4. Mahmudov, Y.M. Şükürov, K.K. Naxçıvan: tarixi və abidələri /Y.M.Mahmudov K.K.Şükürov. – Bakı: Təhsil, – 2007, – 216 s.
5. Mustafayev A.N. Ermənistanın soyqırım və deportasiya siyasətində Naxçıvan / A.N.Mustafayev. – Bakı: ADPU nəşr, – 2013, – 194 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası konstitusiyalarda / Tərtib edəni, oçerk və mətnlərin müəllifi E.Cəfərli. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2014, – 208 s.
7. Naxçıvan Muxtar Respublikası – 95 / Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2019, – 184 s.
8. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Arxivi. F. 314, siyahı 5 a, iş 66, v. 1-229
9. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, II cild. – Naxçıvan: Əcəmi NPB, – 2014, – 528 s.
10. Sadıqov S. H. Naxçıvan Muxtar Respublikası tarixindən / S.H.Sadıqov. – Bakı: İrşad mərkəzi, –1995, – 144 s.

Summary

Yegana Mammadova

Activities of Nakhchivan ASSR in the field of creation of local territorial division in the 20s-30s of the 20th century

In the 20s and 30s of the 20th century, the activity of the Nakhchivan ASSR in the field of local territorial division was very intense and active. However, a new scientific-methodological direction was chosen in this study. So, in this research work, it can be said that the results of the creation of local territorial division were taken as the basis, not the activity of individuals in this direction. Of course, it is clear that there are serious people and an ampoule of activity behind such a result. However, it was considered more appropriate to take the topic as a conclusion. So, if the research had touched on the activities of individuals, state and government leaders, then a research related to the preaching and glorification of individuals rather than the topic would have appeared. Of course, this is also necessary, it is possible to touch on the life and activities of these people in wider studies. Since our goal is to create a territorial division of Nakhchivan ASSR, we considered it more

efficient to take steps in this direction. In this aspect, as the main object and subject of the research, the "Regulation on the Nakhchivan Socialist Soviet Republic" adopted in 1924 instead of the constitution and the "Nakhchivan Socialist Soviet" adopted in 1926 on the basis of this Regulation We took the 1926 Constitution of the Republic and the 1937 Constitution of the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic as a basis. Since our topic is the 20s and 30s, we decided to reserve the study of this topic in the "1978 Constitution of the Nakhchivan Autonomous Soviet Socialist Republic" and "1998 Constitution of the Nakhchivan Autonomous Republic" for further research. We have studied the topic in depth on the basis of higher legal documents, and we have not neglected two aspects in the classification of local territory division. Firstly, the fact that Nakhchivan's own territory is entirely the local territorial division of Azerbaijan and the steps taken in this direction, and the second is the local territorial division of Nakhchivan. The research work is original, written in a new scientific-methodological direction. We hope that it will attract the attention of scientific circles.

Keywords: *Azerbaijan, Nakhchivan, local territorial division, Statute, constitution.*

Резюме

Егана Мамедова

Деятельность Нахчыванской АССР в области создания местного территориального деления в 20-30-е годы 20 века

В 20-е и 30-е годы 20 века деятельность Нахчыванской АССР в области местного территориального деления была очень интенсивной и активной. Однако в данном исследовании было выбрано новое научно-методологическое направление. Итак, в данной исследовательской работе можно сказать, что за основу были взяты результаты создания местного территориального деления, а не деятельность отдельных лиц в этом направлении. Конечно, понятно, что за таким результатом стоят серьезные люди и ампула активности. Однако было сочтено более целесообразным рассматривать эту тему как заключение. Итак, если бы исследование затронуло деятельность отдельных лиц, государственных и государственных деятелей, то появилось бы исследование, связанное с проповедью и прославлением отдельных личностей, а не темы. Конечно, это тоже необходимо, можно затронуть жизнь и деятельность этих людей в более широких исследованиях. Поскольку нашей целью является создание территориального разделения Нахчыванской АССР, мы сочли более эффективным предпринять шаги в этом направлении. В этом аспекте в качестве основного объекта и предмета исследования выступают «Положение о Нахчыванской Социалистической Советской Республике», принятое в 1924 году вместо конституции, и «Нахчыванский Социалистический Совет», принятый в 1926 году на основе этого Положения. За основу мы взяли Конституцию республики 1926 года и Конституцию Нахчыванской АССР 1937 года. Поскольку нашей темой являются 20-е и 30-е годы, мы решили оставить изучение этой темы в «Конституции Нахчыванской Автономной Советской Социалистической Республики 1978 года» и «Конституции Нахчыванской Автономной Республики 1998 года» для дальнейших исследований. Мы подробно изучили эту тему на основе высших правовых документов и не обошли вниманием два аспекта классификации деления местной территории. Во-первых, то, что собственная территория Нахчывана полностью является местным территориальным делением Азербайджана и шаги, предпринятые в этом направлении, а во-вторых, это местное территориальное деление Нахчывана. Научно-исследовательская работа оригинальна, написана в новом научно-методическом направлении. Мы надеемся, что оно привлечет внимание научных кругов.

Ключевые слова: *Азербайджан, Нахчыван, местное территориальное деление, Устав, конституция.*

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.91>

Anar Ağalarzadə

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi

Azərbaycan

anaraghalarzade@anas.az

AZƏRBAYCANIN CƏNUB-ŞƏRQ BÖLGƏSİNDƏ SON TUNC-İLK DƏMİR DÖVRÜNƏ AİD TƏSADÜFİ TAPINTILAR

(Yardımlı və Cəlilabad rayonlarının materialları əsasında)

Açar sözlər: *Cənub-şərq bölgəsi, təsadüfi tapıntılar, Son Tunc-İlk Dəmir dövrü, sənətkarlıq, silah istehsalı.*

Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsinin Son Tunc-İlk Dəmir dövrü abidələri geniş bir arealda yayılmışdır. Bu areal Muğan düzündən başlayaraq Talış dağlarını da bütünlüklə əhatə etməklə zəngin dəfn abidələri ilə xarakterizə olunur. Uzun illər bölgədə aparılmış təsərrüfat işləri zamanı bəhs olunan dövrə aid xeyli sayda təsadüfi maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir (13, s. 545). Tapıntıların əksəriyyəti rayon tarix diyarşünaslıq muzeylərinə təhvil verilmiş və bu günə qədər də həmin muzeylərdə qorunmaqdadır. Bu məqalədə bəhs edəcəyimiz Yardımlı və Cəlilabad rayonları ərazisindən məlum olan materialların təsadüfi tapıntılar olduğunu və bu günə kimi elmi dövriyyəyə daxil edilmədiyini nəzərə alaraq onların çap edilməsi zərurəti meydana çıxmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, tədqiqata cəlb olunan materiallar bəhs olunan dövrün Talış-Muğan mədəniyyətinə məxsusdur. Bu mədəniyyət e.ə.v. XIV-XIII əsrlərdə təşəkkül tapmış və başlıca olaraq qəbir abidələri əsasında öyrənilmişdir (4, s. 220). Talış-Muğan mədəniyyəti tayfaları düzənlik və qismən dağətəyi hissədə əkinçilik, dağlıq hissədə isə maldarlıqla məşğul olmuşlar. Sənətkarlıq, xüsusilə metallurgiya və metalışləmə inkişaf etmiş, əmlakçılıq və sosial-bərabərsizlik dərin kök salmışdır (2, s.47).

Yardımlı rayonu ərazisindən təsadüfən kənd sakinləri tərəfindən aşkarlanan bir neçə tapıntıların qəbir abidələrinə məxsus olması şübhəsizdir. Salamət vəziyyətdə tapılan bu nümunələr saxsı qablar, tunc bəzəklər, tunc və dəmirdən hazırlanmış silahlardan ibarətdir.

- 1. Dar boğazlı küpə** - dar və silindrik boğazlı, ağız kənarı yana geniş açılan, şişman gövdəli, oturacağa yaxın hissəsi yastı olan küpə tipli saxsı qabın boğaz hissəsini 5 ədəd kanalvari xətt qurşaqlayır. Çiyin hissəsi ilə ağız kənarını dairəvi en kəsikli qulp birləşdirir. Qulpu sınımış, yalnız yeri qalmışdır. Oturacağı yoxdur, sınıb. Qara rəngli gili narın qum qatışıqlıdır və yaxşı hazırlanıb. Ölçüləri: ağ.d.- 9 sm, boğ.hün.-5 sm, hün.-18 sm, göv.diam.-18,6 sm-dir. Saxsı qab Yardımlı-Cəlilabad yolundan, rayonunun Şatırlı kəndi ərazisindəki “Qara məzarlığı” adlı yerdən tapılıb. Bu tapıntı Cəlilabad rayon sakini, tarixçi-tədqiqatçı Elşad Əmənov muzeyə vermişdir. İlk ehtimalla görə, tapıntı ərazisində Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid nekropol mövcuddur, lakin orada heç bir tədqiqat işləri aparılmamışdır (*Şəkil 1/1*).
- 2. Küpə** - dar və uzun boğazlı, şarşəkilli gövdəli, təkqulplu küpənin ağız kənarı yana açılır. Boğazı ilə çiyin hissəsini dairəvi en kəsikli qulp birləşdirir. Üzəri həndəsi naxışlıdır: boğaz hissəsində 4 yerdə nazik daraqvari xətlə naxışlar çəkilib. Çiyinini konsentrik xətlərdən ibarət naxış bəzəyir. Gövdə hissəsində isə günəş şüasını xatırladan daraqlı naxışlar çəkilib. Oturacağı yastıdır. Təmiz tərkibli, qara gildən yaxşı bişirilib. Ölçüləri: ağ.diam.-7,5 sm, boğ.hün.-7 sm, hün.-25,5 sm, göv.diam.-20 sm, otur.diam.-9 sm-dir. Saxsı qab Yardımlı rayonu ərazisindən təsadüfən tapılıb (*Şəkil 1/2*). Analoji

saxsı qablar Uzuntəpə (14, c. 42, табло XVI;1,4) və Gilanın Dəmir dövrü Boyeh nekropolundan (17, p. 43, Fig. 21/24) məlumdur.

3. **Tunc xəncər** - iti uclu xəncərin uc hissəsi nazik, ensiz, sonluğu enlidir. Dəstəyə keçirilən hissəsi kiçik ölçülüdür. Ölçüləri: uz.-20,5 sm, eni ən enli yerdə - 4,5 sm, ən ensiz yerdə - 1,2 sm-dir. 1981-ci ildə Yardımlı rayonu ərazisindən tapılıb (*Şəkil 2/1*). Xəncərlərin tədqiqi onların necə meydana gəlmələrini, tədricən inkişaf proseslərini izləməyə imkan vermişdir. Bu silahların müxtəlifliyi və çoxluğu son tunc və ilk dəmir dövründə Azərbaycan ərazisində xəncər istehsal edən bir neçə mərkəzin olması fikrini söyləməyə imkan verir (16, s. 34). Analoji xəncərlər Lerikdən (7, s.134, Şək.10), Gilanın Dəmir dövrü Tükəmcən nekropolundan (17, p.54, fig.28/14-15) məlumdur. Lerik və Gilan xəncərlərinin sonluğunda fərqli olaraq iki tərəfdə dəşik açılmışdır. O.Danielyan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə məxsus olan və birinci tipə aid edilən bu xəncərlərə əsasən yuxarı hissədə çox da böyük olmayan dəşiklərin açılmasını xəncərin əsas hissəsi ilə dəstəyin bərkidilməsinə köməkçi rolu oynadığı qənaətinə gəlmişdir (16, s. 23).

4. **Nizə ucluğu** - tuncdan tökülmüş silahın iti ucu və kəsici yanları vardır. Ağac dəstəyə keçirilən hissəsi boruşəkillidir. Tunc silah salamatdır. Uzun.-18 sm, eni 2,2 sm-dir. 2003-cü ildə Yardımlı rayonu ərazisindən tapılıb (*Şəkil 2/2*). Oxşar silah nümunəsindən iki ədədi Uzuntəpə materiallarından məlumdur (14, s. 35, VIII tablo, şək. 3; IX tablo, şək.1). Qafqaz Albaniyasında qurban kəsilərkən nizələrdən istifadə edilməsi ilə bağlı antik Yunan coğrafiyaçısı Strabondan mənbə kimi istifadə edən İ.Cəfərzadə Uzuntəpənin nizə ucluqlarının yanlarında dəşiklərin açılmasını bu ritual ayinin icrası kimi izah edir (14, s. 35). Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu formalı ritual dəlik Yardımlıdan tapılan qanadlı ox ucluğunda qeydə alınmışdır. Analoji nizə ucluqları Gilanın Dəmir dövrü Tükəmcən nekropolundan (17, p. 54, Fig. 28/18) məlumdur.

5. **Tunc qolbaqlar** - 4 ədəd qolbaqlardan 3-ü nazik lövhədən, 1-i isə qalın lövhədən tökülmə üsulunda hazırlanıb. Qalın qolbağın sonluqlarının üstü iki xətlə kəsmə naxışlıdır. Ölçüləri: diametrləri 6,2 - 7,5 sm arasındadır (*Şəkil 2/3*). Oxşar qolbaqlar Uzuntəpədən (14, s.39, XI tablo, şək. 1,3,4), Naxçıvanın Muncuqlutəpə və Dəmyələr nekropollarından (6, s. 256, şək. 58), Gilanın Dəmir dövrü Tükəmcən nekropolundan (17, p. 54, fig. 28/4-9) məlumdur.

6. **Qanadlı tunc ox ucluğu** - tuncdan hazırlanmış ox ucluğunun ağaca və ya qamışa bərkidilən sonluğu uzundur. İkitərəfdən olan qanadları sallaq şəkillidir. Yuxarıdan bir tərəfində ikitərəfi dəşik açılmışdır. Ölçüləri: uz.-7 sm, eni 2,7 sm-dir. Nümunə 1981-ci ildə Yardımlı rayonu ərazisindən tapılıb (*Şəkil 2/4*). Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi İ.Cəfərzadə Uzuntəpədən tapılmış nizə ucluqlarının kənarlarında da ikitərəfli açılmış hissəni onun ritual əhəmiyyət daşıdığı fikrini irəli sürmüşdür (14, s. 35). Analoji ox ucluqları Uzuntəpə tapıntılarından məlumdur. İ.Cəfərzadə Uzuntəpənin ox ucluqlarını altı tipə ayırır (14, c.35; tablo IX, 6) və haqqında bəhs etdiyimiz silah nümunəsi də onun müəyyən etdiyi beşinci tipə aid olunur.

Cəlilabad rayonu ərazisindən də bu günə kimi çoxlu sayda qədim dövr maddi mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Bu təsadüfi tapıntıların böyük əksəriyyəti Cəlilabad rayonu tarix diyarşünaslıq muzeyində mühafizə edilir. Lakin bu məqalədə bəhs olunan materiallar ən son təsadüfi tapıntılar olub kənd sakinləri tərəfindən bizə təqdim edilmişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, təsadüfi tapıntıların ən çox üzə çıxdığı yer rayonun cənub-qərbində yerləşən Edişə kəndi ərazisidir. Kəndin demək olar ki, əksər yerlərində təbii, yastı təpələrin üzərində təsərrüfat işləri zamanı Son Tunc-İlk Dəmir dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri tapılmaqdadır. Burada qeydə alınan Edişə yaşayış yerindən tapılan əksər tapıntılar öz unikalığı ilə seçilir. Yaşayış yeri eyniadlı kənddə yerləşir. Abidə kəndin cənub-qərb tərəfində, hündür təbii təpə üzərində salınmışdır. Çoxtəbəqəli abidədir. Üstü orta əsrlərə aiddir. Abidənin tutduğu ərazi təxminən 3 hektara yaxın olub bu gün də təsərrüfat məqsə-

dilə əkilir. Ətrafda da bu tip təpələr çoxdur. Dəniz səviyyəsindən 403 m yüksəklikdə yerləşən abidənin ətrafı boyu qədim çay dərələri və yarıqlar, göl yerləri vardır. Bu da ərazinin yaşayış üçün kifayət qədər əlverişli olduğunu sübut edir. Çox ehtimal ki, təpənin bir hissəsindən nekropol kimi istifadə edilmiş və ərazidə aparılmış təsərrüfat işləri zamanı qəbir avadanlığı kimi istifadə edilən tunc silah - qılınclar, xəncərlər, sancaq və biz tipli əşyalar tapılmışdır.

1. **Tunc qılnc** - iti uclu, hər iki tərəfi kəsərli, tunc dəstəkli silahın dəstək hissəsi kəsər hissəsinə hazırlandıqdan sonra geydirilmə üsulu ilə keçirilib. Dəstəyin əl tutan tərəfi hər iki üzdən qabarıq zolaqlı düzəldilmişdir ki, bu da onun əldə asan və rahat tutulması məqsədilə olub əldən sürüşməməsini təmin etmişdir. Başlığın sonluq hissəsində dəstəyə perpendikulyar olaraq boruşəkilli bəzək bərkidilmişdir. Bəzəyin içərisi boşdur, yan tərəfləri əyilərək geri qatlanmışdır. Silah bütövdür. Ölçüləri: dəstəkli uzunluğu – 64 sm, dəstəksiz uzunluğu 51,5 sm, ən enli yeri – 3,7 sm, ən ensiz yeri – 2,2 sm, qalınlığı – 1 sm-dir (*Şəkil 3/3*). Analoji qılnc Uzun-təpədən tapılmışdır. Uzun-təpə qılıncı isə bir neçə sm uzunluğuna görə daha böyükdür (14, c. 25, tablo I, ris.2).
2. **Tunc qılnc** - yastı, enli, iti uclu silahın hər iki tərəfi iti kəsərlidir. Sonluğundan ağac dəstək keçirmək üçün çıxıntısı vardır. Sadə formalıdır, bütövdür. Ölçüləri: dəstəkli uzunluğu – 41,5 sm, dəstəksiz uzunluğu – 37 sm, ən enli yeri – 3,3 sm, ən ensiz yeri – 2 sm, qalınlığı – 1 sm (*Şəkil 3/4*). Analoji qılnc Uzun-təpə materiallarından məlumdur (14, c.26, II tablo, ris.2).
3. **Tunc xəncər** - iti uclu, yanları kəsərli, hər iki tərəfdən üstü qabarıqdır. Sonluğunda hər iki tərəfdən nöqtəşəkilli batıqlardan ibarət naxış açılmışdır. Ağac dəstəyə keçirilməsi üçün sonluğunda çıxıntılı yiv düzəldilmişdir. Bu hissədə ağac çürüntüsünün qalıqları da azca qalmışdır. Silah sağlamdır. Uzunluğu- 23,5 sm, ən enli yerdə eni- 3,8 sm, ən ensiz yerdə eni – 1 sm, qalınlığı 3 mm-dir. Xəncərin ağac dəstək hissəsinin yuxarisına bəzək elementi kimi keçirmək üçün başlığı da vardır. Başlıq şəbəkə naxışlı olub uzunsov, yuxarı sonluğunda dairəvi-

dir. Nisbətən salamatdır. Bəzəyin hündürlüyü 5 sm, diam. aşağıda 3,5 sm, yuxarıda 2 sm-dir. Ağac dəstəyə keçirilən hissə düzbucaqlı formalıdır (eni və uzunlu 2,1 sm). Bu da onu söyləməyə imkan verir ki, silahın dəstək hissəsi kvadratşəkilli yonulmuşdur (*Şəkil 3/2*). Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti üçün xarakterik olan bu xəncərlərin əsas vətəni Şimali Azərbaycan olmuşdur. Bu xəncərlərin tipik nümunələri Gəncəçay hövzəsindən və Gədəbəy nekropolundan məlumdur. E.ə. X əsrdə Cənubi Qafqazı tamamilə əhatə edən və İrana da yayılan bu xəncərlər e.ə. IX-VII əsrlərə qədər istifadə edilmişdir (3, s. 43). O.Danielyan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti xəncərlərini araşdırarkən bu formalı xəncərləri sonuncu - 11-ci tipə aid edir. Onun fikrincə, e.ə. I minillikdə xəncərlərin keyfiyyəti genişlənir və onlar Azərbaycanın geniş bir ərazisinə yayılırlar. Tədqiqatçı bunu qeyd olunan dövrdə metalışləmə mərkəzlərinin istehsal ocaqlarının genişlənməsi ilə izah edir (16, s.31-32). Lakin fikrimizcə, bu xəncərlər sinxron dövrdə Muğana mübadilə vasitəsilə gətirilmişdir. Çünki bu tip xəncərlərə Dağlıq Talışda və Muğanda demək olar ki, nadir hallarda təsadüf edilir.

4. **Tunc xəncər** - kiçik ölçülü siyahın uc hissəsi ovalvaridir. Yuxarı hissəsi düzbucaqlı formada hazırlanmışdır. Xəncərin ağac dəstək keçirilməsi üçün hazırlanmış sonluğu uzundur. Hər iki üzdən orta hissəsindən zəif qabarıq zolaq keçir. Silah bütövdür. Ölçüləri: dəstəkli uzunluğu – 23,5 sm, dəstəksiz uzunluğu – 17, 2 sm, ən enli yeri – 3,5 sm, ən ensiz yeri – 1,8 sm, qalınlığı – 1,2 sm (*Şəkil 3/1*). Analoji xəncərlər Gilanın Polerud vadisinin Boyeh nekropolundan məlumdur (17, p.45, fig.23/50-51).
 5. **Tunc sancaq** - uzun, iti uclu, sonluğu papqşəkilli tunc sancaq. Sonluğunda iki yanaşı kanalvari naxış açılıb. Əşya salamatdır. Uzunluğu – 15,5 sm (*Şəkil 3/5*). Analoji tunc sancaqlar cənub-şərq bölgəsinin bir çox abidələrindən - Uzun-təpədən (14, c.36-37) və Morqanın qazıntılarından (18, p. 99, fig.100/16) məlumdur.
- Müxtəlif vaxtlarda təsərrüfat işləri zamanı Cəlilabad rayonu ərazisindəki Xudutəpənin

nektropol hissəsindən də çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələri üzə çıxmışdır. Onların arasında müxtəlif dövrlərə aid silahlar, bəzək və məişət əşyaları, pullar və s. diqqəti cəlb edir. Həmin materialların əksəriyyəti itirilmiş, bəzi nümunələr isə Xanəgah kənd sakini tarixçi Rza Rzayev tərəfindən toplanaraq mühafizə olunmuşdur. Əldə etdiyimiz tapıntılar aşağıdakılardır:

1. **Tunc dəstəkli dəmir qılnc** - onlardan birinin dəstəyi yəhər şəkilli olub, kəpənəyə oxşar formada tökmə üsulunda hazırlanmışdır. Dəmir tiyənin qalıqları onun dəstəyə birləşən yerində aydın izlənir. Dəstəyin üzərində qövs şəkilli paralel xətlər arasında çərtmə yolu ilə vurulmuş bəzək vardır. Onun qurtaracağında bir-birinin yanında, mərkəzdə nöqtə olan dairələr həkk edilmişdir. Üzərində iti bucaq şəklində ornamentlər, onların arasında isə paraleloqram şəkilli təsvirlər vardır. Bu tip qılnc dəstəyinin yayılma arealı çox geniş olub, Cənubi Qafqazın, o cümlədən bütövlükdə Ön Asiyanın son tunc-ilk dəmir dövrü üçün səciyyəvidir. Dəstəyin tutacaq hissəsi 12 sm, tiyəni birləşdirmək üçün olan hissə isə 8 sm-dir. Bu tip dəstəklər Talış-Muğan mədəniyyətinə aid olan dəmir qılncılar üçün səciyyəvidir (*Şəkil 4/4*). İ.Cəfərzadə Uzuntəpə materialları içərisində beş ədəd bu tip qılncıların tapıldığını yazır. Tədqiqatçı bu II tip qılncıların I tip tunc qılncılardan fərqlənmədiyini qeyd edir, yalnız kəsər hissəsinin dəmir olması ilə fərqi izah edir (14, c.33, c. 34, tablo VI, ris.4). Tədqiqatçının fikrincə, bu qılncıların digər tunc əşyalarla birlikdə tapılması onun e.ə. VIII-VII əsrdə tuncdan dəmir dövrünə keçid mərhələsi kimi xarakterizə oluna bilər (14, c.50). Analoji qılncılar Lerik rayonu ərazisindəki qəbir abidələrindən məlumdur (1, s. 111).
2. **Tunc xəncər** - Yastı, enli və kiçik xəncər. Uc hissəsi itidir. Yanları hər iki üzdən kəsər olub yuxarıda enli, uca doğru isə nazikdir. Yuxarı sonluğunda hər iki üzdən aypara şəklində qövsvari, üzü aşağı naxış vurulub. Xəncərin tutacaq hissəsi də tuncdan hazırlanmış, hər iki üzdən ağac bərkidilmələr üçün boşluqlar saxlanılmış və tutacaqda üç yerdən ikitərəfli bərkitmək üçün mismar yerləri açılmışdır. Ağac çürümüş və hər üç mismar da yerində qalmışdır. Dəstəyin sonluğu da bəzəkli işlənmişdir. Belə ki, bu işləmə yəhərşəkili bəzəkdir, lakin sadə formalıdır. Ölçüləri: Uzunluğu - dəstəksiz 23,5 sm, dəstəkli - 32,5 sm, eni - 1,5-4 sm, mismarların uzunluğu 1,7 sm-dir (*Şəkil 4/1*). Analoji xəncərlər Jak de Morqanın qazıntılarından əsasən Veri, az sayda isə Conü, Tülü və Hiveridən tapılmışdır (18, p.68).
3. **Xəncər** - tiyəsi uca doğru nazildir. Dəstəyi sulğuclu olmuşdur. Tiyənin mərkəzindən keçən qabarıqlıq uc hissədə tamamlanır. Qabarıq hissənin mərkəzindən düz xətt keçir. Xəncərin tiyəsinin uzunluğu 20 sm, saplağının uzunluğu isə 4 sm-dir (*Şəkil 4/2*). Analoji xəncərlər Gilanın Polerud vadisinin Boyeh nekropolundan məlumdur (17, p.45, fig.23/56).
4. **Xəncər** - iti ucu və papaqvari dəstəkli sonluğu vardır. Dəstək hissəsi qısadır. Dəstəyin kəsər hissəyə birləşən yerində hər iki üzdə aypara şəkilli naxışlar vurulmuşdur. Hər iki üzdən qabarıq xətt keçir. Ölçüləri: Uz.- dəstəkli 34 sm, dəstəksiz 27,5 sm, eni - ən qalın yerdə 5 sm, ən nazik yerdə 1 sm, qalınlığı - 1 sm-dir (*Şəkil 4/3*). Eynilə yuxarıda qeyd etdiyimiz xəncər formasında olub Talış-Muğan tipinə məxsusdur.
5. **Tunc döyüş yabası**. Döyüş yabası iki dişli olub, saplağı boru şəkillidir. Saplağının bir-birinə qovuşan hissəsində yarıq vardır. Yabanın dişlərinin uzunluğu 19 sm, saplağının uzunluğu isə 9 sm-dir. Döyüş yabası həm də düşmənin zərbəsinin qarşısını almaq, yaxud zərbəni yayındıraraq gücünü azaltmaq üçün qalxan rolunu oynamışdır. Belə döyüş yabaları Azərbaycanın tunc və sonrakı dövr qəbir abidələrindən, kurqan, daş qutu və torpaq qəbirlərdən istənilən qədər tapılmış və arxeoloji ədəbiyyatda geniş işıqlandırılmışdır (*Şəkil 5/1*). Analoji silah nümunəsi Uzuntəpədən (14, c. 36, tablo VIII/2, c.41) məlumdur. Uzuntəpənin tunc yabası isə bu silahdan nisbətən böyük ölçüdə olması ilə fərqlənir (uz.54 sm, saplağın uz. 15 sm).
6. **Xəncər** - kiçik ölçülü iti uclu, sadə formalı xəncər. Aşağısı ensiz və nazik, yuxarı son-

luğu enlidir. Ağac dəstəyə keçirilməsi üçün 2,5 sm uzunluğunda yiv hazırlanıb və onun da ortasında bərkidilmək üçün mismar yeri açılmışdı. Uzunluğu – 20 sm, eni – 1-3,5 sm-dir (*Şəkil 5/2*). Oxşar xəncərlər Gilan vilayətindəki Polerud vadisindəki Boyeh nekropolundan tapılmışdır (14, p. 45, fig.23/55-56).

7. Digər **xəncər** də iti uclu, qabarıq üzldür. Dəstəyə bərkitmək üçün sonluğunda mismar yeri də qalmışdır. Uzunluğu 28 sm, eni 1,5-3 sm-dir (*Şəkil 5/3*). Oxşar xəncərlər Uzuntəpə qazıntılarından məlumdur. İ.Cəfərzadə bu tip xəncərlərin qınının dəstəyinə geydirilmiş tunc halqanı az saylı nümunə hesab edir (14, c. 27, tablo IV-4).
8. **Dəmir nizə ucluğu** - dəmirdən yarpaqşəkilli nizə ucluğu. Yastı və enli, ağac hissəyə keçirilən tərəfi isə boruşəkillidir. Silah güclü korroziyaya uğramışdır. Uzunluğu – 16 sm, eni – 3,5 sm-dir (*Şəkil 5/4*). Analoji silahlar Lerikdən (7, s. 134, şək.10/12), J. de Morqanın Conüdəki qazıntılarından (18, p.71, fig.72), Gilanın Polerud vadisindəki Tükəmcan nekropolundan məlumdur (17, p. 54, fig.28/18).
9. İki ədəd qalın məftildən **sancaq qırıqları** dairəvi en kəsikli olub uzunluqları – 11 və 14,5 sm-dir (*Şəkil 6/1*). Hər iki sancağın baş hissəsi olmadığı üçün onların hansı formaya malik olması aydın deyildir və bu səbəbdən də tapıntıların analoji müqayisəsini aparmaq mümkünsüzdür.
10. **Tunc qolbaq** kiçik ölçülüdür, qalın tunc məftildən hazırlanmışdır. Yuxarı sonluğunda məftilin bir-birinin üstünə qaynaq edilməsi ilə bəzək formasına salınmışdır. Diametri - 3,8 sm, eni - 3 mm-dir (*Şəkil 6/2*). Analoji tunc qolbaqlar Xaraba Gilan nekropolundan məlumdur (6, s.257, şək.59/2).

Nəticə. Muğan zonasında yaşayış məskənlərinin formalaşmasına coğrafi şərait, xüsusilə, relyef quruluşu və sosial-iqtisadi amillər (əhəlinin təsərrüfat məşğuliyyəti, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsi, torpaq mülkiyyəti formaları, əhəlinin miqrasiyası və s.) mühüm təsir göstərmişdir (10, s. 155). qeyd olunan xüsusiyyətlər bölgənin sənətkarlıq sahələrinin də inkişaf dinamikasına müsbət təsir göstərmiş, dulusçuluq, metalışləmə və silah istehsalı sahələrinin

təşəkkülünə gətirib çıxarmışdır. Doğrudur, hələ ki, Muğanda bəhs olunan dövrə aid arxeoloji abidələrdə - yaşayış məskənlərində və nekropollarda sistemli və davamlı kompleks araşdırmalar aparılmadığı üçün bu sənət nümunələrinin istehsal məkanlarının yerlərini müəyyən etmək mümkün olmasa da, lakin lokal xüsusiyyətlər sənətkarlığın yerli ənənələrə söykəndiyini, bu maddi mədəniyyət nümunələrini yaradan ustaların Muğanın qədim sakinləri olduğu şübhəsizdir. İ.Cəfərzadə haqlı olaraq Uzuntəpə tapıntıları əsasında Muğanın maddi mədəniyyətini növbəti tədqiqatlar üçün açar rolu oynadığını qeyd etmiş (11, s. 4) və bu gün tədqiqatlara cəlb olunan materiallar da məhz bütün bunlara əsaslanmaqla şərh edilir.

Son tunc-ilk dəmir dövründə təsərrüfatın xarakterini özündə əks etdirən əmək alətləri və silahların istehsalı genişlənilir. Silah hazırlanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir və onlar demək olar ki, bütün qəbirlərdə dəfn olunan şəxsi müşayət edir, saxsı məmulatında zoomorf elementlər geniş tətbiq olunur (5, s. 37). bu xüsusiyyətlər Talış və Muğanın arxeoloji materiallarında özünü göstərməklə inkişaf dinamikasını əks etdirir.

Silah nümunələri ilə daha çox xarakterizə olunan tapıntıların arasında xəncərlərin çoxluğu bəhs olunan dövrdə onların necə meydana gəlmələrini və tədricən inkişaf proseslərini izləməyə imkan verir. Tədqiqatçılar fikrincə, xəncərlərin müxtəlifliyi və çoxluğu son tunc-ilk dəmir dövründə Azərbaycan ərazisində xəncər istehsal edən bir neçə mərkəzin olması fikrini söyləməyə imkan verir. Bu mərkəzlər Cənubi Qafqazın digər bölgələri ilə yanaşı Talış dağlarında olan mədənlərdən almışlar (16, s. 35).

Ədəbiyyat siyahısı

1. Ağalarzadə A.M. Lerik rayonunun son tunc- erkən dəmir dövrü qəbir abidələrindən Jak de Morqanın aşkar etdiyi silahlar haqqında// AMEA-nın Xəbərləri, ictimai elmlər seriyası. Bakı, 2018, №2, s. 106-113.
2. Azərbaycan tarixi (Ən qədim zamanlardan XX əsrədək). I cild. Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: "Azər-nəşr" 1994, s. 675.

3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın erkən dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: "Elm" 2002, 128 s.
4. Dostiyev T.M. Arxeologiya. Dərslik. Bakı: "Elm və təhsil" 2021, 396 s.
5. Ələkbərov A.İ. Talış-Muğan mədəniyyəti - dağlıq hissənin Aran ilə əlaqəsi// Azərbaycanca arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: "Bilik", 1992, s. 36-38.
6. Əliyev E. Ordubad rayonunun tunc və ilmə dövrü arxeoloji abidələri. Bakı: "Elm və təhsil" 2018, 272 s.
7. Kərimov S.K. Lerik rayonunun arxeoloji abidələri. Bakı: "Araz" 2006, 164 s.
8. Mahmudov F.R. Talış və Muğanın qədim mədəniyyətinə aid arxeoloji materiallar/Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, "Elm" 1970, №2, s. 56-76.
9. Mahmudov F.R., Kəsəmənli H.P. Lənkəran yaxınlığındakı qədim qəbiristan haqqında/Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, "Elm" 1974, №4, s. 47-56.
10. Məmmədov H.İ. Muğanda məskunlaşmanın səciyyəsinə dair// Görkəmli Azərbaycan arxeoloqu Saleh Qaziyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr edilmiş elmi sessiyanın materialları. Bakı: "Elm" 1994, s. 155-157.
11. Muğan arxeoloji mədəniyyəti: Uzuntəpə abidələr kompleksi. Tərtibçi: A. Ağalarzadə. Bakı: 2017, 24 s.
12. Nərimanov İ.H. Dağlarda yeni kəşflər/ "Elm qəzeti", 1999, dekabr.
13. Ağalarzadə A.M., Nasirova L.Ş., Guseynova M.M. Археологические работы на многослойном поселении Худутепе в Муганской степи в 2021 г.: краткое сообщение// История, археология и этнография Кавказа. Т. 19, №2, 2023, С. 545-562.
14. Джафарзаде И.М. Элементы археологической культуры древней Мугани (оружие и керамика)//Академии Наук Азербайджанской ССР (отделение общественных наук). Вып.IV, год издания двенадцатый, №9, «Издательство АН Азербайджанской ССР», Баку 1946, с. 21-51.
15. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическими материалом Азербайджана). Баку: «ЭЛМ» 1984, 106 с.
16. Даниелян О.А. Бронзовые кинжалы из памятников ходжалы-кедабекской культуры// МКАТ Баку: «ЭЛМ» 1987, s. 22-36.
17. Jahani V. Manifestation of the Iran I Culture in the Polerud Basin: an archaeological investigation of the Qaleh-Garden, Bonyeh and Tukamjan cemeteries//Bulletin of the Okayama Orient Museum, 2011, vol.25, p.31-58.
18. Morgan J de. Mission scientifique en Perse. Tome quatrieme. Recherches archeologiques. Paris, Ernest leroux editeur 1896. Premiere partie, 125 page. Chapitre II, page. 14-125.

Резюме

Анар Агаларзаде

Случайные находки эпохи поздней бронзы - раннего железа в юго-восточном регионе Азербайджана

(на основе материалов Ярдымлинского и Джалилабадского районов)

В статье сообщается о находках эпохи поздней бронзы - раннего железа с территорий Ярдымлинского и Джалилабадского районов. Долгие годы в регионе обнаруживались случайные образцы материальной культуры исследуемого периода во время хозяйственных работ. В основном находки были сданы в историко-краеведческий музей района, где содер-

жаты до сих пор. Эти находки представлены сосудами (кюпами), оружием (мечи, кинжалы, наконечники копья, боевая кольчуга, наконечники стрел) и украшениями (браслеты, булавки).

Следует отметить, что материалы, использованные в исследовании, относятся к эпохе поздней бронзы - раннего железа Талыш-Муганской культуры. Эта культура возникла в XIV-XIII вв. до н.э. и была изучена, в первую очередь, на основе погребальных памятников. Племена Талыш-Муганской культуры занимались земледелием на равнинной и частично в предгорной зонах, а в гористых мистах - скотоводством. Были сильно развиты ремесла, в особенности металлургия и металлообработка, а также укоренялось имущественное и социальные неравенство.

Ключевые слова: Юго-восточный регион, случайные находки, эпоха поздней бронзы - раннего железа, ремесло, производство оружия.

Summary

Anar Agalarzade

Random finds relating to the Late Bronze - Early Iron Ages in the Southeastern region of Azerbaijan

(Based on materials from Yardimli and Jalilabad districts)

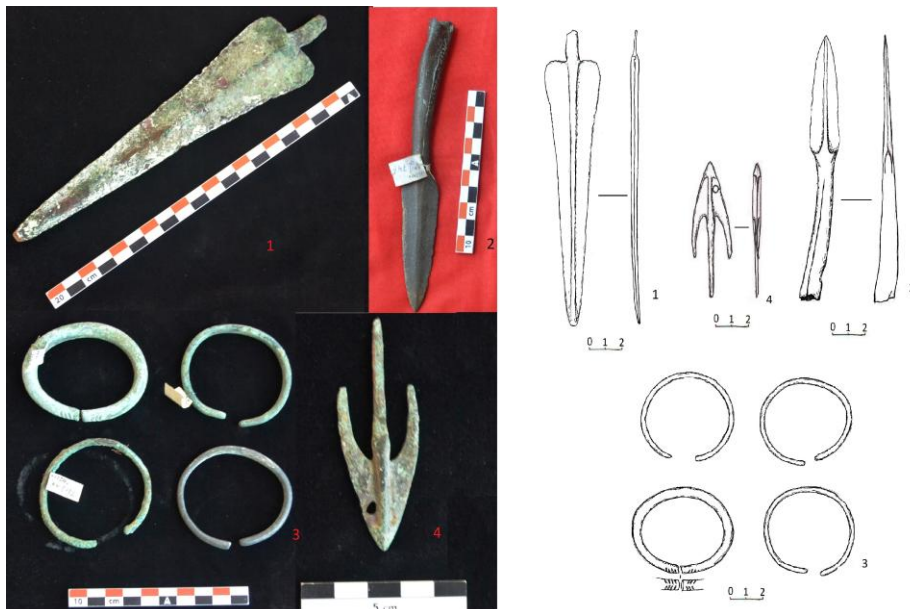
The article deals with the finds of the Late Bronze-Early Iron Ages known from the territory of Yardimli and Jalilabad districts. During many years of farming work in the region, a great number of random samples of material culture belonging to the mentioned period were discovered. Most of the finds were transferred to the regional history and local lore museums, and are still preserved in those museums to this day. These finds consist of pottery (*kupas*), weapons (swords, daggers, spearheads, battle javelins, arrowheads) and decorative items (bracelets, pins).

It should be noted that the materials involved in the study belong to the Late Bronze-Early Iron Ages' Talish-Mugan culture. This culture was formed in the 14th-13th centuries BC, and has been studied mainly on the basis of grave monuments. The tribes of the Talish-Mugan culture were engaged in farming in the plains and partly in the foothills, and cattle breeding in the mountainous parts. Crafts, especially metallurgy and metalworking developed, and property and social inequality were deeply rooted.

Keywords: Southeastern region, accidental/random finds, Late Bronze-Early Iron Ages, crafts, weapon manufacture.

Şəkil 1. Saxsı qablar
(Yardımlı rayonu TDM, foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

Şəkil 2. Tunc silahlar və bəzəklər
(Yardımlı rayonu TDM, foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

Şəkil 3. Tunc silahlar
(Cəlilabad rayonu Edişə kəndi, foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

Şəkil 4. Tunc silahlar
(Cəlilabad rayonu, Çəmənli kəndi, foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

Şəkil 5. Tunc silahlar
(Cəlilabad rayonu, Çəmənli kəndi, foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

Şəkil 6. Tunc bəzəklər
(Cəlilabad rayonu, Çəmənli kəndi, foto və qrafik rəssam Seymur Fərmanlı)

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.101>

Эльнур Велиев

Старший научный сотрудник отдела “Археологическая служба”

Института археологии и антропология НАНА,

доктор философии по истории, доцент

veliyevelnur68@gmail.com

Ван Цзибао

Докторант Бакинского Государственного Университета

кафедры “История народов Кавказа”

kchangshu@gmail.com

СЛЕДЫ ЗОРОАСТРИЗМА НА ПРОТЯЖЕНИИ ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Ключевые слова: *Авеста, Зороастризм, оссуарии, саркофаг, Шелковый путь, Китай*

Изучение зороастризма очень важно в аспекте исследования исторического, религиозного, материально-культурного наследия народов Азербайджана, Ирана, Средней Азии и других восточных народов.

Зороастризм, как учение с мировым значением, оказал влияние на многие мировые религии и культуры. Зороастрийские традиции сохранили следы и в сознании этих народов.

Учение пророка Зороастра выражено в вере в единого Бога в Ахурамазду. Главной основой раннего зороастризма был монотеизм. Однако позднее эта религия превратилась в монодуалистическую религию. Для определения религиозных мировоззрений раннего средневековья особое значение имеет изучение археологических материально-культурных образцов (торевтики, грифонов, печатей, погребений, храмовых памятников) Северного Азербайджана (Албании). Было проведено сравнительное исследование древних образцов материальной культуры периода Кавказской Албании с другими государствами [2, s.6-7].

Погребальный памятник, как исторический источник, содержит широкий спектр разнообразной информации, которая успешно используется при реконструкции социально-экономических, политических, этнических, идеологических проблем истории древних обществ. Сравнительный анализ

погребальных обрядов отдельных могил и некрополей, а также артефактов, позволяет проследить динамику развития общества и фиксировать происходящие в нем изменения. Погребальные памятники являются одним из основных компонентов археологических культур в доклассовых обществах [6, с.6].

Ванночные погребения (саркофаги).

При археологических раскопках памятников албанского периода был выявлен тип глиняных ванночных могил, являющихся особенностью памятников Геокчая, Тюрьянчая и Гирдиманчая. На указанных территориях в 1930-1960 гг. проводились археологические разведывательные работы в погребениях. Впервые о существовании в Исмаиллинском районе ванночных погребений сообщил профессор Е.А.Пахомов. В 1933 г. он обнаружил в селе Моллаисаклы остатки материальной культуры и ванночные погребения. (*Рисунок 1*) В 1938 г. во время археологических раскопок поселения «Уманахуд» вблизи села Галагах (Galagah) он выявил одно ванночное погребение. Несмотря на точное описание, характер и состояние могильника, Е.А.Пахомов не опубликовал свои материалы и его исследования сохранились только в форме отчетов. Обнаруженное им погребение было из двух секций, верхняя часть сгнила и провалилась. Уцелевшая нижняя часть имела овальную форму с раз-

мерами 60x75 см., толщиной 1,2-5 см., высотой краёв – 15-20 см [4, с. 54].

При раскопках в Сузах Ж-де Морган обнаружил бронзовый саркофаг в форме ванны. Возможно, он был использован в III тыс. для женщины-аристократки, которая располагалась в нём на спине со скрещёнными на груди руками и слегка приподнятой головой. В ванночном погребении было много золотых предметов, алебастровая посуда, серебряное блюдо и монеты – сикки, чеканенные между 350-332 гг. до н.э. По мысли Моргана, персидский народ хранил зороастрийские традиции, в то время как цари и придворные их нарушали. В 1939 г. Э.Шмидт выявил в Персеполе из захоронения №31 24 глиняных погребения [6, с. 323, 332]. Эти могилы по своей форме и размерам были схожи с глиняными ванночными погребениями в Азербайджане. Длина Персепольских могил – 80 см., высота – 18-20 см., ширина – 55 см. Эти могилы ахеменидского периода и глиняные ванны (саркофаги) из Моллаисаклы и Галагах обнаруживают сходство. Они и хронологически также не сильно отличаются: от ахеменидского периода до I в. н.э. Шмидт указывал на появление этого типа погребений и оссуариев, связанных с зороастризмом в Иране, Средней Азии и других восточных странах. Все найденные в Персеполе глиняные ванночные погребения с середины были поделены на две секции со скелетом в каждый. Э.Г. Шмидт, сравнив глиняные саркофаги Персеполя и Суз, отметил, что они изготовлены с учётом размеров погребённого и просуществовали до I в. н.э. [6,76-82; 1, с. 61]. Покойник находился в них в вытянутом состоянии. Захоронение умершего в согнутом состоянии в ахеменидский период было связано с размерами глиняного саркофага. Внимание исследователей всегда привлекал вопрос о принадлежности захороненного в саркофаге. Как указывалось выше, предположительно данный тип погребений принадлежал к привилегированному сословию.

Р. де Мекнам считал, что персы были зороастрийцами, а из-за вавилонского происхождения жён ахеменидских шахов их хоронили по вавилонской традиции в сар-

кофагах. Однако эта мысль осталась предположением. И.М.Лурье обосновывал принадлежность выявленных в Египте маленьких глиняных саркофагов с наличием не скелетов, а статуэток – ко всем сословиям: от низших до высших. Наличие в Албании ванночных погребений было связано с определёнными представлениями. Ф.Л.Османов обосновывал появление этой традиции в связи с огнепоклонничеством, следы которого прослеживались в форме пепла или следов огня у изголовья некоторых могильников. У ариев считалось грехом сжигать покойников или оставлять рядом с ними следы огня. И.Алиев отмечал, что такие случаи были больше свойственны индоевропейцам. Ф.Османов на основе имеющихся керамических образцов относит хронологию ванночных погребений к эпохе Ялойлутепинской культуры. Так, могильный инвентарь из ваз на одной ножке и глиняных молочников совершенно идентичен с бытовой утварью IV-I вв. до н.э. [7, с. 61].

Одним из видов материально-культурных памятников албан были кувшинные погребения. Широко распространённые в Азербайджане, они встречаются на южных отрогах гор Большого Кавказа, на протяжении Куры и Аракса, в Мильско-Муганской степях, в Ширване, Нахчыване, Карабахе. Периодом наибольшего распространения кувшинных захоронений является последняя четверть I тыс. до н.э. и I-III вв. н.э. [6, с. 27]. **(Рисунок 2)**

К.Алиев, сравнивая кувшинные погребения с оссуариями, указывал на их отличие от среднеазиатских оссуариев и на характерность для Кавказской Албании кувшинных захоронений. И.Г.Алиев не согласился с его доводами и считал, что из-за священности земли в зороастрийской религии, кувшинные погребения символически считались оссуариями. История грунтовых погребений связана с самыми древними церемониями захоронений. Грунтовые погребения Ялойлутепинской культуры, наиболее распространённые в античном Азербайджане, территориально были раскинуты на юго-западе – в Алазанской долине, Кахетии, на востоке – с берегов Каспия до Да-

гестана, с юга – до берегов Аракса [6, с.11-26; 1, с. 46-47].

Одновременно грунтовые погребения были широко распространены и в Иране. Судя по могильникам этой территории, можно заключить, что в ахеменидский период шахов хоронили в выдолбленных в скалах могилах Накши-Рустама и Персеполя. Высокопоставленные государственные чиновники были захоронены в саркофаге, а простое население – в грунтовых могилах. Ж.де Морган выявил на территории Шиз много похоронных церемоний ахеменидского периода. Он пришёл к заключению, что иранский народ хранил свои погребальные традиции, связанные с зороастризмом, в то время как ахеменидские шахи и государственные чиновники их не придерживались. Многие исследователи считают, что в ахеменидскую эпоху зороастрийцы не совершали действий, оскверняющих священность земли, т.к. до захоронения в землю они мумифицировали труп. Форма захоронения в скалах также исходит из их представлений о земле. Цицерон отмечал, что мумификация трупов в Иране делалась в целях их дальнейшей сохранности [7, с. 323].

В зависимости от социального положения населения, каждое сословие было захоронено со своими погребальными церемониями, т.к. в ахеменидский период в империи не было единой и централизованной религиозной идеологии.

По своему мировоззрению зороастрийская культура и её письменный памятник - Авеста принадлежат к древнеарийским племенам, распространённым на территории Средней Азии. Арии вели кочевую жизнь на обширной Евразийской территории. Могилы, выявленные при археологических раскопках, преимущественно были грунтовыми погребениями. Однако, в результате миграции арийцев на юг, произошли изменения. Появились новые типы погребений - Оссуарии.

Тысячелетия назад орды людей на повозках и боевых колесницах начали путь из мифического "арийского простора" в сторону Центральной Азии и дальше - в Индию и Иранское нагорье. Однако для ученых это

вовсе не повод забросить исследование загадочного народа, несколько тысяч лет назад заселившего пространство от Индии до Ирана [9].

Пир Вензери, расположенный на территории Нагорного парка в городе Баку - является каменным оссуарием зороастрийского периода, дошедшим до наших дней. Внутри четырехугольного проема прорублены на полу ниши – оссуарии [5, с.68]. *(Рисунок 3)*

Оссуарий аналогичный по форме Пир Вензери обнаружен на Сакральной горе Бешбармаге. (Бешбармаг— гора в Азербайджане, расположенная к юго-востоку от города Сиазань, в 80 км от Баку, неподалёку от побережья Каспийского моря. В народе известна также как гора Хыдыр Зинда и является местом паломничества). *(Рисунок 4)*

Эта традиция погребения связана с зороастризмом, но мы её не находим в Яштах и Гатах – самых древних частях Авесты. Зороастрийские похоронные церемонии, в основном, встречаются в «Видевдате» – части Авесты, которая сформировалась позднее (II-I вв. до н.э.) [2, s.106-107].

Основные ритуалы, связанные с погребальными церемониями:

1. Уздана – костехранилище.

Ф.Грене считает, что это либо каменные костехранилища, либо скальные ниши для хранения костей, найденные в Фарсе. В.Б.Хеннинг, проанализировав этимологию слова «узdana», предложил заменить уздану в Авесте (оссуарий) на «аздану». Гершевич отмечал, что нельзя делать эту замену слова, т.к. предки иранцев в древности вкладывали в него определённый смысл – «место сохранения костей», который от замены другим словом потеряет смысл для будущих поколений [12, с.207]. Мысли Гершевича более логичней и убедительней, чем у В.Б.Хеннига [2, s.107].

2. Дахма обычно означает специальное сооружение, куда помещают трупы. [10, с.21].

3. Ката – «дом для мёртвых», временная могила.

Термин «дахма» впервые встречается в Авесте (в Видевдате) и используется в ши-

роком смысле слова: любое место, в котором есть покойник [12, с.210].

В своей статье о формах погребений в Видевдате Х.Хумбах предложил два вида дахм:

1) открытые площадки для выставления трупов.

2) закрытые гробницы, подобные склепам, где тела находились в консервации и могли бы смешаться с землёй только после разрушения самих дахм.

По мнению Х.Хумбаха, первый тип дахм является зороастрийским [12, с.211-212].

С мнением Х. Хумбаха нельзя согласиться, так как в зороастризме важную роль играли земля, огонь, воздух и вода. Поэтому для зороастрийцев неприемлемы зарывание трупов в землю и трупосожжение, которые признаются большим грехом. Традиционным способом погребения у сохранившихся общин зороастрийцев Ирана и Индии является выставление. Труп оставляется на открытом, специально подготовленном месте или в специальном сооружении — «дахме» («башня молчания») — для утилизации птицами и собаками. Дахма представляет собой круглую башню без крыши. Трупы складывались в башню и привязывались, чтобы птицы не смогли унести крупные части тела. Такой обычай объясняется тем, что зороастрийцы не испытывают к трупу никакого почтения. По представлениям зороастрийцев труп — это не человек, а оскверняющая материя, символ временной победы Ахримана в земном мире.

В Видевдате (7.51) обещается отпущение грехов в мыслях, словах и делах тому, кто выроет дахму величиною со своё тело. Дахмы — это «башни молчания», в которых персы помещали тела покойников. Трупы нельзя было сжигать, так как это было бы осквернением огня. В уединённом и отдалённом от поселений месте строили невысокие башни с одной дверью или вовсе без неё. Внутри на каменные лежа, расположенные кругами, укладывали покойников. На эту башню всегда прилетало много хищных птиц, которые за пару часов всё расклё-

вывали. Оставшиеся кости собирались в общую яму той же башни.

В Видевдате (6.44) о дахме сказано:

“6.44 Куда нам нести тело мёртвого человека, о Ахура Мазда, куда положить?”

6.45 На высочайшие места, о Спитама Заратуштра, на которых есть пожирающие трупы собаки и птицы.

6.46 Здесь пусть закрепят маздаяснийцы этого покойника за его ноги и за его волосы чем-нибудь из металла, камня или рога, а если нет, то собаки растащат эту плоть к водам и растениям. Закрепив труп на глиняном кирпиче или камне, положить на известь в такое место, где есть пожирающие собаки и птицы.”

Как видно, нет никакой связи между узданой и оссуариями. В.Б.Хеннинг термин «узdan» (могила) принял за эквивалент «дахмы» в авестийских и пехлевийских источниках. По имени В. Б. Хеннинга, слово «узd» означает не оссуарий, а именно могилу для костей.

В.В.Бартольд неоднократно обращался к этой теме в своих работах и отмечал, что с осторожностью относится к среднеазиатским оссуариям, связанным с зороастризмом. Он связывал их со жрецами [11, с.10,12]. В 1900 г. В.В.Бартольд в переписке с Н.П.Остроумовым отмечал, что «зороастрийцы возводили высокие крепости и никогда не хоронили кости в могилах». Есть сведения у Табари о найденных в Самарканде погребениях оссуариях. Видевдат (6.51) сообщает об оссуариях так: Маздаясниты должны уберечь трупы от воздуха, света и солнечных лучей, положить их надо на камень, известь или на глину. В случае их отсутствия нужно уложить на землю.

Традиции населения Мавераннахра отличались от иранских традиций. Распространение зороастризма в Мавераннахре нельзя полностью принимать как зороастрийскую веру. Здесь речь может идти только об определённых сектах зороастризма, сильно отличающихся от самого учения [11, с.10].

С открытием Шелкового пути зороастризм был принесён в Китай согдийцами-зороастрийцами, о чём свидетельствуют ис-

торические книги, описывающие зороастризм в период Шестнадцати государств (кит. 十六国). В период Вэй-Цзинь сначала зороастризм назывался Хутян (кит. 胡天). Во времена династии Тан появилось новое название зороастризма-Хуосянь (кит. 火祆), что означает «поклонение небесам и огню» и что свидетельствует о распространении зороастризма в некоторых слоях китайского общества. Согдийцы в Китае занимались разнообразной работой, особенно торговлей и после смерти их хоронили в Китае. Типичными согдийскими гробницами в Китае являются:

- гробница Юй Хуна двенадцатого года Кайхуана (592 г.) правления династии Суй, которая была обнаружена в городе Тайюань провинции Шаньси в июле 1999 года;
- гробница Ань Цзя первого года Дасян правления династии Северная Чжоу (579 г. н.э.). Была обнаружена в северном пригороде города Сиань провинции Шэньси в июле 2000 года;
- гробница Ши Цзюня 2-го года Дасян (580 г. н.э.) правления династии Северная Чжоу. Была обнаружена в Сиане в 2003 году;
- гробница Канье шестого года Тяньхэ (571 г. н.э.) правления династии Северная Чжоу. Была обнаружена в северном пригороде Сианя в 2004 году и т.д.

Из обнаруженных к настоящему времени гробниц и древних китайских источников мы пытаемся получить представление о некоторых особенностях зороастрийских погребальных обрядов в Китае.

1.Использование оссуариев на похоронах

Зороастрийские гробницы, обнаруженные в настоящее время в Китае, охватывают длительный период времени и имеют определенные уникальные особенности. Насколько известно, всего в Китае было найдено 6 оссуариев, которые ряд учёных считают зороастрийскими, 5 из них — из Синьцзяна, а последний находится в Дворцовом музее Гугун в Пекине [13, с.118]. В

академических кругах существуют разногласия относительно того, являются ли эти оссуарии, хранящие кости, реликвиями зороастрийских верующих. В качестве примера возьмем кладбище, обнаруженное в 1981 году в Туугоу в Турфане, Синьцзян(кит. 新疆吐鲁番吐峪沟). Кладбище имеет длину 60 метров и ширину 20 метров. Здесь были найдены два глиняных гроба: один прямоугольной формы длиной 72 см, шириной 30 см и высотой 28 см, другой цилиндрической формы длиной 66 см и диаметром 30 см; В каждом из двух глиняных гробов находится перезахороненный скелет человека с согнутыми конечностями, но погребального инвентаря почти нет. Был найден лишь фрагмент хлопчатобумажной ткани, предположительно использовавшийся для обертывания костей. Эти две гробницы датируются примерно эпохой династии Тан (618-907 гг.) [17, с.59]. **(Рисунок 5-1)** Некоторые ученые полагают, что это зороастрийские оссуарии. Китайский ученый Шэнь Жуйвен считает, что они могут быть буддийскими, а не зороастрийскими оссуариями, т. к. гробницы расположены вблизи буддийских храмов, а также на них нет явных зороастрийских узоров. Следует отметить, что оссуарии, раскопанные в Средней Азии, обычно имеют на себе узоры зороастрийских жрецов. **(Рисунок 5-2)** До династии Тан буддизм широко распространился в Синьцзяне и сформировал несколько известных буддийских культурных центров, таких как Гаочан(кит. 高昌), Цюци (кит. 龟兹), Ютьян (кит. 于阗), Шу Ле (кит. 疏勒) и так далее. В период правления династии Тан (18-907 гг.) гармонично сосуществовали традиции зороастризма и буддизма [23, с.34]. Следовательно, существует вероятность того, что эти оссуарии являются зороастрийскими оссуариями, ибо, после проникновения зороастризма в Синьцзян в Китае, эти оссуарии схожи с оссуариями найденными в Центральной Азии. Однако по мере того, как зороастризм проник в регион Великой Китайской равнины, эта погребальная церемония также претерпела большие изменения.

2. Захоронение и использование саркофагов

После прибытия согдийцев в Китай, по гробницам, обнаруженным в Тяньшуге, Сиане, Шаньси, Лояне и т. д., мы можем видеть, как согдийцы в значительной степени приняли традиционную китайскую культуру захоронения. Согдийские вожди не следовали зороастрийским похоронным обычаям транспортировки трупа на стационарную погребальную платформу (дахму), где собаки или хищные птицы съедали труп и хоронили оставшиеся кости в «оссуариях», вместо этого они переняли традиционный китайский метод захоронения. Для усопших выкапывали земляные пещерные гробницы с наклонными проходами и ставили кровати-саркофаги или каменные гробы в середине гробниц. И гробницы, и формы каменных гробов являются свидетельством китайской культуры. Кровать-саркофаг с ширмой или каменный гроб в виде горной вершины, всегда были популярными в Центральном равнинном Китае в период от династии Северная Вэй (386-534 гг. н.э.) до династий Суй (581-618 гг. н.э.) и Тан (618-907 гг. н.э.) [20, с.90-91]. Например, в 1957 году на западе Сианя была обнаружена хорошо сохранившаяся и высококлассная гробница династии Суй - гробница Ли Цзинсюня (600-608 гг. н.э.) (*Рисунок 6*). Это традиционная китайская гробница. В гробницах использовались каменные саркофаги.

Что касается зороастрийских гробниц в Китае, в настоящее время мы можем увидеть некоторые гробницы и саркофаги, такие как гробница Канье (571 г.), гробница Ань Цзя (579 г.), гробница Ши Цзюня (580 г.) и т. д. (*Рисунок 7-1, 7-2*) Кроме того, имеются также рельефное ложе-саркофаг времен династии Северная Ци (550-577 гг. н.э.), раскопанное в пригороде города Аньян провинции Хэнань в начале XX века (сейчас находится в Музее изящных искусств, Бостон, США), и полный рельеф саркофага который сейчас находится в музее Михо в Японии. В период Кайюань (713-741 гг.) правления императора Сюань-цзуна из династии Тан, когда центральное правительство ужесточило систему управления гроб-

ницами, в гробницах согдийской знати больше не находили кроватей саркофагов и саркофагов [22, с.58].

3. Эпитафия один из важных артефактов

Эпитафии являются одним из важных артефактов, используемых на древних китайских традиционных гробницах, для идентификации личности владельца гробницы. Эпитафия бывает высечена на плоском камне и помещена в гробницу. Обычно текст эпитафии подробно рассказывает биографию захороненного, содержит информацию о членах семьи владельца гробницы, а также именах и официальных должностях их предков и мнение других людей о нём. В Китае в зороастрийских гробницах есть эпитафии, на которых четко записаны сведения о личности захороненного. Примером служит гробница Ши Цзюня. Эпитафия на гробнице составлена на китайском и согдийском языках, что отражает иностранную идентичность Ши Цзюня и возможно, была создана в Китае согдийскими или другими иностранными живописцами и мастерами, приехавшими в Китай. (*Рисунок 8*)

В погребальной культуре зороастрийцев в Западной и Центральной Азии имеют место скальные гробницы и оссуарии [14, с.98].

По фрескам можно судить о личности владельца гробницы и о его религиозных убеждениях. Некоторые из этих фресок находятся на лицевой стороне ложа саркофага и их узоры отражают жизнь владельца гробницы. На фресках встречаются такие изображения как: огненный алтарь, жрец с птичьими ногами, мост Чинвад и собаки. (*Рисунок 9-1, 9-2, 10*) В некоторых гробницах также есть погребальный инвентарь, содержащий артефакты из Персии, например монеты, по которым можно определить абсолютную датировку.

4. Фрески, отражающие слияние двух разных религий.

В зороастрийских гробницах, которые созданы под влиянием буддийской культуры есть роскошные фрески. Некоторые ученые считают, что танцующие боги(кит.伎乐天人), четырехрукие боги-хранители(кит.四

臂守护神), страшные звери(кит.畏兽), цветы лотоса и цветы жимолости, которые появляются на портретах гробниц, явно не являются центральноазиатскими согдийскими образами и могут быть интегрированы из буддийского искусства в Индию[16, с.45]. **(Рисунок 11-1, Рисунок 11-2, Рисунок 11-3)**

После того, как зороастризм начал распространяться в Центральной Азии, можно наблюдать, что происходит слияние буддизма и зороастризма. Возникают сходные модели в общих традиционных обычаях двух разных религий в Центральной Азии [22, с.258]. Династия Северная Вэй (386-534 гг. н.э.) была важным периодом для развития буддизма в Китае. В этот период непрерывное строительство гротов в пещерах Юньган и Лунмынь является одним из свидетельств развития буддизма. Не исключено, что в этот период некоторые зороастрийские обычаи слились с буддийской культурой.

Возьмем, к примеру, узор лотоса. Со времен Южной и Северной династий (420-589 гг. н.э.) в Китае лотос был очень распространенным художественным элементом в буддийской классике. Уникальные качества, которыми наделен лотос, делают его неотделимым от буддизма. На фреске при входе в гробницу Ань Цзя изображены три верблюда, стоящие на подставке из лотоса, несущие на спине круглый диск с дровами внутри, и лотос, растущий из кончика пламени. Этот зороастрийский жертвенный узор содержит очевидные буддийские коннотации. На историческом фоне быстрого развития буддизма во времена Северных династий (439-581 гг. н.э.), зороастрийская культура проявляла тенденцию опираться на буддийские образы [23, с.34].

5. Повторное захоронение

В некоторых гробницах наблюдается явление повторного захоронения, что может быть свидетельством влияния других этнических культур. Вторичное захоронение подразумевает повторную обработку трупа. То есть труп не помещают в гробницу сразу после смерти. Перед помещением в гробницу его обрабатывают методами свойственными зороастризму. Примером может слу-

жить гробница Ань Цзя. Из археологического отчета о гробнице Ань Цзя мы видим, что «с северной и восточной сторон эпитафии по бокам помещены останки владельца гробницы и пара медных поясов. Хотя скелет в основном цел, но выглядит неряшливо. Поверхность некоторых костей частично черная, что может быть следами от пожара. Проход гробницы, очевидно, сгорел в огне. Стены и крыша были обуглены и частично отслоились. На эпитафии, на костях и даже на нижней и боковых сторонах плитки пола была черная сажа.» [21, с.12]. В связи с этим, китайские ученые полагают, что труп Ань Цзя прошёл «небесное захоронение», т.е. после смерти его тело было отнесено на высокое каменное место, чтобы птицы или звери растерзали его, а затем его кости положили рядом с эпитафией для сожжения, что является отражением принятия Ань Цзя тюркской культуры [22, с.220]. Стоит отметить, что погребальные обычаи ранних тюркских народов претерпели ряд изменений: от захоронения на дереве до кремации, а затем и переход к погребению [18, с.19]. Обычай Сяньбэй (кит.鲜卑), сжигать предметы в своих гробницах, появился в гробницах Ань Цзя, гробницах Канье и гробницах Ли Дань и т. д. [22, с.30]. Некоторые учёные полагают, что у пришедших в Китай согдийцев существовал погребальный обряд, при котором сначала совершали «небесное захоронение», а затем хоронили. Когда они приняли традиционные китайские погребальные ритуалы, они начали защищать целостность трупа и помещали его на кровать - саркофаг или в каменный гроб.

6. Захоронение в одной гробнице

Одной из особенностей старых традиционных китайских погребальных обрядов является захоронение в одной гробнице. Этот обряд до сих пор существует в Китае. Среди фресок, найденных в зороастрийских гробницах в Китае, изображения на ширмах кроватей-саркофагов в гробницах Ань Цзя и Канье, а также на фресках гробниц в городе Тяньшуй Сима Пин в Китае содержат изображения хозяев гробниц и их жен, хотя костей жен хозяев гробниц в них не обнаружено. Гробница Юй Хуна, обнаруженная в

городе Тайюань провинции Шаньси в июле 1999 года, также является гробницей супружеской пары. По эпитафиям, найденным в гробнице, можно судить, что Юй Хун был похоронен в двенадцатом году правления Кайхуана династии Суй (592 г.), а его жена после смерти была захоронена в его гробнице в восемнадцатом году правления Кайхуана династии Суй (598 г.) [22, с.129-131].

7. Жизнь после смерти

Некоторые люди в древнем Китае верили, что после смерти души умерших все еще существуют в другом мире и к ним нужно относиться уважительно. Поэтому архитектура гробниц и находящиеся в них предметы были смоделированы по образцу реальной жизни. Музыканты с музыкальными инструментами в руках на фресках и рисунках гробницы Ань Цзя отображают атмосферу во время его похорон, что, в свою очередь, подчёркивает его приверженность к зороастризму [22, с.52]. *(Рисунок 13)* Мост Чинвад, являющийся в зороастрийской эсхатологии неосязаемым мостом, разделяющим мир живых и мир мёртвых, отражен в росписи восточной стены гробницы саркофага Ши Цзюня. Росписи и рисунки на саркофагах являются своего рода молитвой и благословением живых усопшим с надеждой, что хозяин гробницы сможет прожить хорошую жизнь и на том свете. *(Рисунок 10)*

Кроме того, в этих гробницах существует определенная иерархическая система. Согдийские дворяне, такие как Кан Е, Ань Цзя, Ши Цзюнь и Юй Хун, занимали официальные должности, имели в основном одинаковый политический статус в династии, к которой они принадлежали, поэтому масштаб и форма их гробниц тоже в целом одинаковы, а погребальные предметы представляют собой каменное ложе или каменный гроб [22, с.28].

Зороастрийские гробницы, находящиеся многие века на территории Китая, имеют свой уникальный стиль, что свидетельствует о влиянии погребальных обрядов, существующих в то время в Китае. Некоторые захоронения и гробницы нельзя считать зороастрийскими, поскольку их принадлежность к зороастризму не явна. Гробницы бо-

гаты фресками и рисунками, узоры которых отражают культуру и обычаи разных народов и стран. С исчезновением зороастризма в Древнем Китае осталось много исторических памятников, заслуживающих изучения. Изучая зороастрийские гробницы и погребальные обряды, обнаруженные в Китае, мы можем прийти к выводу, что существуют определенные различия между зороастрийской культурой древнего Китая и древней Персии. Верующие зороастрийцы в Китае в значительной степени приняли традиционную китайскую культуру, что также является свидетельством культурной интеграции и развития китайской и западной культур в странах, находящихся на Шёлковом пути.

В.В.Бартольд в 1901 г. отмечал, что «у иранцев не было однотипных погребальных традиций. Восточная группа арийских племён никогда не строила дахмы для своих покойников» [11, с.10]. После статьи К.А.Иностранцева «Оссуарии и астаданы Туркменистана» В.В.Бартольд принял переход оссуарийских погребальных обрядов в зороастрийскую религию [11, с.121; 8, с.557].

Результаты проведенных нами исследований подтверждают наше предположение о том что, для классического зороастризма были характерны грунтовые захоронения.

Литература

1. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının Maddi Mədəniyyəti. Bakı, 1982, 158 s.
2. Vəliyev E.R. Azərbaycanca Zərdüştlük (monoqrafiya). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu. Çarşıoğlu. Bakı-2002.s.120.
3. Байпаков К.М, Терновая Г.А, Горячева В.Д, Якубов Ю.Я, Богомолов Г.И, Бердигуродов А.Э. Религии Центральной Азии и Азербайджана. Том II. Зороастризм и верования маздеистского круга. – Самарканд: МИЦАИ, 2017. 308.с.
4. Бойс Мери. Зороастрийцы. Верования и обычаи. Перевод с английского и примечания И.М.Стеблин - Каменского. М.:Наука, 1998, 301.с.
5. Велиев Э. Р. Следы зороастризма в погребальных памятниках Азербайджана.

- Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Sosial elmlər (Jurnal N.2). Bakı- "Elm" – 2020.s.182.
6. Гошгар Гошгарлы. Типология Погребальных Памятников Античного Периода На Территории Азербайджана. "Ель", 2012, 246.с.
 7. Дандамаев М.А., Луконин В. Г. Культура и экономика древнего Ирана. М.:Наука,1980, 416. с.
 8. Иностранцев К. А. Персидский погребальный обряд в иллюстрациях гузератских версий. Известия Императорской Академии Наук. 1911, с.557-560.
 9. Мунавар Мамадназаров. Арийская битва за юг: откуда пришел древний народ, покоривший Индию и Персию - 03.04.2021, Sputnik Таджикистан https://tj.sputniknews.ru/amp/20210403/ariiproishozhdenie-indoirancy-tajikistan-1033091553.html#origin=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F&cap=swipe,education&webview=1&dialog=1&viewport=natural&visibilityState=prerender&prerenderSize=1&viewerUrl=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F&mp%2Fs%2Ftj-sputniknews-ru.cdn.ampproject.org%2Fc%2Fs%2Ftj.sputniknews.ru%2F&mp%2F20210403%2Fariiproishozhdenie-indoirancy-tajikistan-1033091553.html%3Fusqp=mq331AQIUAKwASCAAgM%25253D&_kit=1 (дата обращения:20.11.2024)
 10. Рак И.В. Авеста в русских переводах (1861-1996). Санкт-Петербург: Нева, Летний сад,1998, 480.с.
 11. Рапопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма. М .1971,126.с.
 12. Хисматуллин А.А., Крюкова В.Ю.Смерть и похоронный обряд в исламе и зороастризме. Санкт - Петербург, Петербургское востоковедение, 1997, 272.с.
 13. 陈凌,马健.丝绸之路的宗教遗存[M].西安 : 三秦出版社,2015.p.234.
 14. 达吾力江·叶尔哈力克.中古入华胡人双语墓志书写与祆教丧葬文化[J]. 北京:历史研究,2022 (6).p95-116.
 15. 葛承雍. 还原与波斯的早期交往——关于中国境内发现的祆教圣火坛_古代艺术_澎湃新闻新闻 -The Paper https://www.thepaper.cn/newsDetail_forward_25743013 (дата обращения:18.04.2024)
 16. 贺西林. 胡风与汉尚——北周入华中亚人画像石葬具的视觉传统与文化记忆[J]. 沈阳:美术大观. 2020(11). p34-41.
 17. 林梅村.高昌火祆教遗迹考[J]. 北京:文物,2006(7),p58-67.
 18. 刘永连.突厥丧葬风俗研究[M].桂林:广西师范大学出版社.2012.p327.
 19. 齐东方.吉尔吉斯斯坦考察记: 从李贤、李静训到李白_翻书党_澎湃新闻新闻-The Paper https://www.thepaper.cn/newsDetail_forward_15721622 (дата обращения:22.05.2024)
 20. 荣新江.四海为家——粟特首领墓葬所见粟特人的多元文化[J].上海:上海文博论丛,2004.p85-91.
 21. 陕西省考古研究所.西安北周安伽墓[M].北京:文物出版社,2003.p113.
 22. 沈睿文.中古中国祆教信仰与丧葬[M].上海:上海古籍出版社.2019.10.p412.
 23. 汤德伟,高人雄.祆教文化与摩醯首罗关系新探[J].大同大学学报(社会科学版),第36卷 2022 (3).p32-38.
 24. 杨军凯,孙福喜,西安市文物保护考古所,西安市北周史君石椁墓[J].北京 : 考古. 2004年第7期.p38-49.

Xülasə

Elnur Vəliyev, Wang Jibao

İpək yolunda zərdüştilüyün izləri

Zərdüştiliyin öyrənilməsi Azərbaycan, İran, Orta Asiya və digər Şərqi xalqlarının tarixi, dini, maddi-mədəni irslərinin araşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Bu ənənələr xalqların təfəkküründə iz salmışdır. Zərdüştilik təlimi dünyəvi və bəşəri əhəmiyyət daşıyan bir təlim kimi bir çox dünya din və mədəniyyətlərinə təsir göstərmişdir. Zərdüştilik təlimi manilik, məzdəkilik və sonralar xürrəmlik təliminə təsir etmişdir. “İpək yolu üzərində zərdüştilik izləri” adlı məqalə Çin və Azərbaycan ərazilərində tədqiq olunmuş qəbir abidələri kontekstində öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bir-birindən fərqlənən bir neçə qəbir nümunəsinə təsadüf olunur. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycan ərazisində qədim dövrlərdən başlayaraq politeist dini dünyagörüşləri və bununla əlaqədar müxtəlif dəfn mərasimləri mövcud olmuşdur. Bu baxımdan müəllif məqalədə, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan ərazisində və eyni zamanda digər ərazilərdə mövcud olan, qəbir abidələrini araşdırmış və onların əsasında dayanan dini dünyagörüşlərini əlaqəli şəkildə tədqiq etmişdir. Məqalədə vanna, sarkofaq, küp, torpaq, ossuari qəbir abidələri Avestanın və müvafiq mənbələrin əsasında Zərdüştilik dəfn mərasimləri ilə əlaqədar verdikləri məlumatlarının və digər arxeoloji materiallar əsasında müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Avesta, Zərdüştilik, Ossuari, sarkofaq, İpək yolu, Çin

Summary

Elnur Vəliyev, Wang Jibao

The traces of zoroastrianism on the silk road

The study of Zoroastrianism is essential in defining the historical, religious, material, and cultural heritage of Azerbaijan, Iran, Central Asia, and other Eastern peoples. These traditions have left their mark on the minds of the people. As a teaching that carries secular and human importance, the Zoroastrians have influenced many world religions and cultures. Zoroastrianism influenced Manichaeism, Mazdaism, and later Khurramism. The article is devoted to the study of grave monuments studied in the territories of China and Azerbaijan in the context of the article “Traces of Zoroastrianism along the Silk Road”. As a result of archaeological research conducted in the territory of Azerbaijan, several examples of graves that differ from each other are encountered. This also shows that the polytheistic religious worldview and various funeral ceremonies related to them have existed in the territory of Azerbaijan since ancient times. From this point of view, this study examines the grave monuments existing in the territory of Azerbaijan and other regions at different times and studies the religious worldview coherently based on them. In the article, the monuments of the sarcophagus, urn, earthenware, and ossuary graves were investigated comparatively based on Avesta and relevant sources based on their information and other archaeological materials related to Zoroastrian funeral ceremonies.

Keywords: Avesta, Zoroastrianism, ossuary, sarcophagus, The Silk Road, China

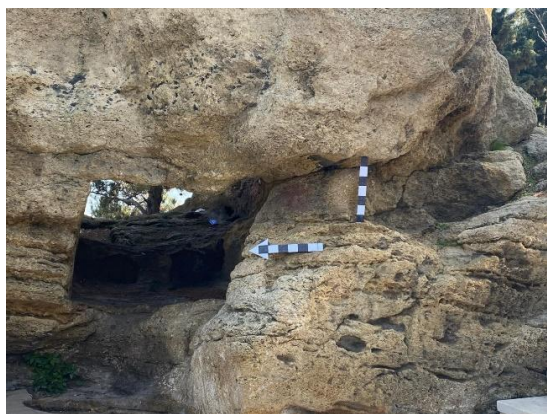
Иллюстрация

Рисунок 1: Ванночные погребения
Агсуинский район село Нюди

Рисунок 2: Кувшинное погребение
Мингечаура

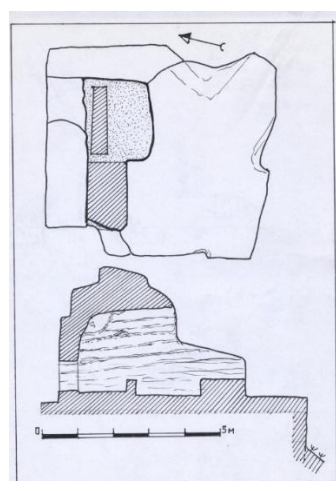
(4-1)

(4-2)

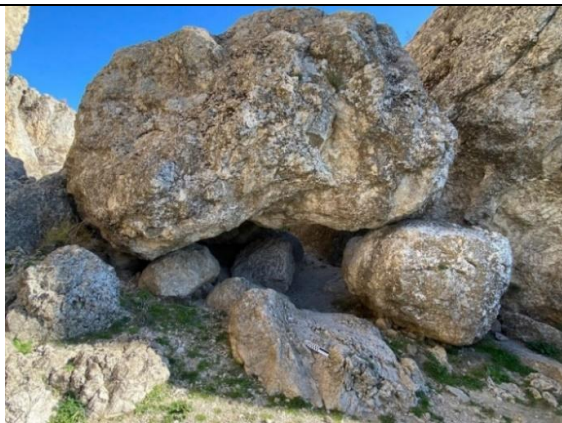

(4-3)

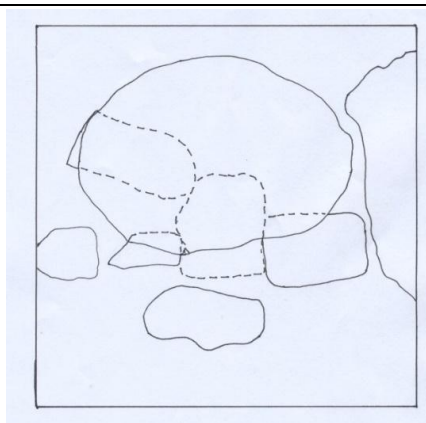

(4-4)

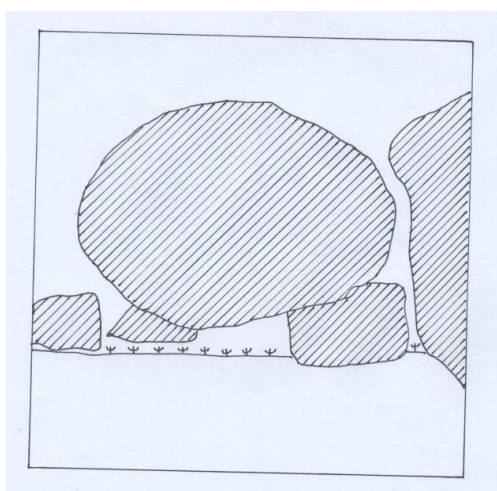
Рисунок 3: Пир Вензери - расположенный на территории Нагорного парка в город Баку.
(фото: Бахлул Ибрагимли)

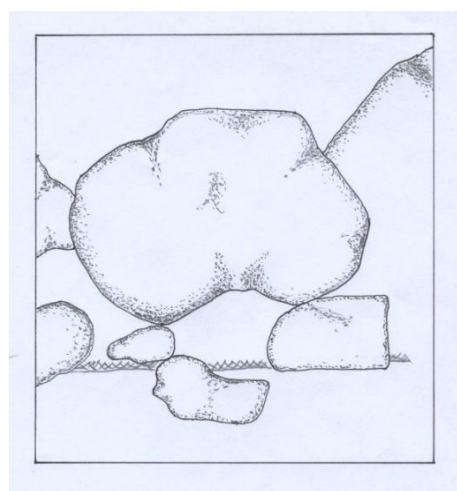
(4-1)

(4-2)

(4-3)

(4-4)

Рисунок 4: Оссуарий аналогичный по форме Пир Вензери обнаружен на Сакральной горе Бешбармаге. (фото: Велиев Эльнур Рашид, Бахлул Ибрагимли)

Рисунок 5-1: “Оссуарий” из Гаочана, Синьцзян, Китай [15].

Рисунок 5-2: Зороастрийский оссуарий в Узбекистане [15].

Рисунок 6: Каменный саркофаг в гробнице Ли Цзинсюня [19].

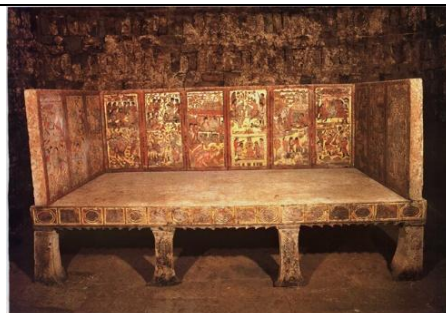

Рисунок 7-1: Кровать-саркофаг Ань Цзя [21].

Рисунок 7-2: Каменный саркофаг Ши Цзюня(580 г.) [16].

Рисунок 8: Двухязычная эпитафия внутри гробницы Ши Цзюня [16].

Рисунок 9-1: Жрецы на каменном ложе из погребения согдийца (Юй Хун) в Китае [3, с.210].

Рисунок 9-2: жрецов с птичьими ногами [21].

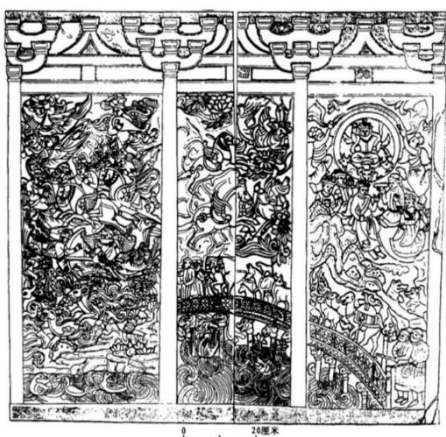

Рисунок 10: Изображение моста Чинвад на восточной стене каменного саркофага гробницы Ши Цзюня (Виркака) [24, с.44].

Рисунок 11-1: танцующие боги в гробнице Ань Цзя [21].

Рисунок 11-2: страшные звери в гробнице Ань Цзя [22, с.101].

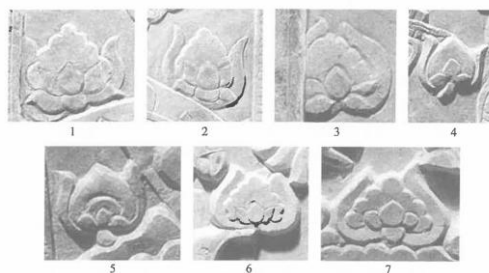

Рисунок 11-3: Узор лотоса на каменном экране ложа саркофага [22, с.247].

Рисунок 12: Фрески огненного алтаря в гробнице Ань Цзя [21].

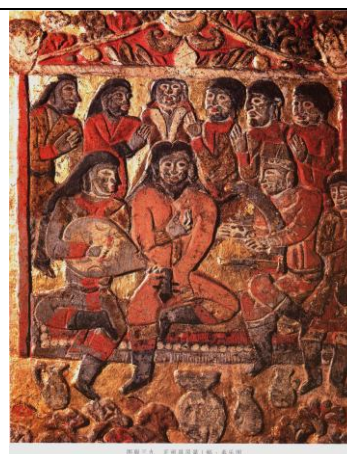

Рисунок 13: Фрески в гробнице Ань Цзя [21].

UOT 737

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.115>

Qənirə Pirquliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
Azərbaycan
p_qanira@hotmail.com

QAFQAZ ALBANIYASINDA PARFIYA SİKKƏLƏRİNİN ROLU (PARFIYA SİKKƏLƏRİNİN KATALOQU ƏSASINDA)

Açar sözlər: əlyazmalar və sikkələr, Roma və Parfiya sikkələri, beynəlxalq ticarət yolları

Son illərdə ölkəmizin ərazisində aşkar edilən Parfiya-Arşakilər dövlətinin sikkələrinin araşdırılması prosesində bəzi antik və erkən orta əsr əlyazmalarının məlumatları, həmçinin müəyyən arxeoloji tapıntıları üzərində çalışaraq, gəldiyimiz əsas nəticə ondan ibarət olmuşdur ki, antik dövrün bu möhtəşəm dövləti Azərbaycan-Qafqaz Albaniyasını uzun müddət idarə etmişdi. Elmə məlum olan Parfiya dövlətinin rəsmi xəritəsində Qafqaz Albaniyası əraziləri olmasa da, Qafqazın İsgəndərin ölümündən sonrakı “taley”onun sələfləri olan selevkilər tərəfindən həll olunarkən, ərazilərimiz bu imperiyanın təsir dairəsinə daxil edildiyi müəyyən qədər sübuta yetirilir (11-15).

Beləliklə, bütövlükdə müasir Azərbaycan Respublikasının yerləşdiyi ərazilərin erkən dövləti olan Albaniyanın antik və ellin dövrü kifayət qədər zəngin tarixi siyasi hadisələrlə dolu olduğu qədər, həm də iqtisadiyyat tarixi baxımından maraqlı aspektləri üzə çıxarmaqdadır. Hər hansı bir dövlətin iqtisadiyyatı birbaşa siyasi həyatın, idarəetməçiliyin inkişafı ilə bağlı olduğundan aşkar edilən sikkələr, dəfinələr bu sahəni dəqiqləşdirməyə geniş imkanlar yaratdır.

Ellin dövrünün “kulminasiya”sı olan e.ə.I-eranın I əsrlərində Albaniyanın xarici siyasi aktivliyinin yüksək həddə çatdığı məhz qeyd etdiyimiz numizmatik materiallar daha dəqiq olaraq sübut edir. Öncə göstərilən yüzilliklərdə Yaxın Şərq və Ön Asiyada yerləşən dövlətlər və xalqların işğalı uğrunda iki güclü dövlətin-Romanın və Parfiyanın apardığı müharibələrin həm də Qafqaz-Azərbaycan Albaniyası uğrunda həyata keçirilməsini qeyd etmək lazımdır. Bu cür prosesin həyata keçirilmə səbəbləri sırasın-

da ölkənin təbii sərvətləri və yerləşdiyi coğrafiyanın mühüm önəm daşdığı qeyd etmək lazımdır. Siyasi və hərbi münasibətlərin qarışıqlığı birbaşa özünü mürəkkəb tərkibli sikkə dəfinələrində göstərir.

Araşdırılan dövrün numizmatik materialları keçən əsrdən günümüzədək həm yerli, həm də bəzi əcnəbi alimlər tərəfindən öyrənilməkdədir. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində aşkar edilən sikkə dəfinələri Y.A.Paxomov, M.Rəsulova, S.Dadaşova, Ə.Rəcəbli, M.Seyfəddini, K.Qolenko və digər alimlər tərəfindən zaman-zaman həyata keçirilmişdi (7-10; 18,79-100; 3,85-92; 16; 21-23; 6,87-103; 25, 140-147). Ümumilikdə analiz etdikdə, alimlərin araşdırmalarının əsas elmi nəticələrini aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

1. Roma və Parfiya dövləti arasındakı gərgin mübarizələr və fasilələrlə yerinə yetirilən müharibələrin tarixi e.ə.II əsrdə başlayaraq, uzun müddət davam etmişdi. Hər iki dövlətin yerli zərb məmulatlarının tapıldığı topoqrafik məlumatlara görə, Qafqaz və ya Azərbaycan Albaniyası önəmli strateji məkanda olmasına baxmayaraq, əldə edilən qələbə və məğlubiyyətlər nəticəsində vaxtaşırı ticarət yollarının istiqamətini dəyişməsi və bununla bağlı olaraq, ehtimal ki, ticarət münasibətlərinin miqyasının artıb, azalması prosesini həyata keçirməyi bacarmışlar. Belə ki, əgər Romanın qələbəsi baş verirdisə mühüm ticarət magistralının başlanğıcı Qara dəniz sahillərindən Mərkəzi Asiyaya tərəf, əksinə Parfiya qələbə çalır və ya hansısa bir hərbi üstünlük əldə edirdisə, ticarət yollarının istiqaməti Mərkəzi Asiyadan Romaya tərəf, amma Cənubi Qafqazın Xəzər sahillərindən keçərək həyata keçirilir. Bu cür ticarət yollarının is-

tiqamətinin dəyişməsinin nəticənin əsas faktları məhz aşkar edilən numizmatik materiallardan ibarət olan sikkə dəfinələrinin tərkibinin təyin edilməsi və orta statistik analiznin nəticələri vasitəsi ilə göstərmək olar.

2.Qafqaz-Azərbaycan Albaniyası ərazisində Romaya aid olan cürbəcür sikkələrin nisbətən çox sayda və geniş miqyaslarda tapılması dövrü e.ə.I əsrdən başlayır.Faktın əsas səbəbləri sırasında göstərilən yüzillikdə Romanın Pont hökmdarı IV Mitridat Yevpatorla onun müttəfiqi olan Kiçik Asiyanın bəzi yerlərində hakimiyyəti idarə edən II Tiqranla olan uzunmüddətli müharibələr olmuşdu.Müharibənin əsas səbəbləri sırasında Romanın Pont, Parfiyanı məhv etməyi planlaşdıraraq, “dünya ağalığı”nı əldə etmək və Avrasiyada tam hakimiyyəti yaratmaq olmuşdu.Daha konkret ifadə etsək, Pont hökmdarı IV Mitridat cənub, cənub-şərqi Qafqazın kiçik dövlətləri ilə ticarət müqavilələri bağlayaraq, müəyyən iqtisadi dirçəlişi yarada bilmişdi. Bu nəticəni ən azından ölkəmizin ərazində aşkar edilən Vifiniya hökmdarlarından III(e.ə.84-74) və IV Nikomedə(e.ə.90-74) aid olan e.ə. 90-88 ci illərdə zərb edilmiş tetradraxmaların aşkar edilməsində, həmçinin Xınıslı dəfinəsində IV Mitridatı özünə aid olan denarilər,Yaloylutəpə abidəsindən tapılan 2 ədəd denarilər, Bərdənin şatırlı abidəsindən , Afina şəhər dövlətinin eyni nominalı sikkəsinin aşkar edilməsi ilə sübut etmək olar Mingəçevir SES də aparılan qazıntılar zamanı bəzi küp qəbilələrin içərisində aşkar edilən Romanın respublika dövrünə aid olan denariy,(3, 85-92;7,110; 9, 10;10, 22;).

Göstərilən sikkə nümunələri və dəfinələrin tərkibindəki numizmatik faktlar faktlar Romaya aid olan sikkələrin “köhnə dünya”nın bir çox yerlərində, o cümlədən bizim ölkəmizin ərazisində qismən “ticarət kapitalı” statusunu aldığı, yaxud da Romanın daxil olduğu bütün yerlərdə onların pullarının ən qiymətli dəyər vahidi kimi qəbul edildiyini sübut edir. Bu fikrin başqa cür ifadəsi belə ola bilər-Romanın e.ə.II-I əsrlərdə zərb etdiyi sikkələrin demək olar ki, bütün növləri metal növündən asılı olamayaraq, Avrasiya məkanında əsas ticarət kapitalı kimi qəbul edilirdi(15, 292-301; 2, 169-172;3, 85-86;7-9).

3.Parfiya pul nominallarının demək olar ki, bütün Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycan Albaniyasının ərazisində tam olaraq istifadəsi dövrü e.ə. I əsrin ortalarından, daha dəqiq I Orodun (55-38) hakimiyyəti zamanı baş vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Orodun hakimiyyəti illəri, ümumiyyətlə alimlər tərəfindən Parfiyanın ən yüksək inkişaf dövrü kimi qiymətləndirilir (19,13). Hələ keçən əsrin ikinci yarısında Mingəçevirdə, Xanlarda (Göygöldə), Yevlaxda məhz küp qəbirlərində insan skeletləri yanında bu hökmdarın adından zərb edilən gümüş draxmalar tapılmışdı. (4,13;1,30).

Beləliklə, göstərilən ərazilərdən tapılan sikkələrin topoqrafik analizi və yaxud coğrafi baxımdan fikir verildikdə bu bölgələrin Kür çayının sahilində, yaxınlığında yerləşməsi və daha çox dağətəyi zonalarda olması baxımdan məhz əsas ticarət yolunun buradan keçməsi faktını qeyd edə bilərik.Demək Kür çayının yuxarı, aşağı və orta axarı nəinki daxili məhəlli xarakterli ticarət yolları, həm də beynəlxalq ticarət yollarının əsas marşrutu olmuşdu. Əlbəttə ehtimal etmək olar ki, beynəlxalq su yolu funksiyasında da Kür çayı mühüm rol oynamışdı. Bu zaman Cənubi Qafqazda müəyyən müstəqilliklər, yəni nominal asılılıqlar dövrü-süzerenlik zamanı kimi də tarix elmində qəbul edilir(17,115-116;5,15). Bununla da region ərazisindən keçən ticarət yollarının istiqamətinə baxdıqda, buraların yeli hakim siniflərə aid olduğu şübhə doğurmur. Belə bir siyasi-iqtisadi azadlıq zamanında xarici ticarət münasibətlərində Parfiyanın və qismən Romanın respublika dönəminin sikkələri, daxili bazarların pulla təminatı isə yerli zər-xana məhsulların vasitəsi ilə rahatlıqla həyata keçirilə bilərdi. Bu mülaziməti sübut edən maraqlı numizmatik faktlardan Azərbaycan Albaniyasının tarixi ərazilərində aşkar edilən e.ə. I əsrin sonları və eranın I əsrinə aid olan IV Fraata aid olan draxmaların Mingəçevirdən, Bərdədən, Biləsuvar yaxınlığından,Qubadan, Dərbənd şəhəri ətrafından, Muğan düzündə Qaradonlu kəndindən və digər yerlərdən aşkar edildiyi elmdə öz əksini tapmışdı.Maraqlı fakt ondan ibarətdir ki, göstərilən sikkələrin əksəriyyəti Parfiyanın növbəti və uzunmüddətli paytaxtı olan Ekbatan-tarixi Həmədan şəhərində zərb edilmişdi (6,87).

4.Müasir Azərbaycan Respublikasından günümüzədək aşkar edilən Parfiyaya aid olan

sikkələrin ümumi təsnifatlaşmasını apardıqda maraqlı elmi nəticələr əldə edilir. Belə ki, Parfiyanın təsiri altında olan ərazilərdə, o cümlədən indiki Azərbaycan Respublikası və tarixi qərb torpaqlarımızda yaradılan Ermənistan ərazisində cəmi bir ədəd mis sikkə keçən əsrin 60-cı illərində Şirvanşahlar sarayında həyata keçirilən arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş və tərifimizdən 2010-cu ildə Gürcüstanda keçirilən “Qafqazın arxeologiyası, etnoqrafiyası və folkloru” adlı beynəlxalq konfrans materiallarında çap edilmişdi (13, 34-35). Bir ədəd oxşar mis sikkə Gürcüstanın Qori şəhərində aşkar edilmişdi. Gümüşdən hazırlanan draxmalar əsasən I Mitridat (e.ə. 171-138), II Mitridat (e.ə. 123-88), I Orod – (e.ə. 90-80), Sanatürk e.ə. (77 – 70), III Fraat (e.ə. 70-57), III Mitridat (e.ə. 57-54), IV Fraat (e.ə. 35 – 2), II Artaban (10-38), II Qotarz (40-51), I Vologez (51-78), III Artaban (80 – 90), IV Mitridata (129 – 140) aiddir (24). Bu pulların sikkə dəfinələrinin tərkibində ilk tapıntısı Şamaxının Xınıslı kəndində keçən əsrin ortalarında aşkar olunmuşdu. Dəfinədə antik dövrün tanınmış və elmə məlum olan Frakiya, Vifiniya, Pont, Selevkiyaya aid olan draxmalar və tetradraxmalar arasında həm də Parfiyada zərb edilmiş eyni dəyərli sikkələr aşkarlanmış və elmə daxil edilmişdi. (23,59). Tərkibində Parfiya sikkələri mövcud olan ikinci belə bir dəfinə 1960-cı ildə Əli Bayramlı (Şirvan) bölgəsinin Xersonovka(Sabirkənd) kəndində aşkar edilmişdi. Xronoloji baxımdan bu dəfinə eramızın I əsrinə aid edilmişdi. (23, 317). Üçüncü zəngin dəfinə Qəbələ qazıntıları zamanı Çuxur Qəbələdən aşkar edilmişdi. (23,322).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan Albaniyasının pul dövriyyəsində e.ə. II əsrdən Parfiya gümüş draxmalarının axını başlayır. Bu draxmaların təhlili göstərir ki, onlar əsasən Atropatena, yəni Cənubi Azərbaycanda zərb edilən dəyər vahidləridir. Bu ticarət yolu Xəzər dənizinin cənubu və cənub-şərqindən, qərb sahilı boyunca - qərbə və şimal-qərbə doğru uzanırdı (21, 23). Müvafiq dövrdə mühüm ticarət marşrutu – İpək yolu vasitəsilə Roma dövləti Şərq ölkələrindən Çin, Hindistan və Mərkəzi Asiya ilə əlaqə yaradırdı və böyük iqtisadi gəlir əldə edilirdi.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aşkar edilən Parfiyanın pul zərbi əsasən gümüş draxma

və tetradraxmalarla təmsil olunur. Tetradraxmalar e.ə. III – II əsrlərdə Makedoniya, Mesopotamiya, Suriya, Kiçik Asiyada zərb edilmişdir və dövriyyə vasitəsi funksiyalarını yerinə yetirirdi. Numizmatik araşdırmalara əsasən bu dövrdə Albaniyada Parfiya draxmaları və qismən də olsa, az sayda Roma denariləri yerli sikkələrlə – gümüş bənzətmələrlə yanaşı dövr edirdi. Məhz belə sikkələr əlverişli tədavül vasitəsi olaraq pul hesablaşmalarını sadələşdirirdi. Professor Əli Rəcəblinin tədqiqatlarına əsasən Parfiya gümüş sikkələrinin intensiv axınını iki qrupa bölmək məqsəduyğundur:

I. IV Fraatın (e.ə. 35 - 2) hakimiyyəti dövründə zərb edilən sikkələr;

II. III Artaban (80 - 90) və varisləri dövründə (105 - 228) zərb edilən sikkələr.

Numizmatik tapıntılara əsasən birinci qrupa aid edilən sikkələr aşağıdakı Arşaki hökmdarları dövründə zərb edilib: 1. I Ərşak (e.ə. 247 - 211); 2. II Ərşak (təxm. e.ə. 211 - 191); 3. Fraat (e.ə. 185 - 170); 4. I Fraat (e.ə. 176 - 171); 5. I Mitridat (e.ə. 171 - 138); 6. II Fraat (e.ə. 138 - 127); 7. I Artaban (e.ə. 127 -124); 8. II Mitridat (e.ə. 123 - 88); 9. I Qotarz (e.ə. 95 - 90); 10. I Orod (e.ə. 90 - 80); 11. Naməlum hökmdar I – e.ə. 80; 12. Naməlum hökmdar II – (e.ə. 80 – 70); 13. Sanatürk – (e.ə. 77 – 70); 14. Midiya Atropatenası hökmdarı Dari – (e.ə. 70); 15. III Fraat – (e.ə. 70 – 57); 16. III Mitridat – (e.ə. 57 – 54); 17. II Orod – (e.ə. 57 – 38); 18. I Pakor – (təxm. e.ə. 39); 19. IV Fraatın (e.ə. 35 - 2).

İkinci qrupa aid sikkələr isə aşağıdakı hökmdarlar dövrünə aiddir: 1. III Artaban (80-90); 2. III Vologez (105 - 147); 3. Osroy (109 - 129); 4. Parzamasp (116); 5. IV Mitridat (129-140); 6. Naməlum hökmdar (140); 7. IV Vologez (147 - 191); 8. II Osroy (190); 9. V Vologez (191 - 208); 10. VI Vologez (208 - 228); 11. IV Artaban (216 - 224); 12. III Tiridat (224 - 228) (24).

Qeyri-sabit çəkiyə, çox da yüksək olmayan əyara malik belə sikkələrdən təkə Azərbaycan da deyil, eləcə də bütün Cənubi Qafqazda, həmçinin Dağıstanda və Şimali Qafqazın digər regionlarında istifadə edilmişdir (22, 58). Zaman keçdikcə, metroloji analizlər nəticəsində Albaniya ərazisində Parfiya draxmalarının hakim mövqeyə malik olması ilə regionun pul dövriyyəsində daha bir dönüş nöqtəsi - iri sikkə vahid

ləri tetradraxmaları xırda dövriyyə vasitələrini draxmalar sıxışdırmağa başlaması izlənilir (20, 560-567; 22, 57).

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, antik-ellin dövrü tarixində Cənubi Qafqazın ən güclü və ərazilərinə görə ən böyük coğrafiyaya malik dövləti Albaniyada e.ə. I əsrin əvvəllərindən-eranın III əsrin ortalarına qədər ticarət münasibətlərində istifadə edilən dəyər vahidlərinin bütün növləri Parfiya dövlətinə aiddir. Bu fakt tariximizin önəmli səhifələrindən olan göstərilən yüzilliklərdə ərazimizin bütövlükdə Parfiyanın təsir dairəsində olduğunu, müstəqil sikkə zərbi-ni həyata keçirmədiklərini və önəmli beynəlxalq ticarət yollarını nəzarət altında saxlayaraq, əldə edilən gəlirlərin bir qismini mərkəzə Nisa şəhərinə foros vergisi qismində göndərdiklərini və ehtimal ki, Roma-Parfiya müharibələrində öz ordusu ilə Arşakilər tərəfindən döyüşdüyünü təsdiqləməyə imkan verir. Albaniya bu zaman nominal asılıq, süzeren status daşısı da, hakimiyyətin idarəçiliyi yerli sülalələrin nümayəndələri tərəfindən yerinə yetirilirdi. Göstərilən önəmli siyasi faktları numizmatik materiallar tam olaraq təsdiq edir. Parfiya sikkələrindən başqa arxeoloji qazıntılar zamanı dövrün güclü dövlətlərinin sikkələri də tapılmaqdadır. Bu fakt öz növbəsində bu dövlətin beynəlxalq ticarət münasibətlərdə iştirak etdiyini və ən vacibi digər pulların da dəyərini anlayıb, qəbul etmələri faktlarında təsdiqlənir.

Ədəbiyyat

1. Алиев К. Г. Кавказская Албания / I в. до н.э. – I в.н.э. Баку, 1974, 158 с.
2. Болтунова А.И. Иберия и римская экспансия в Азии. //ВДИ, 1938, № 4, с. 167-179
3. Дадашева С. А. Основные черты денежного обращение Кавказской Албании. //ВДИ, 1976, №, с.85-92
4. Джавадов И. Ш. Кавказская Албания и международные отношения в середине I в.до.н.э. Автореф. канд.дисс., М., 1973, с.13:
5. Гамкрелидзе А. Ш. Римско-парфянские взаимоотношения от Суллы до Траяна / с 92 г. до.н.э. по 117 г. н.э./, Автореф. канд.дисс. М., 1986, с.15
6. Голенко К. В., Раджабли А. М. Али-Байрамлинский клад и некоторые вопросы обращения парфянских монет в Закавказье. //Приложение II ВДИ, 1975, №2, с.87-103
7. Пахомов Е. А. Античные монеты в Албании /в пределах Азерб. ССР/ Сб. «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1962, с.110
8. Пахомов Е. А. Монетные клады Азербайджана, других республик, краев и областей Кавказа. Вып. IX, Баку, 1966, № 2080, с.10
9. Пахомов Е. А. Монетные клады Азербайджана, других республик, краев и областей Кавказа. Вып. IX, Баку, 1966, № 2080, с.10
10. Пахомов Е. А. Монетные клады Азербайджана, других республик, краев и областей Кавказа. Вып, VI, Баку, 1956, № 1548,с.17
11. Pirquliyeva Q.Ə. Numizmatik materiallar kontekstində Parfiya və qədim Azərbaycan münasibətləri. //BDU-nun “Xəbərlər” (humanitar elmlər seriyasında)”. Bakı, 2019, 4-cü sayında, səh.107-115
12. Pirquliyeva Q.Ə. Parfiya və Azərbaycanın erkən dövlətlərinin iqtisadi əlaqələrinin tarixşünaslığından. //Ümimillə Lider H.Əliyevin anadan olmasının 98-ci ildönümünə həsr olunmuş”Azərbaycanda xalq, dövlət və ordu birliyinin gücü”adlı onlayn respublika elmi konfransın materialları. Lənkəran, 2021, s.254
13. Pirquliyeva Q.Ə. Bakının qədim yaşayış məskəni İçəri Şəhərin arxeoloji tədqiqi // “Qafqazın arxeologiyası, etnoloqiyası, folkloru” adlı beynəlxalq elmi konfransın materialları. Tbilisi, 2011, s.34-35
14. Pirquliyeva Q.A. Relationships between Parfiya and Ancient Azerbaijan in the Context of Synthesis Materials. Open Access Journal of Archaeology and Anthropology. 23 may, 2019
15. Pirquliyeva Q.A. Les mots de:musee histoire, les analyses numizmatique, les monnaies de Roma et Bizanse, les monnaies de culvre et d arcent // XII International scientific and praktical conferense”Actual priorities of modern sciense education and

- practice". Paris, Fransa, mart 29-april 01 2022, s.292-301
16. Seyfəddini M., Əliyeva R. Parfiya dövlətində pul sistemi və sikkə zərbi. Bakı, "Adiloğlu", 2004, 118 səh.
 17. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М-Л., "Издание Академии Наук СССР", 1959, с. 115-116;
 18. Кошеленко Г. Монетное дело Парфии при Митридате. // Нумизматика и Эпиграфика, М.1972, с.79-100
 19. Массон М.Е. Народы и области южной части Туркменистана в составе Парфянского государства. Труды ЮТАКЭ, т. V, Ашхабад 1955, с.13
 20. Məmmədova A. R.Efendiyev. Azərbaycanda aşkarlanan Parfiya sikkələrinə yeni nəzər. //II Uluslararası Balkanlar, Anadolu, Kafqazya ve türkistan coğrafiyası sanat, kültür, tarih ve folklor kongresi, 12 Mayıs/May 2022, Aydın-TÜRKİYE/TURKEY, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını No: 103, s.560-567
 21. Раджабли А.М. Парфянское серебро // Нумизматика Азербайджана. Баку, 2009, "Элм ва хаят", с. 21-272.
 22. Rəcəbli Ə.M. Parfiya gümüşü Azərbaycanın pul dövrüyəsində // Azərbaycan sikkələri. Bakı, "Xalqbank", 2012, 350 s.
 23. Sikkə dəfınələrinin izi ilə . Tərtib edən: Əli Rəcəbli. Bakı, "Ecoprint", 2019
 24. Parthians // Arsacides // www.zeno.ru
 25. Rəsulova M. Торгово-экономические и культурные связи Кавказской Албании с античным и эллинистическим миром: IV век до н.э.-IIIв.н.э. Баку, «Mütərcim», 2008, 217 стр.

Summary

Qanira Pirgulyeva

The role of Parthian coins in Caucasian Albania (From the catalog of Parthian coins)

In the article, certain scientific opinions about the role of Parthian-Arshakian coins in the early history of Albania, which arose in ancient times on the territory of Azerbaijan, are investigated by the method of comparative analysis, and the main ideas, such as revealing the peculiarities of numismatic finds, take place. With the existence of Parthia for nearly 500 years, it is this the use of state coins in circulation, the fact that Albania has a sovereign right, i.e. the lack of minting in local mints, the main silver drachmas and tetra drachms being made in the Atropaten region and entering the markets are factual evidences of the Arshakid's importance to these areas.

Keywords: manuscripts and coins, Roman and Parthian coins, international trade routes.

Резюме

Ганира Пиргулиева

Роль парфянских монет в Кавказской Албании (на основе каталога парфянских монет)

В статье методом сравнительного анализа исследуются определенные научные мнения о роли парфянско-аршаковских монет в ранней истории Албании, возникших в древности на территории Азербайджана, и основные идеи, такие как выявление особенности нумизматических находок. При существовании Парфии почти 500 лет именно это использование в обращении государственных монет, наличие у Албании суверенного права, т.е. отсутствие чеканки на местных монетных дворах, главная серебряные драхмы и тетрадрахмы, изготавливаемые в районе Атропатена и поступающие на рынки, являются фактическим свидетельством важности Аршаков для этих областей.

Ключевые слова: рукописи и монеты, римские и парфянские монеты, международные торговые пути.

UOT 902

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.120>

Vəli Baxşəliyev

Naxçıvan Dövlət Universiteti
velibahshaliyev@mail.ru

Nezahat Ceylan

Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi
n.ceylan@atauni.edu.tr

Elmar Baxşəliyev

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
elmarbakhshaliyev@gmail.com

Heyran Həsənova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
h.hasanova.99@mail.ru

Ziniyət Məmmədova

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi
ziniyet1999@gmail.com

UBEYD MƏDƏNİYYƏTİNİN CƏNUBİ QAFQAZA YAYILMASI İLƏ BAĞLI YENİ FAKTLAR

Giriş. Cənubi Qafqazın qədim abidələrində Mesopotamiya ilə bağlı maddi mədəniyyət nümunələrinin tapılması qafqazşünas tədqiqatçılar arasında böyük marağa səbəb olmuş, qədim Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqaza yayılması ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənmişdir (Şəkil 1). Bir qrup tədqiqatçı Mesopotamiya mədəniyyətlərinin Cənubi Qafqazdakı izlərini iqtisadi-mədəni əlaqələrlə bağlamış (13, s. 149), digərləri isə Mesopotamiya mədəniyyətlərinin köç yoluyla Cənubi Qafqaza yayıldığını söyləmişdir (30, s. 1-12). Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının düzənlik bölgəsində yayılan Leylatəpə mədəniyyəti də Şimali Mesopotamiya tayfaları ilə bağlanmışdır (16, c. 128-131). Tədqiqatçıların bir qismi Leylatəpə mədəniyyətinin Uruk (17, c. 41-52), digərləri isə Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu söyləmişlər. Azərbaycan Respublikasının cənubunda yerləşən Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar Mesopotamiya tayfalarının Naxçıvanda koloniyalar şəklində yerləşdiyini və iqtisadi-mədəni əlaqələrin bu koloniyalar vasitəsilə həyata keçirildiyini de-

məyə imkan vermişdir (13, s. 17-18). Qafqazşünas alim İ.H.Nərimanov Azərbaycanda Xalaf mədəniyyətindən sonra Ubeyd mədəniyyətinin yayıldığını irəli sürmüşdü (19, s. 271; 7, s. 32-33). Lakin tapıntıların az olması bu fikirləri əsaslandırmaq üçün çətinlik törədirdi. Belə ki, Ubeyd mədəniyyəti üçün xarakterik olan boyalı keramika Cənubi Qafqaz abidələrində, o cümlədən Leylatəpə mədəniyyətində tək-tək nümunələrlə təmsil olunurdu. Naxçıvanda yerləşən Bülövqaya yaşayış yerinin 2024-cü ildə tədqiqi zamanı aşkar olunan yeni arxeoloji materiallar, o cümlədən çox sayda boyalı keramikanın aşkar olunması Mesopotamiya və Cənubi Qafqaz mədəniyyətləri arasındakı əlaqələri aydın şəkildə şərh etməyə və bu məsələni yenidən dəyərləndirməyə imkan verir. Bu araşdırmanın məqsədi yeni tapıntıları elmi dövriyyəyə daxil etməkdən ibarətdir.

Bülövqaya yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar. Bülövqaya yaşayış yerində arxeoloji tədqiqatlar 2024-ci ilin iyun-iyul aylarında V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə 300 kv.m sahədə aparılmışdır (Şəkil 2). Arxeoloji qazıntılar

üç sahədə - Bülövqaya C, Bülövqaya D və Bülövqaya E sahələrində aparılmış, qazıntının gedişində C sahəsində aşkar olunan ev yerlərini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə burada qazıntı dayandırılmış, D və E sahələrində isə qazıntı xam torpağadək davam etdirilmişdir. Qazıntı sahələrinin ölçüsü 10x10 m olmuşdur. Tədqiqat zamanı C, D və E sahələrində bir qismi 10-15 sm yerdə qazılmış evlərin qalıqları, təsərrüfat çuxurları, ocaqlar, keramika, obsidian və heyvan sümüklərindən ibarət zəngin arxeoloji material aşkar edilmişdir.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşayış yerinin bir təbəqəli olduğunu göstərmişdir. Lakin

tədqiqatın gedişində rənginə görə bir-birindən fərqli iki tikinti qatının olduğu müəyyən edilmişdir. Mədəni təbəqənin qalınlığı 0,3-1,5 m arasında dəyişməkdə idi. Üstdəki birinci tikinti qatı keramika, əmək alətləri, heyvan sümüyü, obsidian və digər daş alətlər tapılan boz rəngli torpaq laylarından ibarət idi. Bu təbəqədə ocaq qalıqları və kül yığınlarına rast gəlinməmişdir. Lakin keramika nümunələrinin üfüqi vəziyyətdə olması, əmək alətləri və torpağa basdırılmış küplər burada insanların müəyyən dövrlərdə məskən saldığını göstərirdi.

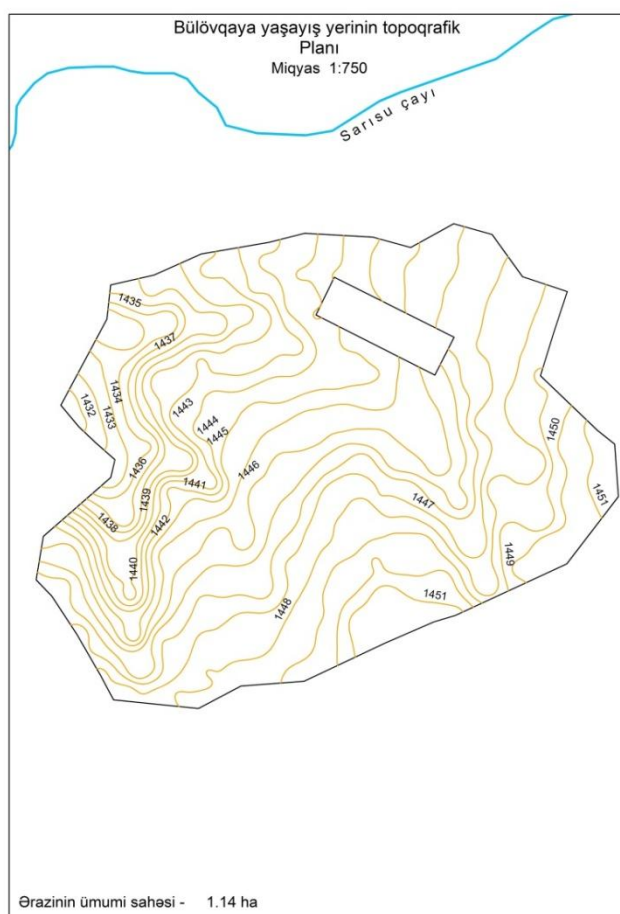
Şəkil / Figure 1. Naxçıvan, Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərqi Neolit və Eneolit yaşayış yerləri / *Neolithic and Chalcolithic settlements of Nakhchivan, Southern Caucasus and Near East.*

Tikinti qalıqları. Birinci tikinti qatına aid evlər üst laylardan aşkar olunmuşdur. Bu tikinti qatına aid C sahəsindəki tədqiqatlar 10x10 m sahədə davam etdirilmiş, tədqiqat zamanı az sayda keramika nümunələri, iki ədəd daş çəkic və dən daşlarının parçaları, həmçinin zərb alətləri, dördkünc formalı evlərin qalıqları da aşkar olunmuşdu. Birinci ev qazıntı sahəsinin şimal-qərb küncündə yerləşirdi (Şəkil 3, 1, I). Uzunluğu 5 m, eni 4,40 m idi. Döşəmə müəyyən müddət istifadə olunduğundan ətraf yerlərə nisbətən sərt və düz idi. Evin içərisindən çəhrayı rəngli kera-

mika nümunələri, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olunurdu. Tapıntılar, xüsusilə keramika nümunələri döşəmədə üfüqi vəziyyətdə yerləşmişdi. Bu evin cənub tərəfində ikinci evin qalıqları, daha doğrusu döşəməsi aşkar olundu (Şəkil 3, 1, II). Onun uzunluğu 4,50 m, eni 4,40 m idi. Döşəmə işlənməkdən sərtləşmişdi. Evin içərisindən çəhrayı keramika nümunələri, obsidian parçaları və heyvan sümükləri aşkar olunurdu. Üçüncü evin qalıqları qazıntı birinci evin şərq tərəfində aşkar olundu (Şəkil 3, 1, III). Lakin bu evin bir qismi də D sahəsinə

keçirdi (Şəkil 3, 2). Evin uzunluğu 4,50 m, eni 4 m idi. Döşəmə sərtləşmiş və aşınmışdı, döşəmənin üzərində üfəqi vəziyyətdə keramika parçaları, dən daşı və həvəngin parçası aşkar olundu. Tədqiqat zamanı müəyyən olundu ki, qədim insanlar döşəməni düz saxlamaq üçün yastı sal daşlardan da istifadə etmişlər, daha doğrusu döşəmənin bəzi yerlərinə sal daşlar yerləşdirilmişlər. Ehtimal ki, bu daşlar ev əşyalarının, o cümlədən qabların qoyulması üçün istifadə olunmuşdur. Lakin qeyd etməliyik ki, bu sal daşlar

əksər hallarda torpağın aşınması nəticəsində əyilmiş və maili vəziyyətdə durmuşdu. Bu evin D sahəsinə aid hissəsindən, döşəmənin üzərində üzü üstə çevrilmiş uzun qulplu kiçik həcmli gil qab aşkar olundu. Bu evin şərq tərəfində isə torpağa basdırılmış təsərrüfat küpünün qalıqları yerləşirdi (Şəkil 3, 1, 1). Onun yalnız torpağa basdırılmış dib hissəsi salamat qalmışdı (Şəkil 3, 3). Küp saman qarışığı olan gildən hazırlanaraq qeyri-bərabər bişirilmişdi, divarları arasında bişməmiş boz təbəqə qalmışdı.

Şəkil / Figure 2. Bülövqaya yaşayış yerinin topoqrafik planı /
Topographik plan of Bülövqaya settlement.

İkinci sahədə, D sahəsində aparılan tədqiqatlar zamanı üst təbəqədən az miqdarda keramika nümunələri aşkar olundu. Ümumiyyətlə, hər iki sahədə mədəni təbəqənin üzəri incə, heç bir material verməyən torpaq layı ilə örtülmüşdü. Lakin çox yerdə bu təbəqə mədəni təbəqə ilə qarışmışdı. Bu sahədə aparılan araşdırmalar zamanı üçüncü evdən şərq tərəfdə dördüncü evin qalıqları aşkar olundu (Şəkil 3, 1, IV). Onun uzunluğu 4,50, eni 4,40 m idi. Digər ev-

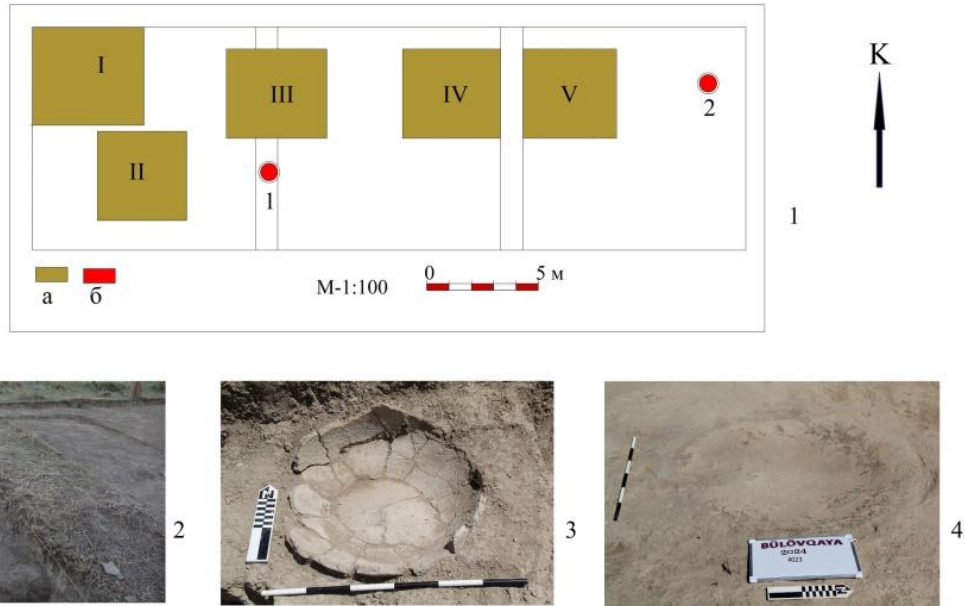
lərdə olduğu kimi, bu evin içərisində, döşəmənin üzərində üfəqi vəziyyətdə keramika parçaları, dən daşı və həvəngin parçası aşkar olundu. Döşəmə sərtləşmiş və aşınmışdı. Keramika məmulatının üzəri ağ rəngli ərplə örtüldüyündən onların rəngini yalnız kəsiklərdə izləmək mümkün olurdu. Keramika nümunələri başlıca olaraq çəhrayı rəngli, bəzən isə boyalı idi.

Beşinci evin qalıqları E sahəsində aşkar olundu (Fig. 3, 1, V). Onun uzunluğu 4,50, eni

4,40 m idi. Evin qərb tərəfində yerə basdırılmış qapı daşının tapılması bu hissədə qapı keçidinin olduğunu göstərirdi. Bu evin şərq tərəfində torpağa basdırılmış iri həcmli küpün qalıqları aşkar olundu (Şəkil 3, 1, 2). Onun ağız hissəsi qırıqlaraq içəriyə tökülmüşdü.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birinci tikinti qatının altında yerləşən ikinci ikinci tikinti qatı açıq rəngli və kül qarışığının olması ilə fərqlənirdi (Şəkil 5, 2, 3). Bu təbəqə ağ-sarı rəngli olmaqla boz rəngli kül layları ilə qarışmışdı. Lakin qeyd etməliyik ki, bu təbəqədə arxeoloji qalıqlar daha yaxşı saxlanmışdı. Evlərin və ocaqların yeri aydın şəkildə izlənirdi. Bu layda aparılan arxeoloji qazıntılar göstərdi ki, evlər inşa edilərkən ilk olaraq sahə düzləşdirilmişdir. Sahə düzləşdirilərkən bəzi evlərin şimal

divarı bir qədər, təqribən 10-15 sm torpağın içərisinə doğru dərinləşdirilmişdir. Evlərin inşasında ağac dirəklərdən də istifadə olunmuşdur. Bu tikinti qatındakı evlərin yeri müəyyənləşdirilərkən ağac dirəklərin planından da istifadə olunmuşdur (Şəkil 4). Bu layda altı evin qalığı müəyyən edilmişdir. Araşdırma zamanı evlərin qrup halında yerləşdiyi, onlar arasındakı boş sahələrdən isə təsərrüfat sahəsi kimi istifadə olduğunu deməyə imkan vermişdir. Təsərrüfat sahələrində, ərzaq quyuları, ocaqlar və keramika, sobasının qalıqları aşkar olunmuşdur. Qeyd etmək istəyirik ki, təsərrüfat sahələrinin ətrafında yerləşən yaşayış evlərinə Ovçulartəpə yaşayış yerində də rast gəlinmişdir (40, s. 53-100, photo 8).

Şəkil / Figure 3. Birinci birinci tikinti qatının planı və arxeoloji tapıntılar: 1- birinci tikinti qatındakı evlərin planı; 2-üçüncü evin görünüşü; 3-təsərrüfat küpü; 4-ikinci tikinti qatında dairəvi ocaq; a- evlər; b –təsərrüfat küpləri / Plans houses first level and material-cultural remains:

1-plans of houses of the first level; 2-view of the third room; 3-economic jug; 4-hearth from the second level; a -houses; b - economic jug.

Bu tikinti qatında birinci ev C sahəsində aparılan qazıntılar zamanı sahənin qərb tərəfində aşkar olundu (Şəkil 5, 1, I). Bu evin bir qismi qazılmamış sahənin altında qalmışdı. Onun içərisindən keramika nümunələri, heyvan sümüklərinin qalıqları və obsidian parçaları aşkar olundu. Evin uzunluğu 4,30 m, eni 2,20 m idi.

İkinci ev ondan şərqdə yerləşirdi (Şəkil 5, 1, II). Onun uzunluğu 4,70 m, eni 3, 70 m idi. Evin içərisindən keramika nümunələri, heyvan sümüklərinin qalıqları və obsidian parçaları aşkar olundu. Evin şimal tərəfində 1 m enində hündürlüyü 10 sm olan səki var idi. Ehtimal ki bu səki ev əşyalarının yığılması və yaxud yük yeri kimi istifadə olunmuşdur.

Üçüncü ev D sahəsində aparılan qazıntılar zamanı aşkar olundu (Şəkil 5, 1, III). Bu evin uzunluğu 4, 70, eni 3, 70 m idi. Onun şimal tərəfində 1 m enində səki, bir dirək yeri, cənub tərəfində isə üç dirək yeri aşkar olundu. Evin içərisindən sadə və boyalı keramika məmulatı, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olundu. Dirək yerlərinin quruluşu evin planını müəyyən etməyə imkan verirdi.

Dördüncü ev ondan şərq tərəfdə olub onunla eyni ölçüdə idi (Şəkil 5, 1, IV). Evin uzunluğu 4, 70, eni 3, 70 m idi. Onun şimal tərəfində səki, ön tərəfində isə dirək yerləri aşkar olunmuşdur. Bu laydakı evlərin döşəməsi ağ rəngli gillə suvandığında evlərin izlərini asanlıqla müəyyən etmək mümkün oldu.

Şəkil / Figure 4. Qazıntı sahəsinin dron görüntüsü / Drone view of the excavation area.

Bu evlərin ön tərəsində bir dairəvi formalı çuxur (Şəkil 5, 1, 1) və üç ocaq aşkar olundu. Birinci ocaq dağıntıya məruz qaldığından onun formasını tam müəyyənələşdirə bilmədik. Digər ocaqların biri dairəvi, digəri isə oval formalı idi (Şəkil 3,4). Dairəvi ocağın diametri 90 sm, digərinin ölçüləri 1,10-0, 75 m idi (Şəkil 5, 1, 2-3). Ocaqların ətrafında az miqdarda kül yığınlara rast gəlinirdi. Onların ətrafından keramika, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olundu. Şübhəsiz ki, yaşayış yerinin cənub sərhəddində, dərənin kənarında yerləşən bu sahə təsərrüfat məqsədi ilə istifadə olunmuşdur.

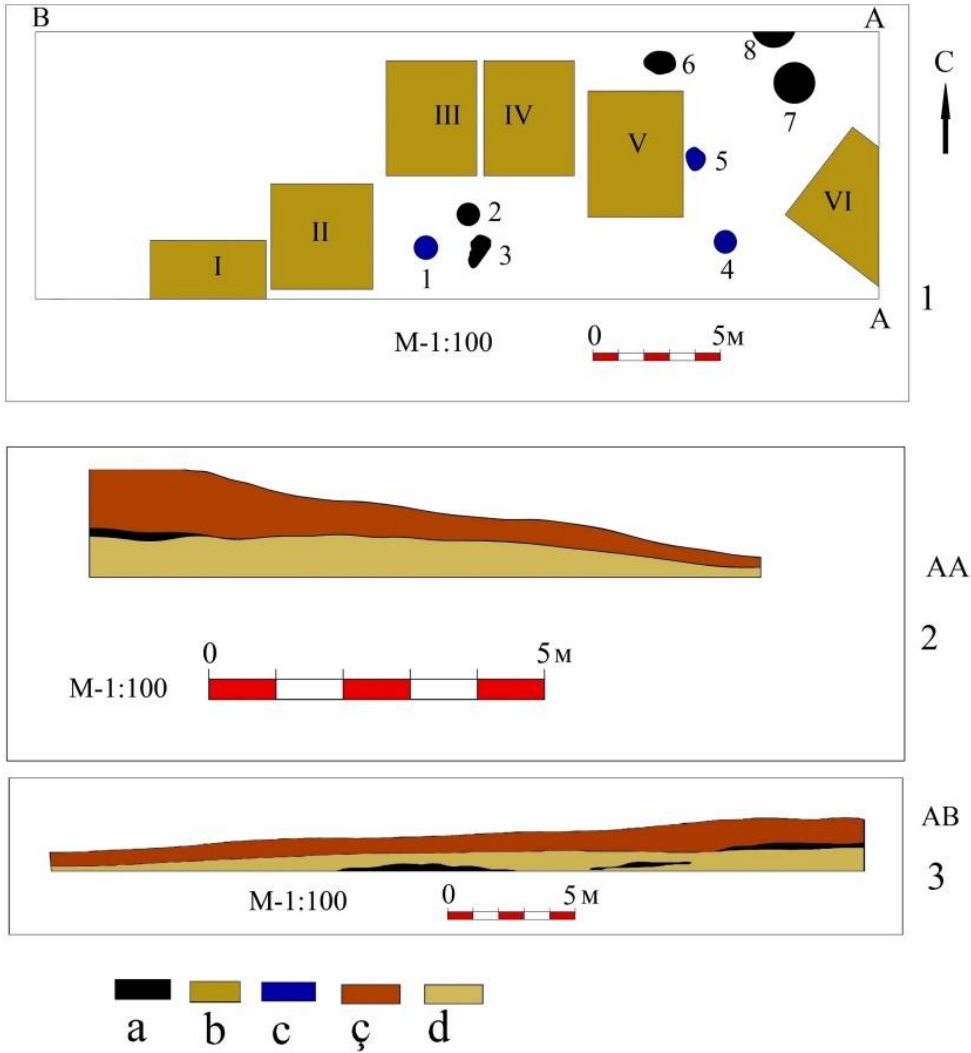
Beşinci ev dördüncüdən şərqdə yerləşirdi (Şəkil 5, 1, V). Onun uzunluğu 4,80 m, eni 3,70 m idi. Bu evin içərisindən heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olundu. Onun şimal tərəfində eni 1 m olan səki, cənub tərəfində isə dirək yerləri var idi. Bu evin şimal tərəfində keramika sobasının qalıqları (Şəkil 5, 1, 6), ocaq

yerləri (Şəkil 5, 1, 7-8), şərq tərəfində isə birbirindən aralıda yerləşən iki dairəvi formalı, diametri 60 sm olan çuxur aşkar olundu (Şəkil 5, 1, 4-5). Çuxurların içərisi heyvan sümükləri ilə dolmuşdu. Heyvan sümükləri arasında iribuynuzlu heyvanların sümükləri üstünlük təşkil edirdi. Ocaqların biri dairəvi formalı olub diametri 1, 10 m idi. Onun içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Digər ocağın bir qismi sahədən kənara çıxmışdı. Onun diametri 60 sm idi. Bu ocağın da içərisi qara rəngli küllə dolmuşdu. Ocaqların ətrafından heyvan sümükləri, keramika və obsidian parçaları aşkar olunurdu. Araşdırmalar bu sahənin də təsərrüfat həyati olduğunu, ərzaq saxlanması və yemək bişirilməsi üçün istifadə olduğunu göstərir. Keramika sobasının da bu sahədən aşkar olunması insanların bu sahədə istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olduqlarını təsdiq edir. Ümumiyyətlə, araşdırmalar göstərir ki, obsidian alətlər də ocaqların ətrafında hazır-

lanmışdır. Beləliklə, deyə bilərik ki, evlər qrup halında yerləşmiş, onların aralarındakı sahədən təsərrüfat məqsədi ilə istifadə olunmuşdur. Bu təsərrüfat sahəsinin şərq tərəfində altıncı evin qalığı aşkar olunmuşdur.

Altıncı ev E sahəsinin şərq kənarında yerləşdiyindən onun bir qismi qazıntı sahəsindən kənarda qalmışdı (Şəkil 5, 1. VI). Evin planı

döşəməyə çəkilən ağ rəngli suvağa və ağac dəlikləri əsasında aydın şəkildə izlənirdi. Bu evin sahədə qalan hissəsinin uzunluğu 4,70 m, eni isə 3,70 m idi. Evin içərisindən keramika, heyvan sümükləri və obsidian parçaları aşkar olunurdu. Bu evin döşəməsindən dən daşı, zərb alətləri, həmçinin sümük alətlər aşkar olunmuşdur.

Şəkil / Figure 5. İkinci tikinti qatının planı və kəsiklər:

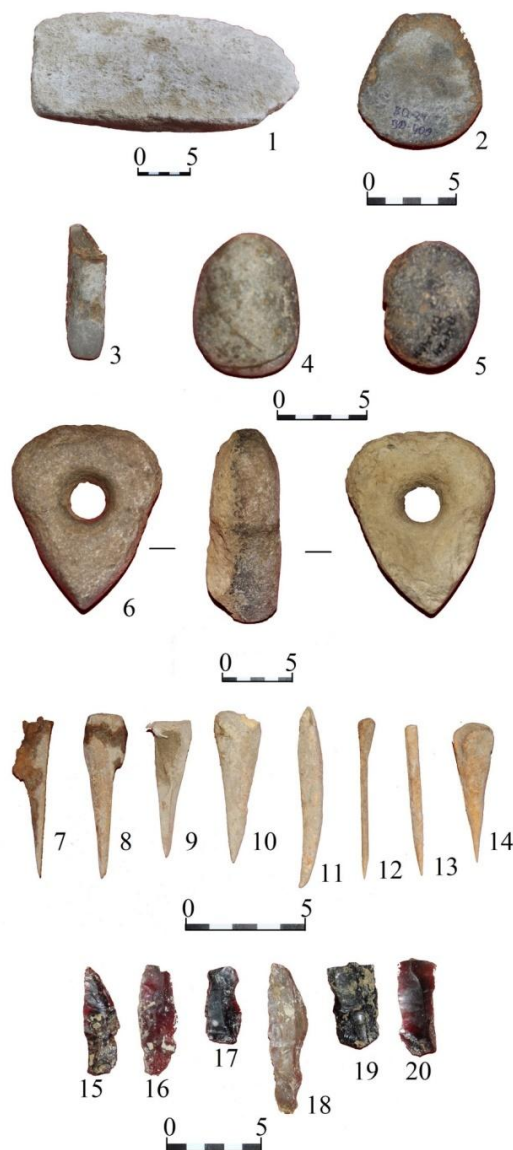
1- ikinci tikinti qatının planı; 2-3- kəsiklər; a –ocaq və kül qalıqları; b- evlər; c -çuxurlar; ç –birinci tikinti qatı; d- ikinci tikinti qatı / Plans of second level and sections of excavations at the Bülövkaya settlement. 1-plans of houses of the second level; 2-3-cuts; a -remains of hearths and ash; b-houses; c -pits; ç -first horizon; d- second level.

Yaşayış yerində aparılan qazıntılar zamanı qədim insanların standart formalı dördkünc planlı evlərdə yaşadığı müəyyən edilmişdir. Arxeoloji araşdırmalar göstərir ki, Bülövkaya yaşayış yeri üçün dördkünc planlı yün-

gül konstruksiyalı evlər xarakterik olmuşdur. Araşdırmalar zamanı birinci tikinti qatında beş, ikinci tikinti qatında isə altı evin qalıqları aşkar olunmuşdu. Birinci laydakı evlərin inşasında döşəmənin düzəldilməsi üçün yastı sal daşlar-

dan istifadə edilmişdir. Təsərrüfat küpləri evlərin kənarında aşkar olunmuşdur. Tədqiqatlara əsasən demək olar ki, alt laydakı evlərin içərisində torpaqda qazılmış səkilər düzəldilmiş, evlər dirəklər vasitəsi ilə qurularaq yüngül konstruksiya ilə tamamlanmışdır. Ocaqlar başlıca olaraq evlərdən kənarında yerləşən təsərrüfat sahələrində aşkar olunmuşdur. Bu isə insanların burada yay aylarında məskən saldığını bir daha təsdiq edir. Qədim sakinlər evlərin döşəməsini ağ rəngli suvaqla suvamışdır. Dairəvi formalı ocaqların və təsərrüfat çuxurlarının da döşəməsinin suvanması hallarına rast gəlinmişdir. Dən daşları və əmək alətləri evlərin içərisindən tapılsa da, təsərrüfat sahələrində də aşkar olunurdu. Təsərrüfat sahələrində ocaqların, obsidian

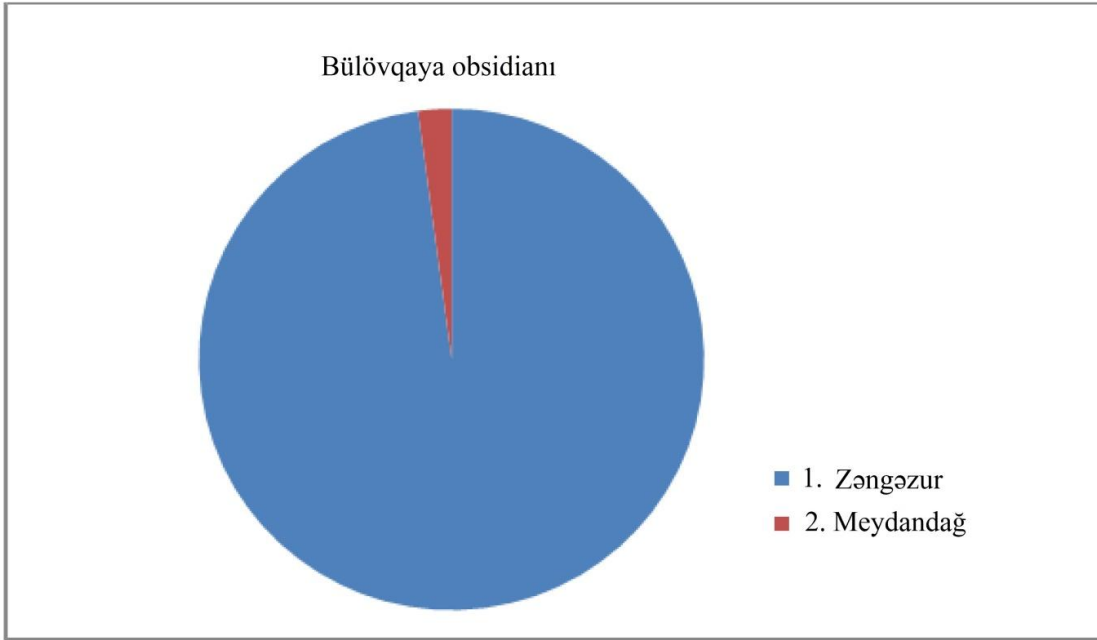
qəlpələrinin, əmək alətlərinin aşkar olunması göstərir ki, qədim sakinlər alətləri həm də ocağın ətrafında, təsərrüfat sahələrində hazırlamış, ərzaq məhsullarını da burada emal etmişlər. Yaşayış yerində müxtəlif maddi mədəniyyət qalıqlarının tapılmasına baxmayaraq heyvan sümükləri və keramika məmulatı olduqca çoxdur. Ehtimal ki, keramika məmulatının bir qismi yaşayış yerində hazırlanmışdır. Arxitektura qalıqları və qazıntı zamanı əldə edilən tapıntılar yaşayış yerinin birtəbəqəli olduğunu və bu mədəniyyətin iki mərhələdən keçdiyini deməyə imkan verir. Üst layda ocaq qalıqlarının olmaması, ehtimal ki, yaşayış yerində insanların daha az yaşaması, köçmə maldarlığın intensivləşməsi ilə bağlı olmuşdur.

Şəkil / Figure 6. Alətlər / Tools.

Əmək alətləri. Bülövqayadan aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi dən daşlarından ibarətdir (Şəkil 6, 1). Bu tip əmək alətləri başlıca olaraq boz rəngli bazalt daşından hazırlanmışdır. Onlar üst və alt dən daşlarından ibarətdir. Dən daşları başlıca olaraq evlərin içərisindən, ocaqların ətrafından aşkar olunmuşdur. Bülövqayadakı dən daşları trassoloji analiz edilmədi-

yindən onların hansı məqsəd üçün istifadə olunduğunu demək çətindir. Lakin Naxçıvanda aparılan araşdırmalar bu tip alətlərin olduqca müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunduğunu təsdiq edir. Bu alətlər dənə bərabər, həmçinin duz üyüdülməsində və metalların zənginləşdirilməsində də istifadə olunmuşdur (41, s. 229-244; 1, s. 9-10).

Şəkil / Figure 7. Bülövqaya obsidianlarının analizinin nəticələri / *Result Analyses of obsidian from Bülövqaya settlement.*

2024-cü ildə Bülövqayada aparılan qazıntı- lar zamanı cilalayıcı alətlər (Şəkil 6, 2, 3), zərb alətləri (Şəkil 6, 4, 5), iki daş çəkiç (Şəkil 6, 6) və bu tip alətə aid bir parça da aşkar olunmuşdur. Onların baş tərəfində sap keçirmək üçün dəlik açılmışdır. Belə bir alət 2023-cü ildə Bülövqayada kəşfiyyat xarakterli araşdırmalar zamanı da əldə edilmişdir. I Kültərə, Xatunarx və Duzdağ mədənlərində aşkar olunan daş çəkiçlərdən fərqli olaraq bunların bir ucu sivri və itidir. Bu tip alətlər Naxçıvantərə yaşayış yerindən də aşkar olunmuşdur. Naxçıvantərə alətlərinin birinin üzərində mis oksidinin olması bu alətlərdən mədəncilikdə istifadə olunduğunu deməyə imkan verir (29, s. 382-384, fig. 10; 13, c. 143). Bu tip alətlər yer qazmaq üçün olduqca əlverişlidir.

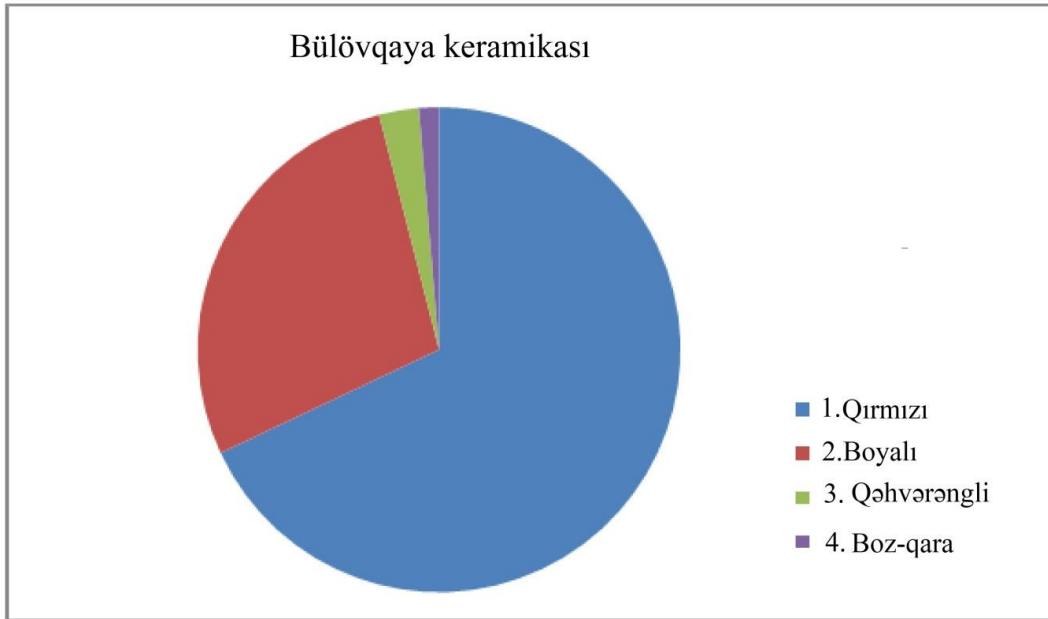
Bülövqayada aparılan tədqiqatlar zamanı xeyli miqdarda sümük alət, başlıca olaraq isə biz və iynələr aşkar olunmuşdur (Şəkil 6, 7-14).

Onların bəzisi işlənmə zamanı aşınmış, bəziləri isə sınımışdır.

Obsidian və çaxmaqdaşı alətlər. Bülövqayadan aşkar olunan əmək alətlərinin bir qismi obsidian (Şəkil 6, 15-17, 19-20) və çaxmaqdaşından (Şəkil 6, 18) hazırlanmışdır. Məlum olduğu kimi, Cənubi Qafqazda çox sayda xammal yataqları, o cümlədən obsidian və mis yataqları vardır (13, s. 144-146). Urmiya hövzəsində obsidian olmadığından bu bölgədə yerləşən qəbilələr Cənubi Qafqazın obsidian yataqlarından istifadə etmişlər. Obsidian qədim dünyanın əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələri üçün olduqca önəmli olduğundan Cənubi Qafqaz ilə Urmiya hövzəsi arasındakı əlaqələrin qurulmasına imkan vermişdir. Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində olduğu kimi, Bülövqayada da obsidian alətlər çox azdır. Lakin çox sayda obsidian qəlpələri aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar göstərir ki, Naxçıvanın Neolit və Eneolit dövrü yaşayış yerlərində baş-

lıca olaraq Göyçə hövzəsi və Zəngəzur obsidianından istifadə olunmuşdur (14, s. 189-191). Əgər Ovçulartəpədə Göyçə obsidianı üstünlük təşkil edirsə, Sirabçay vadisinin Son Eneolit abidələrində Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil edir (Baxşəliyev 2023, s. 140-142). Bülövqaya obsidianlarının yalnızca bir qismi analiz edilmişdir. Analizlər Bülövqayada başlıca olaraq

Zəngəzur (45, s. 932), qismən isə Meydandağ obsidianından istifadə olunduğunu göstərir (Şəkil 7). Araşdırmalar göstərir ki, obsidian yataqlarından istifadə yaşayış yerlərinin coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Ehtimal ki, Bülövqayada Zəngəzur obsidianı üstünlük təşkil etməsi də bununla bağlıdır.

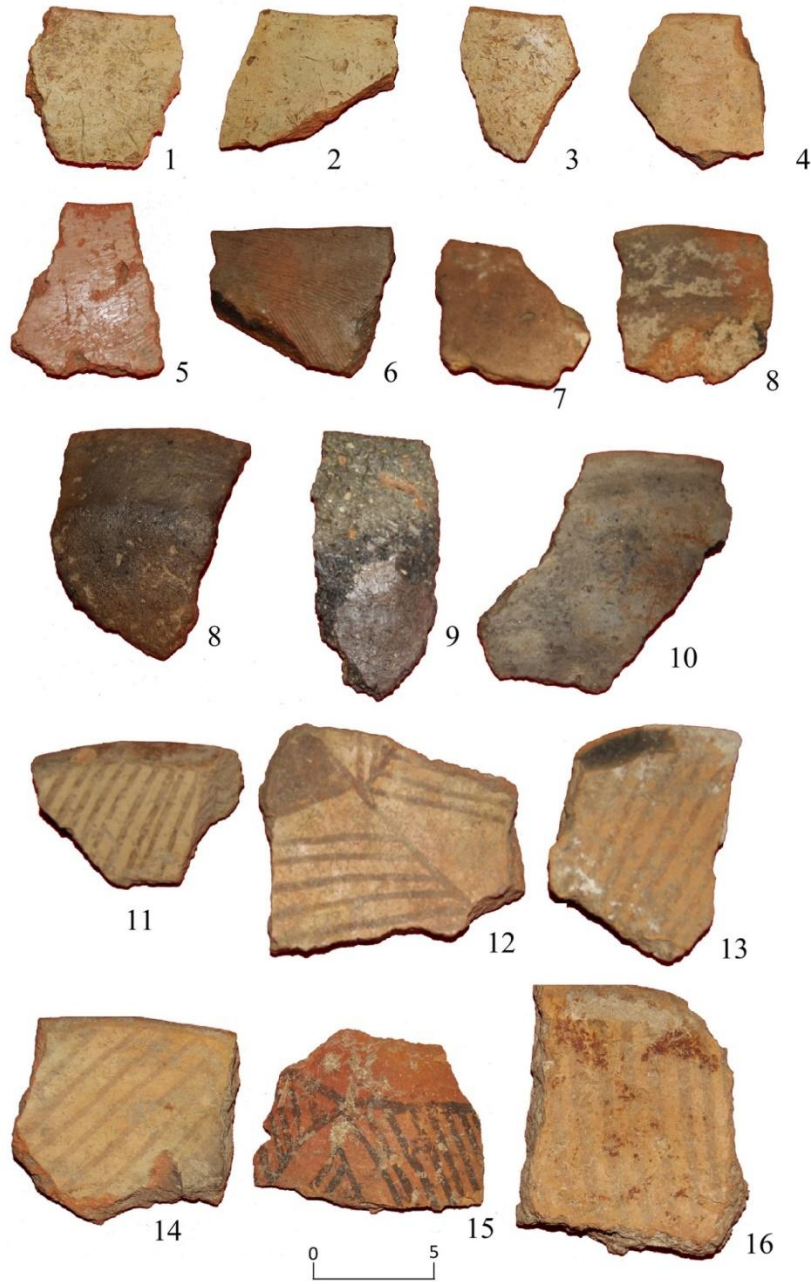
Şəkil / Figure 8. Bülövqaya keramikasının nisbəti / *Proportion of Bülövqaya pottery.*

Çaxmaqdaşından hazırlanan əmək alətləri ibarətdir. Onların bəzisi piramidal, bəzisi isə prizmatik nukleuslardan qoparılaraz hazırlanmışdır. Bəzi lövhələr hər iki tərəfdən yaxşı retuşlanmış, bəziləri isə retuşlanmamışdır. Şübhəsiz ki, bu tip əmək alətləri orağ dişləri kimi, yaxud da digər alətlərin qurama hissəsi kimi istifadə olunmuşdur

Keramika məmulatı. Bülövqayadan aşkar olunan tapıntıların əksəriyyəti keramika məmulatından ibarətdir. 2024-cü ilin qazıntıları zamanı Bülövqaya yaşayış yerindən 8507 keramika aşkar olunmuşdur. Bunlar arasında forma verən keramika 1639 ədəddir. Keramika məmulatını dörd qrupa ayırmaq olar (Şəkil 8). Forma verən keramikanın 69,6% çəhrayı rəngli keramika (Şəkil 9, 5, 1-5), 27,4% boyalı keramika (Şəkil 9, 11-16), 2% qəhvəyi rəngli keramika (Şəkil 9, 6-8), 1% qara rəngli keramikadır (Şəkil 9, 8-10). **Birinci qrupa** qırmızının müxtəlif tonlarında bişirilən çəhrayı rəngli keramika daxildir. Bu qrupdakı keramika saman, bitki, bəzən həm

azdır. Onlar uzunsov formalı orağ dişlərindən saman, həm də qum qarışığı olan gildən, bəzən isə qarışığı olmayan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngin müxtəlif tonlarında bişirilmişdir. Onların bəzilərinin səthində qaba saman qarışığı aydın şəkildə izlənilir. Keramika məmulatı nazik gil təbəqələri bir-birinin üzərinə yapışdırmaqla hazırlanmışdır.

Bəzi keramika məmulatının üzəri daraqvari alətlə düzəldilmişdir. Ancaq bu tip keramika da azdır. Bu tip keramika məmulatı adətən yaxşı, bəzən isə qeyri-bərabər bişirilmişdir. Lakin onların bəzisinin divarları arasında qara, yaxud boz rəngli təbəqəyə rast gəlinir ki, bu da onların lazımınca oksigen almadığını və yaxşı bişmədiyini göstərir. Qabların oturacaqları yastı, xaricə doğru çıxıntılı və yuvarlaq şəkildədir. Üst laydan aşkar olunan keramika məmulatının bir çoxunun səthi hər iki üzədən incə ərpə örtülmüşdür ki, bu da keramikanın rəngini və xüsusiyyətlərini izləməyə çətinlik törədir.

Şəkil / Figure 9. Bülövqaya keramikasının rəng tonları /
Color tones of pottery from the Bülövqaya settlement.

Bu qrupa kasa, çölmək tipli qablar aiddir. Küpə tipli qablar nadir hallarda rast gəlinir. Keramik məmulatı arasında iri təsərrüfat küplərinin də parçaları vardır. Qablar başlıca olaraq qalındıvarlıdır. Lakin az da olsa nazik divarlı, kiçik həcmli qablar vardır (Şəkil 10, 3, 6, 12). Kasa tipli qablar qabarıq və konusvari gövdəlidir (Şəkil 10, 1, 1, 14). Çölməklər xaricə qatlanmış ağız kənarlı, qabarıq gövdəlidir (Şəkil 10, 4). Oturacaqlar başlıca olaraq yastıdır. Diskşəkilli və xaricə doğru çıxıntılı oturacaq tiplərinə də rast gəlinir (Şəkil 10, 9, 19). Qabla-

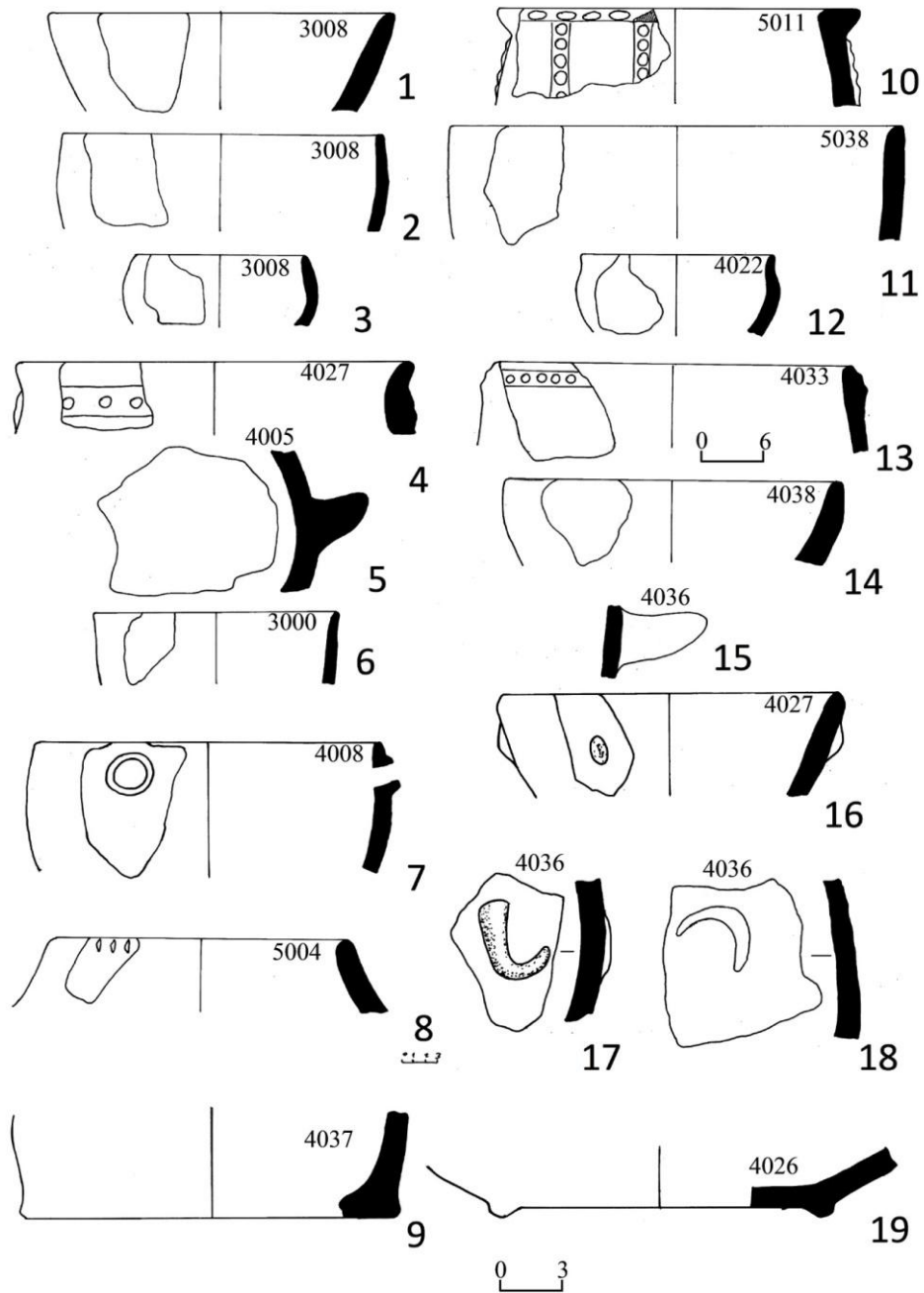
rın az bir qismi müxtəlif formalı qabartma naxışla, o cümlədən bəziləri isə qabarıq məməciklərlə naxışlanmışdır (Şəkil 10, 16-18). Məməcikşəkilli qabartma naxışlar Tülintəpə (Esin, Arsebük, 1982, s. 96), Dəyirmantəpə (Esin, Arsebük 1983, fig. 12, 1) kimi yaşayış yerlərindən məlumdur. Bu tip naxış motivi Tülintəpənin tünd rəngli keramikasının xarakterik xüsusiyyətidir. Məməcik və ayparaşəkilli qabartmalarla naxışlama Umm Dabaqiyyah (36, plate XI, 5, 8, 12), I Kültəpə (9, табло X, 13) kimi yaşayış yerlərindən məlumdur. Bəzi keramika nümunə-

ləri isə üfqi və şaquli qabartma üzərindən barmaq basqısı ilə naxışlanmışdır (Şəkil 10, 4, 10, 13). Bu tip ornamentasiya Cənubi Qafqazın Neolit abidələrindən məlum deyil. Keramika nümunələrinin bəzisi relyef kəmərlər üzərindən çəkilən çərtmələrlə naxışlanmışdır (Şəkil 10, 8). Qulplar olduqca azdır. Qulplar buyuzşəkilli olub qabların gövdəsindən yuxarıya doğru yüksəlir (Şəkil 10, 5). Bu tip qulplar Neolit və Eneolit dövründə geniş yayılmışdır. Bu tip qulplar I Kültəpə (3, şəkil 110-112), Tell Damishiliyyə (25, fig. 16, 120) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur. Son Eneolit dövründə belə qulplara olduqca az rast gəlinir. Bəzi qabların ağız kənarı çərtmələrlə naxışlanmışdır. Bəzi qabların isə silindirik lüləyi vardır (Şəkil 10, 7). Həsir izi yalnızca iki keramika parçasının üzərində qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə, çəhrayı rəngli saman və qum qarışıq keramika Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın Neolit və Eneolit abidələrindən məlumdur (28, p.185; 13, c.145-149; 44, s. 38-39, 42). Lakin keramika nümunələrinin müəyyən hissəsi, xüsusilə qabarıq və konusvari gövdəli kasalar Yaxın Şərqi ölkələrindən aşkar olunan keramika ilə oxşardır. Bu qrupa aid keramika məmulatı arasındakı bəzi kasaların gövdəsi konusvari formalı olub mərkəzi hissədə xaricə doğru çıxıntılıdır (Şəkil 11, 1-4). Cənubi Qafqaz abidələrindən İndiyədək aşkar olunmayan bu tip kasalar Yaxın Şərqi mədəniyyətləri üçün xarakterikdir. Araşdırmalar bu tip kasaların əsasən Orta Xalaf dövründə ortaya çıxdığını və Son Xalaf dövründə də istifadə olunduğunu göstərir. Bu tip kasaların prototipləri Sabi-Abyadın (23, fig. 4, 10; 24, fig. IV,28, 204) və Tell Arpaçıyanın (42, fig. 54, 4) Xalaf təbəqəsindən aşkar olunmuşdur. Bu qabların bənzərləri II Yarımətəpə (27, fig. 7, 1, 3; 43, fig. 19, 3-4), Tell Aqab (31, fig. 2, 4), Təpəcik (37, s. 121) və Tülintəpənin Ubeyd dövründən (38, s. 91) məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvantəpədən aşkar olunan nümunə yaşayış yerinin stratiqrafiyasına əsasən e. ə. 4941-4722-ci illərə aid edilir (14, s. 187). Bülövqaya yaşayış yeri isə karbon analizlər əsasında e. ə. 4508-4353-ci illər ilə tarixləndirilir (15, c.10).

Qabartma bəzəklər, xüsusilə məməciklərlə naxışlama Cənubi Qafqazda Neolit və Eneolit dövrü (1, s. 53, şəkil 40, 1) abidələrindən mə-

lumdur. Bülövqayada istifadə olunan silindirik lüləli qablar Naxçıvanda Neolit dövründən (1, s. 57, şəkil 46) məlum olsa da, qeyd etməliyik ki, qabartma bəzəklər, silindirik lüləklər və qulp tipləri, həmçinin Yaxın Şərqi, xüsusilə Ubeyd mədəniyyəti abidələrindən yaxşı məlumdur (35, p. 407, fig. 334, p. 433, fig. 374).

İkinci qrupa daxil olan keramika başlıca olaraq qum, bəzən isə saman və qum qarışığından hazırlanaraq qəhvəyi, bəzən isə tünd qırmızı rəngdə qeyri-bərabər bişirilmişdir. Az miqdarda keramika məmulatının tərkibində ağ kirəc və mika qarışığı vardır. Qabların divarları arasında yaxşı bişməmiş təbəqə qalmışdır. Bəzi keramika nümunələrinin üzəri daraqvari alətlə düzəldilmişdir. Bu qrupa daxil olan qablar başlıca olaraq qazan, kasa və küpə tipli qablardan ibarətdir (Şəkil 11, 5-10). Bəzi qabların gövdəsinin ortasında, buyuzşəkilli qulpları vardır. Bu tip keramika məmulatının bəzilərinin ağız hissəsində, bəzisinin isə gövdəsində güclü hissələnməyə rast gəlinir, bəzilərinin isə gövdəsində aşınma izləri vardır. Tədqiqatlar zamanı bu tip qabların ocaqların içərisindən aşkar olunması onların mətbəx qabları kimi istifadə olunduğunu göstərir. İndiyədək bu tip keramika məmulatının yalnızca Son Eneolit üçün və Sioni mədəniyyəti üçün xarakterik olduğu söylənsə də araşdırmalar bu tip keramikanın Sioni mədəniyyətinin formalaşmasından xeyli əvvəl Erkən və Orta Eneolit dövründə mövcud olduğunu göstərir. Bu qrupa daxil olan qabarıq və konusvari gövdəli kasaların, həmçinin daramanaxışlı keramikanın bənzərləri həm Cənubi Qafqaz (44, s. 86-87; 12, s. 101, рис. 4, 3), həm də Yaxın Şərqi abidələrindən məlumdur (47, s. 91, fig. 9). Naxçıvan (49, s. 63-78.) və Muğan (18, s. 125) abidələrindən məlum olan qəhvəyi rəngli keramika Son Eneolit dövründə keramika məmulatının az bir qismini təşkil etmişdir (5, s. 1-15; 4, s. 110-112). Bu qrupa daxil olan kasa tipli qabların birinin ağzının kənarından şaquli şəkildə yuxarıya doğru qalxan qulaqcıqşəkilli qulpu vardır (Şəkil 11, 13). Bu qulplar Neolit və Eneolit abidələrində az da olsa vardır. Bu tip qulplara Mərkəzi Avropada Neolit abidələrindən məlumdur (48, s. 206-217.). Azərbaycanda bu tip qulpa İlanlıtəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir (18, s. 238, рис. 42).

Şəkil / Figure. 10. Bülövqayanın qırmızı rəngli keramikası /
Red pottery from the Bülövqaya settlement.

Üçüncü qrup keramika məmulatı boz, yaxud qara rənglidir (Şəkil 11, 11-12). Onların bəzisi saman, bəzisi isə qum qarışığı olan gildən, bəzisi isə qatqısız gildən hazırlanmışdır. Bəzi keramika nümunələri hər iki üzdən cilalanmışdır. Bu tip keramika nümunələrinin bəzisi daraq tipli alətlə düzəldilmiş, bəziləri məməciklərlə naxışlanmışdır. Bəzi qabların buynuzşəkilli qulpları var. Bu qrupa daxil olan keramika formaca digər qrupdakılarla eynidir. Naxçı-

vanın Neolit və Eneolit abidələrində qara rəngli qablar çox azdır.

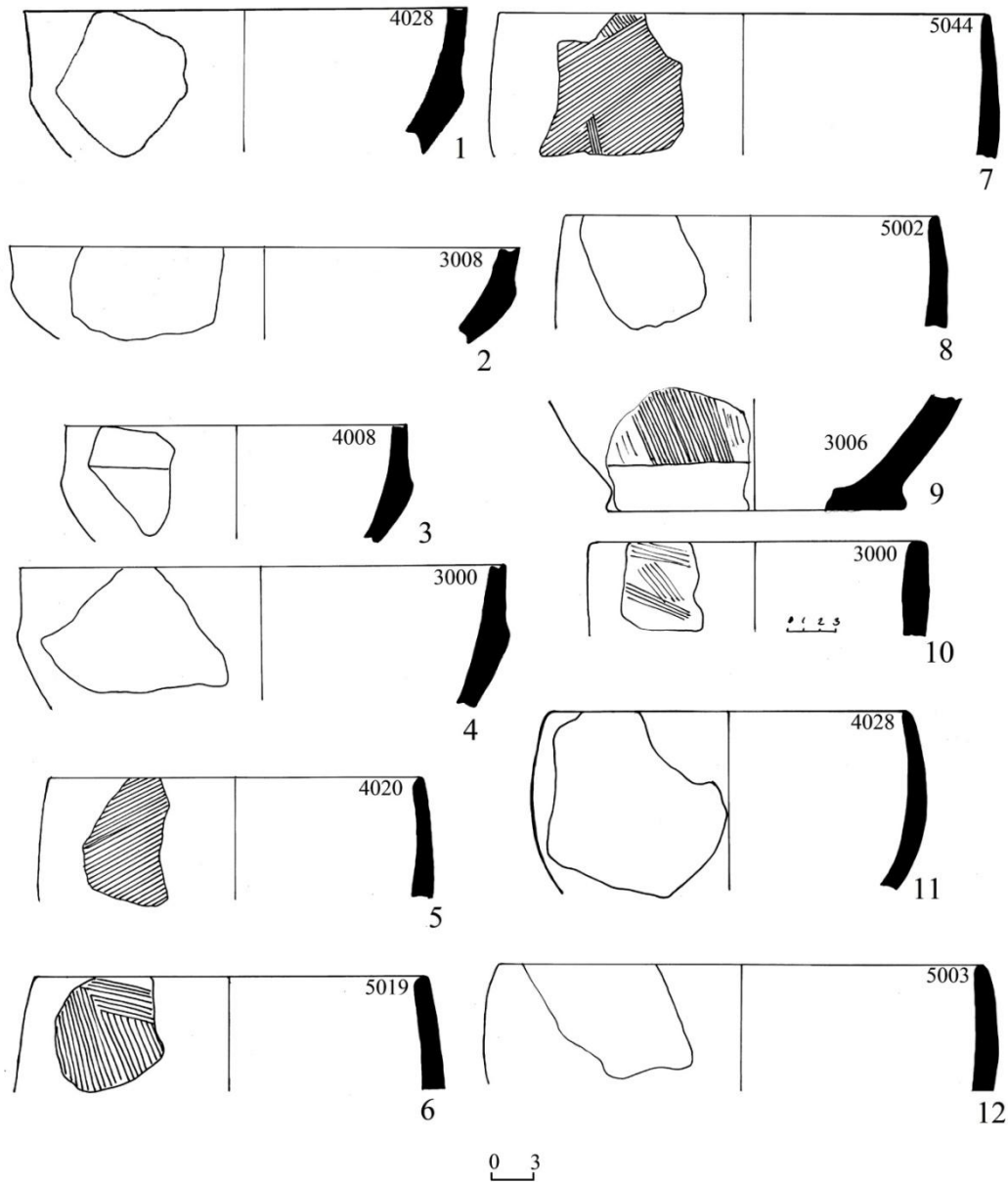
Bülövqayadan aşkar olunan **dördüncü qrup** keramika boyalı keramikadır (Şəkil 12). İndiyədək Cənubi Qafqazın heç bir abidəsində bu qədər boyalı keramikaya rast gəlinməmişdir. Onların gilinə saman, bitki, bəzən narın, yaxud iri qum qatılmış, bəzisi isə qatqısız gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bununla belə, yaxşı bişməyən parçalar da vardır. Boyalı kera-

mikanı boyanma texnikasına görə iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupdakılar əksəriyyət təşkil edir. Bu qrupdakı keramika qabları sarı, yaxud narıncı anqobla örtülmüş səthinə, bəzən isə birbaşa qabların səthinə qəhvəyi, yaxud qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil 9, 11-13, 14, 16). İkinci qrupdakılar isə qırmızı anqob üzərindən qəhvəyi, yaxud qara rənglə çəkilmişdir (Şəkil 9, 15). Boyalı keramika başlıca olaraq küpə, kasa və çölmək tipli qabların parçalarından ibarətdir. Küpə tipli qablar qısa silindirik boğazlı, qabarıq gövdəlidir. Çölməklər xaricə qatlanmış ağız kənarlı, qabarıq gövdəlidir. Kasa tipli qablar çoxluq təşkil edir. Onların qabarıq, konusvari və bikonik gövdəli olmaqla müxtəlif tipləri vardır. Konusvari gövdəli kasaların bəzisinin gövdəsi mərkəzi hissədə xaricə doğru çıxıntılıdır. Bu tip kasaların sadə tipləri haqqında yuxarıda bəhs etmişdik. Keramika məmulatının bütün tipləri Ubeyd mədəniyyəti abidələrindən məlumdur. Bu tip kasalar Tell Aqab (31, fig. 2, 4), II Yarımtəpə (43, s. 33-34; 27, fig. 6-8), Tell Abad (35, s. 266-528) və digər yaşayış yerlərindən məlumdur.

Bülövqaya keramikasının naxış motivləri olduqca müxtəlifdir. Bunlar arasında dalğalı xətlər, düz xətlər, yuvarlaq dairələr, bir-biri üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqlar vardır. Lakin bir-biri üzərində yerləşdirilmiş üçbucaqşəkilli naxışlar və sünbülşəkilli naxışlar üstünlük təşkil edir. Bu keramika istehsalının lokal istehsalı ilə bağlı ola bilər. Boyalı keramikanın naxış motivlərinin, demək olar ki, hamısı Ubeyd mədəniyyətindən məlumdur. Bəzi naxış motivləri Ubeyddən əvvəlki dövrlərdə də istifadə olunmuşdur. Ehtimal ki, bu naxışların müəyyən simvolik mənası da olmuşdur.

Bülövqaya keramikasının mədəni mənsubiyyəti və xronologiyası. Araşdırmalar e.ə. VI-V minilliklərdə Azərbaycanın cənub bölgələrində, xüsusilə Naxçıvanda mürəkkəb sosial-iqtisadi proseslərin mövcud olduğunu göstərir. E.ə. VII minilliyin ikinci yarısında, VI minilliyin əvvəlində Naxçıvanda Xalaf mədəniyyətinə məxsus keramika meydana çıxır (9, s. 65-77; 13, s. 149). E.ə. VI minilliyin sonu və V minilliyin əvvəlində isə bu bölgədə Dalmatəpə mədəniyyəti yayılır (13, s. 114-128; 14, s. 187-

197). Mesopotamiyanın Tell Abad, Tell Raşid, Tell Keit Gasim, Haizalon (35, s. 19-97), Sürehza (26, 1-23) və digər yaşayış yerlərində Dalma keramikasının, həmçinin Urmiya hövzəsində Ubeyd keramikasının Dalma keramikası ilə birlikdə aşkar olunması (34, p. 37-45) Dalmatəpə və Ubeyd mədəniyyəti arasında qarşılıqlı əlaqələrin olduğunu göstərir. Yaxın Şərqi abidələrinin öyrənilməsi Dalmatəpə mədəniyyətinin e. ə. V minilliyin ikinci yarısında tarix səhnəsindən çıxdığını deməyə imkan verir. Lakin buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatçılar V minilliyin ikinci yarısında Culfa Kültəpəsi (20, p. 33-167), Tepe Sarsaktı (21, p. 101-114) və digər yaşayış yerlərinin boyalı keramikasını Dalmatəpə mədəniyyəti ilə bağlayırlar. Lakin Dalmatəpə mədəniyyəti üçün xarakterik olan basmanaxışlı keramika bu yaşayış yerlərində aşkar olunmamışdır. Dalmatəpə üçün xarakterik olan qırmızı astarlı keramika da bu abidələrdə azdır. Naxçıvanda aparılan araşdırmalar zamanı Uzunoba, Bülövqaya kimi yaşayış yerlərində basmanaxışlı keramika aşkar olunmamış, Uçan Ağılda isə bu tip keramika tək-tək nümunələrlə ortaya çıxarılmışdır (15, s. 7-9). Bülövqaya yaşayış yerində aparılan geniş arxeoloji araşdırmalar e. ə. V minilliyin ortalarında Naxçıvanda yayılan boyalı keramikanın Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlı olduğunu göstərir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Bülövqayada boyalı keramikasının əksəriyyətini sarı, yaxud narıncı anqob üzərinə qəhvəyi, ya da qara rənglə naxışlanmış keramika (*black on buff*) təşkil edir ki, bu da birbaşa Ubeyd mədəniyyəti ilə bağlıdır. Qırmızı anqob üzərinə qara rənglə naxışlanmış keramika (*black on red*) yerli mədəniyyətin əlaməti sayıla bilər. Bu tip keramika Urmiya hövzəsində Neolit dövründən mövcud olmuş və Eneolit dövründə də davam etmişdir (22, s. 23-40). Buna görə də Bülövqaya keramikasının formalaşmasında müxtəlif impulsların iştirak etdiyini deyə bilərik. Lakin qeyd etməliyik ki, Ubeyd keramikasının forma və naxış motivlərinin hamısına hələlki Bülövqayada rast gəlinmir. Ola bilsin ki, Bülövqaya mədəniyyəti Ubeyd mədəniyyətinin lokal variantı olmuşdur.

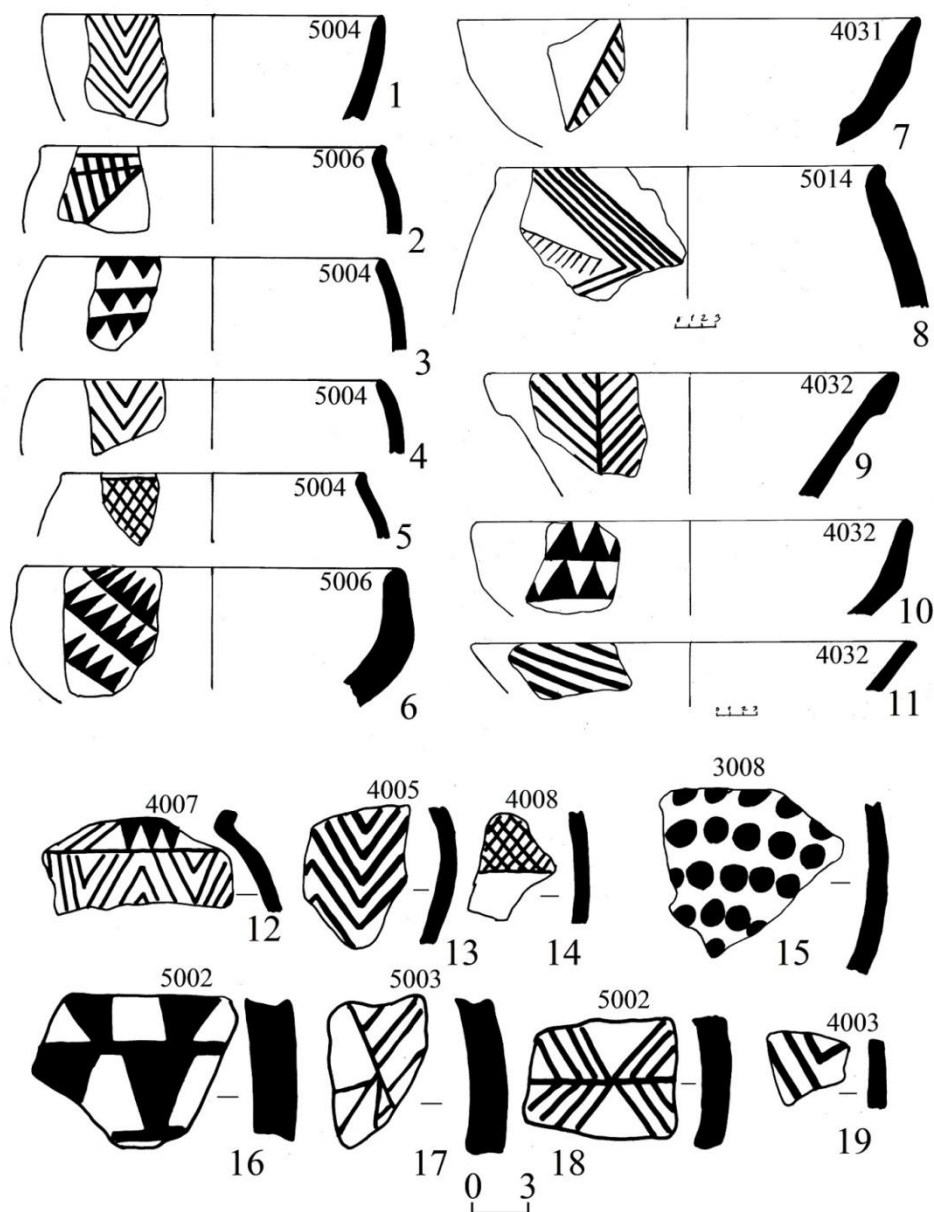

Şəkil / Figure 11. Kırmızı, qəhvəyi və boz-qara rəngli keramika: 1-4-cream-bowls tipli kasalar; 6-10-qəhvəyi rəngli keramika; 11-12- boz-qara rəngli keramika / Red, brown and gray-black pottery types: 1-4-cream-bowls type; 6-10 - brown pottery; 11-12 - gray-black pottery.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Bülövqaya Ubeyd mədəniyyətinin son mərhələsini əks etdirir. Bu mədəniyyətin tarixləndirilməsi və onun özünəməxsus xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi üçün keramika məmulatı olduqca önəmlidir. Bülövqaya keramikası forma və naxış motivinə görə əvvəlki dövrlərin keramikası ilə bənzərdir. Buna baxmayaraq bu dövrün boyalı keramikası Son Eneolit abidələrində yoxdur. Neolit və Eneolit dövründə Urmiya hövzəsində (33, s. 203), o cümlədən Dalmatəpə mədəniyyətində (32, s. 11-127) yayılan qırmızı as-

tarlı keramika Bülövqayada tək-tək nümunələrlə aşkar olunmuşdur. Ancaq bu tip keramika Son Eneolit abidələrində heç yoxdur. Dalmatəpə tipli basmanaxışlı keramikanın da olmaması Bülövqayanın Dalmatəpə mədəniyyətindən fərqli bir mədəniyyət olduğunu deməyə imkan verir. Birinci qrupa aid keramika məmulatının bir qisminin ağızının altı barmaq basqısı ilə naxışlanmış qabarıq zolaqla əhatələnmişdir. Bu tip keramika Dalmatəpə mədəniyyətində yoxdur. Bu tip keramika Uzunoba (3, рис. 5, 2), Bülövqaya (15, s. 144, şəkil 2, 3-4), Ovçulartə-

pə, Culfa Kültəpəsinin VII təbəqəsi (20, fig. 12, 9-10; fig. 15, 5), Təpə Qışlağın III təbəqəsindən (47, s. 95, fig.15) məlumdur. Deyə bilirik ki, Naxçıvanda və Urmiya hövzəsində bu tip keramika e. ə. V minilliyin birinci yarısı və ortalarında meydana çıxır. Karbon analizinin nəticələri də bunu təsdiq edir. Bülövqaya yaşayış yerindən aşkar olunan boyalı keramika məmulatı Tell Arpaçıyanın Ubeyd təbəqəsi (42, fig. 3-7), Tell Abada (35, fig. 273, 4-8), Tell Rashidin Ubeyd 2 və Ubeyd 3 keramikası ilə daha çox bənzərlik təşkil edir (35, fig. 447, 5-8). Bunu Bülövqayanın sadə qabları haqqında da demək olar (35, fig. 370).

Şəkil / Figure 15. Bülövqayanın boyalı keramikası. *Painted pottery of Bülövqaya.*

Ağzının kənarı xaricə doğru qalınlaşdırılan qabların (35, fig. 272), həmçinin lüləkli qabların (35, fig. 334) bənzərləri də Tell Abadadan məlumdur. Tell Abadanın II tikinti qatı karbon analizlərə görə e. ə. 4670 ± 70-ci illər ilə (35, p. 100), Tell Mahdurun həmdövr təbəqəsi isə

4470 ± 80-ci illər ilə (46, p. 41) tarixləndirilir. Bülövqayadan götürülən bir karbon nümunənin analizi e. ə. 4953-4723-cü illəri, digəri isə e. ə. 5007-4782-ci ili göstərmişdir (4, s. 83), Uçan Ağılda bu dövr 4600-4350-ci illəri (39, s. 111-130), Uzunobada e. ə. 4620-4370-ci göstərmiş

dir (4, s. 9-34). Ubeyd tipli keramika yaxın bənzərləri Naxçıvantəpə yaşayış yerindən də məlumdur (4, s. 64, fig. 12, 12-15). Yaşayış yerinin bu dövrü üçün bir karbon nümunənin analizi e. ə. 4945-4732, digəri e. ə. 4686-4464 göstərmişdir (4, s. 34, tablo 1). Bu tarixlərə baxıldıqda e.ə. V minilliyin birinci yarısı və ortalarına doğru Ubeyd tipli keramikanın Urmiya hövzəsi və Naxçıvana doğru yayıldığını demək olar.

Naxçıvan və Urmiya hövzəsi abidələrinin xüsusiyyətləri. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan Neolit və Eneolit abidələri ilə zəngindir. I Kültəpə yaşayış yeri Neolit dövründən Son Tunc dövrünə qədər böyük bir dövrü əhatə edən çoxtəbəqəli yaşayış yeri olmuşdur. Lakin burada Dalmatəpə mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmamışdır. Ancaq, bildiyimiz kimi, Urmiya hövzəsində Hacı Firuz, Həsənli kimi yaşayış yerlərində Dalma təbəqəsi də vardır. Urmiya hövzəsində yerləşən Dalmatəpədə isə yalnızca Dalma təbəqəsi var. Naxçıvanda Dalmatəpə mədəniyyəti hələlik Naxçıvantəpə yaşayış yerindən məlumdur. Naxçıvantəpədə dörd tikinti qatı aşkar olunmuşdur. Bu tikinti qatları Dalmatəpə mədəniyyətinin formalaşması və inkişaf dövrünü əks etdirir (4, s. 31-54). Uçan Ağıl yaşayış yerində Neolit təbəqəsi, həm də Dalmadan sonrakı dövr vardır (39, p. 111-130). Dalma dövrü isə yoxdur. Naxçıvançay vadisində aşkar olunan Uzunoba yaşayış yeri Dalmatəpədən sonrakı dövrü əks etdirir. Bülövqaya yaşayış yerinin tapıntıları da Dalmatəpə mədəniyyətindən fərqlidir (15, c. 9-10). Naxçıvanda Son Eneolit dövrünə aid Ovçulartəpə, Yeni yol və onlarla digər yaşayış yerlərində isə Ubeyd mədəniyyətinin izlərinə rast gəlinməmişdir (40, p. 53-100; 10, s. 88-95). Bu faktlar göstərir ki, Ubeyd tayfaları yeni yaşayış yerlərində də məskən salmışlar və yerli mədəniyyətlərlə sıx əlaqə saxlamışdır.

Nəticə. Bülövqaya yaşayış yerinin tədqiqi e. ə. V minillikdə Mesopotamiya ilə Naxçıvan arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin genişləndiyini göstərir. Bülövqayada çox sayda Ubeyd tipli keramikanın aşkar olunması Ubeyd tayfalarının e. ə. V minilliyin birinci yarısında şimala doğru hərəkət edərək Naxçıvanda məskən saldığını təsdiq edir. Ubeyd tayfalarının Naxçıvana doğru hərəkəti, şübhəsiz ki, Cənubi Qaf-

qazın zəngin xammal yataqları, xüsusilə obsidian və mis yataqları, həmçinin bol otlaqları ilə bağlı olmuşdur. Bülövqaya keramikası arasında Urmiya hövzəsi üçün xarakterik keramikanın aşkar olunması bu mədəniyyətin yerli mədəniyyətlərlə də bağlı olduğunu göstərir. Yaşayış yerinin tədqiqi Bülövqayada məskən salan bu tayfaların köçmə maldarlıqla məşğul olduğunu deməyə imkan verir.

Ədəbiyyat

1. Baxşəliyev, V. Neolit və Eneolit dövründə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2021, 232 s.
2. Baxşəliyev, V., Marro, C., Hammon, C., Alıyev, N., Sanz, S. Naxçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 80 s.
3. Baxşəliyev V., Marro C., Berthon R., Quliyeva Z., Sarıaltun S. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 164 s.
4. Baxşəliyev, V.B., Baxşəliyev, E.V. Dalmatəpə mədəniyyətinin mənşəyi. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 136 s.
5. Bahşəliyev V., Ceylan N., Bahşəliyev E., Hasanova H. Tumbul Tepe`de yapılan arkeolojik kazılar bağlamında Güney Kafkasya`da Sioni tipi çanak çömleğin değerlendirilmesi. TUBA-AR, 2024, № 1, s. 1-15.
6. Baxşəliyev E. Bülövqaya yaşayış yerinin yeni tapıntıları // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2024, № 1, s. 141-149.
7. Müseyibli N. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2020, 576 s.
8. Nərimanov İ.H. Naxçıvanın erkən əkinçimaldar əhalisinin tarixindən. Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası, 2003, N 1, s. 32-33.
9. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм.1982, 316 с.
10. Бахшалиев В.Б. Новые энеолитические памятники на территории Нахчывана // Российская археология, 2014, № 1, с. 88-95.
11. Бахшалиев В.Б. Исследование энеолитических памятников Сирабчайской и

- Нахчыванчайской долин / Проблемы археологии Кавказа и Передней Азии. Ред. Н.А.Мусеибли. Баку, 2017, с. 108-121.
12. Бахшалиев В.Б. Археологические исследования поселения Нахчывантепе // *Российская археология*, 2019, № 2, с. 114-128.
 13. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки на поселении Кюльтепе I // *Российская археология*, 2022, № 1, с. 139-152.
 14. Бахшалиев Э., Бахшалиев В. Неолитический слой поселения Нахчыван Тепе // *Российская археология*, № 2, 2021, с.187-197.
 15. Бахшалиев В.Б., Марро К., Бертон Р., Оранж М. Новые данные о связях древних поселенцев Нахчывана с Ближним Востоком. *Российская археология*, 2024, № 1, с. 7-21.
 16. Мунчаев, Р. М., Амиров, Ш. Н. Лейлатепинская культура и Кавказ / Кавказ как связующее звено между Восточной Европой и Передним Востоком: диалог культур, культура диалога (к 140-летию Александра А. Миллера), Санкт-Петербург, 2015, с. 128-131.
 17. Мунчаев, Р. М., Амиров, Ш. Н. Взаимосвязи Кавказа и Месопотамии в IV-V тыс. до н.э. / *Материалы международной научной конференции «Кавказ: археология и этнология»*. Баку: Чашыоглы, 2009, с. 41-52.
 18. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм, 1987. 260 с.
 19. Нариманов И.Г. Обеидские племена Месопотамии в Азербайджане. Тез. Всесоюз. архолог. Конфер. Баку: Элм, 1985, с. 271.
 20. Abedi, Khatib, Shahidi H., Chataigner, Ch., Niknami, K., Eskandari, N., Kazempour, M., Pirmohammadi, A., Hoseinzadeh, J. and Ebrahimi Gh. "Excavation at Kul Tepe of (Jolfa), North-Western Iran, 2010: First Preliminary Report", *Ancient Near Eastern Studies*, 2014a, 51: 33-167.
 21. Abedi A., Eskandari N., Shahidi H., Sharahi İ. New Evidence from Dalma and Kura-Araxes Culture at Tapeh Qal'e-ye-Sarsakhti // *Iran and the Caucasus*, 2014b, 18, p. 101-114.
 22. Abedi, A., Omrani, B., Karimifar, A. Fifth and fourth millennium BC in north-western Iran: Dalma and Pisdeli revisited. *DP*, 2015, XLII, 321-338.
 23. Akkermans P. A Late Neolithic and Early Halaf Village at Sabi Abyad, Northern Syria // *Paléorient*, 1987. Vol.13. №1. P. 23-40.
 24. Akkermans P. The Prehistoric Pottery of Tell Sabi Abyad // *Excavations at Tell Sabi Abyad Prehistoric investigations in the Balikh Valley, northern Syria*, 1989. P. 77-214.
 25. Akkermans P. The Soundings at Tell Damishiliya / *In Hamam Et- Turkman I. Ed M.N. Van Loon*, 1988, p. 19-68.
 26. Alden, J., Minc L., Buehlman-Barbeau, S., Stein, G. Dalma ceramics at Surezha in the Erbil Plain: Stylistic, compositional, and petrographic evidence for trans-Zagros interaction during the Terminal Ubaid/Late Chalcolithic I. *JASR*, 2021, 39, 1, 1-23.
 27. Amirov Sh. The Morphology of Halafian painted pottery From Yarim Tepe II, And the Process of Ubaidian Acculturation / *II Workshop on Late Neolithic Ceramics in Ancient Mesopotamia: pottery in context, Monografies del MAC 1. Ed. Anna Gómez-Bach, Jörg Becker and Miquel Molist, Barcelona 2018*, p. 15-23.
 28. Badalyan, R., Harutyunyan, A., Chataigner, Ch., Le Mort, F., Brochier, J., Balasescu, A., Radu, V., Hovsepyan, R. "The Settlement of Akhnashen-Khatunarkh, A Neolithic Site in the Ararat Plain (Armenia): Excavation Results 2004-2009", *TUBA-AR*, 2010.13, s. 185-218.
 29. Bakhshaliyev V. Archaeological investigations at Nakhchivan Tepe / On salt, copper and gold: the origins of early mining and metallurgy in the Caucasus. Ed. Marro C., Stöllner T. *Archéologie (s) 5*, Lyon: MOM Éditions, 2021, p. 375-386.
 30. Cucchi T., Kovács Z., Berthon R., Orth A., Bonhomme F., Evin A., Siahsarvie R.,

- Darvish J., Bakhshaliyev V., Marro C. On the trail of Neolithic mice and men towards Transcaucasia: zooarchaeological clues from Nakhchivan (Azerbaijan) // *Biological Journal of the Linnean Society*, 2013, p.1-12.
31. Davidson T. E., Watkins T. Two Seasons of Excavation at Tell Aqab in the Jezirah, N.E. Syria // *Iraq*. 1981. Vol. 43/ 1. P. 1–18.
 32. Hamlin C. Dalma Tepe. Iran, 1975, 13, 111–127.
 33. Henrickson E.F. Ceramic styles and cultural interaction in the Early and Middle Chalcolithic of the Central Zagros, İran. A Thesis submitted in conformity with the requirements for the degree of Doctor of philosophy in the University of Toronto, 1983, 840 p.
 34. Henrickson, E. F., Vitali, V.. The Dalma Tradition: Prehistoric Inter-Regional Cultural Integration Highland Western Iran. *Paleorient*, 1987, 13, 2, p. 37-45.
 35. Jasim S.A. Excavation at Tell Abada, Iraq. Chicago: University of Chicago, 2021, 588 p.
 36. Kirkbride D. Umm Dabaghiyah 1971: A Preliminary Report. An Early Ceramic Farming Settlement in Marginal North Central Jazira, Iraq, Iraq. 1972. Vol. 34/1, 3–15.
 37. Esin U., Arsebük G. Tepecik ve Tülintepe kazısı 1971 // *Ankara: Keban Projesi 1971 Çalışmaları*. Ankara, 1974. S. 111-159.
 38. Esin U., Arsebük G. Tülintepe kazısı 1974 // *Ankara: Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*. Ankara, 1982. S. 119-134.
 39. Marro C. The View from the North. The Emergence and Spread of the Chaff-Faced Ware oikumenè as seen from the Caucasus (ca. 4600-3500 BCE). *Paléorient*, 2022, 48,1, 111-130.
 40. Marro C., Bakhshaliyev V., Ashurov S. Excavations at Ovçular Tepesi (Nakhchivan, Azerbaijan). Second Preliminary Report: The 2009-2010 Seasons. *Anatolia Antiqua*, XIX, 2011, p. 53-100.
 41. Marro C., Bakhshaliyev V., Severine S., Aliyev N. Archaeological Investigations on the Salt Mine of Duzdagi (Nakhchivan, Azerbaijan). *Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TUBA-AR)*, 2010,13, pp. 229–245.
 42. Mallowan M. E. L., Cruikshank J. R. Excavations at Tall Arpachiyah, 1933 // *Iraq*, 1935, vol. 2/1, p. 1-178.
 43. Merpert N. Y., Munchaev R. M. The Earliest Levels at Yarim Tepe I and Yarim Tepe II in Northern // *Iraq*. 1987. Vol. 49. P. 1-36.
 44. Lyonnet B. and Guliyev F., Helwing B. and Aliyev T., Hansen S. and Mirtskhulava G. Ancient Kura 2010–2011: The first two seasons of joint field work in the Southern Caucasus // *AMIT*, 44, 2012, p. 1-190.
 45. Orange, M., Le Bourdonnec, F.-X., Berthon, R., Mouralis, D., Thomalsky, J., Abedi, A., Marro, C. Extending The Scale Of Obsidian Studies: Towards A High-Resolution Investigation Of Obsidian Prehistoric Circulation Pattern In The Southern Caucasus and North-Western Iran. *Archaeometry*, 2021, 63, 5, 923-940.
 46. Roaf M. The Hamrin Sites / In *Fifty Years of Mesopotamian Discovery*, edited by J. Curtis, London: The British School of Archaeology in Iraq, p. 40–47.
 47. Sharifi M., Motarjem A. The process of cultural change in the Chalcolithic period in the highlands of Western Iran at Tepe Gheslugh // *Documenta Praehistorica*. 2018, XLV, 86-99.
 48. Титов, В.С., Эрдели, И., Габори, М. Археология Венгрии (Каменный век), Наука, Москва, 1980. 420 с.
 49. Seyidov, A., Вахşəliyev, V., Mahmudova, V. Хəлəс. Bakı: Elm, 2010. 216 s.

Summary

**Veli Bakhshaliyev, Nezahat Ceylan, Elmar Bakhshaliyev,
Heyran Hasanova, Ziniyet Mamadova**

New facts related to the spread of Ubaid culture in the South Caucasus

During excavations in 2024, a large number of ceramic items belonging to the Ubaid culture were discovered from the Bülövkaya settlement. The study of the settlement allows us to say that the tribes that settled in Bülövkaya were engaged in nomadic cattle breeding. The discovery of a large amount of Ubaid-type painted pottery in Bülövkaya indicates that the Ubaid tribes moved north and settled in Nakhchivan. The movement of the Ubaid tribes towards Nakhchivan was undoubtedly associated with the rich deposits of raw materials of the South Caucasus, especially deposits of obsidian and copper, as well as abundant pastures. The settlement dates back to the first half of the 5th millennium BC.

Keywords: South Caucasus, Middle East, Nakhchivan, Ubaid culture, Bülövkaya.

Резюме

**Вали Бахшалиев, Незахат Джейлан, Эльмар Бахшалиев,
Хейран Гасанова, Зинийет Мамедова**

Новые факты, связанные о распространении Убейдской культуры в Южном Кавказе

В ходе раскопок 2024 года из поселения Бюловгая обнаружено большое число керамических изделий, относящейся к Убейдской культуре. Изучение поселения позволяет сказать, что племена, поселившиеся в Бюловгае, занимались кочевым скотоводством. Большое количество расписной керамики Убейдского типа в Бюловгае свидетельствуют о том, что племена Убейд двинулись на север и поселились в Нахчыване. Движение убейдских племен в сторону Нахчывана, несомненно, было связано с богатыми месторождениями сырья Южного Кавказа, особенно месторождениями обсидиана и меди, а также обильными пастбищами. Поселение датировалось первой половиной V тысячелетием до н. э.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Ближний Восток, Нахчыван, Убейдская культура, Бюловкая.

UOT 342.5; 349.2

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.139>

Oruc Məmmədov

hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin UNEC Biznes Məktəbinin Biznesin idarə edilməsi kafedrasının dosenti

oruc_mammadov@mail.ru

Azərbaycan

Orcid: 0000-0002-3743-3024

DÖVLƏT QULLUĞUNDA ƏMƏK HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: dövlət qulluğu, dövlət qulluqçusu, əmək hüququ, əmək hüquq münasibətləri

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilən islahatlar sistemində dövlət qulluğunun təkmilləşdirilməsi əsas hədəflərdən biridir. Azərbaycanda dövlət qulluğunun inkişafı milli xüsusiyyətlərə, beynəlxalq və sınaqdan keçmiş xarici təcrübəyə əsaslanır. Azərbaycanda dövlət qulluğu siyasətinin əsası Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş və müasir dövrdə Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilən müasir dövlət siyasətinin tərkibində dövlət qulluğunun sistemli olaraq təkmilləşdirilməsi mərkəzi yerlərdən birini tutur. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 23 noyabr 2018-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya” [4] böyük sosial, siyasi və hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlət qulluğu sahəsində həyata keçirilən islahatlar bir tərəfdən normativ bazanın təkmilləşdirilməsini, digər tərəfdən isə elmi təhlillərin aparılmasını zəruri etmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qulluğu kompleks sahə olaraq müxtəlif elmi istiqamətlərin, o cümlədən, hüquq elminin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış edir.

Müasir dövlət qulluğu hüquq institutunun elmi təhlili zəruri olan bir sıra problemləri mövcuddur. Bu problemlərdən biri də dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin bəzi məsələləridir. Belə ki, dövlət qulluğunda əmək hü-

quq münasibətlərinə dair həm klassik, həm də müasir nəzəri baxışlar və metodoloji yanaşmalar böyük elmi maraq kəsb edir. Fikrimizcə, mövcud elmi baxışlara və normativ müddəalara əsaslanaraq dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin müasir modelini ifadə etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrə kimi dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinə dair vahid yanaşma formalaşmamışdır. Bununla yanaşı müsbət hal kimi qeyd etmək olar ki, dövlət qulluğuna dair elmi mülahizələrdə dövlət qulluqçularının fəaliyyəti əmək hüquqi kateqoriya kimi xarakterizə edilir. Fikrimizcə, dövlət qulluğuna dair elmi baxışların və hüquqi bazanın fonunda dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin müasir konsepsiyasını formalaşdırmaq olar.

Yuxarıda qeyd edilənlər belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin nəzəri və metodoloji əsaslarına, hüquqi bazasına dair məsələ müasir dövrdə aktuallığı ilə seçilir və təcrübi baxımdan mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu da seçilmiş mövzunun **aktuallığını** özündə ehtiva edir.

Tədqiqat zamanı əmək və dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyə, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin tərkib elementlərinə, dövlət qulluğu sahəsində xarici və yerli tədqiqatçıların əsərlərinə istinad ediləndir. Dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən bir sıra ümumi və xüsusi məsələlər bu və ya digər dərəcədə A.M.Qasımov və b. [10], Ə.H.Rzayev [13; 14], A.E.Rəhimov [12], Moldabekov və b. [38], V.V.İvanovski [24],

O.Eyxelman [37], A.D.Qradovski [19], N.M.Korkunov [27], Q.V.Atamançuk [16], İ.N.Bartsits və S.V.Başno [17], S.Y.Çannov və M.V.Presnyakov [35], Y.A.Yerşova [23], A.A.Qrişkovets [20; 21; 22], Y.N.Starilov [33; 34], L.A.Çikanova [36] və başqa müəlliflər tərəfindən tədqiq ediləndir.

Dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinə dair məsələ Azərbaycanda və xarici ölkələrdə müəyyən dərəcədə ümumi kontekstdə tədqiq edilmişdir. Lakin bu məsələ üzrə əsaslı və xüsusi elmi təhlillər aparılmamış, onun müasir modeli formalaşdırılmamışdır. Bu fakt dövlət qulluğu hüquq elmi üçün seçilmiş mövzunun aktuallığını, onun hüquqi təhlilinin zəruriliyini, **elmi yeniliyini və təcrübi əhəmiyyətini** özündə ehtiva edir.

Tədqiqatın **məqsədi** dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinə dair elmi və normativ müddəaların təhlilindən ibarətdir. Göstərilən məqsədə nail olmaq üçün tədqiqat zamanı qarşıya aşağıdakı **vəzifələr** qoyulmuşdur: dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinə dair – nəzəri baxışları ümumiləşdirmək; qanunvericilik bazasını müəyyən etmək; hüquqi təhlillər aparmaq; dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin tərkib elementlərini fərqləndirmək; onun müasir modelinin formalaşmasına aid mülahizələr ifadə etmək.

Tədqiqatın **nəzəri-metodoloji əsasını** idrakin ümumi elmi metodları, o cümlədən, elmi-nəzəri və normativ hüquqi mənbələrin təhlili, ümumiləşdirmə, xüsusi elmi metodlar, hüquqi şərh və s. təşkil edir.

Əsas materialın şərh. Azərbaycan Respublikasında uğurla həyata keçirilən islahatlar sistemində dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən əsas sənədlərdən biri “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya”dır [4] (bundan sonra Strategiya). Strategiyanın qəbul edilməsinin məqsədi "dövlət qulluğu sistemində idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi, dövlət orqanlarının kadr potensialının inkişaf etdirilməsi, yüksək mədəni və etik dəyərləri əsas tutan, bilik, bacarıq və müsbət şəxsi keyfiyyətləri ilə seçilən dövlət qulluqçuları korpusunu formalaşdırmaqla dövlət orqanlarının fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması" kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən ibarətdir [4].

Strategiyanın məqsədlərinin tərkib elementləri bilavasitə əmək hüquqi xarakterlidir. Eyni zamanda bu məqsədlər özlüyündə dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Elmi ədəbiyyatda dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən bir sıra ümumi və xüsusi mülahizələr ifadə edilmişdir. Dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən amilləri daha çox dövlət qulluğuna verilmiş elmi və normativ anlayışların məzmununda görmək mümkündür. Ə.H.Rzayevin fikrincə, "dövlət qulluğu problemlərinin tədqiqində onun ilk növbədə metodoloji əsasını təşkil edən və mühüm dövlət-hüquq institutları kimi onun xüsusiyyətlərini xarakterizə edən "Dövlət", "Dövlət hakimiyyəti", "Dövlət aparatı" və "Dövlət idarəetməsi" təzahürlərinin mahiyyəti; dövlət qulluğunun bu təzahürlərlə qarşılıqlı əlaqələri və təsiri müxtəlif metodlarla araşdırılır [13, s.19]. V.V.İvanovski dövlət qulluğunu "ali hakimiyyəti təmsil edən xüsusi şəxslərlə onun iradəsinin həyata keçirilməsi nəminə birtərəfli ictimai-öhdəlik münasibəti yarıdan sərbəst müqavilə" kimi xarakterizə etmişdir [24, s.121]. O.Eyxelmanın fikrincə, "dövlət qulluğu şəxsin öz razılığı ilə və dövlət hakimiyyəti tərəfindən təyin edilmə əsasında dövlət idarəçiliyi təsisatlarında ştat üzrə, yaxud ştatdankənar daimi vəzifəni tutmaqla, müəyyən vəzifə borcları və qulluq məsuliyyəti olmaqla, məvacib alınmaqla, rütbələr, fərqlənmə nişanları və pensiya qazanmaqla bərabərhüquqlu fəaliyyətdir" [37, s.76]. A.D.Qradovski hesab edir ki, "dövlət qulluğu adı altında biz şəxsin müəyyən dövlət vəzifəsinə qəbul edilməsi nəticəsində yaranan hüquqi münasibəti başa düşürük" [19, s.47]. N.M.Korkunov dövlət qulluğunu "dövlətin adından yerinə yetirilən və dövlət fəaliyyətinin müəyyən bir vəzifəsinin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, öz məzmununa malik məcburi fəaliyyətə və tabeçiliyə əsaslanan, dövlətlə qulluqçunun xüsusi ictimai-hüquqi münasibəti" kimi xarakterizə edir [27, s.400-401].

Elmi dövriyyədə dövlət qulluğu hüquq münasibətləri sistemində əmək müqaviləsi ilə kontrakt anlayışlarının mahiyyətinə dair mülahizələr ifadə ediləndir. A.A.Qrişkovets elmi işlərində göstərir ki, "real təcrübədə əmək müqaviləsi ilə qulluq kontraktı arasında fərqlər mü-

şahidə olunmur” [20, s.20; 21, s.35]. L.A.Çikanova qulluq kontraktının və qulluq-əmək hüquq münasibətinin məzmununun müəyyən edilməsində müqavilənin rolunu geniş təhlil etmişdir [36, s.182-205]. Dövlət qulluğunda əmək müqaviləsi ilə kontrakt anlayışlarının mahiyyətinə dair A.A.Qrişkovetslə L.A.Çikanovanın mövqeləri demək olar ki, uyğundur. Lakin mövqələrin uyğunluğuna baxmayaraq, tədqiqatçılar tərəfindən əks müddələrdə ifadə edilmişdir. A.A.Qrişkovets tədqiqat zamanı dövlət qulluğu münasibətləri sistemində əmək hüquq institutuna xas olan xüsusiyyətləri geniş təhlil edibdir [22]. A.A.Qrişkovets hesab edir ki, “dövlət mülki qulluğu münasibətlərinin əmək hüququ vasitəsilə tənzimlənməsindən radikal şəkildə imtina etmək və inzibati hüquqa xas olan imperativ tənzimlənmə metodlarına keçmək lazımdır” [22]. Müəllifin bu təklifi ilə razılaşmaq mümkün deyildir. S.V.Kaçuşkinin fikrincə, bu prinsipin dövlət qulluğu münasibətləri üçün başlıca prinsip kimi tətbiqi olduqca mübahisəli xarakter daşıyır. ... bu prinsip vətəndaşların, hüquqi şəxslərin xüsusi hüququnun dövlət orqanları və hakim səlahiyyətlərə malik vəzifəli şəxslərlə qarşılıqlı münasibətləri zamanı tətbiq edilir [26, s.56]. T.V.İvankina yazır: “əslində dövlət mülki qulluqçularla konkret münasibətlərə girmir. O, öz hüquq subyektivliyini dövlət idarəetmə funksiyalarını icra edən dövlət orqanları sistemi vasitəsilə reallaşdırır. Dövlət orqanları isə, öz növbəsində, müəyyən səlahiyyətlərə malik olaraq, öz inzibati-hüquqi və əmək-hüquqi subyektivliyini reallaşdırır, özü də dövlət orqanının əmək hüquq subyektivliyi rəhbər tərəfindən müvafiq dövlət orqanının əmək müqavilələrinin (qulluq kontraktlarının) bağlanması yolu ilə reallaşdırılır [25, s.277-284]. T.V.İvankinanın dəyərli fikirləri ilə razılaşırıq, çünki əmək hüququ, əmək hüquq münasibətləri, əmək müqaviləsi olmadan dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi mümkün hesab edilmir. A.M.Qasımov yazır: “əmək hüquq münasibətləri və onunla sıx bağlı olan digər hüquq münasibətləri əmək hüquq normalarının əməyin tətbiqi sahəsində subyektlərin münasibətlərinə təsirinin nəticəsidir. Əmək hüquq normalarının təsiri nəticəsində əməyin tətbiqi zamanı yaranan ictimai münasibətlər hüquqi forma kəsb edir və hüquq münasibətlərinə çevrilir” [9, s.173]. “Əmək hüquq münasibətləri”

adlı monoqrafiyanın həmmüəlliflərindən A.M.Qasımov və F.M.Əliyeva yazır: “Əmək hüquq münasibətlərinin təsnifləşdirilməsinin əsaslarından biri qismində bu və ya digər hüquqi əlaqələrin onların ümumi sistemində rolu və əhəmiyyəti çıxış edə bilər” [10, s.40].

Müəlliflərin mövqeyi Beynəlxalq Əmək Təşkilatının “Dövlət xidmətində təşkilatlanma hüququnun müdafiəsi və məşğulluq şərtlərinin müəyyən edilməsi üsulları haqqında” (27 iyun 1978-ci il) 151 nömrəli Konvensiyasında da [6, s.571-576] təsbit edilmişdir.

Dövlət qulluğu hüquqi kateqoriya olaraq məzmun və mahiyyət etibarını ilə daha çox konstitusiyaya, inzibati və əmək hüquqi aspektlərdə təhlil edilir. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, dövlət qulluğu dövlət idarəetməsinin əsasını təşkil etdiyi üçün inzibati hüququn tərkib hissəsi kimi tədqiq edilmiş və bu yanaşma müasir dövrdə də davam etməkdədir. Fikrimizcə, dövlət qulluğunun inzibati hüququn tərkibindən tamamilə çıxarılması mümkün deyildir. Eyni zamanda, dövlət qulluğu müstəqil hüquqi kateqoriya olaraq konstitusiyaya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqədə funksiya göstərir. Bununla yanaşı, dövlət qulluğunun həyata keçirilməsinin əsasını əmək hüquq münasibətləri təşkil edir.

Dövlət qulluğu dövlət hakimiyyətinin və dövlət idarəetməsinin həyata keçirilməsi üçün əsas vasitələrdən biridir. Bu baxımdan dövlət qulluğu daha çox hüquqi kateqoriya kimi tədqiqat obyektinə olur. Eyni zamanda, dövlət qulluğunun müxtəlif aspektlərinə dair elmi təhlillər aparılarkən ona hüquqi kateqoriya kimi toxunulur. Buna görə də dövlət qulluğu ümumi-hüquqi kateqoriya olaraq sosial institut kimi geniş xarakterizə edilir. İnsan amili olmadan dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi isə mümkün deyildir. Dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növü olaraq dövlət qulluqçusu statuslu vətəndaş tərəfindən həyata keçirilir. Nəticə etibarını ilə, dövlət qulluğu əsasən konstitusiyaya, inzibati, əmək və sosial təminat hüququnun predmetini təşkil edir və dövlət qulluqçularının əmək münasibətləri fonunda həyata keçirilir [11, s.77-99]. Bunu dövlət qulluğuna həm elmi, həm də qanunla verilmiş anlayışların məzmunundan da aydın görmək olar. Dövlət qulluqçularının peşəkar fəaliyyətinin əmək hüquqi xa-

rakteri dövlət qulluğunun məzmunundan bilavasitə irəli gəlir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin mövcudluğu və dövlət qulluqçularının əmək hüquq subyektliyi labüddür. Dövlət qulluğunu əmək hüquq münasibətləri olmadan həyata keçirilməsi isə mümkün hesab edilmir.

Ə.H.Rzayevin fikrincə, "Dövlət qulluğu dövlətlə (onun məqsəd və funksiyalarını yerinə yetirir), dövlət hakimiyyəti ilə (avtoritet və gücünə əsaslanır), dövlət aparatı ilə (funksiya göstərməsini təmin edir), dövlət idarəetməsi ilə (onun əsas mexanizmi kimi çıxış edir) vahid sistemdə baxılır. Müxtəlif tədqiqat metodologiyasından istifadə etməklə aşağıdakı məsələlər: Azərbaycanın dövlət qulluğunun yaranması, inkişafı (modernləşməsi) məqsədi, vəzifələri və prinsipləri; xarici ölkələrin və MDB dövlətlərinin dövlət qulluğunun modeli, onun xüsusiyyətləri, əlaqələri, inkişaf qanunauyğunluqları; dövlət qulluğunun hüquqi əsasları; dövlət qulluğu vəzifələri və dövlət qulluqçuları, dövlət qulluğu keçmə; dövlət qulluğunun səmərəliliyinin və qanunçuluğun təminatı; dövlət qulluğunda kadr siyasəti, kadr işi, kadr texnologiyası, dövlət qulluğunun idarəetmə orqanları və s. araşdırılır" [13, s.19]. Bu elmi müddəlar əsasında dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinə dair metodoloji yanaşmaları ümumiləşdirmək olar. Belə ki, dövlət qulluğunu hüquq institutu kimi təhlil edən mütəxəssislər dövlət qulluğu anlayışını ifadə etməyə dəfələrlə səy göstərmişlər. Bu anlayışların məzmununda dövlət qulluğunun əmək hüquqi xarakteri bu və ya digər aspektlərdə ifadə edilmişdir.

İ.N.Bartsits Rusiya təcrübəsinə əsaslanaraq yazır: "Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinə müvafiq olaraq, dövlət qulluğunun bir növünün qulluqçunun peşəkar xidməti fəaliyyəti dövlət qulluğunun digər növünün funksiyasını özündə əhatə edə bilər. Dövlət qulluğunun bir növünün funksiyasının digərlərindən üstün olması müəyyən bir dövlət qulluqçusunun dövlət qulluğunun hansı növünə aid olduğunu müəyyənləşdirmək üçün əsasdır. Ümumiyyətlə, dövlət qulluğu bir-biri ilə əlaqəli üç mənada nəzərdən keçirilir: 1) dövlət-hüquqi, təşkilati və sosial institut kimi; 2) dövlət orqanının aparatı ilə qulluqçu arasında ictimai-hüquqi münasibətlər kimi; 3) dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqan-

larının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsi üzrə peşəkar fəaliyyət kimi" [18, s.276].

İnkişaf tairxi baxımından qeyd etmək olar ki, keçmiş sovetlər dövründə dövlət qulluğu anlayışı müstəqil kateqoriya kimi işlənilmirdi, ümumi qulluq anlayışının tərkib hissəsi kimi qəbul edilmişdir və onu ümumi qulluqdan ayırmaq isə, demək olar ki, mümkün deyildir. B.M.Lazarev həmin dövrə münasibətdə yazır: "ölkəmizin hüquqsünasları dövlət qulluğunun hüquqi tənzimlənməsi haqqında yazmağı xoşlamırdılar. Onlar yalnız o barədə yazırdılar ki, "SSRİ-də dövlət qulluğu necə yaxşıdır, o, burja dövlətlərindəki qulluqdan nə ilə fərqlənir" [28, s.4]. Bununla yanaşı dövlət qulluğuna dair bir sıra dərslilər mövcud idi, eyni zamanda, inzibati hüquq üzrə dərslilərdə dövlət qulluğunun bəzi məsələləri də şərh edilirdi. "Sovet inzibati hüququ" adlı 6 cildlik dərslildə dövlət qulluğuna aşağıdakı məzmununda anlayış verilmişdir: "Dövlət qulluğu ... dövlət orqanlarının və digər dövlət təşkilatlarının şəxsi heyətinin təşkili və hüquqi tənzimlənməsi üzrə dövlətin fəaliyyətinin tərəflərindən (yaxud hissələrindən) biridir və həmin şəxsi heyət – dövlət qulluqçularının dövlət vəzifələrinin təcrübi və bilavasitə həyata keçirilməsi üzrə fəaliyyətinin özüdür ..." [32, s.292]. Bu anlayışda dövlət qulluğunun subyekt tərkibi göstərilmiş, onun məzmunu xarakterizə edilmiş və dövlət qulluqçularının fəaliyyəti ilə dövlət vəzifələrinin vəhdəti verilmişdir. Eyni zamanda, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin tərkib elementlərini görmək mümkündür. D.M.Ovsiyanko sovet dövrünün dövlət qulluğunu səciyyələndirərək yazır: "əvvəllər dövlət qulluğu deyəndə hər hansı dövlət təşkilatlarında (dövlət orqanlarında, müəssisələrində, idarələrində və b.) qulluqçuların vəzifə borclarını yerinə yetirməsi nəzərdə tutulurdu" [29, s.58]. T.Q.Arxiyov dövlət qulluğunun sovet modelinə münasibətdə yazır: "düşünürük ki, dövlət qulluğu haqqında qanun qəbul etmək, onunla birlikdə həmin anlayışa həm də tərif vermək ona görə çətin idi ki, ölkədə təşəkkül tapmış dövlət qulluğu sisteminin dəqiq parametrləri yox idi" [15, s.156]. Dövlət qulluğunun sovet modeli üçün əsas səciyyəvi cəhət o idi ki, həmin dövrdə dövlət qulluğu siyasət çərçivəsində idi, dövlət qulluqçuları isə dövlət orqanları-

nın rəhbərlərinin yanında mizdlu işçilər kimi çıxış edirdi.

Ədəbiyyatda qeyd edilir ki, "dövlət hakimiyyətinin daşıyıcılarının idarəetmə əməyi peşəkarlıqla, onlara həvalə edilmiş vəzifə üçün məsuliyyətlə əlaqələndirilir və hər bir dövlət və bələdiyyə qulluqçuları üçün müəyyən bir dövlət idarəetmə sahəsinin xüsusiyyətləri ilə (məsələn, hərbi qulluq və ya elm və texnika sahəsində idarəetmə) müəyyənləşdirilmiş artan tələblərlə ifadə edilir. Bu prinsipin məzmunu dövlət və ya bələdiyyə qulluğunda olan və qəbul edilən şəxslər üçün normativlə müəyyən edilmiş tələblər sistemidir [31, s.36]. Bu yanaşmada dövlət idarəetməsində əməyin əsas komponentləri və dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun xüsusiyyətləri verilir.

Fikrimizcə, dövlət hakimiyyətinin daşıyıcılarının əməyi peşəkarlıqla, onlara həvalə edilmiş vəzifə üçün məsuliyyətlə, dövlət idarəetməsinin xüsusiyyətləri ilə (məsələn, hərbi qulluq sahəsində idarəetmə) müəyyənləşdirilmiş tələblərlə müəyyən edilir. Bu yanaşmada dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin əsas komponentləri və dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun xüsusiyyətləri ifadə edilir.

İ.N.Bartsitsin fikrincə, dövlət qulluğu ictimai-hüquqi institut kimi hüquq institutları vasitəsilə həyata keçirilir. Bura daxildir: konstitusion dövlət qulluğu institutu; inzibati-prosessual dövlət qulluğu institutu; vəzifəli şəxslərin - dövlət qulluqçularının məsuliyyətinin cinayət-qanunvericilik institutu; büdcə dövlət qulluğu institutu; həmçinin əmək və sosial qanunvericilik dövlət qulluğu institutları [18, s.277-278]. İ.N.Bartsits dövlət qulluğunun və onun ayrı-ayrı növlərinin qanunvericiliklə formalaşmış anlayışlarına əsaslanaraq həmin ictimai-hüquq institutunun əsas əlamətlərini aşağıdakı kimi ayırmağı təklif edir: "dövlət qulluğunun birinci əlaməti fəaliyyətin xarakterini özündə əks etdirir. Peşəkar qulluq fəaliyyəti kimi dövlət qulluğu konsepsiyası dövlət qulluqçusunun hüquqi statusu haqqında, ona qarşı irəli sürülmüş tələblər, peşəkarlıq, hüquqi, qulluq-etik, əmək haqqı və b. daxil olmaqla normativ müddəalar həyata keçirilir; dövlət qulluğunun ikinci əlaməti - dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin icrasını təmin etmək üçün müəyyən edilən fəaliyyətin məzmunudur. Hakimiyyət bölgüsünün konstitusion sis-

temində fəaliyyət göstərən dövlət orqanlarına hakimiyyət səlahiyyətləri verilir; onlar normativ hüquqi aktlar qəbul edə bilər, habelə, təşkilati-sərəncamverici, yoxlama, nəzarət, hüquq-təbiiqetmə, hüquq mühafizə və inzibati fəaliyyətin digər növlərini həyata keçirə bilər, dövlət xidmətləri göstərə bilər, dövlət əmlakını idarə edə bilər" [18, s.277-278].

E.V.Osinoçkinanın fikrincə, "dövlət qulluğunun yalnız dövlət orqanlarında qulluq kimi normativ-hüquqi cəhətdən konsolidasiyasına onun ictimailiyi haqqında inkişaf etmiş nəzəri fikirlər kömək edir. Beləliklə, dövlət qulluğu prosesində ictimai-hüquqi münasibətlər yaranır, odur ki, dövlət idarəetmə aparatına daxil olan şəxsin yalnız müvafiq orqanda deyil, bütövlükdə dövlətə qulluqda olmasından ibarətdir; bu baxımdan dövlət qulluğunun mahiyyəti dövlət və cəmiyyət arasında hakimiyyət-idarəetmə münasibətlərinin formalaşmasından ibarətdir" [30, s.7].

Müasir dövlət qulluğu institutunun yaranması mərhələsində dövlət qulluğunun formalaşması prosesinə kompleks yanaşma diqqəti cəlb edir. Q.V.Atamançuk "Dövlət qulluğu haqqında Rusiya Federasiyasının qanunvericiliyinin əsasları"nın layihəsi barədə yazırdı: "o dövrdə qanun layihəsində prinsipal müddəalar ifadə olunmuşdur ki, onlar həyata keçiriləndə bütövlükdə ümumi sosial-hüquq institutu kimi dövlət qulluğunu yaradırdı. Nəzərdə tutulurdu ki, dövlət qulluğu cəmiyyətin həyatında dövlətin məqsədlərinin və funksiyalarının həyata keçirilməsindən, dövlət aparatında vəzifə borclarının və səlahiyyətlərinin təcrübi cəhətdən icrasından ibarət olacaqdır, dövlət və onun vətəndaşları arasında əlaqələndirici halqa rolunda çıxış edəcəkdir" [16, s.58].

A.M.Abdullayev və F.T.Nağıyev dövlət qulluğunun ictimai-hüquqi mahiyyətini aşağıdakı kimi xarakterizə edirlər: "Dövlət qulluğu hüquq vasitəsilə ifadə olunur. Dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətləri və dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyətini nizamlayan normalar dövlət qulluğu institutunu yaradır. Buraya konstitusiyaya, əmək, mülki, maliyyə və digər hüquq sahələrinin normaları da daxildir. Dövlət qulluğu məsələlərini nizamlayan inzibati-hüquqi normalar inzibati hüququn müstəqil institutunu təşkil

edir. Dövlət qulluğunun növlərə bölünməsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğundan, hakimiyyətlərin bölgüsü prinsipindən, dövlət fəaliyyətinin istiqamətlərindən irəli gəlir [5, s.69].

Fikrimizcə, dövlət qulluğunun qanunvericiliklə formalaşmış anlayışlarına əsasən dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin iki əsas əlamətini göstərmək olar:

Birinci əsas əlamət peşəkarlıq hesab edilir. Peşəkar fəaliyyətin xarakterik xüsusiyyətləri dövlət qulluğunda ifadə edilir. Peşəkar qulluq fəaliyyəti kimi dövlət qulluğu konsepsiyası dövlət qulluqçusunun hüquqi statusu haqqında, ona qarşı irəli sürülmüş tələblər, peşəkarlıq, əmək haqqı, iş vaxtı, istirahət vaxtı və b. daxil olmaqla normativ müddəalarla müəyyən edilir.

İkinci əsas əlamətə isə dövlət qulluğu fəaliyyətinin məzmununu aid etmək olar. Dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin icrasını təmin etmək üçün dövlət qulluğu fəaliyyətinin məzmunu, onun tərkib elementləri müəyyən edilir. Konstitusiyaya ilə dövlət hakimiyyətinin bölgüsü aparılır və hər bir dövlət orqanına müəyyən konstitusion səlahiyyətlər verilir. Bu əlamətlər dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini aydın xarakterizə edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dövlət qulluğunu əmək hüquqi xarakteri və dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin konstitusion elementləri təsbit edilibdir. Konstitusiyanın "Dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ" adlanan 55-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır. Bu hüququ onlar bilavasitə və ya nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirə bilərlər. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları dövlət orqanlarında qulluq etmək imkanına malikdirlər. Dövlət orqanlarının vəzifəli şəxsləri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları sırasından təyin edilirlər. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər dövlət qulluğuna qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada qəbul edilə bilərlər" [1]. Konstitusiyanın bir sıra müddəaları ilə dövlət qulluğunun təməl prinsipləri, dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin, dövlət qulluqçularının konstitusion hüquqi statusunun əsasları, o cümlədən, dövlət qulluğunda əmək hüquq mü-

nasibətlərinin ilkin elementləri müəyyən edilmişdir.

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 1.1-ci maddəsində "dövlət qulluğu", "dövlət qulluğunun xüsusi növü" və "dövlət qulluqçusu" anlayışları aşağıdakı kimi ifadə edilmişdir: "dövlət qulluğu – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və digər normativ hüquqi aktlarına uyğun olaraq dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluğu vəzifəsində xidmət"dir (maddə 1.1.1.); "dövlət qulluğunun xüsusi növü – xüsusi, hərbi və ya diplomatik rütbə nəzərdə tutulan vəzifələrdə dövlət qulluğu keçmə"dir (maddə 1.1.2.); "dövlət qulluqçusu – yalnız bu Qanunun 1.1.4-cü maddəsində nəzərdə tutulan mənbələrdən dövlət məvacibi alan, bu Qanunla müəyyən edilmiş qaydada inzibati və ya yardımçı dövlət qulluğu vəzifəsini tutan və ixtisas dərəcəsi verilən, inzibati vəzifə üzrə ilk dəfə daimi dövlət qulluğuna qəbul edilərkən Azərbaycan Respublikasına sadıq olacağına and içən, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan dövlət orqanının işçisi"dir (maddə 1.1.3.) [7]. Bu anlayışların hər biri ayrı-ayrılıqda, həmçinin kompleks olaraq dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin mövcudluğunu özündə ehtiva edir. Həmin anlayışları qısa olaraq aşağıdakı kimi ifadə etmək olar: "dövlət qulluğu – dövlət qulluğu vəzifəsində xidmət"dir, "dövlət qulluğunun xüsusi növü – rütblər üzrə dövlət qulluğu keçmə"dir, "dövlət qulluqçusu – dövlət orqanının işçisi"dir". Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin (bundan sonra AR ƏM) 3-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən "işçi – işəgötürənlə fərdi qaydada yazılı əmək müqaviləsi (kontrakt) bağlayaraq müvafiq iş yerində haqqı ödənilməklə çalışan fiziki şəxs"dir [2]. AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən "Bu Məcəllənin 7-ci maddəsinin 2-1-ci və 2-2-ci hissələri ilə müəyyən edilmiş hallar istisna olmaqla, əmək münasibətləri əmək müqaviləsi elektron informasiya sistemində elektron sənəd formasında bağlandıqda yaranır" [2]. AR ƏM-in 7-ci maddəsinin 2-1-ci hissəsində isə təsbit edilir ki, "Siyahısı müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət orqanlarında müvafiq vəzifələrə (peşələrə) qəbul edilən (götürülən) işçilərlə işəgötürənlər arasında əmək münasibətləri

əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranır” [2] (Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanı dedikdə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti nəzərdə tutulur).

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli Fərmanı ilə “Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı” aşağıdakı kimi təsdiq ediləndir: 1. Seçkisi və ya təyinatı Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən aparılan vəzifələr; 2. təyinatı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti və ya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin tapşırığı ilə Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən aparılan vəzifələr; 3. seçkisi və ya təyinatı Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisi, təyinatı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri tərəfindən aparılan vəzifələr; 4. prokurorluq, ədliyyə, fəvqəladə hallar, miqrasiya xidməti, daxili işlər, gömrük, vergi orqanlarında xüsusi rütbəli vəzifələr və xarici işlər orqanlarında diplomatik rütbəli vəzifələr; 5. kəşfiyyat və əks-kəşfiyyat fəaliyyəti subyektlərinin mülki işçilərinin tutduğu vəzifələr [8].

AR ƏM-in yuxarıda qeyd edilən normaları dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən əsas normalardan biri kimi çıxış edir. Bu normalar göstərir ki, dövlət orqanlarında əmək hüquq münasibətləri mövcuddur və əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranır. AR ƏM-in 7-ci maddəsinə əsasən demək olar ki, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətləri iki formada yaranır: 1) əmək münasibətləri əmək müqaviləsi elektron informasiya sistemində elektron sənəd formasında bağlandıqda yaranır; 2) əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranır.

A.M.Qasimov haqlı olaraq yazır ki, “əmək hüquq münasibəti əmək müqaviləsi əsasında yaranan və əmək hüquq normaları ilə tənzimlənən əmək münasibətləridir” [9].

Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikası Qanununun 28.7-ci maddəsinə əsasən “... stajçı əmək müqaviləsi bağlamaq yolu ilə üç ay sınaq müddəti ilə dövlət qulluğuna qəbul edilir. Əmək müqaviləsində sınaq müddəti ərzində qulluq keçmənin şərtləri müəyyənləşdirir-

lir. ... Sınaq müddəti ərzində əmək müqaviləsi pozulmayıbsa, həmin müddət qurtardıqdan sonra dövlət orqanının rəhbəri müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq, həmin şəxsin daimi dövlət qulluğuna qəbul edilməsi haqqında əmr verir və onunla müvafiq əmək müqaviləsi bağlayır” [7].

AR ƏM-in 3-cü maddəsinin 5-ci hissəsinə əsasən “əmək müqaviləsi (kontraktı) – işəgötürənlə işçi arasında fərdi qaydada bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş formada bağlanan əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini əks etdirən yazılı müqavilə”dir.

Müsbət hal kimi qeyd etmək lazımdır ki, “Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” 2 aprel 2021-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə AR ƏM-in 3-cü maddəsinə yeni məzmununda 4-1-ci hissə əlavə edilmişdir [3]. Həmin hissədə əmək münasibətlərinə aşağıdakı məzmununda ilk dəfə olaraq leqal anlayış verilmişdir: “Əmək münasibətləri – əmək qanunvericiliyində, kollektiv müqavilə və sazişlərdə nəzərdə tutulmuş öhdəliklərə uyğun olaraq işəgötürənlə qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən edilən iş yerində işçi tərəfindən onun işə qəbul (təyin) edildiyi, seçildiyi, bərpa olunduğu peşə və ya vəzifə üzrə əmək funksiyasının əməkhaqqı ödənilməklə şəxsən yerinə yetirilməsinə, daxili intizam qaydalarına riayət edilməsinə, işəgötürən tərəfindən işçinin əmək şəraitinin, təminatlarının və əməyinin mühafizəsinin təmin edilməsinə, habelə bu Məcəllənin prinsiplərinə əsaslanan münasibətlərdir” [3]. Bu anlayış xüsusi işçi kateqoriyası olan dövlət qulluqçularını da əhatə edir.

Həm əmək, həm də dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə təsbit edilmiş bir sıra ümumi və xüsusi normalar dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini bilavasitə xarakterizə edir, dövlət qulluğunun əmək hüququ olmadan həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyünü özündə ehtiva edir.

Elmi və normativ materialın təhlili göstərir ki, dövlət qulluğu müxtəlif elm sahələrinin tədqiqat predmetinə daxildir. Dövlət qulluğunu şərtləndirən əsas amillər sistemində isə hüquq mühüm yer tutur. Başqa sözlə hüquq dövlət qulluğunun əsasını təşkil edir. Dövlət qulluğu hüquqi kateqoriya olaraq hüququn müxtəlif sahələrini özündə birləşdirir. Buna görə də elmi

və normativ mənbələrdə dövlət qulluğu kompleks hüquq institutu kimi xarakterizə olunur. Məzmun və mahiyyət etibarı ilə dövlət qulluğu peşəkar əmək fəaliyyətinin xüsusi növüdür. Dövlət qulluqçularının fəaliyyətini tənzim edən hüquq normaları sistemində əmək və dövlət qulluğu haqqında qanunvericilik aktları xüsusilə fərqlənir.

Nəticə. Tədqiqatın yekunu olaraq aparılmış təhlillər və ümumiləşdirmələr əsasında elmin zənginləşməsinə dair aşağıdakı mühüm nəticələr əldə olunmuşdur:

1) Dövlət qulluğu münasibətlərinin əsas hissəsini əmək hüquq münasibətləri təşkil edir. Dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən elmi və normativ müddəalar onun müasir konsepsiyasının formalaşdırılması üçün baza roluna malikdir.

2) Elmi ədəbiyyatda dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən bir sıra ümumi və xüsusi mülahizələr ifadə edilmişdir. Dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini xarakterizə edən amilləri daha çox dövlət qulluğuna verilmiş elmi və normativ anlayışların məzmununda görmək mümkündür.

3) Fikrimizcə, əmək hüququ, əmək hüquq münasibətləri, əmək müqaviləsi, başqa sözlə əmək hüquq institutları olmadan dövlət qulluğunun həyata keçirilməsi mümkün ola bilməz. Dövlət qulluğunun inzibati hüququn tərkibindən tamamilə çıxarılması da mümkün deyildir. Eyni zamanda dövlət qulluğu müstəqil hüquqi kateqoriya olaraq konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquqları ilə qarşılıqlı əlaqədə funksiya göstərir. Bütün bunlarla yanaşı, dövlət qulluğunun həyata keçirilməsinin əsasını əmək hüquq münasibətləri təşkil edir.

4) Dövlət qulluqçularının peşəkar fəaliyyətinin əmək hüquqi xarakteri dövlət qulluğunun məzmunundan bilavasitə irəli gəlir. Bu isə o deməkdir ki, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin mövcudluğu və dövlət qulluqçularının əmək hüquq subyektliliyi labüddür.

5) Dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin əsas komponentləri peşəkarlıqla, məsuliyyətlə, dövlət idarəetməsinin və dövlət qulluqçularının hüquqi statusunun xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir.

6) Fikrimizcə, dövlət qulluğunun qanunvericiliklə formalaşmış anlayışlarına əsasən döv-

lət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin iki əsas əlamətini göstərmək olar:

Birinci əsas əlamət peşəkarlıq hesab edilir. Peşəkar fəaliyyətin xarakterik xüsusiyyətləri dövlət qulluğunda ifadə edilir. Peşəkar qulluq fəaliyyəti kimi dövlət qulluğu konsepsiyası dövlət qulluqçusunun hüquqi statusu haqqında, ona qarşı irəli sürülmüş tələblər, peşəkarlıq, əmək haqqı, iş vaxtı, istirahət vaxtı və b. daxil olmaqla normativ müddəalarla müəyyən edilir.

İkinci əsas əlamətə isə dövlət qulluğu fəaliyyətinin məzmununu aid etmək olar. Dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin icrasını təmin etmək üçün dövlət qulluğu fəaliyyətinin məzmunu, onun tərkib elementləri müəyyən edilir. Konstitusiya ilə dövlət hakimiyyətinin bölgüsü aparılır və hər bir dövlət orqanına müəyyən konstitusiya səlahiyyətlər verilir. Bu əlamətlər dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini aydın xarakterizə edir.

7) Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının bir sıra müddəaları ilə dövlət qulluğunun təməl prinsipləri, dövlət qulluğu haqqında qanunvericiliyin, dövlət qulluqçularının konstitusiya hüquqi statusunun əsasları, o cümlədən, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərinin ilkin elementləri müəyyən edilmişdir.

8) AR ƏM-in 7-ci maddəsinə əsasən demək olar ki, dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətləri iki formada yaranır: 1) əmək münasibətləri əmək müqaviləsi elektron informasiya sistemində elektron sənəd formasında bağlandıqda yaranır; 2) əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranır.

9) Həm əmək, həm də dövlət qulluğu haqqında qanunvericilikdə təsbit edilmiş bir sıra ümumi və xüsusi normalar dövlət qulluğunda əmək hüquq münasibətlərini bilavasitə xarakterizə edir, eyni zamanda dövlət qulluğunun əmək hüququ olmadan həyata keçirilməsinin mümkünsüzlüyünü özündə ehtiva edir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2016, 92 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi. Bakı: Hüquq Yayın Evi, 2025, 360 s.

3. “Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində dəyişiklik edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il 2 aprel tarixli 286-VIQD nömrəli Qanunu // Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2021, №5, Maddə 427
4. “Azərbaycan Respublikasında dövlət qulluğunun inkişafına dair 2019-2025-ci illər üçün Strategiya”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2018-ci il 23 noyabr tarixli 739 nömrəli Sərəncamı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2018, №11, maddə 2395
5. Abdullayev, A.M., Nağıyev, F.T. İnzibati hüquq. Dərslik. – Bakı: Qanun, – 2008. – 800 s.
6. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı. Konvensiyalar və Tövsiyələr. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1996, – 633 s.
7. Dövlət qulluğu haqqında Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il 21 iyul tarixli 926-IQ nömrəli Qanunu / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2001, №01, maddə 1
8. “Dövlət orqanlarında əmək münasibətləri əmək müqaviləsi kağız üzərində yazılı formada bağlandıqda yaranan vəzifələrin (peşələrin) Siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2014-cü il 8 iyul tarixli 206 nömrəli Fərmanı / Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2014, №07, maddə 788
9. Qasımov, A.M. Əmək hüququ. Dərslik. – Bakı: Letterpress, – 2016. – 840 s.
10. Qasımov, A.M. və b. Əmək hüquq münasibətləri. Monoqrafiya. / A.M.Qasımov, Ü.A.Əkbərli, F.M.Əliyeva, F.A.Aslanova, V.A.Hüseynli, S.A.Əsədov – Bakı: Hüquq Yayın Evi, – 2022. – 348 s.
11. Məmmədov, O.C. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi sistemində konstitusiya, inzibati, əmək və sosial təminat hüquq normalarının nisbəti // Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Sosial elmlər, – 2019. № 02, – s.77-90.
12. Rəhimov, A.E. Dövlət qulluqçularının əmək münasibətlərinin hüquqi tənzimlənməsi: hüq. fəl. dok. ... dis. avtoreferatı: – Bakı: – 2018. – 26 s.
13. Rzayev, Ə.H. Dövlət qulluğunun hüquqi əsasları. – Bakı: Elm, – 2011. – 480 s.
14. Rzayev, Ə.H. Azərbaycan Respublikasının dövlət qulluğunun konstitusion-hüquqi problemləri: hüq. elm. dok. ... dis: – Bakı: – 2012. – 328 s.
15. Архипова, Т.Г., Румянцева, М.Ф., Сенин, А.С. История государственной службы в России, XVIII-XX века. Учебное пособие. – Москва: РГГУ, – 1999. – 230 с.
16. Атаманчук, Г.В. Сущность государственной службы: история, теория, закон, практика. Монография. 2-е изд., – М.: РАГС, – 2008. – 312 с.
17. Барциц, И.Н., Бошно, С.В. Источники служебного права: Учебник. – М.: РАГС, – 2007. – 272 с.
18. Барциц, И.Н. Система государственного и муниципального управления: учебный курс: в 2 т. Т. 1. – М.: РАГС, – 2011. – 464 с.
19. Градовский, А.Д. Начала русского государственного права: Собрание сочинений. Т.8: Ч.2: Органы управления. – Санкт-Петербург: тип. М.М. Стасюлевича, – 1907. – 580 с.
20. Гришкoveц, А.А. Проблемы соотношения норм административного и трудового права при регулировании отношений в сфере государственной службы // Государство и право, – М.: Наука, – 2002. № 12. – с.11-24.
21. Гришкoveц, А.А. Проблемы правового регулирования и организации государственной гражданской службы в Российской Федерации. Автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.14. – М., 2004. – 60 с.
22. Гришкoveц, А.А. Проблемы правового регулирования и организации государственной гражданской службы в Российской Федерации. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.14. – М., – 2004. – 539 с.
23. Ершова, Е.А. Трудовые правоотношения государственных гражданских и муниципальных служащих в России / Рос. Акад. Правосудия. – М.: Статут, – 2008. – 668 с.

24. Ивановский, В.В. Русское государственное право. Т.1. Верховная власть и ее органы. Ч.1. – Казань: Имп. ун-та, – 1896. – 533 с.
25. Иванкина, Т.В. Проблемы регулирования труда государственных гражданских служащих // Российский ежегодник трудового права. / под ред. Е.Б. Хохлова. СПб.: Юридическая книга, – 2008. № 4. – с.277-284.
26. Качушкин, С.В. Конституционно-правовые основы государственной гражданской службы: Дис. ... докт. юрид. наук. – М., 2011. – 320 с.
27. Коркунов, Н.М. Русское государственное право: Введение и общая часть. Т.1. Под ред. и с доп.: Авалов З.Д., Горенберг М.Б., Соколов К.Н. 6-е изд. – С.-Пб.: Тип. М.М. Стасюлевича, – 1909. – 623 с.
28. Лазарев, Б.М. Государственная служба. – М.: ИГиП РАН, – 1993. – 16 с.
29. Овсянко, Д.М. Государственная служба Российской Федерации: Учебное пособие. 4-е изд., – М.: Юристъ, – 2008. – 447 с.
30. Осиночкина, Е.В. Основы теории служебного права. – Оренбург: ОГУ, – 2011. – 218 с.
31. Правовое обеспечение государственного и муниципального управления: учебник / под общ. ред. Д.В.Пожарского; И.А.Андреева [и др.]. – Москва: Академия управления МВД России, – 2020. – 404 с.
32. Советское административное право. Государственное управление и административное право / Азовкин И.А., Алехин А.П., Василенков П.Т., Вишняков В.Г., и др.; Редкол.: Козлов Ю.М., Лазарев Б.М., Лунев А.Е., Пискотин М.И. – М.: Юрид. лит., 1978. – 360 с.
33. Стариков, Ю.Н. Служебное право. Учебник. – М.: БЕК, – 1996. – 698 с.
34. Стариков, Ю.Н. Государственная служба и служебное право. Учебное пособие. – М.: Норма: ИНФРА-М, – 2015. – 240 с.
35. Чаннов, С.Е., Пресняков М.В. Служебное право. Учебник и практикум. – М.: Юрайт, – 2019. – 376 с.
36. Чиканова, Л.А. Применение трудового законодательства к служебным отношениям на государственной гражданской службе: теория и практика: Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.05. – М., – 2005. – 312 с.
37. Эйхельман, О.О. Обзор центральных и местных учреждений управления в России и устава о службе по определению от правительства. – Киев: тип. Имп. Ун-та св. Владимира, – 1890. – 83 с.
38. Moldabekov, Y., Saiymova, M., Nurgaliyeva, Y., Smagulova, A., Smagulov, A., & Niyazbekova, S. (2023). On the Enrolment of Citizens in the Civil Service in Modern Conditions. *Journal of Law and Sustainable Development*, 11(11), e1553. <https://doi.org/10.55908/sdgs.v11i11.1553>

Summary

Oruj Mammadov

Some issues of labor law relations in the civil service

The article analyzes scientific and normative provisions on labor law relations in the civil service. During the research, theoretical views on labor law relations in the civil service, legal acts characterizing on labor law relations in the civil service are reviewed, and the constituent elements of labor law relations in the civil service are analyzed.

The article states that labor law relations constitute the main part of civil service relations. Scientific and normative provisions characterizing labor law relations in the civil service play a basic role in the formation of its modern concept. A number of general and special norms established in both labor and civil service legislation directly characterize labor law relations in civil

service, and at the same time, they imply the impossibility of implementing civil service without labor law.

Keywords: *civil service, civil servant, labor law, labor law relations*

Резюме

Орудж Мамедов

Некоторые вопросы трудовых правоотношений на государственной службе

В статье анализируются научные и нормативные положения по трудовым правоотношениям на государственной службе. В ходе исследования рассматриваются теоретические взгляды на трудовые правоотношения на государственной службе, рассматриваются правовые акты, характеризующие трудовые правоотношения на государственной службе, анализируются составные элементы трудовых правоотношений на государственной службе.

В статье указывается, что трудовые правоотношения составляют основную часть отношений государственной службы. Научно-нормативные положения, характеризующие трудовые правоотношения на государственной службе, играют основополагающую роль в формировании ее современной концепции. Ряд общих и специальных норм, установленных как в трудовом законодательстве, так и в законодательстве о государственной службе, непосредственно характеризуют трудовые правоотношения на государственной службе, и в то же время они предполагают невозможность осуществления государственной службы без трудового права.

Ключевые слова: *государственная служба, государственный служащий, трудовое право, трудовые правоотношения*

UOT (070,49)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.150>

Aytəkin Zeynalova

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının dosenti

Azərbaycan

phd.aytekinzeynalova@gmail.com

QLOBAL BAKI FORMUNUN BEYNƏLXALQ MİQYASDA NÜFUZ COĞRAFIYASI

Açar sözlər: Qlobal, Bakı, Forum, COP, Siyasət

Giriş. Azərbaycan XII Qlobal Bakı Forumuna 13 mart 2025-ci ildə ev sahibliyi etmişdi. Məlumdur ki, Qlobal Bakı Forumunun təşkilatçısı Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzi Prezident İlham Əliyevin Sərəncamına əsasən 2012-ci il sentyabrın 30-da təsis edilib və bu illər ərzində forum qlobal problemlərin həlli yollarını araşdıran və dünya ictimaiyyətini məlumatlandıran mühüm beynəlxalq platforma kimi artıq formalaşmış. Bunu ilk növbədə iştirakçı sayına əsasən də əminliklə söyləmək olar. Sonuncu XII Bakı Forumunda dünyanın müxtəlif regionlarından 400-ə yaxın nüfuzlu siyasi xadim, o cümlədən 50-yə yaxın fəaliyyətdə olan və sabiq prezident, baş nazir, həmçinin BMT strukturlarının rəhbərləri, Nobel mükafatı *Laureatları*, alimlər və ekspertlər iştirak etmişdi. Müzakirə edilən məsələlər, qaldırılan problemlər və açıq müstəviyə çıxarılan mövzular o reallığı ortaya qoyur ki, Bakı Forumu qlobal dünya nizamı üçün son dərəcə önəmli bir platformadır. Bəs aparılan müzakirələrin ana xətti nə idi? Dünya düzəninə yenidən düşünülməsi, çağırışların fərsətə çevrilməsi, Bakı tribunasına əsasən bu mövzu üzrə səslənən fikirlər, beynəlxalq arenaya ötürülən açıq və net mesajlar. Qlobal siyasi proseslərə nüfuzlu dövlət xadimləri, keçmiş diplomatlar və ictimai siyasi xadimlərin verdiyi təhlillər isə əslində bəşəriyyətin gələcək fəaliyyət istiqamətlərini, strateji hədəflərini ortaya qoyan ana mövzuları təşkil edirdi. Bu mövzular daha sağlam, daha təhlükəsiz və daha ədalətli dünyanın qurulması üçün atılması zəruri olan addımların faktiki yol xəritəsini təşkil edirdi.

Çağırışların fərsətə çevrilməsinin əsas yolları

Ən mühüm mesajları tədbirin açılış mərasiminə sədrlik edən Prezident İlham Əliyev verdi. Ümumiyyətlə, dövlət başçısının çıxışını bir neçə istiqamət üzrə qruplaşdırmaq olar:

1. Geosiyasi proseslər və Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik;
2. Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzu və COP29 konfransının nəticələri;
3. Dəyişən dünya nizamı və ölkəmizin qlobal proseslərdə iştirakı.

İlk bəndi təhlil edək. Bu geosiyasi proseslər və Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələsidir. Prezident İlham Əliyevin məhz bu mövzu üzrə dərin təhlilindən o qənaət yaranır ki, bu gün dünyada baş verən hadisələr, qlobal güc mərkəzləri arasında getdikcə daha da artan və daha da sərtləşən ziddiyyətlər planetin mənzərəsini tamamilə dəyişib və bu gün bir çox aktual problemlərin təcili həlli tələb olunur. Xüsusən də çoxtərəfli diplomatiya, çoxqütblü dünya nizamı, BMT-nin gələcək paktı, eləcə də post-münaqişə dövründə bərpa-quruculuq işləri və orta güclərin yeni dünya düzəmində rolu kimi vacib amillər beynəlxalq siyasət, təhlükəsizlik, texnologiya və sülh kimi məsələlərdə kompromisin əldə edilməsinə ciddi zərurət yarandığını göstərir.

Prezident İlham Əliyev: “Bəzən sülhə nail olmaq və ədaləti bərpa etmək üçün siz gücdən istifadə etməlisiniz. “Bu gün biz bunu görürük. Görürük ki, Avropa, Avropa İttifaqı güclü hərbi potensial qurmaq üçün bu gün öz siyasətini necə dəyişməyə çalışır. Görürük ki, digər ölkələr

öz resurslarını hərbi potensialına və infrastrukturunun qurulmasına yönəldir. Biz bunu ən azı 20 ilə etdik, 2005-ci ildən etibarən etdik və ərazimizi azad edən, separatçılığa, separatçılara son qoyan güclü ordu yaratdıq. Bir sözlə, bu gün ərazi bütövlüyü və suverenliyin tam bərpası nəinki Azərbaycan xalqının güclü iradəsinin təzahürüdür, o cümlədən beynəlxalq ədaləti nümayiş etdirir”(1)

Təqdim olunan sitatda. Prezident İlham Əliyev iki vacib amili xüsusilə qabardır. Bunlardan biri güc, ikincisi ədalətdir. Prezident bu mesajı verməklə o reallığı ortaya qoyur ki, müasir dünyanın mənzərəsi məhz bu cürdür. Yəni beynəlxalq qanunlar, beynəlxalq konvensiyalar, qətnamələr, hansılar barədə ki, bəzi global mərkəzlər sadəcə danışır, əslində isə işləmir. İşləyən yalnız gücdür, güclüənsə haqqını tələb edə və haqqını qazana bilərsən. Real nümunə Azərbaycandır. 2005-ci ildən başlayaraq 20 il ərzində topladığımız güc bizə Qarabağımızı qaytardı, ərazi bütövlüyümüzü, suverenliyimizi bərpa etməyə imkan verdi. Deməli, həm də beynəlxalq ədaləti, beynəlxalq konvensiyaları, qanun və qətnamələrin tələblərini təmin etdi. Üstəlik, Prezident bu sitatda heç də nahaq yerə bütün bu reallıqlar Azərbaycan xalqının güclü iradəsinin təzahürü olduğu cümləsini işlətmir.. Yəni dünya bugünkü reallıqları öz adına yazmasın. Necə ki, 13 mart 2025-ci ildə Azərbaycan və Ermənistanın sülh üzrə danışıqları faktiki yekunlaşdırmaqla, Ermənistanın uzun müddət razılaşmadığı sülh sazişinin iki bəndinə də razılıq bildirməsi ilə bağlı məlumat yayılan kimi, Fransa prezidenti Emmanuel Makron cəld şəkildə, sosial şəbəkə hesabında bunu yazmışdı: “Ermənistan və Azərbaycan arasında danışıqların yekunlaşdırılması barədə elanı alqışlayıram. Artıq Ermənistan və Azərbaycan arasında Cənubi Qafqazda davamlı sülhə yol açmalı olan sülh sazişinin imzalanmasına heç nə mane olmur”.(12)

Heç nə yox, Emmanuel Makron, heç kim mane olmur. Müharibədən sonra bütün gücünü, bütün imkanlarını işə salan Emmanuel Makron, istəyirdi ki, Azərbaycanla Ermənistan arasında sülh olmasın. Lakin alınmadı. Prezident İlham Əliyev bu məsələdə də Emmanuel Makrona qalib gəldi. İndi isə Azərbaycan Prezidentinin qələbəsini təsdiqləməkdən, hətta alqışlamaqdan başqa çıxış yolu yoxdur. Düzdür, Ermənistan

rəsmi Bakının daha iki tələbinə əməl edəcəyinə söz verdi. Bunlar beynəlxalq instansiyalarda qarşılıqlı şəkildə iddia qaldırmaq və sərhəddə xarici qüvvələrin yerləşdirilməsindən imtina etməkdir. Amma prinsiplial bir neçə məqam hələ ki qalır.

Azərbaycan Xarici İşlər Nazirliyinin bununla bağlı yaydığı bəyanatda qeyd olunub: “danışıq aparılmış mətnin imzalanması üçün əsas şərtin Azərbaycanın suverenliyi və ərazi bütövlüyünə qarşı iddiaların aradan qaldırılması məqsədilə Ermənistanın konstitusiyasına dəyişiklik edilməsi olduğu barədə Azərbaycanın uzunmüddətli və prinsiplial mövqeyini bir daha diqqətə çatdırırıq. Eyni zamanda, ATƏT-in köhnəlmiş və qeyri-funksional Minsk Qrupunun və aidiyyəti strukturların rəsmi şəkildə ləğv olunmasının zəruriliyini vurğulayırıq”. (9)

Yəni Ermənistan və onun havadarları Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin daha iki tələbinə hə deməklə işlərini bitmiş hesab edirlərsə, yanılırlar. Tələblər tam şəkildə icra olunmalıdır. Nədir o tələblər? Bəyanatda deyildiyi kimi, Ermənistan öz konstitusiyasında zəruri dəyişikliklər etməli, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə qarşı iddiaları özündə əks etdirən maddələri ana qanundan çıxarmalıdır. Ermənistan artıq Minsk qrupundan nəhayət ki, imtina etməlidir. Sərhədlərin delimitasiyası və demarkasiyası işləri başa çatdırılmalı, Ermənistan 30 il Azərbaycan ərazilərini işğal altında saxladığına, Azərbaycan xalqına bu 30 ildə olmanın işgəncələr, soyqırımları yaşatdığına görə Qarabağın yeraltı və yerüstü sərvətləri talandığına, bu ərazilər ekoloji fəlakətə məruz qaldığına görə təzminat ödəməlidir. Müharibə cinayətlərində ittiham olunanlar məhkəmə qarşısına çıxmalıdır. Necə ki, onların bir neçəsi Bakıda Azərbaycan xalqının qarşısında cavab verir, günahlarını bir-bir etiraf edirlər. Eləcə də Zəngəzur dəhlizi açılmalıdır. Naxçıvana birbaşa çıxışımız olmalıdır. Qərbi azərbaycanlılar da öz dedə-baba torpağına qayıtmalı, onların vətəndaş hüquqları təmin edilməlidir və s.. Ermənistan dövlətinin cinayətləri bir deyil, iki deyil və bu cinayətlər üzündən də yalnız iki dövlət yox, elə iki xalq arasında dərin nifrət mühiti yaranıb.

Prezident İlham Əliyev: “Ermənistana etimad səviyyəsi sıfıra bərabərdir. Beləliklə, biz onların hər hansı bir sözüə inanmırıq. Çünki

onlar elə insan deyillər ki, biz inana bilək, o cümlədən onların indiki hökuməti. Bir daha bütün bunlar göstərir ki, onların dediyi bizim üçün sıfır məna kəsb edir. Bizə sənədlər, yazılı kağızlar lazımdır. Bizə lazımdır ki, onların Konstitusiyasında Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları olmasın. Orada Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları hələ də qalır. Bizə lazımdır ki, ATƏT-in Minsk qrupu buraxılsın. Biz bu mesajı Ermənistanla çatdırırıq və deyirik ki, Minsk qrupunun saxlanılmasında məntiq yoxdur. O, Qarabağ məsələsinin həlli üçün yaradılmışdı. İndi Qarabağ məsələsi həll olunub. Ermənistan Qarabağı Azərbaycanın ərazisi kimi tanıyır. ATƏT-in həmin qrupunun buraxılması üçün ümumi müraciətdə siz bizə niyə qoşulmursunuz? Onlar istəməirlər. Belə çıxır ki, onlar bir ayağını ərazimizdə yer saxlamaq üçün edir”. (2)

Prezident İlham Əliyevin haqlı suallarına cavab vermək lazımdır. Bu sualların açıq qalması ikitərəfli sülhə, eləcə də regional təhlükəsizliyə ciddi zərbələr vurur. Azərbaycan Prezidenti haqlı olaraq soruşub ki, əgər Ermənistan Qarabağı Azərbaycan torpağı hesab edirsə və sülhə hazır olduğunu deyirsə, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinə xitam verməyə də razı olmalıdır. Birincisi, ona görə ki, bu qrup münaqişənin həlli üçün yaradılmışdı, artıq münaqişə yoxdur. İkincisi, bu gün həmin qrupa daxil olan ölkələrin öz aralarında münasibətləri də yaxşı deyil. Üçüncüsü, qrup üzvlərindən biri Fransa, birtərəf yox birtərəf olduğunu artıq çoxsaylı addımlarla, verdiyi bəyanatlarla, qəbul etdiyi qərar və qətnamələrlə yetərincə göstərib. Bütün bunlardan sonra da Ermənistan nəyə görə ATƏT-in Minsk qrupunun buraxılması üçün Bakının təklifinə dəstək verməkdən boyun qaçırır. Bu imtinanın özü qarşı tərəfin, yəni Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinə iddialarını açıq şəkildə ortaya qoyur. Yəni biz bunu belə başa düşür, belə qəbul edirik.

PA-nın Xarici siyasət məsələləri şöbəsinin müdiri Hikmət Hacıyev: “Ermənistan bu gün gördüyümüz kimi, bəzi havadarlarının dəstəyi ilə artıq keçmişin bir aləti olan, keçmişdə qalan hər hansı bir funksiyası olmayan ATƏT-in Minsk qrupunun saxlanmasına da cəhd göstərir. Minsk qrupuna bu günlərə heç bir ehtiyac yoxdur. Kimsə əgər Minsk qrupunu dirçəltməyə çalışsa bilərsə, bunlar yalnız utopik fikirlər ola bi-

lirlər. Amma göründüyü kimi, Minsk Qrupunun yaradılarda onun təməlini məhz münaqişənin həll edilməsi təşkil edirdi. Münaqişə yoxdur. Ermənistan Azərbaycan arasında normallaşma prosesi getdiyi bir şəraitdə Ermənistan tərəfi yenə də səmimiyyət nümayiş etdirməyərək. Minsk qrupu kimi lazımsız bir alətin saxlanmasına çalışır. Azərbaycan bu məsələdə ısrarlıdır ki, bu kimi məsələlər, xüsusilə də Ermənistan Konstitusiyası ilə əlaqədar olan məsələlər aradan qaldırıqdan sonra hesab edirik ki, regionda sülh gündəliyi üçün daha da yaxşı şərtlər formalaşa bilər”. (3)

Cənubi Qafqazda yeni tipli münasibətlərin yaranması da ilk növbədə elə Minsk qrupunun tamamilə ləğv edilməsindən keçir, yoxsa bir tərəfdə sülh sazişinin mətninin razılaşdırıldığı barədə nikbin açıqlamalar verilir.

Prezident İlham Əliyev XII Qlobal Forumda Ermənistan Konstitusiyası dəyişilməli və Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına son qoyulmalıdır mesajını verərək, sülh sazişinin mətni ilə möhtəklik edənlərin planlarını da faktiki alt üst etdi. Yəni hər şey beynəlxalq instansiyalarda, qarşılıqlı iddialardan geri çəkilmək və sərhəd zonasında guya xarici dövlətlərə məxsus hərbi qüvvələri yerləşdirməməklə bitməyəcək. Bunu Ermənistan rəhbərliyi belə də bilsin.

Prezident İlham Əliyevin XII Qlobal Bakı Forumunda dediyi kimi: “Onlar yeni müharibəyə hazırlaşır. Kim onları yenidən müharibəyə sürükləyir? Fransa və onun Prezidenti. Onların Ermənistanı təchiz etdiyi məhvedici silahlar bizə qarşı yönəlidir. Bu gün başqa yerdə lazım ola biləcək “Sezar” haubitsaları Ermənistanla göndərilir. Əslində, Avropa İttifaqının kəşfiyyət missiyası olan dırnaqarası Avropa monitorinq missiyası gecə-gündüz cəsus kimi sərhədlərimizdə dayanır və baxırlar ki, bəlkə haradan, bir yerdən girə bilsinlər. Bizim də həmin dırnaqarası monitorinq missiyası barədə kifayət qədər kəşfiyyət məlumatımız var. Avropanın Sülh Fondu milyonlarla dolları Ermənistanı silahlandırmaq üçün ona verir. Bəli, onlar deyir ki, bu pul qeyri-məhvedici hərbi qurğular üçündür. Birincisi, bunu kim yoxlaya bilər? İkincisi, siz onlara 10 milyon verirsiniz və sonra isə digər 10 milyon planlaşdırılır. Beləliklə, Ermənistanla silah almaq üçün pula qənaət imkanı yaranır. Nəinki Fransa onlara məhvedici silahlar göndə-

rir. Onda onlar bunu niyə edir? Onlar nəyə hazırlaşır? Əgər sülh istəyirlərsə, buna ehtiyac yoxdur”. (11)

Müşahidələr də göstərir ki, bu gün Ermənistan oyunlarını iki əsas istiqamətdə davam etdirir:

1. Hərbi ritorikanı gücləndirir. Faktlar da bu versiyanı təsdiqləyir. Belə ki, bəzi məlumatlara görə, rəsmi İrəvan aprelin 1-dən iyunun 13-dək olan tarixlər arasında ehtiyatda olan hərbcilərin toplanışını keçirməyi planlaşdırır. Yeri gəlmişkən, toplanış iki ay yarım qədər davam edəcək ki, bu da standart təlim müddəti deyil. Deməli, məğlub tərəf daha ciddi planlar qurur.
2. Avropalı müşahidəçilərin xeyli fəallaşması, onların sərhəd boyunca, xüsusilə də mümkün toqquşma zonalarında kəşfiyyat işləri aparması sistematik olaraq öz aləmlərində Azərbaycanın zəif mövqelərini müəyyənləşdirmək cəhdləri özlüyündə çox ciddi mətləblərdən və planlardan xəbər verir. (3)

Geosiyasi transformasiyalar

Bu gün bəzi beynəlxalq təşkilatlar ya öz zəifliyini nümayiş etdirir və ya tamamilə iflic vəziyyətindədir. Prezident İlham Əliyevin XII Qlobal Bakı Forumu zamanı EvroNyus televiziyasına müsahibəsində ifadə etdiyi bu fikirlər isə həm separatçılar, həm də Cənubi Qafqazda sülh məsələsinə qeyri obyektiv yanaşan bütün strukturlara, ilk növbədə də beynəlxalq təşkilatlara ötürülən konkret, net mesajdır. Məhz bəzi beynəlxalq təşkilatların uğursuz və qeyri effektiv fəaliyyəti ölkələri ikitərəfli münasibətlər çərçivəsində fəaliyyətə bir qədər öncə dediyimiz kimi, qanun yox, məhz güc amilindən yararlanmaqla problemi həll etməyə sövq edir.

Prezident İlham Əliyev: “Bildiyimiz dünya nizamı artıq mövcud deyil. Hələ ki, beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən istifadə olunacaq qarşılıqlı əlaqə konfigurasiyası heç kəsə bəlli deyil. Buna dair fərqli fikirlər var. Lakin aydın olan odur ki, birincisi, hər bir ölkə özünün daxili işlərinə və daxili imkanlarına daha çox diqqət ayırmalı, hər hansı bir yardıma və hətta beynəlxalq hüquqa arxalanmamalıdır. Beynəlxalq hüququn selektiv tətbiqinin qurbanı olan Azərbaycanın gələcəyini daxili resurslar hesabına qurması baxımından böyük təcrübəsi var”. (5)

Ancaq o da etiraf olunmalıdır ki, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyini bərpa etmək üçün sahib olduğu güc heç də hər kəsə yoxdur. Bunun bir çox şərtləri var. Əvvəla coğrafi mövqeyi, daha sonra təbii, ən nəhayət siyasi iradə. Müasir dünya nizamına diqqət yetirdikdə, prezidentin vurğuladığı kimi, yaxın gələcəkdə kimsə beynəlxalq hüquqa və ayrı-ayrı təşkilatların qəbul etdiyi qətnamələrə arxayın ola bilməz. Bunun ən ağır nümunəsi ilə üzləşən ölkələrdən biri Azərbaycan uzun illər qlobal güclərin Cənubi Qafqaz regionu üçün müəyyənləşdirdiyi işğal, təhdid ssenarisi ilə mübarizə aparıb. Beynəlxalq hüququn təməl prinsiplərinin kara gəlmədiyini görən Bakı sonda ədaləti öz gücü ilə təmin edib və bu gün bölgə artıq postmüharibə dövrünün parametrləri çərçivəsində yenidən dizayn olunur. Azərbaycanın ssenarisi əsasında.

Prezident İlham Əliyev: “Onilliklər ərzində Cənubi Qafqaz qarşıdurma və düşmənçilik bölgəsi olub. Hazırda nisbətən sakit dövrdəyik və biz diqqətimizi buna yönəltməliyik. Biz növbəti hərbi qarşıdurmanı istisna edəcək əhatəli təhlükəsizlik mexanizmləri yaratmalıyıq və sovet dövründə olduğu kimi qonşuluq şəraitində yaşamağa çalışmalıyıq” (7)

Bunun üçün isə davamlı sülhlə yanaşı, regional fürsətlərdən, yaxud regional iqtisadi imkanlardan maksimum yararlanmaq lazımdır. Çünki bölgənin hərtərəfli inkişafı qlobal nəqliyyat, enerji xəritəsində Cənubi Qafqazın da yer almasından, habelə Avropa və Asiya arasında nəqliyyat enerji koridorunun yaranmasından bilavasitə asılıdır. Ən vacibi odur ki, iqtisadi əməkdaşlıq digər mərkəzlərdən asılılığı tam şəkildə aradan qaldıracaq və ilk növbədə milli dövlətçiliyin fundamental prinsiplərinin qorunmasına şərait yaradacaq.

Prezident İlham Əliyev: “Hər bir ölkə anlamalıdır ki, o, öz taleyinin sahibidir. Onlar bunu nə qədər tez başa düşsələr, bu, onlar üçün bir o qədər də yaxşı olar. Çünki əgər siz həmişə kimsəyə yardımına bel bağlasanız, birincisi, bu, sizi zəiflədəcək, ikincisi, bu yardımın daimi olacağına dair heç bir zəmanət yoxdur, üçüncüsü də siz suverenliyinizin bir hissəsini itirmiş olursunuz. Çünki əgər siz həmişə kimdənsə asılısınızsa və həmişə kimdənsə yardım istəyirsinizsə, o zaman siz özünüzü zəiflədəcək və özünüzü təhlükədə qoyacaqsınız. Əgər siz həmişə kimdənsə yardım istəyirsinizsə, o zaman siz özünüzü zəiflədəcək və özünüzü təhlükədə qoyacaqsınız. Əgər siz həmişə kimdənsə yardım istəyirsinizsə, o zaman siz özünüzü zəiflədəcək və özünüzü təhlükədə qoyacaqsınız.” (8)

nizsə, onda bir gün gələcək, həmin şəxs gəlib sizdən hesabat istəyəcək”. (8)

Deməli, daxili resurslara güvənmək və daxili imkanları artırmaqla siyasi, iqtisadi asılılığı da tam aradan qaldırmaq mümkün olmasa belə maksimum dərəcədə azaltmaq olar. Yalnız o halda müstəqil siyasət aparmaq və haqqını tələb etmək mümkündür. Təbii ki, Prezident İlham Əliyev dediyi hər bir fikirdə Azərbaycan nümunəsindən çıxış edir. Müstəqilliyin ilk illərində üzləşdiyimiz problemlərdən və həmin problemlərin həlli istiqamətində atdığımız addımlardan, bu illər ərzində qazandığımız təcrübədən çıxış edir. Prezident İlham Əliyevin buna tam haqqı var. Çünki məhz onun rəhbərliyi altında Azərbaycan suverenliyini təmin etdi. Hər mənada müstəqil bir ölkə bu gün regional və qlobal gərginliklərə, müharibələrə baxmayaraq, daxili təhlükəsizliyini qoruyur və kənar risklərin ölkəyə müdaxiləsinə imkan vermir. Qlobal konfigurasiya hazırda davam edən münaqişələrin ədalət meyarları çərçivəsində qısa zaman ərzində həllini faktiki mümkünsüz edir. Ancaq Azərbaycan öz suverenliyini bərpa etdi, özü də cəmi 44 günə. Bu, özlüyündə nümunəvi model sayıla bilər.

Prezident İlham Əliyev: “İkinci Qarabağ müharibəsinin bitməsindən beş il keçməsinə baxmayaraq, bizim Ermənistanla sülh müqaviləmiz yoxdur. Bəli, sakitlikdir, itkilər yoxdur və bu da bugünkü vəziyyətin böyük üstünlüyüdür. Lakin sülh sazişi imzalanana qədər burada sabitlik olmayacaq. Eyni yanaşmanı dünyanın bütün digər hissələrinə – Yaxın Şərqə və Afrikaya da şamil etmək olar. Əfsuslar olsun ki, münaqişələrin sayı artmaqdadır və əgər siz öz həllini tapmış münaqişə axtarsanız, görə bilərsiniz ki, sadəcə burada, Qarabağda olan münaqişə öz həllini tapıb. Bu, beynəlxalq hüquq, tarixi ədalət əsasında həllini tapmış yeganə münaqişədir. Bu həlli bütün dünya qəbul edir”. (6)

Yaxın tarixdə bir ölkənin öz problemini özünün həll etməsinə və cəmi 44 günə, daha sonra da müharibə apardığı tərəflə bir masa ətrafında əyləşib sülhə doğru addımlar atmasına və ona bu qədər yaxınlaşmasına, faktiki münaqişəyə son qoyması faktına rast gəlinmir. Başqa sözlə, Qarabağ münaqişəsinin ədalətli həll formulu kimi nümunələr yaxın 50, 100 ildə yaşanmayıb və bu formulun müəllifi Prezident İlham Əliyevdir. Belə olan halda qlobal güclər də öz-

lüyündə düşünür. Əgər digər ölkələrdə, hansı ki, məhz o güclərdən öz problemlərinin həllini gözləyir, bu metoddan yararlanarsa, yəni yalan vədlərə inanmayıb problemi ikitərəfli qaydada həll etsələr, nə olar? Heç şübhəsiz ki, belə olsa, nə qlobal güclərə, nə də beynəlxalq oyunçulara ehtiyac qalmaz. Nə etmək lazımdır? Bu formulu dağıtmaq, onun effektiv olmadığını sübut etmək. Bu halda Azərbaycan Prezident İlham Əliyev hədəf seçilir. Çoxsaylı qərar və qətnələr qəbul olunur, təhdidlər, dezinformasiya kampaniyaları işə salınır və s.

XII Qlobal Bakı Forumunda COP29 nəticələri

XII Qlobal Bakı Forumunda COP mövzusunə toxunan Prezident İlham Əliyev xüsusi olaraq vurğuladı ki, 200 dövlətin yekdil qərarı ilə qlobal iqlim konfransına ev sahibliyi etmək hüququ qazanan Azərbaycan bu ağır missiyanın öhdəsindən layiqincə gəldi. Təkcə təşkilatçılıq və qonaqların say çoxluğuna görə deyil, həm də konfransın yekununda əldə edilən uğurlara görə.

Prezident İlham Əliyev: “Əsas mərhələlərdən, nailiyyətlərdən biri 10 ildən artıq keçilməz nöqtə olan Paris Sazişinin 6-cı maddəsi üzərində konsensus idi. On ildən artıq idi ki, tərəflər razılığa gələ bilmirdi. Lakin biz burada konsensus əldə edə bildik və karbon bazarını işlək etdik. Bir sözlə, bu, prosesin gələcəkdə inkişafı üçün çox əhəmiyyətlidir. Digər mühüm nailiyyət ondan ibarət idi ki, Bakıda COP29-da biz bərpaolunan enerji layihələri üçün maliyyələşmənin əvvəlki 100 milyardan 300 milyard dollara qədər artırılmasına nail olduq. Bəli, bilirik ki, bəzi ölkələr bundan tam razı qalmadı. Onlar daha böyük artım istəyirdilər. Lakin, düşünürəm ki, bizdə maliyyələşmənin üç dəfə artırılması lazımınca qiymətləndirilməlidir. Buna görə, Bakıdakı COP29 Bakı sığrayışı adlandırıldı və bu mühüm irsdir”. (4)

Lakin dövlət başçısı Forumdakı çıxışında Azərbaycanın COP29 reallığında görünməmiş təzyiq və dezinformasiya kampaniyası ilə üzləşdiyini də diqqətə çatdırdı. Ağ Evin yeni sahibi Donald Trampın da yalan, saxta xəbər yayan informasiya resursları adlandırdığı media vasitələri Vaşinqton və Parisdən direktivlər alaraq ölkəmiz əleyhinə olmazın yalan təbliğat apardılar. Məqsəd Azərbaycanı gözdən salmaq, qaramaq, neft və qaz hasil edən ölkə belə bir təd-

birə ev sahibliyi edə bilməz kimi demaqqoqiyanı şüurlara yeritmək idi. Amerika Birləşmiş Ştatları Dövlət Departamentinin təlimatlarını yerinə yetirən “Vaşinqton Post”, “Nyu York Tayms”, “Politco”, “Newsveek” və “Assoşieyted Press” Fransa prezidentinin sifarişlərini icra edən Le Monde, Figaro və digər bu kimi saxta xəbər mətbuatı COP29-un boykotuna çağırən media vasitələrinin ön sıralarında gedirdilər. Yelisey sarayının COP öncəsi isterik duruma düşməsinin səbəbi isə ilk növbədə Azərbaycana öz iradəsini qəbul etdirə bilməməsi idi. (3)

Prezident İlham Əliyev: “Onlar suverenliyimizin, ərazi bütövlüyümüzün tam bərpasına yönəlmiş siyasətimizi dəyişə bilmədilər. Onlar o faktla razılaşa bilmirdilər ki, burada, Qafqazda öz milli maraqlarını güdən ölkə, yəni böyük bosslar qarşısında hər zaman “bəli, cənab” deməyən ölkə var. Əfsuslar olsun ki, Fransa hökuməti hətta COP29-u boykot etmək üçün bir çox ölkələri təhrik edərək, daha uzağa getdi. COP29-da iştirak etmiş dünya liderlərindən etibarlı informasiyamız var və onlar bizə bu haqda məlumat verdilər. Hətta gəlməyən rəhbərlər mesaj göndərdilər ki, şəxsən Fransa prezidenti COP29-a qarşı kampaniya aparırdı.” (10)

XII Qlobal Bakı Forumu əvvəlki illərdə olduğu kimi, qlobal çağırışların həlli üçün geniş mövzu spektri və dərin müzakirələri ilə mühüm platforma rolunu oynayır. Burada aparılan diskussiyalar beynəlxalq əməkdaşlığın möhkəmlənməsinə, ortaq həll yollarının müəyyənləşdirilməsinə və sülhün təşviqinə töhfə verəcək. Bakı bir daha strateji dialoq mərkəzi kimi çıxış edərək dünyanın diqqətini mühüm qlobal problemlərə yönəldir. Azərbaycanın sivilizasiyalararası dialoqu dəstəkləməsi, beynəlxalq arenada konstruktiv rol və qlobal məsələlərin həllində fəal iştirakı bu tədbirin uğurlu nəticələr verəcəyinə əminlik yaradır. XII Qlobal Bakı Forumu dünya üçün yeni perspektivlər açan və qlobal həmrəyliyi gücləndirən mühüm bir tribunaya çevriləcək.

Azərbaycanın həyata keçirdiyi konstruktiv və pragmatik siyasəti ilə dünya dövlətlərinin rəğbətini qazanır. XII Qlobal Bakı Forumundan verilən mesajlar və ölkəmizin qlobal proseslərdəki müsbət rolu barədə deyilən sözlər bir daha təsdiq edir ki, beynəlxalq ictimaiyyət erməni yalan təbliğatının təsiri altından çıxaraq artıq

doğru analizlər aparır və Azərbaycanın həmrəylik təşəbbüslərini məmnunluqla qarşılayır. Prezident İlham Əliyevin aktual məsələlərə, konseptual baxışını və dəqiq praqnozlarını yüksək dəyərləndirən forum iştirakçıları Bakı tezislərinin həqiqətən də planetin gələcəyi üçün müstəsna önəm daşdığına inandıqlarını etiraf edirlər. Beləliklə, dünya liderləri XII Qlobal Bakı Forumunun beynəlxalq sülh üçün yeni perspektivlər açacağı və qlobal həmrəyliyin gücləndirilməsinə təkan verəcəyinə əmin olduqlarını bildirdilər.

Nəticə. XII Qlobal Bakı Forumu qlobal çağırışların həlli üçün geniş mövzu spektri və dərin müzakirələri ilə yadda qalacaq. Prezidentin forum çərçivəsində keçirdiyi ikitərəfli görüşlərdə vurğulanan əsas məqamlar, habelə BMT-nin bir neçə vacib strukturunun Azərbaycan paytaxtında təşkil edilən diskussiyalara qatılması ondan xəbər verir ki, qlobal sülh və təhlükəsizlik üçün cavabdehlik daşıyan BMT gələcək təhdidlərin aradan qaldırılmasında Bakı Platforması kimi nüfuzlu tədbirin təsirli rol oynaya biləcəyini qəbul edir. Geosiyasi dəyişmələr, məsuliyyətli tərəfdaşlıq, rəqabətə qarşı çoxqütblü dünya üçün multilateralizmə yenidən baxılması, sülhə gedən yol, yeni dünya nizamında orta güclər və digər mövzularda keçirilən panellər isə planetin sabahı üçün zəruri olan təkliflərin xarakterinə aydınlıq gətirmək baxımından xüsusi önəm daşıyacaq.

XII Qlobal Bakı Forumu adı üstündə qlobal problemlərin həlli üçün müxtəlif ideyaları bir araya gətirən dünyanın intellektual zirvəsi, səhnəsidir və bu səhnədən səsləndirilən bir fikir sabahın geosiyasi mənzərəsini 180 dərəcə dəyişə bilər. Burada gələcək formalaşır. Bakı bu dəfə də tarix yazır. Dünya isə bu sətirləri diqqətlə oxuyur.

Beləliklə, XII Qlobal Bakı Forumu mövzuna yekun vuraraq qeyd edək ki, Azərbaycan platforması sadəcə qlobal çağırışların mövcudluğunu və onların təhdid yaratdığını diqqət mərkəzinə gətirmədi, eyni zamanda, müxtəlif sahələrdə özünü göstərən ağır problemlərin həlli yollarını ortaya qoydu. Prezident İlham Əliyev proqram xarakterli çıxışında regional və qlobal siyasi, iqtisadi proseslərə bir daha aydınlıq gətirməklə, həm Azərbaycanın son 30 ildə keçirdiyi davamlı inkişaf yolunu, həm ölkəmizin

gücünü və suverenliyini tam bərpa etməklə artıq postmüharibə dövründə qarşıya qoyduğu strateji vəzifələri təhlil etdi. Həm də Ermənistanın və ona dəstək verən bəlli dairələrin regional oyunlarının əsl mahiyyətini, sülh adı altında manipulyasiyalarını ifşa etdi və qarşı tərəfə də aydın mesajlar göndərdi ki, oyunların gedişindən də, məramından da xəbərimiz var. Dövlət başçısı açıq şəkildə bildirdi ki, kənar qüvvələrin ölkələrin daxili işlərinə haqsız və kobud müdaxilələri dünya nizamını nəinki pozur, o cümlədən həmin ölkələrin qeyri sabitlik orbitinə və asılı vəziyyətə düşməsinə şərtləndirir. Başqa sözlə, super güclər artıq ayrı-ayrı regionlarda öz milli maraqlarını hər şeydən üstün tutan və forpost istəməyən milli dövlətlərin yarandığı faktı ilə barışmalıdırlar. Həmin dövlətlərdən biri də məhz Azərbaycandır.

Ədəbiyyat

1. AZERTAC.az., Prezident: Görürük ki, Avropa, Avropa İttifaqı güclü hərbi potensial qurmaq üçün bu gün öz siyasətini necə dəyişməyə çalışır
<https://azertag.az/xeber/3459895>
2. APA.az., Prezident İlham Əliyev XII Qlobal Bakı Forumunun açılış mərasimində çıxış edib
<https://apa.az/resmi-xeber/prezident-ilham-eliyev-xii-qlobal-baki-forumunun-acilis-merasiminde-cixis-edir-892072>
3. AZTV., Həftə verlişi
<https://www.youtube.com/live/FGO7n5M05gU?si=-08kc2LJus94KDgm>
4. Apa.az., Prezident İlham Əliyev XII Qlobal Bakı Forumunun açılış mərasimində çıxış edib
<https://apa.az/resmi-xeber/prezident-ilham-eliyev-xii-qlobal-baki-forumunun-acilis-merasiminde-cixis-edir-892072>
5. Aia.az., Bildiyimiz dünya nizamı artıq mövcud deyil
<https://aia.az/102881-bildiyimiz-dunya-nizami-artiq-movcud-deyil.html>
6. Etikxeber.az., İkinci Qarabağ müharibəsinin bitməsindən beş il keçməsinə baxmayaraq, bizim Ermənistanla sülh müqaviləmiz yoxdur...Bəli, sakitlikdir, itkilər yoxdur və bu da bugünkü vəziyyətin böyük üstünlüyüdür...Lakin sülh sazişi imzalanana qədər burada sabitlik olmayacaq
<https://etikxeber.az/ikinci-qarabag-muharib%C9%99sinin-bitm%C9%99sind%C9%99n-bes-il-kecm%C9%99sin%C9%99-baxmayaraq-bizim-erm%C9%99nistanla-sulh-muqavil%C9%99miz-yoxdur-b%C9%99li-sakitlikdir-itkil%C9%99r-yoxdur-v/>
7. Xalqqazeti.az., Azərbaycan Prezidenti: Biz növbəti hərbi qarşudurma istisna edəcək əhatəli təhlükəsizlik mexanizmləri yaratmalıyıq
<https://www.xalqqazeti.az/az/siyaset/218640-azerbaycan-prezidenti-biz-novbeti-herbi>
8. Mədəniyyət.info.az., Prezident İlham Əliyev: "Hər bir ölkə anlamalıdır ki, o, öz taleyinin sahibidir.
<http://www.medeniyyet.info.az/page/news/77977/Prezident-Ilham-Eliyev:-Her-bir-olke-anlamalidir-ki-o-oz-taleyinin-sahibidir.html>
9. Mfa.gov.az., Azərbaycan və Ermənistan arasında sülh və dövlətlərarası münasibətlərin qurulması haqqında Saziş layihəsinin mətni üzrə danışıqların yekunlaşmasına dair bəyanat
<https://www.mfa.gov.az/az/news/n010525>
10. News.milli.az., XII Qlobal Bakı Forumu keçirilir, İlham Əliyev açılış mərasimində çıxış edib
<https://news.milli.az/politics/1268754.html>
11. Prezident.az., Bakıda "Dünya düzeninin yenidən düşünülmesi: Çağırışların fürsətə çevrilməsi" mövzusunda XII Qlobal Bakı Forumu işə başlayıb
<https://president.az/az/articles/view/68323>
12. Report.az., Makron Bakı və İrəvan arasında sülh sazişinin mətni üzrə razılaşmanı alqışlayır
<https://report.az/xarici-siyaset/makron-baki-ve-irevan-arasinda-sulh-sazisinin-metni-uzre-razilasmani-alqislayir/>

Summary

Aytekin Zeynalova

The International Influence Geography of the Global Baku Forum

This article emphasizes that the 12th Global Baku Forum was not merely a platform for discussing current realities but played a significant role as a source of ideas and initiatives shaping the key directions of the future geopolitical order. Transforming global challenges into opportunities is only possible through strong political will. In this context, Baku has emerged not only as a geographical location but also as a political-intellectual hub where global geopolitical visions are formed.

The article highlights how President Ilham Aliyev skillfully promotes and implements the factors that have positioned Azerbaijan as an ideal venue for international events. Furthermore, it analyzes issues such as geopolitical processes and security in the South Caucasus, Azerbaijan's international reputation, the outcomes of the COP29 conference, and the country's participation in global processes within the framework of a changing world order.

The theme of the 12th Global Baku Forum, "Rebuilding the Global Order: Transforming Challenges into Opportunities," not only reflects the strategic goals of the current era but also underscores the significance of Azerbaijan's role in these global discussions.

The article also explores key topics addressed at the forum, including pressing global issues, multilateral diplomacy, a multipolar world order, the future pact of the United Nations, post-conflict reconstruction efforts, and the role of middle powers in the new global order.

Keywords: *Global, Baku, Forum, COP, Politics*

Резюме

Айтекин Зейналова

География международного влияния Глобального Бакинского форума

В статье подчеркивается, что XII Глобальный Бакинский форум являлся не просто площадкой для обсуждения текущих реалий, но и важным источником идей и инициатив, определяющих основные направления будущего геополитического порядка. Превращение глобальных вызовов в возможности возможно только при наличии сильной политической воли. В этом контексте Баку превратился не только в географическую точку, но и в политико-интеллектуальный центр, где формируются глобальные геополитические взгляды.

Особое внимание в статье уделяется тому, как Президент Ильхам Алиев умело продвигает и реализует факторы, благодаря которым Азербайджан воспринимается как идеальное место для проведения международных мероприятий. Также рассматриваются геополитические процессы и вопросы безопасности на Южном Кавказе, международный авторитет Азербайджана, итоги конференции COP29 и участие страны в глобальных процессах в условиях меняющегося мирового порядка.

Тема XII Глобального Бакинского форума – «Переосмысление мирового порядка: превращение вызовов в возможности» – не только раскрывает стратегические цели современности, но и подчеркивает важность участия Азербайджана в этих глобальных дискуссиях.

В статье рассматриваются ключевые вопросы, обсуждаемые на форуме, такие как актуальные глобальные проблемы, многосторонняя дипломатия, многополярный мировой порядок, будущее соглашение ООН, восстановление и строительство в постконфликтный период, а также роль средних держав в новом мировом порядке.

Ключевые слова: *Глобальный, Баку, Форум, COP, Политика*

UOT 93

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.158>

Fərman Əmirov

*“Politologiya və beynəlxalq münasibətlər” kafedrasının dissertantı
Azərbaycan*

YAXIN ŞƏRQDƏ SU EHTİYATLARI UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN BƏZİ ASPEKTLƏRİNƏ DAİR

(Türkiyə və Suriya münasibətləri örnəyində)

Açar sözlər: *Türkiyə, Suriya, İraq, Yaxın Şərq, su qıtlığı, su ehtiyatları uğrunda mübarizə*

Giriş. Bəlli olduğu kimi, müasir dünyada su ehtiyatlarının çatışmazlığı ən mühüm global təhlükələr sırasında yer almaqdadır. Qlobal iqlimdəki köklü dəyişikliklər fonunda su çatışmazlığı təkcə sosial və humanitar fəlakətlərə deyil, həm də yerli və hətta regional miqyasda hərbi qarşıdurmalara səbəb ola biləcək ümumplanetar çağırış kimi görünür. Ümumdünya Su Şurasının məlumatına görə, bu əsrin ortalarına qədər dünya əhalisinin üçdə ikisi şirin su ehtiyatlarının müəyyən dərəcədə çatışmazlığı ilə üzləşəcək (Ассамблея тысячелетия Организации Объединенных Наций, 27 марта 2000 г., 54-55). Ekspertlər proqnozlaşdırırlar ki, XXI əsrdə təbii ehtiyatların uğrunda mübarizə müxtəlif konfrontasiyalar doğuracaq ki, bunların da sırasında şirin su qaynaqları uğrunda savaqlar xüsusi önəm kəsb edəcək. Su qıtlığının xüsusi duyulduğu regionlardan biri də Yaxın Şərqdır. Bu, habelə su qaynaqları uğrunda gedən mübarizə probleminin tarixi-geopolitik kontekstdə öyrənilməsi onun mümkün perspektivlərini müəyyənləşdirmək, bütövlükdə regionun siyasi gələcəyi haqqında elmi mühakimələr yürütmək baxımından əhəmiyyətlidir. İlk növbədə vurğulamaq istərdik ki, Yaxın Şərq anlayışı geniş coğrafi arealı nəzərdə tutmaqla, bir çox ölkələri əhatə edir. Təqdim olunmuş məqalədə daha çox Türkiyə, Suriya və İraq üçbucağında su qaynaqları və ehtiyatları uğrunda mübarizənin bəzi aspektlərinə toxunulmuşdur. Tədqiqatın metodoloji əsası kimi sistem təhlili, tarixi-coğrafi və tarixi-müqayisəli yanaşmalar çıxış edir.

Hələ XXI əsrin əvvəllərində ABŞ kəşfiyyat işləri üzrə qərargah rəisləri komitəsinin bir əməkdaşının sərrast deyimi ilə, “Ehtiyatların qıtlığı... qarşıdurmaların, münaqişələrin və sa-

vaşların səbəbi olacaq... Su təbii ehtiyatların ən vacib növünə çevriləcək... Əvvəllər pulla ala bildiklərimizin əvəzini qanla ödəməli olacağıq”. Bir başqa ekspertin proqnozuna görə, “Əgər 20-ci əsrdə neft maye qızıl adlandırsaydı, 21-ci əsrdə bu ad şirin suya veriləcək. Neft son yüz ildə müəyyən ərazilərə məhdud çıxış tapmışdır və eyni zamanda müharibələr, münaqişələr doğurduğu kimi, onun yerini şirin su tutacaq” (Рысбеков Ю. X., 2009, 13).

Dünyanın su probleminin kəskin olduğu regionlarından biri də çözülməyən ziddiyyətlərin onsuz da çulğışdığı Yaxın Şərqdır. Hələ 1980-ci illərin ortalarında ABŞ məxfi xidmətləri su qaynaqları ehtiyatlarının tükənməsi üzündən savaşa çıxma biləcəyi dünyanın 10 rayonunu müəyyənləşdirmişdi ki, onların arasında Yaxın Şərq ön sıralarda yer almışdı (Жильцов С., Зонн И. 2008, 52). Burada su çatışmazlığı daha çox aşağıdakı amillərlə bağlıdır: əhalinin sürətli artımı, global istiləşmə, irrasional kənd təsərrüfatı işləri, məcburi urbanizasiya, ətraf mühitə antropogen mənfi təsir. Köhnə texnologiyalar, xüsusən də kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından səmərəsiz istifadə və onların idarə olunması vəziyyəti daha da kəskinləşdirir. Bəzi ölkələrdə suvarma sisteminin və su təchizatı şəbəkələrinin səmərəsizliyi səbəbindən su itkiləri 60%-ə çatır. Yer kürəsi əhalisinin 5%-nin yaşadığı Yaxın Şərqdə dünya su ehtiyatlarının sadəcə 0,9%-i cəmləşmişdir. Əhalinin adambaşına düşən su həcmi durmadan aşağı düşməkdədir: əgər 1960-cı ildə bu rəqəm 3,4 min m³ təşkil edirdisə, 1990-cı ildə artıq 1,3 min m³ idi. 2025-ci ildə adambaşına düşən suyun həcmi 0,7 min m³-dək azalacağı təxmin olunur (Water Resources of the Occupied Palestinian Territory, 1992, 39).

Bu da hal-hazırda ildə adambaşına 13 min m³. təşkil edən orta dünya göstəricisindən xeyli aşağıdır (Филоник А.О., Исаев В.А., 2019, 15). Bu baxımdan İsrailin sabiq baş naziri İ. Rabinin aşağıdakı fikri əlamətdardır: “Su problemini lazımi qaydada həll etmədən Yaxın Şərqdəki bütün digər problemləri çözsək belə, bölgəmiz partlayacaq” (Нестерова И. Е., 2011, 53).

Ümumi su yığıcı hövzəsinin sahəsi 900 min kv.km. olan Dəclə və Fərat çaylarının su ehtiyatları uğrunda Yaxın Şərqi bir neçə dövləti – Türkiyə, Suriya və İraq mübarizə aparır. Türkiyə daha əlverişli vəziyyətdədir; bu ölkə hər iki çayın mənbəyinə nəzarət edir: Fərat çayının illik axımının təxminən 90%-i, Dəclə çayının axımının isə 50%-ə qədər Türkiyədə formalaşır. Bu zaman Fərat çayı hövzəsinin 20%-i Türkiyənin, 50%-i İraqın, 17%-i Suriyanın, 13%-i isə Səudiyyə Ərəbistanının payına düşür (Козинцев А.С., 2021, 90). Bu ölkələr arasında on illərdən bəri davam edən su münaqişə hələ də öz həllini tapmamışdır, belə ki, hər bir tərəf sırf öz mənfəətlərini güdür və öz su potensialını birtərəfli qaydada artırmağa çalışır.

1970-ci illərdə Türkiyə Cənub-Şərqi Anadolunun inkişafı üzrə ambisiyalı layihənin – Güneydoğu Anadolu Projesinin (GAP) gerçəkləşdirilməsinə başladı. 1989-cu ildə GAP Bölgə Qalxınma İdarəsinin təşkili ilə daha düzənli biçim almış bu layihə çərçivəsində 23 bəndin və 19 su elektrik stansiyasının, habelə 1,7 milyon hektar torpağı suvarmağa imkan verən irriqasiya sistemlərinin tikintisi nəzərdə tutulmuşdu (Güneydoğu Anadolu Projesi, 1996, 2). 2005-ci ilə kimi layihə ilə əlaqədar nəhəng tikinti işlərinə 28 milyard dollar xərclənmişdi. Bu illər ərzində Fərat hövzəsində Karakaya, Atatürk, Birecik, Karkamış, Çamgazi, Hancağız və s., Dəclə hövzəsində isə Kralkızı, Dicle, Batman, İlisu və başqa bu kimi elektrik stansiyaları və bəndləri inşa edilmişdi. Hal-hazırda sözügedən layihə üzrə inşa edilmiş elektrik stansiyalarında Türkiyədə hasil olunan elektrik enerjisinin təxminən 20%-i istehsal olunmaqdadır (GAP Çiftçisi Türkiyə'nin Sesi Olabilir, 12 okabr 2020).

Təxminən həmin vaxtlarda Suriya da ərazisindəki çayların hidroenerji və suvarma potensialını mənimsəməyə imkan verən öz proqramlarının həyata keçirilməsinə başlamışdı. Qeyd

etməliyik ki, Suriya ərazisinin 85%-ni səhrələr və yarım səhrələr təşkil edir. Fərat çayı ölkənin mərkəzindən İraqa doğru cənub-şərq istiqamətinə yönəlir. Dəclə çayı da İraqa doğru Suriya-Türkiyə sərhədinin kiçik bir hissəsindən axır. Bundan əlavə, cənub-qərb istiqamətində axan daha kiçik çaylar, habelə yeraltı sulu təbəqələrdə 4-5 milyard kubmetr su var. Yeri gəlmişkən, qeyd edərdik ki, Suriyanın 1990-cı ildə illik su tələbi 9, 2000-ci ildə 16,5 milyard m³ təşkil etmişdisə, 2025-ci ildə bu rəqəmin 29 milyarda çatacağı güman olunurdu. İraq üçün müvafiq illər üzrə analoji göstəricilər 40, 51 və 70 milyard m³ olmuşdur (Dünyada Su Sorunları və Stratejileri, 2003, 111).

Bəhs etdiyimiz ölkələr arasında 1970-ci illərdən etibarən su ehtiyatlarından istifadə ilə bağlı ixtilaflar daha qabarıq özünü göstərməyə başladı, hətta İraq 1975-ci ildə Suriyanın Tabka bəndini bombalamaqla hədələmişdi (Суслова Е., 2018). Paralel olaraq Türkiyə ilə Suriya arasında bu sahədə ciddi narazılıqlar yaranmışdı. Türkiyə tərəfindən Fərat çayının axarının tənzimlənməsi bu çayın Suriyaya daxil olan həcmimin azalmasına gətirib çıxarmışdır. Türkiyənin su bəndləri inşasından Suriya və İraq narahatdır, belə ki, nəticədə Fərat çayının 40-90% axarından məhrum olacaqlarından ehtiyatlanır (Аль Обайди Халид Х., 2011, 65). Suriya öz kənd təsərrüfatının su təminatı üçün rezerv yaratmaq məqsədilə Fərat üzərində As-Saura su bəndini və Əsəd su anbarını tikmişdir.

Suriyaya və İraqa daxil olan sulara nəzarət Türkiyəyə həmin ölkələrin siyasətinə təsir göstərmək alətləri vermişdir. Həmçinin türk hökuməti əldə etdiyi 20 milyard dollar məbləğində əlavə kənd təsərrüfatı məhsullarını Avropa və Yaxın Şərq ölkələrinə sata biləcəyinə bel bağlayırdı (Жильцов С., Зонн И., 2008, 50). Bundan əlavə, Türkiyənin öz layihələrini başa çatdırmağı planlaşdırdığı 2025-ci ildə Suriya daha öncə aldığı suyun sadəcə 16% həcmi ala biləcəyi ehtimal olunur. Bu isə əhalisi hər 25 ildə 2 dəfə artan Suriyanın suvarılan torpaqları artırması əvəzinə azaldacağından xəbər verir (Хоурн Р., 2019, 205).

1987-ci ildə Türkiyə və Suriya arasında Fərat çayının su ehtiyatlarından istifadəyə dair müvəqqəti saziş imzalandı (bu mövzuda daimi müqavilə bağlanacağı nəzərdə tutulsa da, bu,

baş tutmadı). Əslində bu saziş Türkiyənin mənafeələrinə cavab verirdi. Belə ki, əgər əvvəllər Suriya Fərat çayından saniyədə 850 m³ götürürdüsə, sözügedən anlaşma ilə yalnız 500 m³ götürmək hüququ əldə edirdi (Бояркина О.А., 2017, 58-59). Ələlxüsus da 1989-cu ildə “Atatürk” su elektrik stansiyasının və bəndinin istifadəyə verilməsindən sonra Türkiyə Fərat çayının axarlarını daha əsaslı nəzarətə götürmək imkanı əldə etmişdi. Ona görə də 1990-cı ilin yanvarında Türkiyə və Suriya arasında münasibətlər son dərəcədə gəginləşdi: Atatürk bəndinin su anbarını doldurmaq üçün 1 ay müddətinə Fərat çayının Suriyaya axarını dayandırmışdı. Hərçənd Türkiyə bu addımın müvəqqəti olduğunu və texniki zərurətdən irəli gəldiyini bəyan etsə də, onun əməlləri ərəb dünyasında Suriyanın və İraqın Fərat çayının sularından qəsdən məhrum etmək kimi yozulurdu (Кочетков В.В., Пак Е.В., 2011, 39).

1990-cı ildə İraq və Suriya Türkiyədən daxil olan su ehtiyatlarının limitlərinə dair saziş imzaladı. Ona əsasən, Fərat çayı axarının 42%-i Suriyanın, 58%-i İraqın payına düşürdü (Frenken, K., 2009, 230).

1990-cı illərdə Suriya Türkiyə əleyhinə PKK kartından yararlanmağa çalışaraq, kürd separatizminə hərtərəfli dəstək verirdi. Yalnız 1998-ci ildə Fərat çayının axarını bağlayacağına dair Türkiyənin təhdidlərindən sonra Suriya geriye addım atmaq məcburiyyətində qalmışdı. Həmin ilin oktyabrın 20-də imzalanmış Adana sazişi ilə münasibətlər normallaşmışdı. Belə bir vəziyyət 2011-ci ildə alovlanmış Suriya vətəndaş müharibəsinin başlanmasına kimi davam etmişdi (Eskioğlu R., 2019, 76). Türkiyə-Suriya yaxınlaşmasının zirvə nöqtəsi 2009-cu ildə yaşanmışdı. Həmin ilin dekabrında Türkiyə baş naziri R.T. Ərdoğanın Suriya səfəri gedişində iki ölkənin müxtəlif, o cümlədən su ehtiyatlarından birgə istifadəsi sahəsində mühüm sazişlər imzalanmışdır. Onların sırasında Suriyanın Asi çayı üzərində “Dostluq barajı” adlanan su bəndinin tikintisi haqqında saziş önəmli yer tuturdu (Maden T., 2012, 91-92). Bu, əslində 2006-2008-ci illərdə çağdaş tarixinin ən böyük quraqlıq fəlakətini yaşamış Suriya üçün son dərəcə böyük önəm daşıyırdı. Lakin 2011-ci ildə “ərəb baharı” əsnasında Suriyada siyasi böhranın və ardından vətəndaş müharibəsinin başlan-

ması iki ölkə arasında münasibətləri fəlakətli dərəcədə pisləşdirdi və dünənin az qala müttəfiqi olmuş dövlətlər bir-birinə qarşı düşərgədə yer aldı. 2011-2015-ci illərdə rəsmi Ankara Fəratın axarlarından birini bağlamaqla, Suriyanın ən böyük su anbarlarından olan Əsəd gölünün su ilə doldurulmasını əngəlləmiş, bu işə kəskin su qıtlığını və yüz minlərlə suriyalının köçürülməsini doğurmuşdu (Maden T., 2012, 93; Бояркина О.А., 2017, 60). Qeyd edilməlidir ki, Suriyadakı vətəndaş müharibəsi gedişində su bəndləri və irriqasiya sistemlər güclü dağıntıya məruz qalmışdır. Əsəd hökuməti bir çox su elektrik stansiyasına və bəndinə, o cümlədən Suriyanın ən böyük bəndi olan Tabka və Əsəd su anbarına nəzarəti itirmişdir.

Nəticə. Yaxın Şərqdə, ilk növbədə də Türkiyə və Suriya münasibətlərində su qaynaqları uğrunda on illərdən bəri davam edən ixtilafın nəzərdən keçirilməsi söyləməyə əsas verir ki, bu problemin çözümü bölgə dövlətlərinin öz səylərini uzlaşdırmasından, müştərək qərar mexanizmlərinin yaradılmasından keçir. Bu, o deməkdir ki, sözügedən ölkələrdən hər hansı birinin tək tərəfli qərarlar verməsi problemin qəti həllinə gətirib çıxarmır, əksinə, onun fəsadlarını daha da artırmış olur. Qlobal istiləşmə fonunda dərinləşməkdə olan ekoloji böhran bölgə dövlətlərinə problemlərin yoluna qoymaları üçün uzun zaman tanımır: yaxın 10 ildə su ehtiyatlarına dair rəşional çözüm mexanizmləri yaradılmayacağı təqdirdə, ayrı-ayrı ölkələrin yox, bütövlükdə regionun geriye dönməz fəlakətlərlə qarşılaşacağı şübhə doğurmur.

Ədəbiyyat

1. Ассамблея тысячелетия Организации Объединенных Наций (27 марта 2000 г.). Доклад Генерального секретаря «Мы народы: роль Организации Объединенных наций в XXI веке», 74 с. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/389/00/IMG/N0038900.pdf?OpenElement>
2. Рысбеков Ю. Х. (2009). Трансграничное сотрудничество на международных реках: проблемы, опыт, уроки, прогнозы

- экспертов / под ред. В. А. Духовного. Ташкент: НИЦ МКВК, 203 с.
3. Жильцов С., Зонн И. (2008). Борьба за воду. Журнал «Индекс безопасности», № 3 (86), том 14, с.49-61
 4. Water Resources of the Occupied Palestinian Territory, Prepared for, and under guidance of the Committee on the Exercise of the Inalienable Rights of the Palestinian People (1992). United Nations. New York, UN document A/AC. 183(02)/W21, 105 p.
 5. Филоник А.О., Исаев В.А. (2019). Ближний Восток: вода и безопасность. Азия и Африка сегодня, №5, с.14-21
 6. Нестерова И. Е. (2011). «Водная карта» в глобальном мире. Вестник Санкт-Петербургского Университета, серия 6, выпуск 3, с. 53-62
 7. Козинцев А.С. (2021). Водная безопасность на Ближнем Востоке и в Северной Африке: новые грани старой проблемы. Экономические и социальные проблемы России, № 1, с.88-105
 8. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP). (1996). Az gelişmiş bölgelerin potansiyel araştırma toplantısı. İstanbul sanayi odası. İstanbul, 59 s.
 9. GAP Çiftçisi Türkiye'nin Sesi Olabilir. (12 ocak 2020). Haber Şanlıurfa. URL: <https://www.habersanliurfa.net/gap-ciftcisi-turkiye-nin-sesi-olabilir/43060/>
 10. Dünyada Su Sorunları ve Stratejileri. Editör Aziz Koluman. (2003). Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 216 s.
 11. Сулова Е. (22 марта 2018 г.). Дайте пить: как страны воюют за воду. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2018/03/22_a_11691625.shtml?updated
 12. Аль Обайди Халид Х. Дж. (2011) Проблемы использования трансграничных водных ресурсов (на примере Турции, Сирии и Ирака). Диссертация на соискание ученой степени кандидата географических наук. М.: Московский Государственный Педагогический Университет
 13. Хоури Р. (2019). Отношения Сирии и Турции в сфере водных ресурсов. Проблемы постсоветского пространства / Post-Soviet Issues, 2019, № 6 (2), с. 203-212
 14. Бояркина О.А. (2017). Водный фактор в турецко-сирийских отношениях. Мировая политика, 2017, №4, с.56-63
 15. Кочетков В.В., Пак Е.В. (2011). «Водные войны»: дефицит водных ресурсов как причина и инструмент международных конфликтов. Вестник Московского Университета, серия 12, Политические науки, №5, с. 35-47
 16. Frenken, K. (2009). Irrigation in the Middle East Region in Figures AQUASTAT Survey-2008. FAO Water Reports, 403 p.
 17. Eskioğlu R. (2019). Arap Baharına Kadar Türkiye-Suriye İlişkileri. Çağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2019, Cilt 16, Sayı 1, s. 70-80
 18. Maden T.E. (2012). Kriz Dönemlerinde Su Politikaları: Türkiye-Suriye. Orta Doğu Analiz, cilt 4, sayı 44, s.87-94

Summary

Farman Amirov

On some aspects of the struggle for water resources in the Middle East (on the example of relations between Turkey and Syria)

The topic of the presented article is related to some economic and political aspects of the struggle for water resources in the Middle East, or rather between Turkey and Syria, against the background of increasing water scarcity on our planet in recent decades. It is noted that approximately 90% of the annual flow of the Euphrates River and up to 50% of the flow of the Tigris River are formed in Turkey. Control over the sources of these rivers puts Turkey in an advantageous position

compared to neighboring Syria and Iraq. The article examines the ambitious Turkish Southeast Anatolia Development Project (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP), which was launched in the 1970s. Within the framework of this project, designed to change the socio-economic appearance of the entire region of the country, it was planned to build 23 dams and 19 hydroelectric power stations, as well as the construction of irrigation systems to irrigate 1.7 million hectares of land. During the implementation of this project, disputes between Turkey and Syria over water resources have escalated. Although relations between the two countries have changed for the better since the late 1990s and important agreements in this area were signed in 2009, the situation has deteriorated sharply since 2011 with the outbreak of the civil war in Syria. The water dispute between Turkey and Syria, which involves other players in the region, is still ongoing and cannot be expected to be resolved in the near future.

Keywords: *Turkey, Syria, Iraq, Middle East, water shortage, struggle for water resources*

Резюме

Фарман Амиров

О некоторых аспектах борьбы за водные ресурсы на Ближнем Востоке (на примере отношений Турции и Сирии)

Тема представленной статьи связана с некоторыми экономическими и политическими аспектами борьбы за водные ресурсы на Ближнем Востоке, а точнее между Турцией и Сирией, на фоне нарастающего дефицита воды на нашей планете в последние десятилетия. Отмечено, что примерно 90 % годового стока реки Евфрат и до 50 % стока реки Тигр формируются в Турции. Контроль над истоками упомянутых рек ставит Турцию в более выгодное положение по сравнению с соседними Сирией и Ираком. В статье рассматривается амбициозный турецкий проект развития Юго-Восточной Анатолии (Güneydoğu Anadolu Projesi – GAP), к реализации которого приступили в 1970-х годах. В рамках указанного проекта, призванного изменить социально-экономический облик целого региона страны, было предусмотрено строительство 23 плотин и 19 гидроэлектростанций, а также сооружение оросительных систем, позволяющих орошать 1,7 млн га земель. В ходе реализации этого проекта обострились споры между Турцией и Сирией по поводу водных ресурсов. Хотя отношения между двумя странами изменились к лучшему с конца 1990-х гг. и в 2009 г. были подписаны важные соглашения в этой области, ситуация резко ухудшилась с 2011 г. с началом гражданской войны в Сирии. Водный спор между Турцией и Сирией, в котором участвуют другие игроки в регионе, все еще продолжается, и ожидать, что он будет урегулирован в ближайшем будущем, не приходится.

Ключевые слова: *Турция, Сирия, Ирак, Ближний Восток, дефицит воды, борьба за водные ресурсы*

UOT 327

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.163>

Günay Umarova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin

Beynəlxalq Münasibətlər kafedrasının doktorantı

gnay.umarova@mail.ru

ORCID: 0000-0002-7402-7981

Azərbaycan

RUSIYA-UKRAYNA MÜHARİBƏSİ FONUNDA ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, qlobal ərzaq böhranı, Rusiya-Ukrayna müharibəsi, Qara Dəniz Təxliyə Təşəbbüsü.

1.Ərzaq təhlükəsizliyi və ona təsir edən faktorlar

Ərzaq təhlükəsizliyi çoxölçülü bir anlayış olub, müəyyənləşdirilməsi üçün bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası 1970-ci illərin əvvəllərində meydana çıxan qlobal ərzaq böhranları fonunda yaranmışdır. XX əsrin ortalarında nəşr olunan tədqiqatlarda ərzaq təhlükəsizliyi anlayışını izah edən təxminən 200-ə yaxın tərif verilmişdir. Bu da problemə fərqli baxışların və yanaşmaların mövcud olduğunu aydın göstəricisidir. Bununla belə, ərzaq təhlükəsizliyi anlayışının ümumi qəbul edilmiş tərifi BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) tərəfindən verilmişdir. Ərzaq təhlükəsizliyi bütün insanların hər zaman ehtiyac duyduqları dayanıqlı, təhlükəsiz və bəsləyici qidaya fiziki, sosial və iqtisadi çıxışının olduğu bir vəziyyətdir [15, s.6].

Beynəlxalq miqyasda ərzaq probleminə diqqət yetirilməsinin nəticəsidir ki, 1996-cı ildə keçirilən Ümumdünya Ərzaq Sammitinə hazırlıq çərçivəsində ərzaq təhlükəsizliyinin yenidən müəyyənləşdirilməsi həyata keçirilmişdir. Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi, sammitdən sonra 113 ölkədən ibarət ölkələr qrupu üzrə ərzaq məhsullarının mövcudluğu, yetərliliyi və keyfiyyəti kimi əsas məsələləri nəzərdən keçirir. Ümumiyyətlə qeyd edək ki, Qlobal Ərzaq Təhlükəsizliyi İndeksi İngiltərənin "The Economist" jurnalı tərəfindən layihələndirilmiş, hesablanmış və tərtib edilmişdir. "The Economist" Intelligence Unit məlumatların toplanması, analizi və proqnozlaşdırılması daxil olmaqla, bütün məzmununa dair tam mənzərəni ortaya qoy-

mağa çalışmışdır [1]. Ölkələr üzrə ərzaq təhlükəsizliyi indeksi 4 əsas kateqoriya üzrə hesablanmışdır. 2006-cı ildə Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) digər üç ölçünün zamanla davamlılığını əks etdirmək üçün dördüncü amili, "sabitliyi" əlavə etmişdir [24].

1.Accessibility (Əlçatanlıq) - Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından əlçatanlıq anlayışı "qidaya fiziki, sosial, iqtisadi çıxış" deməkdir. Bu termin ilk dəfə Amartya Sen tərəfindən 1980-ci illərin əvvəlində Bengaliyadakı aclıqdan sonra tətbiq edilmişdir. İstehlakçıların qida məhsullarını almaq qabiliyyəti, qiymət şoklarına qarşı həssaslığı və iqtisadiyyatda təlatümlər, böhranlar baş verdikdə iştirakçılara dəstək verəcək proqramlar və sosial siyasətlərin mövcudluğu ilə ölçülür.

2.Availability (Mövcudluq) - milli ərzaq tədarükünün yetərliliyini, tədarükün pozulma riskini, qidanı istehlakçılara çatdırmaq üçün milli qabiliyyət və kənd təsərrüfatında məhsul istehsalını artırmaq üçün elmi tədqiqat işlərini ölçür.

3.Utilization (Yararlılıq) - Orta qida dietlərinin müxtəlifliyi və qidalanma keyfiyyəti, həmçinin qida təhlükəsizliyini ölçür.

4.Stability (Sabitlik) - digər üç meyarın ardıcılığı və etibarlılığını ehtiva edir. Sabitlik "bütün insanlar, hər zaman..." ifadəsi ilə vurğulanır ki, bu da ərzaq təhlükəsizliyi tərifinin tərkib hissəsi və hər bir dövlətin milli ərzaq təhlükəsizliyinin əsas məqsədlərindən biridir [22, s.19-20].

Ərzaq məhsulları lazımı həcmdə istehsal olunmadıqda ərzaq çatışmamızlığına, bu isə öz

növbəsində qlobal səviyyədə baş verən ərzaq böhranlarına gətirib çıxarır. Ərzaq böhranı, ən ümumi mənada, insanların aktiv və sağlam həyat üçün ehtiyac duyduqları kifayət qədər qidaya çıxışın olmadığı bir vəziyyətdir. Başqa sözlə ifadə etsək, ərzaq böhranı - normal qida qəbulundan aclığa doğru uzanan bir davamlılıq halıdır [17,s.612]. The Economist Intelligence Unit-ə görə ərzaq təhlükəsizliyi probleminin arxasında bir çox amillər dayanır. Bunların arasında aşağıdakılar xüsusilə seçilir:

- Enerji qiymətlərinin artması
- Bioyanacaq istehsalına keçid
- Kənd təsərrüfatı sektoruna investisiyaların azalması
- Kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın azalması
- İqtisadi artımla əlaqədar olaraq qidaya tələbatın artması
- Ekoloji degradasiya [10, s.2].

Keçmişdə baş verən aclıqlar bu gün öz formasını dəyişərək davam edir və hələ də məhsul çatışmazlığı bəşəriyyət üçün ciddi təhlükə olaraq qalır. Dünya son 15 ildə (2007-2022) üç ərzaq böhranı ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. 2007-2008 və 2011-12-ci illərin ərzaq böhranları neft qiymətlərinin kəskin artması nəticəsində qida məhsullarının bahalaşması ilə səciyyələnmişdir. Bütün dünyada ərzaq qiymətlərinin yüksək artımı qlobal böhrana çevrilərək, xüsusilə, inkişaf etməmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə siyasi, iqtisadi qeyri-sabitliyə və sosial iğtişəslərə səbəb olmuşdur. Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının hesabatına görə 2008-ci ildə xroniki aclıq çəkən insanların sayı 2003-2005-ci illə müqayisədə 75 milyon nəfər artaraq 923 milyon nəfərə çatmışdır [26, s.6].

Ərzaq çatışmazlığının aspektlərindən biri olan ərzaq böhranları baş verdikdə təkrarlanması və şiddətinə görə beynəlxalq ictimaiyyət üçün ciddi problem kimi qəbul edilir. Hazırda dünya üçüncü qlobal ərzaq böhranı ilə üz-üzədir. Covid-19 pandemiyası səbəbilə tədarük zəncirlərinin pozulması nəticəsində başlayan hazırkı böhran Rusiya-Ukrayna müharibəsinin təsiri ilə daha da dərinləşmişdir.

2.Rusiya Federasiyası və Ukraynanın qlobal ərzaq bazarında əhəmiyyəti

Covid-19 pandemiyası ilə əlaqədar dünya miqyasında kənd təsərrüfatı istehsalı üçün la-

zım olan gübrə və enerjinin qiymətləri artıb. Pandemiyanın qlobal miqyasda sosial-iqtisadi təsirləri Rusiya-Ukrayna böhranı ilə daha da dərinləşib. Xüsusilə, bu vəziyyət aşağı və orta gəlirli cəmiyyətlər üçün ciddi problemlər yaratmış, yoxsul insanların ərzağa çıxışını çətinləşdirmişdir. Ukrayna və Rusiya birlikdə qlobal mal ticarətinin cüzi bir hissəsini (2.2%-ni) təşkil etsə də, onlar mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarının, mineralların, gübrələrin və enerjinin əsas istehsalçıları kimi dünya ərzaq bazarının əhəmiyyətli hissəsini təmin edirlər. 80-dən çox ölkədə münafiqə və təbii fəlakətlərdən əziyyət çəkən insanlara ərzaq yardımını göstərən BMT-nin Ümumdünya Ərzaq Proqramı (WFP) buğdanın yarından çoxunu Ukraynadan tədarük edir [23].

Müharibə başlayana qədər həm Ukrayna, həm də Rusiya strateji əhəmiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının (buğda, qarğıdalı, arpa, yulaf, çovdar, günəbaxan toxumu və soya) istehsalı və ixracında əhəmiyyətli paya sahib idilər. 2010-2020-ci illər arasında istehsal olunan ümumi məhsulların nisbəti ölkələr üzrə nəzərə alındıqda Rusiya və Ukrayna buğda istehsalında ilk 10-luqda (Çin 14% payla 1-ci, Hindistan 11%-lə 2-ci, Rusiya 7%-lə 3-cü, Ukrayna 3%-lə 10-cu yerdə) qərarlaşmışdır [7,s.531]. 2021-ci il göstəricilərinə görə Rusiya 27 milyon ton buğda istehsalı ilə birinci, Ukrayna isə 19 milyon ton buğda ixrac etməklə beşinci sıraya yüksəlmiş, dünya bazarının təxminən 30%-ni təşkil etmişdir. Bu iki dövlət arasındakı müharibə və bunun nəticəsində buğda istehsalı və logistika problemləri 2019-cu ildən bəri qlobal miqyasda yüksək olan buğda qiymətlərinin daha da artmasına səbəb olmuşdur. Belə ki mövcud münafiqədən əvvəl Ukrayna 62, Rusiya isə 86 fərqli ölkəyə buğda ixrac edirdi [8,s.683-684]. Xüsusilə, Yaxın Şərq və Şimali Afrika (MENA) ölkələri taxılın 72% - ni Rusiyadan, 18 % - ni isə Ukraynadan idxal edirlər. Təkcə onu demək kifayətdir ki, dünyanın dördüncü ən böyük buğda idxalçısı olan Nigeriya taxılın dördüncü birini Rusiya və Ukraynadan təmin edir. Göründüyü kimi hazırkı Rusiya-Ukrayna müharibəsi səbəbilə böhrandan ən çox təsirlənə bilən ölkələr onsuz da aclıq həddində yaşayan Yaxın Şərq və Şimali Afrika regionudur. İxracın azalması və tədarük zəncirlərinin pozulması, bu ölkələrdə qida

çatışmazlığına və sosial narazılıqlara səbəb olub. Bu isə, siyasi və iqtisadi gərginlikləri artırmışdır [28].

Bundan başqa Rusiya və Ukrayna birlikdə arpa və qarğıdalı üzrə qlobal ticarətin təxminən 27% və 17%-ni təmin edirlər. Dünya qarğıdalı istehsalına görə Ukrayna (40 milyon ton) altıncı yerdə, Rusiya (15.3 milyon ton) isə onuncu yerdədir. 2017-2021-ci illəri əhatə edən dövrdə arpa ixrac edən ilk on ölkə arasında Ukrayna üçüncü, Rusiya isə dördüncü sırada qərarlaşmışdır. Bu ixraclar qlobal istehlakın və pəhrizin əhəmiyyətli bir hissəsini formalaşdırmaqla, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində başlıca mənbə hesab olunurlar. Belə ki, hazırda Rusiya və Ukraynadan ixrac dünya üzrə istehlak edilən kalorilərin ümumi həcmnin təxminən 12% - ni təşkil edir [9,s.3-4].

Hər iki ölkədən ixrac olunan günəbaxan yağının miqdarı qlobal tədarükün 73 % - ni təşkil etmişdir. Rusiya Federasiyası eyni zamanda yüksək məhsuldarlıq üçün əsas olan və bununla da bütün dünyada ərzaq təhlükəsizliyinə töhfə verən mühüm gübrələrin əsas təchizatçılarından biridir. Belə ki, 2020-ci ildə dünyanın ən böyük azotlu gübrə ixracatçısı olan Rusiya, kalium və fosfor gübrələrinin ixracında ikinci və üçüncü sıradadır. Latın Amerikas, Şərqi Avropa və Mərkəzi Asiya ölkələrinin əksəriyyəti gübrənin hər üç növünün 30 faizindən çoxunu Rusiyadan tədarük edirlər [25, s.2-10]. Sadalanan faktlar Rusiya və Ukraynanın ərzaq məhsulları üzrə ixrac potensialı barədə konkret təsəvvür yaradır.

3. Rusiya-Ukrayna Mühəribəsinin Ərzaq Təchizatı Üzərindəki Təsirləri

Dünyanın müxtəlif yerlərində baş verən mühəribələr, terror hücumları, siyasi qeyri-sabitlik, dövlətlərin yanlış siyasəti, ekstremal hava hadisələri, ətraf mühitin pozulması, yanğınlar və əhəlinin həddindən artıq artması ərzaq təhlükəsizliyinə təhdid kimi qiymətləndirilir. Silahlı münaqişələr ölkələrin ərzaq istehsalını pozur, əsas gəlir mənbəyini aradan qaldırır, ərzağa çıxışı çətinləşdirir və buna görə də ərzaq təhlükəsizliyini ciddi təhlükə altında qoyur. Hazırda kəskin qida çatışmazlığı yaşayan insanların 65 faizi münaqişədən zərər çəkmiş kövrək bölgələrdə yaşayırlar. Bir çox tədqiqatçılar mühəribələrin ərzaq təhlükəsizliyinə necə təsir göstərdiyinin dörd ölçüsünü müəyyən edirlər:

kənd təsərrüfatı torpaqlarını, suyu və əkinçilik üçün lazım olan infrastrukturunu məhv edən və çirkləndirən fiziki məhv etmə; münaqişədən qaynaqlanan məcburi köçkünlük; silahlı qruplar tərəfindən ərzağa nəzarət; və aclığın “mühəribə silahı” kimi istifadəsi [21,s.3].

Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsi geosiyasi mülahizələrə əsaslanan silahlı münaqişənin tipik nümunəsidir. Ukrayna və Rusiyanın qlobal ərzaq bazarında oynadığı rol nəzərə alaraq, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO) mühəribənin səbəb olduğu riskləri üç əsas qrupa bölərək müəyyən etmişdir: I) ərzaq və kənd təsərrüfatı bazarları ilə bağlı risklər, II) makroiqtisadi risklər, III) humanitar risklər [19,s.7].

Hazırda mühəribənin ən bariz qısamüddətli (<6 ay) nəticəsi zəruri ərzaq məhsullarının, enerji və gübrələrin bahalaşmasıdır. Bunun başlıca səbəbi isə, Rusiya-Ukrayna mühəribəsinin təsiri ilə Qara dənizdə ciddi logistik problemlərin yaranmasıdır. Ukraynanın Qara dənizdəki əsas limanlarının, işlək dəmir yolu sisteminin olmaması şübhəsiz ki, bu ölkənin ixracına təsir göstərmişdir. Nəticədə şirkətlər alternativ təchizatçılar axtarırlar ki, bu da qiymətlərə əlavə təzyiq yaradır.

Mühəribənin qlobal ərzaq sisteminə necə təsir edəcəyi ilə bağlı uzunmüddətli (>2 il) proqnozlar isə, əsas beş müəyyəndici amildən aslı olacaqdır: Ukrayna və Rusiyada istehsalda azalma; münaqişənin müddəti; gübrələrin mövcudluğu; enerjinin mövcudluğu; ticarət maneələri (ayrı-ayrı ölkələrin proteksionizmi və ya sanksiyalar vasitəsilə) [13, s.14,18]. Ukrayna mühəribəsinin qlobal ərzaq sisteminə təsiri həm qısamüddətli, həm də uzunmüddətli mərhələdə ciddi ola bilər. Bu təsirlər, ərzaq qiymətlərinin yüksəlməsindən tutmuş, ərzaq istehsalında yeni strategiyaların yaranmasına qədər geniş sahələrə yayılacaq. Qlobal ərzaq sistemindəki qeyri-sabitlik, ərzaq təhlükəsizliyini daha vacib bir siyasi məsələyə çevirib.

Mühəribə nəticəsində Ukraynanın kənd təsərrüfatı infrastrukturunu, emal zavodları və digər müvafiq obyektləri ciddi zərər görmüşdür. ABŞ rəsmiləri mühəribənin əvvəlində Rusiyanın Ukraynanın ikinci ən böyük şəhəri olan Nikolayvada Nika-Tera taxıl terminalına hücumu nəticəsində konveyerə, anbar binasına, həmçinin

günəbaxan yağı saxlama çənlərinə dəyən zərərin miqyasını göstərən peyk görüntülərini yayımlamışdılar. Bu hücumlar səbəbindən taxıl terminalının ixrac qabiliyyətinin ən azı üçdə bir azaldığı bildirilmişdir [3]. 2023-cü ilin martında Dünya Bankı, Kiyev İqtisadiyyat Məktəbi, Avropa İttifaqı və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının hesablamalarına görə, müharibə Ukraynanın kənd təsərrüfatı sektoruna 40,2 milyard ABŞ dolları məbləğində ziyan vurmuşdur. 2023-cü il iyunun 6-da Rusiyanın nəzarəti altında olan, Avropanın ən böyük su anbarlarından biri sayılan Kaxova bəndinin partladılması Xerson vilayətində geniş daşqınlara səbəb olmuş, suvarma infrastrukturunu məhv etmiş və rayonda kənd təsərrüfatı torpaqlarını yararsız hala salmışdır. Ümumilikdə, 2023-cü ilin iyul-dekabr ayları arasında BMT, Ukraynada taxıl istehsalı və ixrac imkanlarını iflasa uğradan 31 hücum qeydə almışdır. Bundan başqa Ukraynanın kənd təsərrüfatı üçün yararlı ərazilərinin minalanması ölkənin hazırkı və gələcək məhsuldarlığına xələl gətirmiş, təkcə bu ölkənin deyil, bütövlükdə qlobal ərzaq təhlükəsizliyi üçün ciddi fəsadlar yaratmışdır [19]. Rusiya Federasiyasının hərbi əməliyyatlar həyata keçirdiyi ərazilər əsasən Ukraynanın şərq və cənub bölgələrini əhatə edir. Həmin ərazilər isə Ukraynanın ən yüksək məhsuldarlığa və buğda istehsalına malik olan sahələrini təşkil edir. Müharibə dövründə bu bölgələrdə kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin dayanması və ya ləngiməsi, Ukraynanın buğda ixracının daha da azalacağına dair mühüm göstəricidir.

Rusiya Ukraynanın kənd təsərrüfatı sektoruna hücumlardan əhəmiyyətli dərəcədə faydalanır. Belə ki, kənd təsərrüfatı Ukraynanın iqtisadiyyatının əsas dayaq sütunlarından biri olmaqla yanaşı, həm də ölkənin ixrac gəlirlərinin əsas mənbəyidir. Bu baxımdan, Rusiyanın bu sahəni hədəfə alması, Ukraynanın müharibəyə davam etmə gücünü zəiflətməyə və beynəlxalq səviyyədə dəstəyini azaltmağa yönəlmiş strateji bir addım hesab oluna bilər.

Ukraynada davam edən müharibənin digər mənfəət cəhətlərindən biri, əhalinin geniş miqyaslı köçü ilə əlaqədar olaraq, işçi qüvvəsinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması və əkinə yararlı torpaqların istifadəsiz qalmasıdır. Müharibənin təsiri ilə 44 milyonluq əhalinin təxminən 14%

məcburi yerdəyişməyə məruz qalmışdır. Nəzərə alsaq ki, bu əhalinin təqribən 7.5 milyon nəfəri kənd təsərrüfatı sektorunda çalışır, miqrasiya prosesləri səbəbi ilə, əmək resurslarının azalması sektorda məhsuldarlığın və istehsal həcmi-nin ciddi şəkildə enməsinə səbəb olmuşdur. Həmçinin mövcud hərbi vəziyyətlə əlaqədar olaraq, komandat saatlarının tətbiqi, nəzarət-buraxılış məntəqələrinin mövcudluğu kimi maneələr nəticəsində kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinə, torpaq sahələrinə və məhsul yığımından sonrakı infrastruktur obyektlərinə çıxış məhdudlaşmışdır [27, s. 9-10]. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Ukraynanın istehsal və ixrac imkanlarına dərinlən təsir göstərərək, 2022-ci ilin birinci yarısında Ukraynanın taxıl ixracını əvvəlki illə müqayisədə 40% azaldıb.

Həm Rusiya Federasiyası, həm də Ukrayna qida və gübrə idxalından asılı olan bir çox ölkələr üçün əsas təchizatçı qismində çıxış edirlər. Şimali Afrika, Qərbi və Mərkəzi Asiyanın bir çox ölkələri buğda idxalında Rusiyadan asılı vəziyyətdədirlər. Ümumilikdə, 50-yə yaxın ölkə buğda tədarük ehtiyaclarının 30%-dən çoxunu bu ölkələrdən təmin edir. Bu kontekstdə müharibə, xüsusilə iqtisadi cəhətdən zəif olan bir çox ölkələr və aşağı gəlirli həssas əhali üçün ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı daha kəskin problemlər yarada bilər. Belə ki, digər qida məhsullarından fərqli olaraq buğda dünya əhalisinin təxminən 35%-dən çoxu üçün əsas və əvəzedilməz bir məhsuldur. İndi isə dünyanın əsas taxıl ixracatçısı olan hər iki ölkə müharibəyə cəlb olunub və bu səbəbdən də qlobal ərzaq bazarı böyük həcməldə məhsul təklifindən məhrum qalıb [25, s.6-12].

İstehsal və ticarətin pozulması əsasən Ukrayna və Rusiya idxalından asılı olan ölkələrə taxıl tədarükünü təhdid etsə də, qlobal ərzaq təhlükəsizliyi üçün əsas risk qida və gübrə qiymətlərindəki kəskin artımdan qaynaqlanır. FAO Ərzaq Qiymətləri İndeksi (FFPI) 2022-cı ilin mart ayında orta hesabla 159.3-ə bərabər olmuşdur. Bununla da ərzaq qiymətləri həmin ilin fevral ayı ilə müqayisədə 12.6% çox olmuşdur. Bu göstərici Ərzaq Qiymətləri İndeksinin (FFPI) tarixində ən yüksək göstərici hesab olunur [9, s.3-4].

Ukraynadakı müharibə dünyanı təkcə əsas taxıl məhsullarından deyil, həm də gübrədən

məhrum etmişdir. 2022-ci ilin birinci rübündə Dünya Bankının Gübrə Qiymətləri İndeksi 10%-dən çox artaraq nominal ifadədə bütün zamanların ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. Gübrə ilə bağlı çatışmazlıqlar xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qlobal miqyasda mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Belə ki, qiymət artımları həmin ölkələrdə gübrə istifadəsini məhdudlaşdırır bu isə, yerli məhsuldarlığın aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər. Həqiqətən də, gübrə qiymətlərinin artması qlobal ərzaq tədarükünü həm maliyyə baxımından daha baha, həm də təminat cəhətdən daha az etibarlı edir [12].

Müharibənin birbaşa nəticələri isə artıq göz qabağındadır. Rusiya-Ukrayna münaqişəsinin sənəmədən davam etdiyi cari vəziyyətdə ərzaq təminatında problemlərlə üzləşən və aclıq astanasında olan ölkələrə göstərilən yardım miqdarında nəzərəcarpacaq dərəcədə azalmalar müşahidə edirik. Belə ki, Ümumdünya ərzaq Proqramı (WFP) tərəfindən böhran vəziyyətində olan ölkələrə 2017-ci ildə 10,8 milyard dollar yardım göstərilmişdisə, 2022-ci ildə bu məbləğ 8 milyarda düşmüşdür [16, s.19]. Nəticə etibarilə, ciddi ərzaq qıtlığına məruz qalan insanların sayı son illər ərzində kəskin artaraq 343 milyon nəfərə çatmışdır. Bu göstərici pandemiyadan əvvəlki səviyyədən təxminən 200 milyon nəfər çoxdur [30, s.5].

4. “Qara dəniz taxıl sazişi” nin qlobal ərzaq təhlükəsizliyinə töhfəsi

Ukrayna ilə Rusiya arasında baş vermiş müharibə yalnız Ukraynanın buğda istehsalına deyil, həm də 2021–2022-ci illərdə anbarlarda saxlanılan buğdanın qlobal bazarlara daşınmasına da əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Ukraynanın ənənəvi buğda ixracında dəniz nəqliyyatı mühüm rol oynayır. İxrac olunan buğdanın böyük bir hissəsi (%79) Odessa körfəzində yerləşən limanlardan xarici bazarlara göndərilirdi. Rus qüvvələri müharibənin ilk günlərindən etibarən bu limanlardan çıxışa nəzarət edərək ticarət gəmilərinin hərəkətini əngəlləmişdir. Nəticədə müharibədən əvvəl Ukraynanın taxıl anbarlarında saxlanılan təxminən 20 milyon ton buğda xarici bazarlara çıxarıla bilməmişdir.

Buğda qıtlığının qlobal miqyasda böhran xarakteri almaması üçün bir sıra diplomatik təşəbbüslər həyata keçirilmiş və bu istiqamətdə 2022-ci il iyulun 22-də Türkiyənin vasitəçiliyi

ilə “Taxıl Dəhlizi” sazişi imzalanmışdır. İstanbulda imzalanmış bu saziş çərçivəsində, Ukrayna limanlarında gözləyən buğda və digər taxıl məhsullarının beynəlxalq bazarlara çıxışı təmin edilmişdir. Sazişə əsasən, Ukraynanın Odessa, Çornomorsk və Yujniy/Pivdenniy kimi əsas limanlarından taxılın daşınması üçün təxminən 200 km məsafədə yerləşən kontinental şelfdə, 5,5 km enində hərbi təhdidlərdən azad edilmiş bir dəhliz yaradılmış və bu dəhliz vasitəsilə məhsullar İstanbul boğazı üzərindən xarici bazarlara göndərilmişdir [8, s.687-688].

Taxıl və digər ərzaq məhsulları daşıyan gəmilərin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə, 27 iyul 2022-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında İstanbulda Türkiyə, Rusiya, Ukrayna və BMT-nin yüksək səviyyəli nümayəndələrinin iştirakı ilə Birgə Koordinasiya Mərkəzi yaradılmışdır. Gəmilər, humanitar dəhliz boyunca hərəkət edəcək və heç bir hərbi gəmi, təyyarə və pilotsuz uçuş aparatı Birgə Koordinasiya Mərkəzinin icazəsi olmadan müəyyən edilmiş dəhlizə yaxınlaşa bilməyəcəkdir. Türk boğazlarına giriş və çıxışlar, Türkiyə tərəfindən müəyyən edilən limanlarda yerləşən nəzarət qrupları tərəfindən yoxlanılacaqdır. Bu, Rusiya tərəfinin Ukrayna limanlarına taxıl yükləməyə gələn gəmilərin silah və hərbi texnika daşmasının qarşısının alınması ilə bağlı irəli sürdüyü tələbin yerinə yetirilməsinə xidmət edir. Bu təşəbbüs, imzalandığı gündən etibarən 120 gün müddətində qüvvədə qalacaq və tərəflərdən biri bunun dayandırılmasını tələb etmədiyi təqdirdə avtomatik şəkildə uzadıla biləcəkdir. Tətbiqi dövründə təşəbbüs çərçivəsində təxminən 2,000 reys vasitəsilə 32 milyon tondan artıq taxıl və ərzaq məhsulu 45 ölkəyə daşınmışdır [20]. Taxıl tədarükünün dünya ölkələrinə bərpası Ukraynanın istehsalı və ixracında yaranmış pozuntuların müəyyən dərəcədə azaldılmasına səbəb olmuşdur. Lakin, münaqişə hələ də Ukraynanın istehsal fəaliyyətini pozmaqda davam edir və nəticədə ixrac həcmi əvvəlki illərlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə aşağı səviyyədə qalmaqdadır.

Bununla belə, Ukraynadan taxıl ixracına icazə verilməsinə dair əldə olunan razılaşma rəsmi Ankara üçün mühüm diplomatik nailiyyət kimi qiymətləndirilmişdir. Sözügedən razılaşma Türkiyənin göstərdiyi intensiv diplomatik

söylərin nəticəsi olmuşdur. Türkiyə, Ukrayna və Rusiya arasında dialoqun qurulmasında və razılaşmanın əldə olunmasında oynadığı vasitəçi roluna görə haqlı olaraq beynəlxalq miqyasda geniş təqdir və etimad qazanmışdır.

2021-2023-cü illər ərzində davam edən sürətli qlobal inflyasiya fonunda baş vermiş işğal əsas ərzaq məhsullarının qiymətləri üzərindəki təzyiqləri daha da artırmışdır. Mühəribənin ilkin mərhələsində buğdanın qiymətləri 28% artmışdır ki, bu da bazarlarda mövcud olan qeyri-sabitliyi və ərzaq təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqları daha da dərinləşdirmişdir. Sazişin imzalanması ilə birlikdə bərpa olunan tədarük və təchizat təhlükəsizliyi ilə əlaqədar kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri əhəmiyyətli dərəcədə təsirlənmişdir. Həqiqətən də, əldə olunmuş razılaşmadan və Ukraynadan taxıl tədarükünün bərpasından sonra buğda qiymətləri 2022-ci ilin yazında qeyd alınmış ən yüksək səviyyədə 30–40% aşağı düşmüşdür [11]. Qara dəniz taxıl ixrac dəhlizi sayəsində dünya iqtisadiyyatı müəyyən qədər rahat nəfəs almağa başlamışdır. Prezident Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ifadələrinə görə, taxıl dəhlizi sazişi “*Afrikadan Yaxın Şər-qə, Amerikadan Asiyaya qədər milyardlarla insanı gözləyən aclıq təhlükəsinin qarşısının alınmasına töhfə verəcəkdir.*” BMT-nin baş katibi Antonio Quttereş isə bu sazişi öz səlahiyyət müddəti ərzində həyata keçirdiyi bəlkə də ən mühüm iş kimi qiymətləndirərək, Prezident Ər-

doğanı “*israrlı söylərinə görə*” təşəkkürünü bildirmişdir [4].

Mühəribə şəraitində tərəflər arasında razılaşmanın əldə olunması, beynəlxalq ictimaiyyətin ərzaq təchizatı ilə bağlı narahatlıqlarını bir qədər azaltsa da, sazişin icrası və davamlılığı müxtəlif geosiyasi, hüquqi və iqtisadi çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur. 22 iyul 2022-ci ildə bir ümid işığı kimi qəbul edilən bu razılaşmanın tarixçəsi araşdırıldıqda məlum olur ki, saziş tərəflərin razılığı əsasında üç dəfə uzadılmışdır. Lakin sonuncu dəfə 2023-cü ilin iyul ayında Rusiya Federasiyası saziş çərçivəsində öz maraqlarının qorunmadığını əsas gətirərək müqavilənin icrasını dayandırmışdır. Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin, Qara Dəniz Taxıl Sazişinin davamı üçün ölkəsinin müəyyən şərtləri olduğunu vurğulamışdır. Onun sözlərinə görə, Rusiyanın ərzaq və gübrə tədarükü xidmətləri göstərən bankları və digər maliyyə qurumları qarşısındakı bütün məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Prezident xüsusilə qeyd etmişdir ki, bu tələblər həmin qurumların SWIFT beynəlxalq bank ödəniş sisteminə qoşulmasını da əhatə edir. O, bu məsələdə yalnız vədlərin kifayət etmədiyini bildirmiş, Rusiyanın konkret olaraq bu şərtlərin yerinə yetirilməsini tələb etdiyini bəyan etmişdir [2].

Təqdim olunan zaman cədvəli, Qara dəniz Taxıl Dəhlizi Sazişinin mühüm tarixlərini və inkişaf mərhələlərini aydın şəkildə göstərir.

22.07.2022	Sazişin İstanbulda imzalanması
29.10.2022	Sevastopola hücumlarından sonra Rusiyanın razılaşmanı dayandırması.
02.11.2022	Türkiyənin vasitəçilik söyləri ilə razılaşmanın yenidən qüvvəyə minməsi təmin edilib.
19.11.2022	Razılaşmanın 120 gün müddətinə uzadılması.
18.03.2023	Razılaşmanın 60 gün müddətinə yenidən uzadılması.
17.05.2023	Razılaşmanın 60 gün daha uzadılması
17.07.2023	Rusiya tərəfindən razılaşmanın sonlandırılması.

Rusiya tərəfindən tətbiq olunan blokada, bir tərəfdən Ukraynanın iqtisadi dayanıqlığını zəiflətməyə yönəldilsə də, digər tərəfdən dolayı yolla beynəlxalq ictimaiyyətə və xüsusilə Qərb ölkələrinə təzyiq vasitəsi kimi istifadə olunmuşdur. Rusiya, ərzaq böhranın dərinləşməsi fonunda siyasi güzəştlər əldə etməyə çalışmış və

Qərbin sanksiyaları qarşısında ərzaq təhlükəsizliyini strateji alətə çevirmişdir. Avropa Komissiyasının rəhbəri Ursula von der Leyenin müsahibələrinin birində qeyd etdiyi kimi, “*ərzaq artıq Kremlin terror arsenalının bir hissəsinə çevrilmişdir*”.

“Qara Dəniz Taxıl Dəhlizi” sazişinin başa çatmasından sonra Ukrayna hökuməti alternativ nəqliyyat marşutları axtarmağa başlamışdır. Bu marşutlardan biri, Odessa limanlarından çıxan gəmilərin Rumıniya və Bolqarıstanın sahil sularından keçərək İstanbul Boğazına çatdığı dəniz yoludur. Sözügedən marşut müharibənin əvvəlindən etibarən humanitar dəhliz kimi istifadə olunmuşdur [14, s.4-7].

Qüvvədə olduğu müddət ərzində saziş, regional və qlobal ticarət baxımından bir sıra mühüm funksiyaları yerinə yetirmişdir. Bu təşəbbüs silahlı münaqişələrin mövcudluğuna baxmayaraq regional iqtisadi əməkdaşlığı təşviq etmiş, ərzaq təhlükəsizliyinin gücləndirilməsinə və müharibənin iqtisadi təsirlərinin məhdudlaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Rusiya və Ukrayna kimi aparıcı taxıl istehsalçılarının ticarət fəaliyyətlərini davam etdirə bilmələri, beynəlxalq ərzaq təchizatında tarazlığın qorunmasına xidmət etmişdir. Bu isə, xüsusilə buğda kimi əsas taxıl məhsullarına olan qlobal tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynamışdır. Nəhayət, sözügedən saziş diplomatiya və beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyinin vurğulanması baxımından da strateji əhəmiyyətə malikdir. Türkiyənin vasitəçiliyi və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının dəstəyi ilə imzalanmış bu razılaşma, münaqişə tərəfləri arasında dialoqun və qarşılıqlı anlaşmanın mümkün olduğunu nümayiş etdirmişdir. Bu, beynəlxalq arenada əməkdaşlığın möhkəmləndirilməsi və qlobal problemlərin diplomatik yanaşmalar vasitəsilə həllinin zəruriliyini bir daha təsdiq etmişdir [5, s.2225].

Bu kontekstdə, sazişdən sonra həyata keçirilən ixrac həcmələrini, habelə bu ticarətin əsasən hansı məhsullar və ölkələr arasında cəmləşdiyini təhlil etmək, onun qlobal təsirlərinin daha dərinlən anlaşılmasına imkan yaradır. Sazişin imzalanmasından sonra ilk göndəriş 1 avqust tarixində bir gəmi ilə həyata keçirilmişdir. Ukraynanın Odessa limanından yola düşən “Razoni” adlı gəmi 26 min 527 ton qarğıdalı ilə Livana istiqamətlənmişdir. Həmin tarixdən başlayaraq 25 oktyabr 2022-ci il tarixinədək olan təqribən üç aylıq müddətdə ümumilikdə 8 milyon 882 min 968 ton həcmində yüklərin daşınması həyata keçirilmişdir. Bu daşımaların yarısından çoxu Çornomorsk limanından, təxminən üçdə biri Odessa limanından və qalan hissəsi

isə Pivdenni limanından reallaşdırılmışdır. Beləliklə, ixracat əsasən Ukraynanın üç əsas Qara dəniz limanı vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Bu daşımaların 40 faizdən çoxunu qarğıdalı, təxminən 30 faizini isə buğda təşkil etmişdir.

İxracatın istiqamət aldığı ölkələr baxımından qiymətləndirildikdə, ən böyük paya sahib ölkələr sırasıyla İspaniya (19,29%), Türkiyə (15,04%), İtaliya (9,23%), Çin (8,63%), Niderland (5,16%) və Misirdir (4,50%). Günlük göndəriş həcmələri dəyişkənlik göstərsə də, sazişin başlanğıcından etibarən ən çox ixracat edilən ölkələr sıralamasında İspaniya birinci, Türkiyə isə ikinci yerdə qərarlaşmışdır [6, s.87-88].

Ukrayna taxılının 2.2 faizini təşkil edən 725.200 tonluq hissəsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Dünya Ərzaq Proqramı (WFP) tərəfindən Efiopiya, Somali və Yəmən kimi ölkələrə yardım məqsədilə taxıl dəhlizi vasitəsilə göndərilmişdir [18]. Bu statistik məlumatlar “Qara dəniz taxıl dəhlizi” sazişinin müharibənin səbəb olduğu qlobal ərzaq problemlərinin həlli baxımından nə dərəcədə strateji əhəmiyyət daşıdığını aydın şəkildə göstərir.

Nəticə.

Ərzaq təhlükəsizliyi müasir qlobal təhlükələrin artdığı bir şəraitdə dünya sivilizasiyasını narahat edən ən ciddi problemlərdən biri hesab olunur. Yekunda yuxarıda qeyd etdiyimiz faktları ümumilləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik:

- Ukraynada kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə qarşı həyata keçirilən hərbi əməliyyatlar və əhalinin məcburi köçkün vəziyyətinə düşməsi kənd təsərrüfatı işçilərinin çatışmazlığına səbəb olmuşdur.

- Müharibə, Ukraynanın kənd təsərrüfatı məhsullarının logistik əməliyyatlarına mənfi təsir göstərərək məhsul təchizatını və qiymətləri arzuolunmaz istiqamətdə dəyişmişdir.

- Gübrə kimi kənd təsərrüfatı üçün zəruri olan resursların qiymətlərinin yüksəlməsi dünya miqyasında fermerlərin fəaliyyətinə mənfi təsir etmişdir. Bu isə, beynəlxalq bazarda qiymətlərin artmasına və böhranın daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ukrayna, qlobal buğda ixracatında dünyada ilk onluqda yer alan bir ölkə olaraq, taxıl ixracatının təxminən 95%-ni Qara dəniz limanları vasitəsilə həyata keçirir. Oxşar şəkildə, Rusiya

üçün də Qara dəniz ərzaq məhsullarının ixracı baxımından strateji əhəmiyyətə malik əsas marşrutlardan biridir. Mühəribənin Qara dənizdə yaratdığı dəniz blokadası və mina təhlükəsi ilə əlaqəli qeyri-sabit təhlükəsizlik şəraiti bu bölgədən taxıl və ərzaq ixracını demək olar ki, tamamilə dayandırmışdır. Bu kontekstdə həll yollarının axtarışı nəticəsində formalaşan “Qara Dəniz Taxıl Dəhlizi” sazişi, qüvvədə olduğu müddət ərzində qida qiymətlərinin enməsinə və ərzaq tədarük zəncirindəki fasilələrin yumşalmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Kərimli,V. Qlobal Ərzaq təhlükəsizliyi indeksində (mövcudluq subindeksi üzrə) Azərbaycanın mövqeyinin qiymətləndirilməsi və yaxşılaşdırılması yollarının araşdırılması//Geostrategiya, 10.06.2021 <https://www.geostrategiya.az/index.php>
2. Abay, E.G. Putin: (Tahıl anlaşması) Təm koşullar yerine getirilirse derhal anlaşmaya döneriz, 19.07.2023 // <https://www.aa.com.tr/tr/rusya-ukrayna-savasi> -Müraciət tarixi-05.04.2025.
3. ABD'den 'Rusya' iddiası: Karadeniz limanlarına mayın döşeme emri verildi, 24.06.2022 / <https://www.cnnturk.com> - Müraciət tarixi- 21.03.2025.
4. Acer,Y. Rusya-Ukrayna savaşının gıda arzına etkileri ve Tahıl Koridoru Anlaşması // Seta, 27 temmuz 2022 <https://www.setav.org/avrupa-arastirmalari/perspektif-rusya-ukrayna-savasinin-gida-arzina-etkileri-ve-tahil-koridoru-anlasmasi> - Müraciət tarixi-05.04.2025
5. Bayazıt, A., Gürbüz, G. B. Karadeniz Tahıl Koridoru Anlaşmasının Uluslararası Ticaret Açısından Değerlendirilmesi // Ankara: Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, vol.10, no. 6,- 2023.-p. 2215-2235.
6. Giray, H. Bir buğday boyu yol gideyemiş öyküsü: Tahıl Koridoru // İstanbul: tarlasera, kasım 2022,- s.84-89.
7. Harunoğulları,M., Ayhan,G. Rusya – Ukrayna Krizinin Dünya Gıda Güvenliğine Etkileri // Ankara: Coğrafi Bilimler Dergisi/Turkish Journal of Geographical Sciences, 21 (2), -2023-, s.525-556.
8. Kahraman,M., Akova,İ. Ukrayna-Rusya Savaşı ve Küresel Buğday Krizi // İzmir: Karadeniz Araştırmaları, cilt 21, sayı 83,- 2024.- s. 681-700
9. Abay. K., Breisinger. C, Glauber. J, Kurdi,S, Laborde.D, Siddig.K. The Russia-Ukraine crisis: Implications for global and regional food security and potential policy responses. Washington : IFPRI Mena Working Paper 39, -2022. 22 p.
10. Abruzzese, L. Global Food Security // Rabat: Economist Intelligence Unit,-2014.- 19 p.
11. Bagis,B. Food inflation, global crisis, and Turkey, october 4, 2022 <https://politicstoday.org/food-inflation-global-crisis-and-turkey/> -Müraciət tarixi-03.04.2025.
12. Ben Hassen,T., El Bilali, H. Impact of the Russia-Ukraine war on global food security: Towards more sustainable and resilient food systems?// Foods 2022,11(15),2301 <https://www.mdpi.com/2304-8158/11/15/2301> - Müraciət tarixi-01.04.2025
13. Berkhout, P., Bergevoet,R., Berkum,S. A brief analysis of the impact of the war in Ukraine on food security // Wageningen: Wageningen Economic Research, Policy Document ,-2022.- 22 p.
14. Devadoss,S., Ridley,W. Impacts of the Russian invasion of Ukraine on the global wheat market // World Development, vol 173,-2024.- p.1-33
15. FAO: Report of the eighth session of the committee on world food security // Rome: 13-20 april 1983, 126 p.
16. Global report on food crises 2022 /Rome: World Food Programme.-277 p
17. Hendriks,S.L. The food security continuum: A novel tool for understanding food insecurity as a range of experiences // Berlin: Food Security 7,-2015. -p. 609–619
18. Hunt,N., Saul.J. Explainer: What happens if Black Sea grain corridor deal is not extended?, July 11 2023, <https://www.reuters.com/markets/commodi>

- ties/what-happens-if-black-sea-grain-corridor-deal-is-not-extended-2023-07-11/-Müraciət tarixi- 01.04.2025.
19. Impact of the Ukraine-Russia conflict on global food security and related matters under the mandate of the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) // Rome :FAO CL 170/6, 13-17 june 2022, 17p.
 20. Joint Coordination Centre for the Black Sea Grain Initiative, 13 march 2023 // Black Sea Grain Initiative | Background | United Nations
 21. Kemmerling, B., Schetter, C., Wirkus, L. The logics of war and food (in)security // Elsevier: Global Food Security 33,-2022.- p.1-8
 22. Napoli, M. Muro, P.D. and Mazziotta, M. Towards a Food Insecurity Multidimensional Index / Rome: FAO,-2011, -72 p.
 23. Okonjo-Iweala,N. The world must avoid another food crisis, 23 mart 2022 // <https://www.project-syndicate.org> . Müraciət tarixi- 19.03.2025.
 24. Policy brief:Food security //-Roma: FAO,- 2006.
 25. The importance of Ukraine and the Russian Federation for global agricultural markets and the risks associated with the war in Ukraine // Rome: FAO, -3 jule 2023.- 58 p.
 26. The State of Food Insecurity in the World // Rome: FAO,- 2008.- 56 p.
 27. Ukraine: Note on the impact of the war on food security in Ukraine // Rome: FAO ,20 July 2022. 30 p
 28. Ukraine-Russia:As War Continues, Africa Food Crisis Looms, 28 April 2022 // <https://www.hrw.org/news/2022/04/28/ukraine/russia-war-continues-africa-food-crisis-looms> – Müraciət tarixi- 21.03.2025.
 29. Welsh,C. Russia, Ukraine, and Global Food Security: A two-year assessment, february 27 2024 // CSIS <https://www.csis.org/analysis/russia-ukraine-and-global-food-security-two-year-assessment> Müraciət tarixi- 24.03.2025.
 30. WFP 2025 Global Outlook, Rome, November 2024,- 35 p.

Summary

Gunay Umarova

Food Security in the Context of the Russia-Ukraine War

The impact of the war between Russia and Ukraine on global food security in the article. To this end, the place and importance of both countries in world food production and trade are estimated.

The author concludes that Russia's military aggression against Ukraine, which is considered the "granary of the world", has further increased the vulnerability of food systems already weakened by climate change and the impact of the COVID-19 pandemic. Although agriculture and food resources are one of the vital factors for the sustainable nutrition of the world's population, geopolitical tensions and conflicts limit access to these resources. In addition, the rising prices of fertilizer and energy due to the war have affected the cost of food production, and the FAO Food Price Index reached its highest level in March 2022. Growing problems related to food security have once again captured the attention of the world community.

The research also highlights the importance of the "Black Sea Grain Initiative" agreement, signed in Istanbul on July 22, 2022, at the initiative of Turkey and the UN. The agreement, which intends the delivery of food products to world markets via the Black Sea, is considered one of the first successful steps taken towards resolving the current food crisis. With this agreement, grain exports from the Black Sea port of Ukraine were restored and more than 33 million tons of grain products were exported to world markets.

Keywords: *food security, global food crisis, Russian-Ukrainian war, Black Sea Grain Initiative.*

Резюме

Гунай Умарова

Продовольственная безопасность в контексте российско-украинской войны

В статье рассматривается влияние войны между Россией и Украиной на глобальную продовольственную безопасность. С этой целью была дана оценка места и значения обеих стран в мировом производстве и торговле продовольствием.

Автор пришел к выводу, что военная агрессия России против Украины, считающейся «житницей мира», еще больше усилила уязвимость продовольственных систем, и без того ослабленных последствиями изменения климата и пандемией COVID-19. Хотя сельское хозяйство и продовольственные ресурсы имеют жизненно важное значение для устойчивого обеспечения населения мира продовольствием, геополитическая напряженность и конфликты ограничивают доступ к ним. Кроме того, рост цен из-за войны на удобрения и энергоносители повлиял на себестоимость производства продуктов питания: Индекс цен на продовольствие ФАО достиг самого высокого уровня в марте 2022 года. Таким образом, возрастающие проблемы, связанные с обеспечением продовольственной безопасности, вновь оказались в центре внимания мирового сообщества.

В исследовании также подчеркивается важность соглашения «Черноморской зерновой инициативы», подписанного в Стамбуле 22 июля 2022 года при посредничестве Турции и ООН. Соглашение, предусматривающее доставку продуктов питания на мировые рынки через Чёрное море, расценивается как один из первых успешных шагов на пути решения существующего продовольственного кризиса. В рамках данного соглашения экспорт зерна из украинского порта на Чёрном море был восстановлен, и на мировые рынки было поставлено более 33 миллионов тонн зерновых.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, глобальный продовольственный кризис, российско-украинская война, черноморская зерновая инициатива.

UOT 321. 01; 340. 11:1

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.173>

Günel Heydərova

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya

İnstitutunun dissertantı

gunelheyderova9900@icloud.com

Azərbaycan

MULTİKULTURALİZM VƏ HÜQUQİ ƏXLAQ: FƏRQLİ MƏDƏNİYYƏTLƏRİN ETİK DƏYƏRLƏR VƏ HÜQUQİ NORMATİVLƏRİNİN SİNTEZİ

Açar sözlər: Etik dəyərlər, multikulturalizm, hüquqi əxlaq, normativ plüralizm, insan hüquqları.

Multikulturalizm və hüquqi əxlaq anlayışları çağdaş qloballaşma prosesləri fonunda həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə aktualıq qazanan sosial-fəlsəfi və hüquqi kateqoriyalardır. Müasir cəmiyyətlərin etnik, dini və mədəni müxtəlifliyinin artması, fərqli mənəvi dünyagörüşlərinin eyni hüquqi sistem daxilində mövcudluğunu təmin etmək zərurəti ilə nəticələnmişdir. Multikulturalizm yalnız mədəni müxtəlifliyi qəbul və təşviq edən sosial model kimi deyil, eyni zamanda hüquqi və əxlaqi sistemlərin bir-birinə uyğunlaşdırılmasını tələb edən kompleks bir ictimai-siyasi yanaşma kimi də çıxış edir. Bu baxımdan, multikulturalizm sadəcə tolerantlığın təşviqi ilə kifayətlənmir, hüquqi sistemin müxtəlif mədəni etiqad və dəyərlərə cavab verə biləcək şəkildə qurulmasını da nəzərdə tutur.

Digər tərəfdən, hüquqi əxlaq – yəni hüququn tək cə formal normativ sistem deyil, eyni zamanda etik prinsiplərlə əsaslandırılan sosial institut kimi başa düşülməsi – müasir hüquqşünaslıqda və hüquq fəlsəfəsində əhəmiyyətli müzakirə mövzudur. Hüquq sisteminin legitimliyi yalnız normativ səlahiyyətlə deyil, həm də əxlaqi əsaslandırılmalarla möhkəmləndirilməlidir. Məhz bu kontekstdə hüquqi əxlaq, müxtəlif mədəniyyətlərə xas etik dəyərlərin hüquq sisteminə necə inteqrasiya olunması, hüquqi qərarların mədəni və mənəvi kontekstdə nə dərəcədə ədalətli və məqbul olduğu kimi sualları gündəmə gətirir.

Multikultural kontekstdə hüquqi əxlaqın əsas problemi odur ki, hüquq universal norma kimi çıxış edərkən, əxlaq mədəniyyətə bağlı və

çox zaman subyektiv dəyərlər sistemidir. Bu səbəbdən, hüquqi sistemin həm normativ bütövlüyü qorunmalı, həm də fərqli mədəni qrupların mənəvi tələbatları nəzərə alınmalıdır. Bu balansın qorunması üçün hüquqla əxlaq arasında dialektik münasibətin qurulması və hüquqi qərarların etik kontekstlərdə şərhli vacib olur.

Bu məqalədə, multikulturalizmin hüquqi və əxlaqi çərçivədə təhlili aparılacaq, müxtəlif mədəniyyətlərin hüquqi normativləri və etik qavrayışlarının qarşılıqlı təsiri araşdırılacaqdır. Xüsusilə insan hüquqları, fərdi azadlıqlar, gender bərabərliyi, dini inanc və əxlaqi dəyərlərin toqquşduğu kontekstlərdə hüquq sistemlərinin hansı prinsipial yanaşmaları qəbul etməsi məsələsinə toxunulacaqdır. Məqsəd, müxtəlif hüquqi mədəniyyətlər arasında etik uyğunluğun təmin olunması yollarını ortaya qoymaq və bu prosesi beynəlxalq hüququn və hüquqi əxlaqın nəzəri əsasları ilə əlaqələndirməkdir.

1. Multikulturalizm fəlsəfəsi və Hüquq

Multikulturalizm, müasir cəmiyyətlərdə artan mədəni çətinliklərin və etnik-mənşəyə aid zənginliyin şəraitində bir arada yaşamaq modelidir. Bu model, fərqli mədəniyyətlərə malik insan qrupları arasında qarşılıqlı hörmət, dözümlülük və birgə-yaşayış üçün əsaslar yaradır. Belə bir çoxmədəniyyətli cəmiyyətdə, müəyyən universal dəyərlərin qorunması tələbi multikultural siyasətin hüquqi mənzərəsini zənginləşdirir. Hüquq bu kontekstdə sosial sabitliliyin qorunması, çatışmaların tənzimlənməsi və bütün vətəndaşlar üçün bərabər imkanların yaradılması baxımından həlledicidir (Kymlicka 89).

Multikulturalizm ilə hüququn kəsişmə nöqtələrində yaranan etik suallar, hüququn tək formal normalar deyil, sosial-mədəni kontekstdəki əxlaqi əsaslara dayanaraq formalaşması zərurətini ortaya qoyur. Belə ki, J. Roulson universal ədalət prinsiplərini mədəni plüralizm şəraitində tətbiq etməyə çalışaraq, ictimai razılıq əsaslı etik-hüquqi sistemin zəruriliyini vurğulayır (Rawls 133). O, mədəni və dini müxtəlifliyin geniş yayıldığı cəmiyyətlərdə hüquqi sistemin legitimliyi və sosial sabitliyin qorunması üçün nəzərəcarpacaq bir yanaşma təqdim edir. J. Roulson, fərqli dəyərlərə malik fərd və qrupların bir arada yaşadığı plüralist cəmiyyətlərdə sabit və ədalətli bir siyasi sistemin yalnız ictimai razılıq (overlapping consensus) əsasında mövcud ola biləcəyini irəli sürür (Rawls 133).

Burada J. Roulsonun əsas məqsədi hüquqi və etik nizamın birbaşa spesifik dini və ya fəlsəfi sistemə əsaslanmadan, lakin onların təməl prinsipləri ilə ziddiyyətə düşmədən formalaşdırılmasıdır. Yəni dövlət və hüquq sistemi "neytral" qalmalıdır, lakin bu neytrallıq, fərqli dünyagörüşlərindən olan vətəndaşların minimum razılaşma əsasında qəbul edə biləcəyi ədalət prinsiplərini ehtiva etməlidir. Bu, həm hüquqi legitimliyi təmin edir, həm də sosial harmoniyayı qoruyur.

J. Roulson bu məqsədlə "təminatlı plüralizm" (reasonable pluralism) anlayışını işləyib hazırlayır. O qeyd edir ki, müasir demokratik cəmiyyətlərdə vətəndaşlar fərqli əxlaqi və dini dünya baxışlarına sahib olduqları üçün bir ortaq "yaxşı həyat" anlayışı üzərində razılığa gələ bilməzlər. Lakin, onlar ədalətli quruluş prinsiplərinə dair ümumi bir razılıq əsasında birləşə bilirlər. Bu razılıq fərqli nəzəri sistemlərin "örtüşən" (overlapping) elementlərindən ibarətdir. Məsələn, həm İslam etikasına, həm də liberal fəlsəfəyə, fərqli motivasiyalarla olsa belə, ədalət, ləyaqət, insan hüquqları kimi dəyərləri dəstəkləyə bilər (Rawls 134–135). Bu baxımdan onun təklif etdiyi ictimai razılıq əsasında formalaşan etik-hüquqi sistem, mədəni plüralizmin yaratdığı ən fundamental problemi – "*kimin etikasına hüquq üçün əsas olacaq?*" sualını – məntiqli şəkildə cavablandırmağa çalışır. O, hüququ müəyyən bir mədəniyyətin və ya dinin diktəsi olmadan, lakin onlara hörmət edən bir struktur kimi dizayn etməyi təklif edir. Bu, hüquq sisteminin

həm universal, həm də inklüziv olmasını təmin etməyə yönəlmişdir.

J. Roulsonun "original position" (orijinal mövqe) və "veil of ignorance" (cahillik pərdəsi) anlayışları bu universal ədalət modelinin fəlsəfi əsasını təşkil edir. İnsanlar öz sosial statuslarını, mədəni və dini mənsubiyyətlərini bilmədən ədalət prinsipləri seçsəydilər, onlar bütün qruplar üçün ədalətli olacaq prinsipləri seçərdilər. Bu abstrakt metodoloji model, fərqli mədəniyyətlərə malik vətəndaşlar arasında neytral və obyektiv hüquqi sistemin təməlini qoymaq məqsədi daşıyır (Rawls 102–109).

J. Roulsonun fikirlərinin fəlsəfi və hüquqi nəticəsi budur ki, mədəni plüralizm şəraitində hüquqi sistem yalnız hər kəsin qəbul edə biləcəyi ədalət prinsiplərinə əsaslanarsa, legitimlik və sabitlik təmin edilə bilər. Onun ictimai razılıq konsepti, hüququn sadəcə dövlətin sanksiya mexanizmi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin mədəni və etik müxtəlifliyini nəzərə alan ahəngli bir struktur olduğunu vurğulayır.

Fərqli mədəniyyətlərin hüquqi dəyərləri və etik qavrayışları bir-biri ilə zidd ola bilər. Bu baxımdan, müəyyən bir mədəni qrupun etik prinsipləri digərinin hüquqi normativləri ilə toqquşa bilər. Məsələn, Avropa hüquq sisteminə cinsi azlıqların evlənmə azadlığını təmin edən qanunlar, konservativ mədəni və dini kontekstlərdə əxlaqi narahatlıqlar yaratmaqdadır (ECHR).

Bəzi hallarda mədəni əxlaqın qorunması zərurəti hüquqi prinsiplərlə ziddiyyətə düşə bilər. Bu kontekstdə Azərbaycanın hüquqi sistemi özündə mədəni və milli dəyərlərlə yanaşı beynəlxalq hüquq öhdəliklərini də daşıyır. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu BMT-nin İnsan Huquqları Üzrə Ümumi Bəyannaməsi və Avropa İnsan Huquqları Konvensiyası, hüquqi sistemə bərabərlik, ləyaqət və diskriminasiyanın qadağan olunması kimi universal əxlaqi meyarları daxil edir (UN General Assembly, Art. 1; ECHR, Art. 14).

Multikulturalizmin hüquqi çərçivə ilə uzlaşdırılması, hüququn əxlaqi və mədəni şərtlərə açıq formada qurulmasını zəruri edir. Hüquq sistemləri, mədəni müxtəlifliyin yaratdığı etik spektrə cavab verə bilmək üçün şəffaf, inklüziv və mütərəqqi yanaşma mexanizmləri tətbiq etməlidir.

2. Fərqli mədəniyyətlərin etik və hüquqi qavrayışları

Fərqli mədəniyyətlərin hüquqi və etik qavrayışları, hüquqi sistemlərdə normativ tənzimləmələrin formalaşmasına, habelə sosial münasibətlərdə davranış kodlarının müəyyənləşdirilməsinə birbaşa təsir edir. Hüquq, bir cəmiyyətin normativ əsaslarını təşkil edən və qaydaların tətbiqini təmin edən struktur olmaqla yanaşı, fərqli mədəniyyətlərdə dəyişkənlik göstərən etik meyarların qanunvericiliyə necə inteqrasiya olunacağını da müəyyən edir. Əxlaq isə, daha çox daxili inanc sistemləri və ictimai dəyərlərlə bağlı olub, şəxslərin davranışlarını “doğru” və ya “yanlış” kimi qiymətləndirən subyektiv ölçülərlə işləyir (Kymlicka, 37).

Bu baxımdan, hüquqi və etik qavrayışların qarşılıqlı təsiri multikultural kontekstlərdə daha da mürəkkəbləşir. Müxtəlif ölkələr milli hüquq sistemlərini multikulturalizmə uyğunlaşdırmaq üçün fərqli hüquqi modellər və etik yanaşmalar formalaşdırmışdır. Liberal hüquqi sistemlərdə fərdi azadlıqlar və insan hüquqları əsas götürüldüyü halda, kollektivist cəmiyyətlərdə ictimai harmoniya və dini-əxlaqi dəyərlər üstünlük təşkil edə bilər (Parekh 104).

Multikulturalizmin hüquqi tənzimləməsində ən çox qarşılaşılan problemlərdən biri, müxtəlif mədəniyyətlərə aid hüquqi və etik normaların ziddiyyət təşkil etməsidir. Bu ziddiyyətlər, xüsusilə insan hüquqları, gender bərabərliyi, din azadlığı kimi sahələrdə bariz şəkildə özünü göstərir. Məsələn, Avropa hüquq sistemində qadınların ailədaxili münasibətlərdə bərabər hüquqlara malik olması hüquqi norma kimi tətbiq edilir (ECHR, Art. 14), lakin bəzi İslam ölkələrində şəriət hüququnun tətbiqi nəticəsində qadınların hüquqi statusu daha məhdud çərçivədə müəyyən edilir (An-Na'im 85). Lakin, bu norma bəzi İslam ölkələrində, xüsusilə İran və Səudiyyə Ərəbistanı kimi şəriət hüququna əsaslanan sistemlərdə ziddiyyətlə qarşılır. Bu ölkələrdə qadınların hüquqi statusu, ailə, miras, şahidlik və ictimai sahələrdə daha məhdud şəkildə müəyyən olunur. 2022-ci ildə İranda Məhsa Əmini adlı gənc qadının polis tərəfindən hicab qaydalarına əməl etmədiyinə görə saxlanılması və həbsdə vəfat etməsi bu problemin hüquqi və etik təzahürünü açıq şəkildə göstərdi ("From Iran, 2025).

Bənzər bir ziddiyyət Fransada müşahidə olunur. Fransız dövləti sekulyar prinsiplərə əsaslanaraq, dövlət məktəblərində dini simvolların istifadəsini qadağan edir. Məsələn, 2023-cü ildən etibarən müsəlman qızların geyimləri dövlət məktəblərində qadağan edilmişdir. Bu qərar, dövlətin neytrallıq prinsipinə uyğun olsa da, fərdi dini azadlıqların məhdudlaşdırılması kimi qiymətləndirilir ("Religious, 2023). Bu nümunə din azadlığı ilə dövlətin hüquqi müdaxilə sərhədləri arasında mövcud olan gərginliyi göstərir.

Bu nümunələr göstərir ki, multikultural cəmiyyətlərdə hüquqi tənzimləmələrin uğuru, fərqli mədəni və dini qrupların dəyərlərinə qarşı həssaslıqla yanaşmaqdan və universal insan hüquqları prinsipləri ilə yerli etik normalar arasında optimal tarazlıq yaratmaqdan asılıdır. Hüquq sistemləri bu istiqamətdə daha çevik, adaptiv və inklüziv olmalıdır ki, ziddiyyətlər dialoq və hüquqi transformasiya yolu ilə aradan qaldırılsın.

Bu növ fərqliliklər multikultural cəmiyyətlərdə hüquqi sistemlərin təkə normativ tənzimləmə mexanizmləri deyil, həm də etik cəhətdən inklüzivlik göstəricisi olmasını tələb edir. Hüquqi əxlaqın əsas məqsədi müxtəlif mədəniyyətlərin dəyərlərini təmsil etməklə yanaşı, ümumi bir etik çərçivə yaratmaqdır. Bu isə, fərqli mədəni kontekstlərdə hüququn tətbiqində mədəniyyətlərarası dialoq və hüquqi plüralizm kimi yanaşmaları önə çıxarır (Bielefeldt, 101-102).

Fərqli mədəniyyətlərin hüquqi və etik qavrayışlarının uyğunlaşdırılması, təkə normativ harmoniyanın deyil, həm də mədəni müxtəlifliyin hüquq sahəsində qorunmasının zəruriliyini göstərir. Bu sintez, hüquqi əxlaqın multikultural dəyərlərlə necə inteqrasiya oluna biləcəyinə dair fundamental sualları önə çəkir.

3. Etik və hüquqi əsasların sintezi

Fərqli mədəniyyətlər arasında hüquqi və etik əsasların sintezi, müasir multikultural cəmiyyətlərin qarşısında duran ən mürəkkəb və həssas məsələlərdən biridir. Multikulturalizmin hüquqi diskursda yer alması yalnız mədəni müxtəlifliyin tanınması ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda bu müxtəlifliyin hüquq sistemində hansı şəkildə inteqrasiya ediləcəyini və etik prinsiplərlə necə uzlaşdırılacağını da tələb edir.

Hüquqi və etik sintez, mədəni fərqlilikləri hüquqi strukturda nəzərə almaqla yanaşı, universal dəyərlərin qorunmasına da xidmət etməlidir. Bu kontekstdə sintez dedikdə, nə homogenləşdirmə, nə də relativist güzəşt nəzərdə tutulur; əksinə, müxtəlif mədəni kodların birgə mövcudluğu əsasında balanslaşdırılmış hüquqi-etik çərçivə formalaşdırılmalıdır.

Bu baxımdan, hüquq və əxlaqın sintezi, həm normativ plüralizmi qəbul edən hüquqi mühitin yaradılmasını, həm də bu müxtəlifliyin etik əsaslarla idarə olunmasını tələb edir. Belə bir sintez, fərqli mədəniyyətlər arasında hüquqi qarşılıqlı əlaqənin yalnız formallıqla deyil, həm də mənəvi prinsiplərlə tənzimlənməsinə imkan yaradır. J. Roulson "siyasi ədalət" konsepsiyası bu mövzuda mühüm nəzəri baza təqdim edir. Onun fikrincə, ədalətli cəmiyyətlər fərqli əxlaqi baxışları olan qrupların ortaq razılığa gələ bildiyi "overlapping consensus" modelinə əsaslanmalıdır (Rawls, 13-15). Bu model hüquqi və etik sintez üçün konseptual çərçivə yaradır, çünki burada fərqliliklərə hörmət, ümumi prinsiplərlə birləşdirilir.

Sintez prosesi yalnız nəzəri deyil, həm də praktik səviyyədə kompleks yanaşmalar tələb edir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyası (ECHR) insan hüquqları və azadlıqlarını universal dəyərlər kimi qəbul etsə də, bu hüquqların həyata keçirilməsində dövlətlərə "margin of appreciation" tanıyır. Bu yanaşma, fərqli mədəni və hüquqi ənənələri nəzərə almağa imkan yaradır (Letsas, 80). Beləliklə, hüquqi sistemlər bir tərəfdən universal hüquqları tanıyır, digər tərəfdən isə bu hüquqların yerli kontekstə uyğun tətbiqini təmin edir.

Hüquqi və etik sintez həm normativ plüralizmə açıq olmalı, həm də mədəniyyətlərarası dialoqu stimullaşdırmalıdır. M. Sandelin qeyd etdiyi kimi, "*sosial ədalət yalnız fərdlərin hüquqlarına deyil, onların ictimai identikliyinə də əsaslanmalıdır*" (Sandel, 13). Beləliklə, hüquq sistemləri yalnız abstrakt fərdlərə deyil, real cəmiyyətin mədəni strukturlarına cavabdeh olmalıdır.

Hüquqi və etik əsasların sintezi, multikultural cəmiyyətlərdə sosial ədalət, hüquqi legitimlik və etik dayanıqlılığın təmin olunması üçün əsas mexanizmdir. Bu sintez, yalnız hüquqi normativlərin uyğunlaşdırılması deyil, həm

də müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus əxlaqi dəyərlərin dialoq və konsensus vasitəsilə bir araya gətirilməsidir. Belə bir yanaşma, qlobal etik sistemin yerli mədəni identikliklə harmoniyasını təmin edir.

Multikulturalizmin tətbiqi müxtəlif cəmiyyətlərdə hüquqi və etik əsasların sintezi baxımından fərqli yanaşmalar tələb edir. Bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası özünəməxsus modeli ilə seçilir. Azərbaycanın multikulturalizm modeli həm normativ hüquqi sistemdə, həm də ictimai-etnik münasibətlərdə etik və hüquqi dəyərlərin sintezinə əsaslanır. Bu sintez, bir tərəfdən ölkədəki müxtəlif etnik, dini və mədəni qrupların hüquqlarını qorumağa yönəlmiş hüquqi mexanizmlərlə, digər tərəfdən isə milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və qarşılıqlı dözümlülük əsasında formalaşan etik münasibətlərlə təmin olunur.

Azərbaycan Konstitusiyasının 25-ci maddəsində birmənalı şəkildə qeyd edilir ki, heç kəs irqinə, dininə, dilinə, cinsinə, mənşəyinə görə ayrı-seçkiliyə məruz qalmamalıdır. Bu norma, hüquqi bərabərlik prinsipinin konstitusiyon zəmanətidir. Lakin, yalnız hüquqi norma kifayət etmir – bu bərabərlik real ictimai münasibətlərdə də yaşanmalıdır. Bu isə, etik davranış kodekslərinin, cəmiyyətin mədəni kodlarının və tolerantlıq fəlsəfəsinin tətbiqi ilə mümkündür.

Azərbaycan modeli burada mühüm üstünlük göstərir: ölkə tarixən müxtəlif dinlərin və millətlərin dinc yanaşı yaşadığı məkana çevrilmişdir. Bu tarixi təcrübə, hüquqi sistemin formalaşmasında da öz əksini tapmışdır. 1992-ci ildə qəbul edilən "Dini etiqad azadlığı haqqında" Qanun bu baxımdan əsas hüquqi sənədlərdən biridir. Qanun yalnız hüquqi çərçivə müəyyənləşdirmir, eyni zamanda dini konfessiyalar arasında etik davranış və qarşılıqlı hörmətin təşviqinə xidmət edir (Qanunvericilik Toplusu, 2023, s. 14–17).

Azərbaycan multikulturalizmində yalnız hüquqi bərabərliklə məhdudlaşmır. Məsələn, Qafqaz Müsəlmanları İdarəsinin, Azərbaycan Pravoslav Kilsəsinin, Dağ Yəhudiləri Dini İcmasının və digər dini qurumların dövlət tərəfindən bərabər səviyyədə dəstəklənməsi və rəsmi tədbirlərdə iştirakı hüquqi tanınmanın və etik münasibətin real təzahürüdür. Bu hal, dini və mədəni fərqlərin qarşılıqlı hörmət çərçivəsində

cəmiyyətə inteqrasiyasını təmin edir. Azərbaycanın bu sahədə institusional yanaşması da sintezə xidmət edir. Prezident yanında Multikulturalizm üzrə Dövlət Müşavirliyi, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi və UNESCO-nun dəstəyi ilə həyata keçirilən “Azərbaycan – mədəniyyətlərarası dialoq ölkəsi” təşəbbüsləri, hüquq və etikanın sintezini beynəlxalq norma və milli model çərçivəsində təqdim edir. Məsələn, “Bakı Prosesi” çərçivəsində keçirilən beynəlxalq forumlarda Azərbaycanın milli multikulturalizm modeli həm hüquqi zəmin, həm də mənəvi-etnik harmoniyanın nümunəsi kimi təqdim olunur (Мамедзаде, s. 382–384).

Azərbaycan multikulturalizmi hüquqi və etik əsasların sintezində unikal bir model təqdim edir: burada dövlət hüquqi mexanizmlər vasitəsilə fərqlilikləri tanıyır və qoruyur, cəmiyyət isə tolerantlıq və qarşılıqlı hörmət əsasında etik birgəyaşayışı təmin edir. Bu sintez yalnız normativ deyil, həm də sosiokultural bir platforma kimi fəaliyyət göstərir və regional model kimi digər multikultural ölkələr üçün də nümunə ola bilər.

Multikulturalizm və hüquqi əxlaq arasında münasibət, qloballaşan və mədəni cəhətdən gətikcə daha müxtəlifləşən dünyada hüquqi-fəlsəfi diskursun mərkəzində dayanır. Müasir cəmiyyətlərdə müxtəlif mədəniyyətlərin, dini inancların, dil və ənənələrin bir arada yaşaması artıq istisna yox, norma halını almışdır. Bu vəziyyət isə, hüquq sistemlərini və etik nəzəriyyələri ciddi şəkildə yenidən düşünməyi zəruri edir. Multikultural şəraitdə hüququn missiyası təkəcə ictimai nizamı qorumaqdan ibarət deyil; hüquq eyni zamanda müxtəlif mədəniyyətlərin hüquqi və etik özünəməxsusluqlarını tanımalı və onların bir arada harmonik şəkildə mövcud olmasına şərait yaratmalıdır.

Əxlaq və hüquq arasında tarixi baxımdan bəzən paralel, bəzən isə, toqquşan münasibətlər mövcud olmuşdur. Lakin, multikultural mühitdə bu iki sistemin inteqrasiyası yeni bir sinergetik münasibət tələb edir. Hüquq sistemləri universal prinsipləri – insan hüquqları, azadlıq, bərabərlik və ləyaqət kimi dəyərləri – qorumaqla yanaşı, fərqli mədəni qrupların spesifik əxlaqi tələblərini və identikliklərini də nəzərə almalıdır. Bu balansın əldə olunması, hüququn legi-

timliyi və cəmiyyətin sosial sabitliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır.

Hüquqi-etik sintez dedikdə burada bir “orta dəyərlər sahəsi”nin formalaşdırılması nəzərdə tutulur ki, bu da müxtəlif mədəniyyətlərdən gələn fərqli hüquqi və əxlaqi yanaşmaların ümumi prinsiplər üzərində uzlaşdırılması ilə mümkün olur. Belə bir sintez modeli həm pozitiv hüquq normalarını, həm də kontekstual etik baxışları nəzərə almağı tələb edir. Məsələn, Avropa İnsan Hüquqları Konvensiyasının tətbiqi təcrübəsində "margin of appreciation" prinsipi göstərir ki, beynəlxalq hüquqi sistemlər yerli mədəni-etik kontekstdə hüquqi normaların tətbiqinə çevikliklə yanaşmalıdır. Bu isə o deməkdir ki, etik və hüquqi sintez yalnız universal prinsiplərin diktəsi ilə deyil, həm də onların lokal təzahür formalarının dialoqu ilə mümkündür.

Azərbaycan kontekstində bu yanaşma daha da əhəmiyyətlidir. Bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası və beynəlxalq hüquq sənədləri universal hüquq normalarını tanıyır və təmin edir, digər tərəfdən isə milli-mədəni dəyərlər – o cümlədən dini-əxlaqi norma və ənənələr – hüququn təcrübə sahəsində öz əksini tapır. Bu, hüququn həm pozitiv normativ mənbə, həm də mənəvi-mədəni daşıyıcı funksiya daşdığı göstərir. Burada hüquq, yalnız inzibati mexanizm deyil, həm də cəmiyyətin dəyərlər sisteminin ifadəsidir.

Eyni zamanda, multikultural cəmiyyətlərdə hüquqi sistemlərin qarşılaşdığı çağırışlardan biri də fərqli mədəniyyətlərə mənsub qruplar arasında potensial ziddiyyətlərin yaranmasıdır. Bu ziddiyyətlər bəzən qadın hüquqları, ailə qanunvericiliyi, din azadlığı və ya ifadə azadlığı kimi sahələrdə üzə çıxır və hüququ etik dilemmanın mərkəzinə qoyur. Bu səbəbdən, əxlaqi və hüquqi sintez sadəcə nəzəri problem deyil; o, eyni zamanda praktiki siyasət və hüquqi qərarların mərkəzində duran dinamik bir prosesdir.

Etik və hüquqi əsasların sintezi, yalnız hüquq elminin deyil, eyni zamanda fəlsəfə, sosiologiya və mədəniyyətsünaslıq sahələrinin birgə təhlilini tələb edən kompleks bir fenomendir. Bu sintez, multikulturalizmin sosial birgəyaşayış modelinə çevrilməsi üçün fundamental əsasdır. Belə bir sintez həm fərdi hüquqların qorunmasını, həm də kollektiv mədəni identikliklərin tanınmasını təmin edərək, daha ədalətli və ink-

lüziv bir cəmiyyətin qurulmasına imkan yaradır. Əxlaq və hüququn bu inteqrasiyası olmadan, nə hüquqi bərabərlik, nə də sosial harmoniyadan danışmaq mümkündür. Beləliklə, multikultural hüquqi əxlaq anlayışı yalnız hüquqi normativliklə deyil, həm də etik şüur və mədəni empatiya ilə formalaşır.

Ədəbiyyat

1. An-Na'im, Abdullahi Ahmed. *Islam and the Secular State: Negotiating the Future of Shari'a*. Harvard University Press, 2008.
2. "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası." *Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi*, 2023, <https://www.constitution.gov.az>
3. Bielefeldt, Heiner. "'Western' versus 'Islamic' Human Rights Conceptions?: A Critique of Cultural Essentialism in the Discussion on Human Rights." *Political Theory*, vol. 28, no. 1, 2000, pp. 90–121.
4. "Dini Etiqad Azadlığı Haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu." *Qanunvericilik Toplusu*, 2023, pp. 14–17. <https://www.e-qanun.az/framework/916>.
5. "European Convention on Human Rights." (ECHR) *Council of Europe*, 2023. https://www.echr.coe.int/documents/convention_eng.pdf.
6. "From Iran, A Message of Hope on International Women's Day." *Time*, 8 Mar. 2025. <https://time.com/7265646/iran-international-womens-day-narges-mohammadi-nobel/>.
7. Kelly, Paul. "Religious Schools: A Transparent Right to Discriminate?" *Australian Journal of Human Rights*, vol. 29, no. 2, 2023, pp. 145–163. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/10383441.2023.2278363>.
8. Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press, 1995, p. 89.
9. Letsas, George. *A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights*. Oxford UP, 2007.
10. Parekh, Bhikhu. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*. Harvard University Press, 2000.
11. Rawls, John. *Political Liberalism*. Columbia University Press, 1993.
12. "Religious Freedom in Multicultural Societies." *MDPI Religions*, Special Issue, 2023, https://www.mdpi.com/journal/religions/special_issues/religious_freedom_multicultural_societies.
13. Sandel, Michael J. *Justice: What's the Right Thing to Do?* Farrar, Straus and Giroux, 2009.
14. UN General Assembly. *Universal Declaration of Human Rights*, 1948, Article 1.
15. Мамедзаде И. "Мультикультурализм как философская проблема и идеология", Материалы Бакинского Международного Гуманитарного Форума 4-5 октября 2012 г.; с.381-385.

Summary

Gunel Heydarova

Multiculturalism and legal ethics: the synthesis of ethical values and legal normativity in different cultures

The globalization processes of the century and the growth of ethno-cultural diversity of societies have made multiculturalism a relevant topic in moral and legal discourses. The article analyzes the relationship between multiculturalism and legal morality, as well as the interaction of ethical values and legal norms of different cultures. Different approaches to morality and law in different religious, cultural and political systems create significant problems in the formation of a universal legal and ethical framework. In particular, such values as human rights, equality and prohibition of discrimination may contradict morality in some cultural contexts. The article considers the possi-

bilities of cross-cultural synthesis of legal ethics and ways of taking into account the moral and legal needs of different societies. The goal is to show how cultural diversity can be balanced with ethical principles in legal systems.

Keywords: *Ethical values, multiculturalism, legal morality, normative pluralism, human rights.*

Резюме

Гюнель Гейдарова

Мультикультурализм и правовая этика: синтез этических ценностей и правовых нормативов в разных культурах

Процессы глобализации и рост этнокультурного разнообразия обществ сделали мультикультурализм актуальной темой в этических и правовых дискурсах. В данной статье анализируются точки пересечения мультикультурализма и правовой этики, а также взаимное влияние этических ценностей и правовых норм различных культур. Различные подходы культурных, религиозных и политических систем к морали и праву создают серьёзные проблемы на пути формирования универсальной этической и правовой модели. В особенности такие ценности, как права человека, равенство и запрет дискриминации, могут вступать в противоречие с моральными нормами в отдельных культурных контекстах. В статье рассматриваются возможности межкультурного синтеза в сфере правовой этики и пути учёта этических и правовых потребностей различных обществ. Цель состоит в том, чтобы показать, как правовые системы могут уравнивать культурное разнообразие с этическими принципами.

Ключевые слова: *этические ценности, мультикультурализм, правовая этика, нормативный плюрализм, права человека.*

UOT 355/359

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.180>

Mayor Mehrac Hüseynov
Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq İdarəsi
Azərbaycan
mehrac77@yahoo.com

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYƏ KONSEPTUAL BAXIŞ

Açar sözlər: milli təhlükəsizlik, beynəlxalq əməkdaşlıq, kibertəhdidlər, terrorizm,

Giriş

Məqalədə milli təhlükəsizlik anlayışı və onun müasir dünyada əhəmiyyəti haqqında geniş məlumat verilir. Milli təhlükəsizliyin bir konsepsiya kimi təkamülü və zamanla dəyişməsi, müxtəlif sahələri, o cümlədən hərbi, iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial sahələri əhatə edir. Əlavə olaraq, terrorizm, kibertəhdidlər, iqlim dəyişikliyi və pandemiyalar da daxil olmaqla, milli təhlükəsizliyin qorunmasında dövlətlərin üzləşdiyi müxtəlif çətinliklər qeyd edilir. Dövlətlərin hərbi, diplomatik və iqtisadi siyasətlə yanaşması, bu çağırışların həlli üçün qəbul etdiyi müxtəlif milli təhlükəsizlik siyasətləri təhlil olunur, milli təhlükəsizliyin qorunmasında beynəlxalq əməkdaşlığın əhəmiyyəti və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, NATO kimi beynəlxalq təşkilatların rolu vurğulanır.

Milli təhlükəsizlik müasir dünyada mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini nəzərə alsaq, qeyd edilən problemlərin həllində dövlətlərarası əməkdaşlığı, texnologiya və infrastruktura yatırılan investisiyaları əhatə edən müasir strategiyaların hazırlanması və həyata keçirilməsi vacibdir. Dövlətlərin əməkdaşlıq etməsi, bu gün mövcud olan və gələcəkdə ehtimal edilən təhlükələrə (təhdidlərə) dərhal və adekvat cavab verməsi nəticəsində vətəndaşların və təbii sərvətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi mümkündür. Məqalədə istifadə olunan tədqiqat metodları arasında tarixi analiz, müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma xüsusi yer tutur. Bu metodlar vasitəsilə milli təhlükəsizliyin müxtəlif aspektləri, dövrlər və ölkələr üzrə təhlil edilir və bu anlayışın dinamikası araşdırılır.

Təhlükəsizlik bir dövlətin müharibəyə dərhal və ya nəticə etibarilə hazırlanma vəziyyətinə gətirilən ehtiyatların həyati əhəmiyyət kəsb

edən maraqlarını özündə birləşdirir. Bu, dövlətin təhlükəsizliyi üçün mühüm dəyərlər və maraqlardır. Milli təhlükəsizlik bir millətin suverenliyi, ərazi bütövlüyü, vətəndaşlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunmasını ehtiva edən bir anlayışdır. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi sülh və sabitliyin saxlanması, iqtisadi inkişaf və insan hüquqlarının qorunması üçün vacib şərtidir. Milli təhlükəsizlik yalnız hərbi müdafiəni deyil, eyni zamanda iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial sahələri əhatə edən geniş anlayışdır. O, dövlətin sabitliyinə xələl gətirə biləcək müxtəlif təhdid və çağırışları həll etmək üçün hərbi münaqişələr çərçivəsindən kənara çıxan çoxölçülü yanaşmanı əhatə edir. Milli təhlükəsizliyə çağırışlar mürəkkəb və müxtəlif yanaşmaları özündə ehtiva edir.

Milli təhlükəsizlik anlayışı son zamanlar müasir dünyada baş verən kibercümlər, iqlim dəyişikliyi və pandemiya kimi global qeyri-hərbi təhdidləri əhatə edəcək şəkildə təkamül etməkdədir. Bu təhdidlər çox vaxt transmilli xarakter daşıyır və aradan qaldırılması üçün beynəlxalq əməkdaşlıq tələb edir. BMT və NATO kimi beynəlxalq təşkilatlar təhlükəsizlik məsələlərində beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqində mühüm rol oynayır.

Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi kompleks yanaşma tələb edən mürəkkəb və geniş prosesdir. Dövlətlər ənənəvi hərbi təhdidlərdən yeni yaranan qeyri-hərbi təhdidlərədək bir sıra problemləri həll etməyə hazır olmalıdırlar. Effektiv milli təhlükəsizlik strategiyası beynəlxalq əməkdaşlıq, texnologiya və infrastruktura qoyulan investisiya, effektiv siyasət tələb edir. Dövlətlər birgə əməkdaşlıq etməklə, müasir dünyada öz vətəndaşlarının mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli milli təhlükəsizliyini təmin edə bilərlər.

Bu tədqiqat mövzusunda milli təhlükəsizlik anlayışı, onun konsepsiya kimi təkamülü, tədricən necə dəyişməsi, milli təhlükəsizliyin hərbi, iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial kimi sahələri, o cümlədən terrorizm, kibertəhlükə, iqlim dəyişikliyi və pandemiyalar daxil olmaqla, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında dövlətlərin üzləşdiyi müxtəlif qlobal problemlər daha geniş tədqiq edilir.

Tarixi perspektiv

Milli təhlükəsizlik anlayışı zamanla təkamül edən bir məfhumdur. Onun tarixi kökləri qədim dövlət və imperiyaların özlərini xarici təhdidlərdən qorumağa çalışdıqları antik dünyaya dayanır.

Müasir dünyada milli təhlükəsizlik anlayışı yalnız hərbi müdafiəni deyil, eyni zamanda iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial sahələri əhatə edən geniş məfhum kimi qəbul edilir. Bugün milli təhlükəsizliyə çağırışlar əvvəlki dövrlərə nisbətən daha mürəkkəb və genişdir.

Milli təhlükəsizliyin akademik tədqiqi 1940-cı illərə təsadüf edir. İkinci Dünya Müharibəsi sözügedən anlayışa əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. Uilyam T.R.Foksun 1950-ci illərin ortalarında bu sahə ilə bağlı ilkin tədqiqatlarında qeyd etdiyi kimi “On beş illik dünya müharibəsi və postmüharibə dövründə gərginliyin, ictimai və dövlət marağının mərkəzində olan davamlı milli təhlükəsizlik problemlərinin kəskinləşməsi, ümumiyyətlə, sosial elm adamlarının tədqiqi fəaliyyətinin formalaşması gözlənilən idi”. [10]

Milli təhlükəsizliklə bağlı ilkin ədəbiyyatların formalaşmasında hərbi strateqlər üstünlük təşkil etmiş, onların diqqəti əsasən dövləti xarici təhdidlərdən qorumaq üçün hərbi gücdən istifadəyə yönəlmişdi.

Soyuq müharibə dövründə milli təhlükəsizlik, ilk növbədə Sovet İttifaqı və onun müttəfiqlərinə qarşı hərbi müdafiəyə yönəlmişdi. Beləliklə, Soyuq müharibənin başa çatması ilə milli təhlükəsizlik anlayışı daha geniş vüsət alaraq, terrorizm, kiberhücumlar, iqlim dəyişikliyi və pandemiya kimi qlobal qeyri-hərbi təhdidləri özündə ehtiva edir.

Soyuq müharibənin başa çatması ilə milli təhlükəsizlik anlayışı təkamül etməyə başladı. Sovet İttifaqının süqutu, terror və transmilli

cinayətkar qruplar kimi yeni qeyri-dövlət aktorlarının meydana gəlməsi milli təhlükəsizlik anlayışının formalaşmasına səbəb oldu. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramının (BMTİP) 1994-cü il İnsan İnkişafı Hesabatında milli təhlükəsizlik “fərdlərin və icmaların ləyaqətlə yaşaması, qorxu və ehtiyaclardan azad olunması şərti” kimi müəyyən edilmişdir. [6] Bu anlayış nəticəsində milli təhlükəsizlik məfhumu yalnız hərbi müdafiəni deyil, eyni zamanda iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial sahələri əhatə etməklə geniş yer aldı.

2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş verən terror aktlarını milli təhlükəsizliyin təkamülündə dönüş nöqtəsi hesab etmək olar. Bu aktlar dövlətlərin qeyri-dövlət aktorlarına qarşı həssaslığını nümayiş etdirdi, milli təhlükəsizliyə yalnız hərbi müdafiəni deyil, həm də kəşfiyyat məlumatlarının toplanmasının, hüquq-mühafizə və diplomatiyanı özündə əks etdirən hərtərəfli yanaşmanın zəruriliyini vurğuladı. ABŞ hökuməti Milli Təhlükəsizlik Departamentini yaradaraq, hüquq-mühafizə orqanlarına terror fəaliyyətlərini araşdırmaq və onun qarşısını almaq səlahiyyətini verən ABŞ PATRIOT Aktını qəbul etməklə, hücumlara adekvat cavab vermiş oldu. [9]

Milli təhlükəsizlik anlayışı 11 Sentyabr terror aktından sonrakı illərdə də inkişaf etməyə davam etdi. Bundan əlavə, kibertəhlükə, iqlim dəyişikliyi və pandemiyaların getdikcə artması milli təhlükəsizlik anlayışının genişlənməsinə səbəb oldu.

Beləliklə, milli təhlükəsizlik anlayışı hərbi müdafiəyə yetərli diqqət ayrılmaması səbəbindən bir sıra qeyri-hərbi təhdidləri özündə əks etdirən daha geniş və mürəkkəb konsepsiyaya çevrilmişdir. Milli təhlükəsizliyin çoxölçülü xarakteri müasir dünyada dövlətlərin üzləşdiyi problemlərin mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli xarakterini ehtiva edir.

Milli təhlükəsizlik sahələri

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi müasir dünyada milli təhlükəsizlik yalnız hərbi müdafiəni deyil, eyni zamanda iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial sahələri özündə əks etdirən geniş bir anlayışdır. Bu bölmədə milli təhlükəsizliyin müxtəlif sahələrini qısa şəkildə tədqiq edilir.

Hərbi sahə. Milli təhlükəsizliyin hərbi sahəsi dedikdə, bir millətin hərbi gücdən istifadə edərək, xarici təhdidlərdən qorunma qabiliyyəti başa düşülür. Buraya hərbi güc qabiliyyətinin saxlanması, innovativ silah sistemlərinin hazırlanması, hərbi təlim və əməliyyatların keçirilməsi daxildir. Milli təhlükəsizliyin hərbi sahəsi potensial düşmənləri hücum edəcəyi təqdirdə, itkilərinin çox yüksək olacağına inandırmaqla, əməliyyatdan çəkəndirmə anlayışı ilə sıx bağlıdır.

İqtisadi sahə: Milli təhlükəsizliyin iqtisadi sahəsi bir millətin öz iqtisadi maraqlarının xarici təhdidlərdən qorunması qabiliyyətidir. Buraya ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin və iqtisadi artımının təmin edilməsi, sənayesinin ədalət-siz rəqabətdən qorunması, enerji və xammal kimi əsas resursların səmərəliliyinin artırılması daxildir. İqtisadi təhlükəsizlik milli güclə sıx əlaqəlidir. Buna səbəb, güclü iqtisadiyyata malik olan dövlətin hərbi və siyasi təsirini saxlamaq üçün zəruri resurslarla təmin edilməsidir. Güclü iqtisadiyyata malik olan bir millətin daxili və xarici çağırışlara adekvat cavab vermək qabiliyyəti yüksək olur.

Siyasi sahə. Milli təhlükəsizliyin siyasi sahəsi bir millətin öz siyasi institutları və dəyərlərini xarici və daxili təhdidlərdən qorumaq qabiliyyətini özündə birləşdirir. Buraya, siyasi tərribat, casusluq və təbliğatla mübarizə, həmçinin demokratik dəyərlərin və insan hüquqlarının təbliği daxildir. Siyasi təhlükəsizlik digər dövlətlərə təsir etmək üçün diplomatiya, mədəniyyət və digər qeyri-hərbi vasitələrdən istifadəni nəzərdə tutan yumşaq güc anlayışı ilə sıx əlaqəlidir.

Milli təhlükəsizliyin siyasi baxımdan qiymətləndirilməsi güclü diplomatiya, daxili siyasi sabitlik və idarəetməni əhatə edir. Güclü diplomatiya və sabit idarəçilik beynəlxalq aləmdə navigasiya etmək, ittifaqlar yaratmaq xarici və daxili çağırışlarla mübarizədə dayanıqlılığı artırmaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Siyasi cəhətdən sabit mühit ölkənin ümumi təhlükəsizlik mövqeyinə və onun bir sıra təhlükəsizlik təhdidlərini effektiv aradan qaldırmaq qabiliyyətinə töhfə verir.

Ekoloji sahə. Milli təhlükəsizliyin ekoloji sahəsi bir millətin öz təbii ehtiyatları və ekosistemlərini xarici təhdidlərdən qorumaq qabiliyyətidir. Buraya iqlim dəyişikliyi, meşələrin qı-

rılması və havanın çirklənməsi kimi problemlərin həlli, həmçinin biomüxtəlifliyin və ətraf mühitin mühafizəsi daxildir. Ekoloji təhlükəsizlik iqtisadi artımın ətraf mühitin mühafizəsi ilə balanslaşdırılmasını ehtiva edən davamlı inkişaf konsepsiyası ilə sıx əlaqəlidir.

Sosial sahə. Milli təhlükəsizliyin sosial baxımdan qiymətləndirilməsi bir millətin öz vətəndaşlarını cinayət, terror və sosial iğtişələr kimi daxili təhdidlərdən qorumaq qabiliyyətini əhatə edir. Buraya ictimai asayişin və insan hüquqlarının qorunması, sosial birliyin təşviqi daxildir. Sosial birlik cəmiyyət daxilindəki əlaqənin və birliyin gücünü, şəxsiyyət və birgə əməkdaşlıq hissini, dayanıqlılıq isə cəmiyyətin çətinliklərə uyğunlaşmaq və onları dəf etmək qabiliyyətini aşılır. Sosial birlik və dayanıqlılıq sosial sahənin təməl prinsipi olan ictimai sabitliyin əsasını təşkil edir. Sosial təminat fərdlərin yoxsulluq, xəstəlik və zorakılıq kimi bir sıra təhlükələrdən qorunmasını ehtiva edən insan təhlükəsizliyi anlayışı ilə sıx əlaqəlidir.

Milli təhlükəsizlik istiqamətində müasir çağırışlar

Milli təhlükəsizlik dövlətlərin öz suverenliyi və ərazi bütövlüyü uğrunda, habelə vətəndaşlarının daxili və xarici təhdidlərdən qorunması zamanı üzləşdiyi bir sıra problemləri özündə birləşdirən mürəkkəb və geniş anlayışdır. Bu bölmədə terrorizm, kibertəhdidlər, iqlim dəyişikliyi və pandemiya daxil olmaqla, milli təhlükəsizliklərin qorunması zamanı xalqların üzləşdiyi müxtəlif çətinliklər müzakirə olunur.

Terrorizm. Terrorizm milli təhlükəsizliyə əsas təhdidlərdən biri hesab olunur. Belə ki, o, ölkənin infrastrukturuna və vətəndaşlarına mühüm ziyan vura bilər. Terror hadisələri siyasi, dini və ya ideoloji baxımdan müxtəlif motivasiyalı şəxslər və ya qruplar tərəfindən həyata keçirilə bilər. 2001-ci ilin 11 sentyabrında ABŞ-da baş verən terror hadisələri, 2008-ci ildə Hindistanda Mumbay hücumları və 2015-ci ildə Fransada Paris hücumları yaxın tarixdə terror aktlarının ən bariz nümunələrdəndir. [2]

Kibertəhdidlər. Kibertəhdidlərdə dövlətin rəqəmsal infrastrukturunu və həssas məlumatları təhlükəyə atıla bilər ki, bu da narahatlıq hissənin artmasına səbəb olur. Kiber və süni intellekt sahəsində müasir texnologiyanın getdikcə sü-

mi qlobal problemlərin həllində əsas rol oynayır. BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədləri (DİM) bu çağırışların həlli və bütün dünyada davamlı inkişafın təşviqinin müəyyən edilməsi üçün yanaşmanı özündə ehtiva edir [8].

NATO təhlükəsizlik məsələlərinin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın təşviqində mühüm rol oynayır. NATO-nun kollektiv müdafiə barədə 5-ci maddəsinə əsasən Alyansa üzv olan dövlətlərdən hər hansı birinə hücum bütün üzvlərə hücum hesab olunur. NATO tarixində bu maddənin icrası yalnız bir dəfə 2001-ci il 11 sentyabr tarixində ABŞ-ın Nyu York şəhərində baş vermiş əkiz qüllələrə və Pentaqona edilən terror aktından sonra cavab olaraq həyata keçirilmişdir. NATO Balkanlarda sülhməramlı əməliyyatlara və Şərqi Avropada demokratik islahatlara verdiyi dəstək daxil olmaqla, Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin təşviqində əsas rol oynamışdır [7].

Beləliklə, milli təhlükəsizliyin təmin olunmasında beynəlxalq əməkdaşlıq həlledici rol oynayır. BMT və NATO kimi beynəlxalq təşkilatlar beynəlxalq əməkdaşlığı təşviq etməklə münaqişələrin qarşısını ala və dövlətləri sülhə təşviq edə bilər. BMT müxtəlif təşəbbüslər və proqramlar həyata keçirməklə, münaqişələrin qarşısının alınması və sülhün bərqərar olunması üzrə qlobal səylər sırasında öndə durur. Onun diplomatiya, münaqişələrin həlli və sülhməramlı əməliyyatlara sadıqlığı qlobal sabitliyin saxlanmasında beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır. NATO o cümlədən kollektiv müdafiə və birgə təhlükəsizlik tədbirləri vasitəsilə münaqişələrin qarşısının alınmasına və üzv dövlətlərin qorunmasına əhəmiyyətli töhfə vermişdir. BMT və NATO arasındakı əməkdaşlıq mürəkkəb təhlükəsizlik problemlərinin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın gücünü nümayiş etdirir.

Nəticə. Ümumi olaraq, milli təhlükəsizlik hərbi, iqtisadi, siyasi, ekoloji və sosial kimi əsas sahələri əhatə edən geniş anlayışdır. Milli təhlükəsizlik istiqamətində olan çağırışlar mürəkkəb və müxtəlif olmaqla, dövlətlər arasında əməkdaşlığı, texnologiya və infrastruktura investisiyaları, effektiv dövlət siyasəti və strategiyaları əhatə edən hərtərəfli yanaşma tələb edir.

Qlobal platformada yaranan çağırışlarla təkamül etdikcə, vahid yanaşmanın əhəmiyyəti

getdikcə daha da ön plana çıxır. Bu amillərin mürəkkəb təsirinin qəbul edilməsi dövlətlərin nəinki ənənəvi təhdidlərlə üzləşməsinə hazır olmasını, eyni zamanda müasir dünyanın çətinliklərinə uyğunlaşmasını və dayanıqlı olmasını təmin etməklə, effektiv siyasətin qurulmasına zəmin yaradır.

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, milli təhlükəsizlik yalnız hərbi müdafiəni əhatə etmir, həm də siyasi, ekoloji və sosial parametrləri müəyyən edən geniş anlayışdır. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi sülh və sabitliyin qorunması, iqtisadi inkişafın təşviqi və insan hüquqlarının müdafiəsi üçün çox vacibdir.

Ədəbiyyat

1. Milli təhlükəsizlik haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu // – Bakı şəhəri: e-qanun, – 29 iyun 2004-cü il. – URL: <https://e-qanun.az/framework/5455>
2. Christensen, T., Lægred, P., & Rykkja, L. H. The challenges of coordination in national security management—the case of the terrorist attack in Norway // – International Review of Administrative Sciences, – June 2015. vol. 81, no. 2, – p. 352-372.
3. Eichensehr, K. E., & Hwang, C. National security creep in corporate transactions // – New York: Columbia Law Review, – 2023. vol.123, no. 2, – p. 549-614.
4. Eze, V. H. U., Ugwu, C. N., & Ugwuanyi, I.C. A Study of Cyber Security Threats, Challenges in Different Fields and its Prospective Solutions: A Review // – Journal of Scientific Research INOSR, – February 2023. vol. 9, no. 1, – p. 13-24.
5. Goldgeier, J., & Shiffrin, J. R. I. Evaluating NATO enlargement: From cold war victory to the Russia-Ukraine war / J. Goldgeier, & J. R. I. Shiffrin. – Washington, D.C.: Springer International Publishing, – 24 February 2024. – 645 p.
6. Grizold, A. The concept of national security in the contemporary world // – International Journal on World Peace, – September 1994. vol.11, no. 3, – p. 37-53.
7. In Times of Global Crises, Collaboration between Regional Organizations, United Nations Has “Grown Exponentially”, Secre-

- tary-General Tells Security Council: [Electronic resource] / Meetings Coverage and Press Releases.–April 19, 2019. URL:<https://press.un.org/en/2021/sc14498.doc.htm>
8. The role of the United Nations: [Electronic resource] / United Nation. URL: www.un.org/en/hate-speech/united-nations-and-hate-speech/role-of-the-un
9. The USA PATRIOT Act: Preserving Life and liberty // – Washington, D.C. – 26 October 2001. URL: https://www.justice.gov/archive/ll/what_is_the_patriot_act.pdf
10. William T.R. Fox. Civil-Military Relations Research: The SSRC Committee and Its Research Survey // – World Politics, – January 1954. vol. 6, no. 2, – p. 278-288.
11. Yeung, H. W. C. Troubling economic geography: new directions in the post-pandemic world // Transactions of the Institute of British Geographers, – 2023. vol. 48, no. 4, – p. 672-680.

Summary

major Mehraj Huseynov

A conceptual view of national security

The article provides extensive information about the concept of national security and its importance in the modern world. The article examines the evolution of national security as a concept and how it has changed over time, reflecting the various aspects of national security, including military, economic, political, environmental and social. It also discusses the various challenges that states face in protecting their national security, including terrorism, cyber threats, climate change, and pandemics. In addition, various national security policies adopted by states to address these challenges, including military, diplomatic and economic policies, are analysed and the importance of international cooperation in protecting national security, including the role of international organizations such as the United Nations and NATO, is discussed. This article provides a comprehensive and in-depth overview of national security and its importance in today's world. Among the research methods used in the article, historical analysis, comparative analysis and systematic approach occupy a special place. Through these methods, various aspects of national security are analyzed for periods and countries, and the dynamics of this concept are investigated.

Keywords: *national security, international cooperation, cyber threats, terrorism.*

Резюме

майор Мехрадж Гусейнов

Концептуальный взгляд на национальную безопасность

В статье представлена обширная информация о понятии национальной безопасности и ее значении в современном мире. В статье рассматривается эволюция национальной безопасности как понятия и то, как она менялась с течением времени, отражая различные аспекты национальной безопасности, включая военные, экономические, политические, экологические и социальные. В нем также обсуждаются различные проблемы, с которыми сталкиваются государства при защите своей национальной безопасности, включая терроризм, киберугрозы, изменение климата и пандемии. Кроме того, анализируются различные политики национальной безопасности, принятые государствами для решения этих проблем, включая военную, дипломатическую и экономическую политику, а также важность международного

сотрудничества в защите национальной безопасности, включая роль международных организаций, таких как Организация Объединенных Наций и НАТО, обсуждается. В этой статье представлен всесторонний и углубленный обзор национальной безопасности и ее важности в современном мире. Среди использованных в статье методов исследования особое место занимают исторический анализ, сравнительный анализ и системный подход. С помощью этих методов анализируются различные аспекты национальной безопасности по периодам и странам, а также исследуется динамика данного понятия.

Ключевые слова: *национальная безопасность, международное сотрудничество, киберугрозы, терроризм.*

UOT 327

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.187>

Murad Rüstəmov

Naxçıvan Dövlət Universiteti, Müəllim

Azərbaycan

murad_rustemov@yahoo.com

MÜASİR DÜNYA SİYASƏTİNİN YENİ TENDENSİYASI: KİBERMƏKAN VƏ SİYASƏT

Açar sözlər: Kibertəhlükəsizlik, informasiya təhlükəsizliyi, milli təhlükəsizlik, dünya siyasəti, Amerika Birləşmiş Ştatları, BMT, kiber məkan.

Giriş

21-əsr İKT-siz təsəvvür etmək mümkündür və eləcə də bu sahənin əsas aspekti olan rəqəmsal medianın bizim həyat tərzimizə, ictimai-siyasi vərdişlərimizə çox böyük təsiri vardır. Bu gün biz müharibənin daha uzun, daha gizli, miqyasına, hədəflərinə və tempinə görə daha təəccüblü və başlanğıcı, sonu, rəqibləri və motivlərini ayırd etməyin daha çətin olduğu “Kiber Münaqişə” əsrinin astanasındaydıq. Rəqəmsal media mühiti dinamikdir və demokratik idarəetmə və siyasət üçün ciddi nəticələri olan yeni, bəzən gözlənilməyən yollarla inkişaf etməyə davam edir. Bu media dövlət qurumlarının fəaliyyət tərzini, siyasi liderlərin ünsiyyət tərzini, seçkilərin mübahisələndirmə qaydasını və vətəndaş əlaqələrini kökündən dəyişdirib. Kibersiyasət bütün dünyada geniş istifadə olunan termdir və o, sosial proqram təminatının bütün formalarını əhatə edir. Bu və ya digər formada kiberməkan dediyimiz anlayış, hətta siyasi proseslərdə və bir sıra münaqişələrdə

Kiberməkan və dünya siyasəti

Müasir dövrdə dünyada siyasət sırf siyasi deyil, artıq texniki məsələlərə də istinad edə bilər. Son illərdə kibertəhlükəsizlik, internet azadlığı və idarəetmə də daxil olmaqla kiberməkan məsələləri sürətlə “siyasiləşdirilmiş” və təbii qlobal ictimai problemə çevrilmişdir.

Kiberdünyanın siyasiləşməsinin ən mühüm əlamətləri kimi kibertəhlükəsizliyin artıq ictimai-siyasi gündəmə daxil edilməsi, o cümlədən dünyada internet azadlığı siyasətinin yayılması və İT ictimai domen nəzəriyyəsinin təbliği və s. məsələləri göstərmək olar

Kiberməkan anlayışının dünyanı sürətlə siyasiləşdirə bilməsinin səbəbi İnternet təhlükəsizliyi üçün daxili aktualıq və ABŞ-ın heqemonluğu saxlamaq üçün fəal təşviqi ilə bağlı siyasətçilərin və medianın yaratdığı təhdidlərlə sıx bağlıdır. Texniki məsələləri siyasiləşdirmək çox çətin olsa da, ölkələr təmasları artırmaq, konsensus yaratmaq, oxşar problemlərin həllində təcrübələri müqayisə etmək və öyrənmək və həddən artıq media təhdidlərini cilovlamaqla kiberməkanın siyasiləşdirilməsinin mənfi təsirini əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər.

Son illər beynəlxalq ictimaiyyət üç əsas qlobal ictimai problemin: maliyyə böhranı, iqlim dəyişikliyi və kiberməkan probleminin ortaya çıxmasının şahidi olub. Bunların arasında kiberməkan məsələsi xüsusilə diqqəti cəlb edir, çünki bu, beynəlxalq siyasi gündəmə sürətlə daxil olan yeni problemdir. Maliyyə böhranı və iqlim dəyişikliyi problemləri ilə müqayisədə kibertəhlükəsizlik problemi hələ də yeni inkişaf mərhələsindədir. Bunu tez-tez beynəlxalq istiqamətin və konsensus üçün hələ qlobal əsas və möhkəm qurulmuş beynəlxalq məsləhətləşmə sistemi formalaşmamış qanunların olmamasına görə “Wild West” (“Vəhşi Qərblə”) ilə müqayisə etmək olar.

Kiberməkan elektron texnologiyanın tətbiqi ilə xarakterizə olunur. O, bir-biri ilə əlaqəli şəbəkə sistemləri və fiziki qurğular vasitəsilə məlumatları saxlayır, dəyişdirir və mübadilə edir. Bu, kompüterlər tərəfindən idarə olunan, əldə edilən və yaradılan çoxölçülü süni virtual dünyadır və mövcud dünyaya bağlıdır, bizim burada olduğumuz çox evrenli bir sistem yara-

dır, həm də virtual hər yerdə olma imkanı hansı ki biz ilə ora gedə bilərik.

Kiberməkani iki növə bölmək olar: texniki məsələlər və qeyri-texniki məsələlər. Qeyri-texniki məsələlər beynəlxalq siyasət alimlərinin əsas tədqiqat mövzularıdır. Onlar əsasən üç əsas məsələdən ibarətdir: şəbəkə təhlükəsizliyi, İnternet azadlığı və yuxarıda qeyd edildiyi kimi onun idarə olunması.

Kibertəhlükəsizlik baxımından alimlər kibertəhlükəsizlik paradoksu ilə bağlı kiberməkanda bir sıra müzakirələr aparırlar. Köhnə deyimə görə, təhlükəsizlik ola bilməyəcəyi qədər paradoks: 'hər bir qanunda bir boşluq var': Digər təhlükəsizlik problemləri kiber müharibə və kiber çəkirdmədir.

İnternet azadlığı Amerika Birləşmiş Ştatların son illərdə güclü şəkildə irəli sürdüyü xarici siyasət silahıdır və İnternetin ictimai sahəsi nəzəriyyəsi beynəlxalq münasibətlərin bu konsepsiyasını gücləndirmək üçün mühüm nəzəri əsasdır. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar kiberməkannın qlobal ictimai mülkiyyətinə və internet azadlığı ilə kibertəhlükəsizlik arasındakı ziddiyyətə diqqət yetirir.

Kibertəhlükəsizlik problemləri artdıqca və ABŞ-ın internet azadlığı siyasəti həyata keçirildikcə kiberməkannın riskləri tədricən ölkələr arasında qarşılıqlı etimad və normal mübadilə üçün ciddi maneəyə çevrilir. Bu səbəbdən, şəbəkə təhlükəsizliyi tədbirləri və kibercinayətkarlıq problemlərinə cavab da daxil olmaqla İnternet idarəçiliyi beynəlxalq siyasət alimlərinin də maraqlandığı mühüm məsələyə çevrilmişdir.

Kiberməkan problemi yeni yaranmaqda olan qlobal ictimai problemdir. Bu kimi mövzular üzrə tədqiqatlar, xüsusilə nəzəri təhlillər hələ də sürətli inkişaf mərhələsindədir, lakin inkişaf sürəti demək olar ki qənaətbaxış hesab etmək olar. Şəbəkə təhlükəsizliyini nümunə götürsək, insanlar şəbəkə təhlükəsizliyi anlayışının konnotasiyasını müxtəlif şərh edirlər və çox vaxt onu kompüter təhlükəsizliyi, şəbəkə təhlükəsizliyi və informasiya təhlükəsizliyi kimi terminlərlə əvəz edir.

Kibertəhlükəsizliyin müxtəlif problemləri rəsmi sənədlərdə, mediada və İT-də geniş şəkildə qeyd olunsa da, təəccüblüdür ki az sayda təhlükəsizlik üzrə tədqiqat işi təhlükəsizlik və İT-nin birləşməsini aydın şəkildə izah edir. İo-

han Erikssonun 2006-cı ildəki informasiya inqilabının təhlükəsizliyə təsiri ilə bağlı təhlilinin təqdim etdiyi xülasədən bugünkü kompüter təhlükəsizliyi araşdırmalarını qiymətləndirmək hələ də çox məqsədəuyğundur: "Tədqiqatların əksəriyyəti etibarsızdır və diqqət informasiya texnologiyaları ilə bağlı təhlükəsizlik məsələlərinə yönəlib. İT ədəbiyyatının əksəriyyəti siyasət yönümlüdür və nadir hallarda beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyəsi və ya hər hansı digər fənlərlə əlaqəlidir. Üstəlik və bəlkə də daha önəmlisi, çox az sayda alimi kiberməkan məsələsinin dünyada sürətlə siyasiləşmə bilməsinin səbəbi maraqlandırır. Başqa sözlə desək, kiberməkan əvvəlcə texniki, ardınca daxili siyasi, nəhayət, beynəlxalq siyasi məsələdir.

Qlobal ictimai problemlər müxtəlifdir, lakin onların heç də hamısı açıq-aydın beynəlxalq siyasi məsələlərə çevrilə bilməz. Siyasiləşmə sözünün iki mənası var: biri siyasi mahiyyətin verilməsi prosesi, digəri isə siyasi mahiyyət əldə etməyin nəticəsidir. Daxili siyasətdə siyasiləşməyə çox vaxt fərdi siyasi şüurun formalaşması və iştirakının davamı kimi baxılır.

Kiberməkan məlumatı saxlamaq və istifadə etmək və ünsiyyət qurmaq qabiliyyətinə malik bir-biri ilə əlaqəli kompüter cihazlarından ibarətdir. O, dörd təbəqədən ibarətdir: insanlar, məlumat, məntiqi modullar və fiziki qurğular. İstifadə və ya məqsəd baxımından kiberməkan məlumat və məlumatı manipulyasiya etmək, emal etmək və inkişaf etdirmək üçün istifadə oluna bilər və insanlar arasında ünsiyyəti və insanlar və informasiya arasında qarşılıqlı əlaqəni inkişaf etdirir. Bir tərəfdən, dörd təbii fəzadan – yerüstü, dəniz, atmosfer və "ayaltı" məkandan fərqli olaraq, kiberməkan tamamilə insan tərəfindən yaradılmış məkandır, rəqəmsal və virtual isə onun mühüm xüsusiyyətləridir. Digər tərəfdən, dörd təbii məkandan fərqli olaraq, kiberməkan getdikcə daha çox neo-siyasət əlamətləri göstərir.

Konkret olaraq, kiberməkannın qlobal siyasiləşməsi sürətlə gündəlik həyatın bir hissəsinə çevrilən kibertəhlükəsizlikdə özünü göstərir. Məsələnin siyasiləşdirilməsinin fundamental təzahürü ondan ibarətdir ki, bu, beynəlxalq danışıqların məzmununa çevrilib və müvafiq beynəlxalq təşkilatlar tədricən problemlə maraqlanmağa başlayıblar.

Yeni əsrdən etibarən kibertəhlükəsizlik məsələsi Birləşmiş Millətlər Təşkilatının mühüm mövzusunə çevrilib. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətini kibertəhlükəsizlik təhdidlərinə və əməkdaşlığa cəlb etmək üçün bir sıra qətnamələr qəbul etmişdir.

Baş Assambleyanın 22 yanvar 2001-ci il tarixli 55/63 sayılı Qətnaməsi təklif edir ki, ölkələr öz qanunlarının və təcrübələrinin informasiya texnologiyalarından qeyri-qanuni istifadə edən şəxslər üçün təhlükəsiz sığınacaqları aradan qaldıra bilməsini təmin etməlidir. Araşdırma aparılarkən informasiya texnologiyalarından qeyri-qanuni sui-istifadə ilə bağlı beynəlxalq hallar cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməlidir. Buna görə də aidiyyəti dövlətlər hüquq-mühafizə orqanlarının koordinasiyası ilə əməkdaşlıq etməlidirlər. İnformasiya texnologiyalarından qeyri-qanuni sui-istifadə ilə mübarizədə ölkələr ən ciddi problemlər haqqında məlumat mübadiləsi aparmalıdırlar. Baş Assambleyanın 6 yanvar 2006-cı il tarixli 60/45 sayılı qətnaməsi BMT Baş Katibindən potensial informasiya təhlükəsizliyi təhdidləri ilə bağlı mümkün əməkdaşlığa dair araşdırmaları davam etdirmək üçün hökumətlərarası ekspert qrupu təyin etməyi tələb edir və qrupdan hesabat təqdim etməyi tələb edir. Bu qətnamə və tövsiyələr informasiya təhlükəsizliyi üzrə beynəlxalq konvensiyanın standartlarından uzaq olsa da, informasiya təhlükəsizliyi məsələlərinin – ortaya çıxan problem kimi – bütün dünyada diqqəti cəlb etməsi deməkdir.

Nəticə. Məqalədə siyasi proseslərdə qarşıdurma zamanı kiber münaqişələrin nəzəri və praktiki forması informasiya təhlükəsizliyinə və təhlükəsizlik sisteminə təsirinə milli və beynəlxalq yanaşmaların kombinasiyası ilə təhlil edilir.

Kiberməkanın mühafizəsi ərazi sərhədləri ilə məhdudlaşmır, ona görə də kiberməkan sahəsində beynəlxalq tərəfdaşlıq rəqibə siyasi təsir nəticəsində kibercinayətlərin tədqiqi sahəsində dövlətlərarası tərəfdaşlıq səviyyəsində əməkdaşlığın müasir mütərəqqi qoludur. Belə-

liklə kibermüdafiə proseslərində fərdi mübarizə global dünyada o qədər də effektiv deyil.

Ədəbiyyat

1. Anderson, R., Barton, C., Boehme, R., Clay ton, R., van Eeten, M. J. G., Levi, M., Moore, T. & Savage, S. Measuring the cost of cybercrime. URL: http://weis2012.econinfosec.org/papers/Anderson_WEIS2012.pdf 2012 115 p.
2. Arquilla, J. *Ethics and Information Warfare. In Strategic Appraisal: The Changing Role of Information in Warfare.* Ed. by Z. Khalilzad, J. White & A. Marsall. Santa Monica: RAND Corporation. 2019, 255 p.
3. Bell, D. The Social Framework of the Infor
4. Buzan, B., Wæver O. & et al. *Security: A new framework for Analysis.* Boulder: Lynne Rienner Publishers. 1998, 28 p.
5. Chin V.A., & Shahalami, I. Y. Analysis and synthesis of the requirements for safety systems of objects of critical information infrastructure. *Issues of cybersecurity.* 2013, 125 p.
6. For a discussion of the military revolution that emerged between the two world wars. In: *Military Innovation in the Interwar Period.* Ed. by W. Murray & A. R. Millett. Cambridge: Cambridge University Press. 2016, pp. 299-302.
7. Freedman, L. International Security: Changing Targets. *Foreign Policy*, 1998, 48-63 s.
8. Matveev, B. Status and prospects of development of national information security industry in 2014. *Cybersecurity*, 2013, pp. 61-64.
9. Metz, S., & Kievit, J. *Strategy and the Revolution in Military Affairs: From Theory to the Police.* Strategic Studies Institute. 2010, pp. 33-34.
10. Rosenzweig, P. The Organization of the United States Government and Private Sector for Achieving Cyber Deterrence. *Detering Cyberattacks: Informing Strategies and Developing Options.* National Research Council, 2010, 269 p.

Summary

Murad Rustamov

World politics and cyberspace

Cybersecurity, with its significant role in world politics, is applied across various domains related to national security. This issue spans from diplomatic relations to the strategic planning of international organizations.

This article delves into the importance of cybersecurity in global politics. In the 21st century, one of the national security, public safety, and economic challenges faced by every country is the threat of cybersecurity vulnerabilities. Cybersecurity has become an inherent feature of modern life, connecting the global population through cyberspace for social interaction and organizational purposes. Cyberspace is a defining characteristic of contemporary life, where individuals and communities engage and organize.

The existence of numerous cybersecurity issues across different sectors naturally increases their political significance. From specific cases to national and international levels, the need for cybersecurity grows - it becomes a central concern in diplomacy and world politics.

The research in this article aims to demonstrate how cybersecurity serves as a tool for political interests and its place in global politics. It emphasizes the importance of focusing on information security and national security in the context of cybersecurity.

The article discusses methods used by national security institutions and international organizations to address cybersecurity threats, covering both theoretical and practical aspects. Cybersecurity's broad application extends from diplomatic relations to the strategic planning of international organizations.

Keywords: *Cyber security, information security, national security, world politics, United States of America, UN, cyberspace*

Резюме

Мурад Рустамов

Мировая политика и киберпространство

Кибербезопасность стала одним из основных инструментов в руках государств и в руках формально союзных организаций. Она включает в себя дипломатические взаимодействия и тактики международных сущностей. Эта проблема охватывает дипломатические отношения и стратегии международных организаций.

В этой статье я проанализирую роль кибербезопасности в контексте международных отношений. В 21 веке для любого государства одной из угроз национальной безопасности, общественной безопасности и экономики являются киберугрозы. Кибербезопасность возникла как один из основных аспектов жизни, одновременно объединяя людей по всему миру с целью социальной интеракции и координации через виртуальный мир.

Существование множества вызовов в области кибербезопасности в различных секторах, естественно, способствует увеличению их значимости для политики. От отдельных случаев до национального и глобального уровней, спрос на кибербезопасность постоянно растет – это становится основной областью дипломатии и международных отношений.

Цель исследования в этой статье – предоставить доказательства того, как кибербезопасность используется как средство для достижения определенных политических целей, и какую роль она играет в более широком контексте международных отношений. Вопросы ин-

формации и национальной безопасности с отсылкой к кибербезопасности нуждаются в особом внимании.

Статья сосредоточена на методах, используемых национальными учреждениями безопасности и международными организациями для решения угроз кибербезопасности, учитывая как теоретические, так и практические аспекты. Кибербезопасность применяется во многих сферах, включая дипломатические отношения и стратегическое планирование международных организаций.

Ключевые слова: *кибербезопасность, информационная безопасность, национальная безопасность, мировая политика, США, ООН, киберпространство*

UOT 32

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.192>

Şahnaz Rəhimova

*AMEA Enerji təhlükəsizliyi siyasəti və Gürcüstanşünaslıq şöbəsinin
böyük elmi işçisi Azərbaycan
sahnaz-30@mail.ru*

AZƏRBAYCANIN 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏ QƏLƏBƏSİNDƏN SONRA GÜRCÜSTAN-ERMƏNİSTAN MÜNASİBƏTLƏRİ

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, Gürcüstan - Ermənistan respublikası, müharibə, ermənilər, münasibət.

1. Giriş.

Cənubi Qafqaz öz geosiyasi əhəmiyyətinə görə dünyanın qaynar bölgələrindən biridir. Bu regionun zəngin təbii resurslara, enerji ehtiyatlarına malik olması, coğrafi mövqeyi, tarixi keçmişi və digər xüsusiyyətləri onu müasir geosiyasi proseslərin vacib elementlərindən birinə çevirmişdir. Həmçinin Cənubi Qafqazın Şərqlə Qərbi, Şimalla Cənubu birləşdirən mühüm nəqliyyat və kommunikasiya yolları üzərində yerləşməsi onun beynəlxalq münasibətlər sisteminəki əhəmiyyətini daha da artırır. Cənubi Qafqaz yalnız enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi layihələr baxımından deyil, həm də regional sabitlik və beynəlxalq güclər arasında maraqların toqquşma nöqtəsi kimi ön plana çıxır.

Tarix boyu bu region böyük güclərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Müasir dövrdə də böyük dövlətlərin – ABŞ, Rusiya, Avropa İttifaqı, Çin və digər aktorların maraq dairəsindədir. Regionda baş verən siyasi proseslər, münaqişələr və əməkdaşlıq təşəbbüsləri yalnız yerli dövlətlərin daxili siyasətindən deyil, həm də global güclərin strateji yanaşmalarından formalaşır. Belə bir şəraitdə Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan kimi region dövlətlərinin daxili və xarici siyasət kursları Cənubi Qafqazın gələcək geosiyasi mənzərəsinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

XX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının dağılmasından sonra regionda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, Gürcüstan Demokratik Respublikası, Ermənistan Demokratik Respublikası qurulmuşdur. Regionun geosiyasi mövqeyi nəzərə alındıqda hələ o dövrdə də bu ölkələr arasındakı

münasibətlər mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Belə ki, yeni müstəqillik əldə etmələrinə baxmayaraq Ermənistan o illərdə Gürcüstana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmişdir. 1919-cu ilin axırlarında Ermənistan Gürcüstana hərbi müdaxilə etmişdir, 2 həftə davam edən döyüşlər xarici müdaxilənin köməyi ilə dayandırılmışdır.

Sovet ordusu tərəfindən işğal edilən region dövlətləri 70 ilə yaxın eyni siyasi qurumun tərkibində müttəfiq respublikalar kimi mövcud olmuşdular. XX əsrin sonlarında Sovet İmperiyasının çöküşündən sonra regionda üç dövlət öz müstəqilliyini bərpa etmişdir.

Müstəqillik dövrü region dövlətləri arasındakı münasibətlər regional və qlobal nöqtəyə nəzərdən böyük əhəmiyyətə malikdir. Regionun iki dövləti Azərbaycan və Gürcüstan sabitlik, əmin-amanlıq şəraitində konstruktiv münasibətlərin tərəfdarı olsalar da, Ermənistanın təcavüzkar siyasi dəst-xətti XX əsrin əvvəllərində olduğu kimi davam etmişdir. Bu dəfə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış edən Ermənistan, Gürcüstanla qonşuluq münasibətlərini qorumağa çalışmışdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozan işğalçı siyasət yalnız ikitərəfli münasibətlərə deyil, həm də bütövlükdə regional əməkdaşlığa mənfi təsir göstərmişdir. Buna baxmayaraq, Azərbaycan və Gürcüstan arasında enerji, nəqliyyat və təhlükəsizlik sahələrində strateji tərəfdaşlıq əlaqələri inkişaf etmiş, birgə regional layihələr – xüsusilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri və Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu kimi mühüm 2infrastrukturular həyata keçirilmişdir. Bu layihələr təkcə Azərbaycan və Gürcüstan üçün

deyil, ümumilikdə regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyi baxımından əhəmiyyətli olmuşdur.

Ermənistanın təcrid olunmuş vəziyyəti və destruktiv siyasəti onun regiondaxili inteqrasiya proseslərindən kənar qalmasına səbəb olmuşdur. 2020-ci ildə baş vermiş Vətən müharibəsi nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası regionda yeni reallıqlar yaratmış, Ermənistan üçün də sülh və əməkdaşlıq yolunu seçmək imkanını ortaya çıxarmışdır.

Hazırkı mərhələdə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında sabit və qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlərin qurulması regionun təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişafı və beynəlxalq mövqeyinin gücləndirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

2. Gürcüstan - Ermənistan münasibətlərinin qurulması

Gürcüstan - Ermənistan rəsmi nümayəndələri iki ölkə arasındakı münasibətləri elə qələmə verirlər ki, guya gürcü və erməni xalqlarının “dostluğu və qardaşlığının” tarixi qədimlərə gedib çıxır.

Rus imperiyası dövründə yəni XIX əsrdə Gürcüstan və Ermənistan Rus İmperiyasının tərkibinə daxil olduqda, iki ölkə arasındakı münasibətlər daha da möhkəmləndi. Həmçinin, bu dövrdə iki ölkənin də sosial, iqtisadi və mədəni inkişafı üçün ortaqlar meydana gəldi. Sovet dövründə, həm Gürcüstan, həm də Ermənistan SSR-yə daxil oldu və bu dövrdə ölkələr arasında iqtisadi, mədəni əlaqələr quruldu. Ermənistan və Gürcüstan 1991-ci ildə müstəqilliklərini əldə etdilər. Bu yeni müstəqil dövr ölkələr arasında diplomatik və siyasi əlaqələrin bərpa olunmasına səbəb oldu. Gürcüstan və Ermənistan arasında indiyə qədər 80-dən artıq müxtəlif razılaşma əldə olunmasına baxmayaraq, münasibətlərdə müəyyən problemlər də yox deyil. Belə ki, Ermənistan və Gürcüstan Azərbaycan kimi zəngin təbii ehtiyatlara malik ölkələr deyillər. Bu səbəb onları Rusiya, Türkiyə və İran kimi regional gücləri iqtisadi əlaqələri qorumağa məcbur edir. Ermənistan qonşu dövlətlərə, o cümlədən Gürcüstana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürdüyü və Gürcüstandakı separatçı qüvvələri dəstəklədiyini üçün onlar arasında gizlin gərginlik hökm sürür. Tanınmış Qərb politoloqu S.Kornell yazır: “Gürcüstanda Ermənistana rusların Qafqazdakı “Troya atı”

kimi baxılır. Bu hal isə davamlı olaraq İrəvan-Tbilisi münasibətlərinin pisləşməsinə, səbəb olur.” [5,28]

Gürcüstan daha çox Qərb və NATO ilə müttəfiq olduğundan Rusiya ilə münasibətləri xüsusilə 2008-ci il Rusiya-Gürcüstan müharibəsindən sonra gərginləşmişdi. Bu Ermənistanın Rusiya ilə həmrəyliyi onun bəzən Gürcüstanın maraqları ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Ermənistanın Türkiyə və Azərbaycanla sərhədləri tarixi münasibətlər səbəbindən bağlıdır. Buna görə də Ermənistan xarici dünyaya çıxış üçün Gürcüstandan asılıdır. Gürcüstanın açıq sərhədləri və Qara dənizə çıxışı Ermənistanın ticarət və nəqliyyat ehtiyaclarını təmin edir. Gürcüstan limanları olan Batumi və Poti Ermənistanın idxal-ixrac fəaliyyəti üçün əsas əhəmiyyətə malikdir. Ermənistanın yeganə quru əlaqəsi İran vasitəsilədir, lakin o da, çox az inkişaf etmişdir. Gürcüstanın mövcud yolları və liman infrastrukturunu Ermənistan üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki İran istiqamətindəki yol daha çox məhdud regional əlaqələr üçün istifadə edilir. İran istiqamətindəki bu yoldan global ticarət üçün effektiv istifadə etmək olmur. Bu da Ermənistanın xarici iqtisadi siyasətində Gürcüstanla münasibətləri xüsusi önəmli edir.

Zamanla iki ölkə arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr qurulmuşdu. 2001-ci ilin oktyabr ayında Gürcüstan və Ermənistan arasında “dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik” haqqında müqavilə bağlanmışdı. 2021-ci il sentyabrın 8-də Gürcüstanda səfərdə olan Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyan Tbilisidə gürcü həmkarı ilə birgə keçirdiyi mətbuat konfransında Gürcüstanın Baş naziri İrakli Qaribaşvili bildirdi ki, Gürcüstanda və Ermənistandakı siyasi, iqtisadi sabitlik regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında mühüm rol oynaya bilər.

Gürcüstanın Ermənistanla münasibətləri müxtəlif səviyyələrdə və qeyri-bərabər şəkildə inkişaf edir. Lakin erməni tədqiqatçısı Sergey Minosyanın fikrincə, guya Gürcüstan və Ermənistan arasında “kifayət qədər siyasi sabitlik mövcuddur”. [5, 27] İstər Samtsxe-Cavaxetidə yaşayan ermənilərə, istərsə Abxaziya probleminə münasibətdə Ermənistanın dolayı müdaxilələri isə bunun əksini deməyə imkan verir. Gürcüstan-Ermənistan iqtisadi əməkdaşlığı bir o

qədər perspektiv vəd etməsə də, diplomatik münasibətlərin qorunmasına, humanitar əlaqələrin inkişafına səy göstərilir. Lakin bu münasibətlər də tam balanslı deyil.

Regionda baş verən geosiyasi dəyişikliklər, xüsusilə Azərbaycanın beynəlxalq layihələrdə artan rolu, Gürcüstanın qərbyönümlü siyasəti və Ermənistanın hələ də tam anlamda öz xarici siyasət prioritetlərini müəyyənləşdirə bilməməsi Gürcüstan-Ermənistan münasibətlərini qeyri-müəyyən vəziyyətdə saxlayır.

Bundan əlavə, Gürcüstanın Azərbaycanla strateji tərəfdaşlığı, regional enerji və nəqliyyat layihələrində birgə fəaliyyəti Ermənistanla münasibətlərində müəyyən balans yaratmağı zəruri edir. Bu baxımdan, Ermənistanın Gürcüstanla yaxın münasibətlər qurmaq istəyi, əslində, regionda təcrid olunmuş vəziyyətindən çıxmaq cəhdləri kimi qəbul edilə bilər.

Ermənistan Gürcüstanın nəqliyyat infrastrukturundan ciddi şəkildə asılıdır. Dənizə çıxışı olmayan ölkə kimi Ermənistanın xarici ticarətinin demək olar ki, 70%-ni Gürcüstan həyata keçirir. Belə olduqda, Gürcüstanda yaranan hər hansı siyasi və ya iqtisadi problem Ermənistanın xarici əmtəə axınına birbaşa təsir göstərir. Hələ 1990-cı illərdə Abxaziya dəmir yolu ilə Ermənistana yük daşıyan qatarlar geniş miqyaslı talan və hücumlara məruz qaldıqda, Gürcüstan bu ərazidə mallarını itirdiyinə görə Ermənistan beynəlxalq cərimələr ödəməli olmuşdu. Bu münasibətlə hətta iki ölkə arasında tranzit daşımaların əsas prinsiplərini tənzimləyən saziş imzalanmışdır ki, bu müqavilə ilə tərəflər qanunsuz hərəkətlər (quldurluq, təxribat və s) nəticəsində tranzit yüklərə və nəqliyyat vasitələrinə dəyən zərər və itkiləri tam şəkildə ödəməyə borcludurlar.

Gürcüstan Ermənistanın Avropa bazarları və global ticarətlə ən mühüm əlaqəsidir, ona görə də Tbilisi ilə müsbət diplomatik və iqtisadi əlaqələrin təmin edilməsi onlar üçün prioritet məsələdir. Statistik məlumatlara görə, 2003-cü ildə Gürcüstanla ticarətə başlayaraq Ermənistan müsbət ticarət göstəricilərinə malikdir, yəni Ermənistan məhsulları Gürcüstan bazarında kifayət qədər rəqabətə davamlıdır. Ümumilikdə Gürcüstan – Rusiya münasibətlərinin tənzimlənməsi iki ölkə arasında iqtisadi proseslərin inkişafına yol açmaqdadır.

Son illər Ermənistanın Gürcüstanın turizm və nəqliyyat infrastrukturuna investisiyaları xeyli artmışdır. Ümumiyyətlə, iki ölkənin iqtisadiyyatları strukturca oxşardır və nəticədə zəif inteqrasiya olunur. Onlar müxtəlif bazarlara yönəlib və müxtəlif enerji resursları və xammal təchizatçılarına əsaslanır.

Təhlükəsizlik məsələlərində Ermənistan və Gürcüstan fərqli yanaşmalara malikdir. Qlobal müstəvidə Avropa İttifaqının Şərqi Tərəfdaşlığı proqramı çərçivəsində iki ölkənin mövqeləri kifayət qədər oxşardır. Gürcüstanın ermənilərin yaşadığı Cavaxetiya ərazisi problemi də ikitərəfli münasibətlərdə mühüm rol oynayır. Ermənistanla həmsərhəd olan bu inzibati-ərazi rayonunda 100 minə yaxın etnik erməni yaşayır. Eyni zamanda hər iki ölkənin ciddi təmas nöqtələri var. Məsələn, Ermənistan Abxaziya və Tsxinvalinin (Gürcü-Osetin) müstəqilliyini tanımır. Gürcüstan isə Qarabağ münaqişəsində neytrallığını qorumağa çalışmışdı. Gürcüstanda Bidzina İvanişvili hökumətinin hakimiyyətə gəlməsi Ermənistan-Gürcüstan münasibətlərində ən mühüm müsbət amillərdən biri olmuşdu. İvanişvilinin Moskva ilə münasibətləri normalaşdırmaq söyləri fonunda Ermənistanın Rusiya ilə siyasi və hərbi əməkdaşlığı məhdudiyətdən fürsətə çevrilmişdi.

3. Vətən müharibəsində və Vətən müharibəsindən sonra Gürcüstan - Ermənistan münasibətləri

Azərbaycan 30 ilə yaxın müddətdə ərazisinin 20%-ini işğal edən Ermənistanla danışıqlar apararaq Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsini sülh yolu ilə nizamlamağa çalışmışdı. Lakin 4danışıqlar heç bir nəticə verməmişdi. Lakin Azərbaycan xalqı ötən 30 illik dövr ərzində işğalla barışmamış və ərazi bütövlüyünü bərpa etmək üçün əzm göstərmişdi. Belə ki, Azərbaycanın Qarabağ uğrunda 44 günlük Vətən müharibəsi qalibiyyətlə nəticələndi. Prezident İlham Əliyevin sərəncamları ilə 27 sentyabr - Anım Günü və 8 noyabr - Zəfər günü kimi tarixə yazıldı. Torpaqlarını işğaldan azad etməklə Azərbaycan beynəlxalq arenada da öz sözünü demiş oldu. Vətən müharibəsinin nəticələri Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqların yaranmasına təkan verdi. Həmin dövüdə bir çox dövlətlər Azərbaycandan öz dəstəyini əsirgəməmişdi.

Vətən müharibəsi zamanı Gürcüstan və Ermənistan münasibətlərinə diqqət etsək, iki ölkənin mətbuatında müxtəlif açıqlamalar və xəbərlər yayımlanmışdır.

Ermənistan mətbuatı müharibə dövründə əsasən rəsmi məlumatlara və hərbi əməliyyatların gedişatına dair xəbərlərə yer vermişdir. Mətbuatda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin hücumları, Ermənistanın müdafiə tədbirləri və beynəlxalq ictimaiyyətin reaksiyaları barədə məlumatlar geniş şəkildə işıqlandırılmışdır.

Gürcüstan mətbuatı isə müharibəni neytral mövqedən izləyərək, hər iki tərəfin rəsmi açıqlamalarını və beynəlxalq reaksiyaları oxuculara çatdırmışdır. Gürcüstanın rəsmi mövqeyi münacişinin sülh yolu ilə həllinə dəstək vermək və regionda sabitliyi qorumaq ibarət idi. Belə ki, hər iki ölkənin mətbuatı müharibə dövründə öz milli maraqlarına və ictimaiyyətin məlumatlandırılmasına xidmət edən xəbərlər və açıqlamalar yayımlamışdır.

Vətən müharibəsindən sonra Gürcüstan - Ermənistan münasibətlərində dəyişikliklər özünü göstərdi. [6] Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki qələbəsi yalnız ikitərəfli münasibətlərdə deyil, həm də regional geosiyasətdə mühüm dəyişikliklərə səbəb oldu. Gürcüstan və Ermənistan arasında mövcud münasibətlərə də bu qələbə təsirsiz ötürmədi. Müharibə dövründə Gürcüstan həm Azərbaycanla, həm də Ermənistanla balanslı və neytral siyasət aparmağa çalışmışdı. Gürcüstan öz ərazisindən silah və hərbi yüklərin daşınmasını qadağan etdi ki, bu da münacişə tərəflərinin hərbitəchizat marşrutlarına təsir göstərdi. Gürcüstan Ermənistanın ən yaxın qonşularından biri olsa da, Azərbaycanla da sıx iqtisadi və siyasi əlaqələrə malikdir. Ermənistanın Rusiya ilə quru əlaqəsi Gürcüstan üzərindən keçir. Bu Ermənistanın Gürcüstana nəqliyyat və ticarət baxımından asılılığını artırır. Müharibədən sonra Azərbaycan və Türkiyə ilə sərhədlər bağlı qalmağa davam etdi. Bu isə Ermənistanın iqtisadi təcridini daha da gücləndirdi. Gürcüstan Ermənistanın xarici ticarət yollarında yeganə alternativlərdən biridir. Ermənistan son vaxtlar Rusiyadan qopub Qərbbə inteqrasiya olmaq arzusundadır. Müstəqilliyin bərpasından sonra Qərbdən ciddi dəstək alan Gürcüstan isə xarici siyasətini dəyişərək Rusiyaya üz tutur. Ermənistan əvvəlki illərdə Gürcüstan və Rusiya ara-

sındakı əlaqələrin inkişafına can atmağına baxmayaraq, regionda yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar şəraitində əks siyasət həyata keçirməkdədir.

Belə ki, Gürcüstan Ermənistan üçün mühüm tranzit ölkə olaraq qalır. Lakin müharibədən sonra Ermənistanın iqtisadi vəziyyətinin zəifləməsi bu əlaqələrin də azalmasına səbəb olub. Ermənistan Gürcüstanın xüsusilə Azərbaycanla bağlı enerji layihələrindən kənar qalır. Bu Ermənistanın enerji təhlükəsizliyində problem yaradır. Ermənistan Azərbaycanla münacişədə məğlub olsa da, Gürcüstan bu vəziyyəti balanslı şəkildə idarə etməyə çalışır. Gürcüstan Azərbaycanın bölgədə güclənən mövqeyini qəbul edir və Ermənistanla əməkdaşlığı məhdud çərçivədə saxlayır.

Bu gün gündəmdə olan məsələlərdən biri Zəngəzur dəhlizinin açılmasıdır. [1] Əgər bu dəhlizin açılması reallaşarsa, Gürcüstanın tranzit əhəmiyyəti azala bilər. Gürcüstan öz tranzit marşrutlarını üstünlükdə saxlamaq üçün Ermənistanla rəqabət vəziyyətindədir.

Bu gün Azərbaycanın qələbəsi ilə Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələr daha da möhkəmlənib. Gürcüstan bu iki ölkə ilə iqtisadi əlaqələrini daha üstün tutur, bu da Ermənistanın mövqeyini zəiflədir. Əslində Gürcüstanın Strategiyası Cənubi Qafqazda sülh və sabitlikdən faydalanmaq və hər iki ölkə ilə əlaqələri tarazlaşdırmaqdır. Regional layihələrdə üstün mövqeyini qorumaq üçün Azərbaycanla əməkdaşlığa daha çox önəm verməkdədir.

Ermənistanda yaşayan gürcülər və Gürcüstanda yaşayan ermənilər iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin qorunmasında mühüm rol oynayırlar. Mədəni mübadilələr və tarixi əlaqələr siyasi gərginliklərə baxmayaraq davam etdirilir.

Siyasi baxımdan isə hər iki ölkənin geopolitik mövqeyi və seçimləri fərqli ola bilər. Bu gün Gürcüstandakı etirazlar geopolitik seçimin qorunmasına, Ermənistandakı aksiyalar isə geopolitik seçimin əleyhinə yönəlmişdi. Belə ki, bəzi ekspertlər hesab edir ki, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan Gürcüstanın keçmiş prezidenti Mixeil Saakaşvilinin dəsti-xətti ilə gedir. [7] Siyasi gərginliklər olsa da, mədəniyyət sahəsindəki əlaqələr və din amili ümumi maraqların formalaşmasında rol oynayır.

Ermənistan Gürcüstanın Rusiya ilə münasibətlərinin onun regional sabitliyi və Ermənistanın beynəlxalq bazarlara çıxışı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini də qəbul edir. Ermənistan xarici siyasət istiqamətlərində də əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayaraq, ticarət, enerji və infrastruktur kimi sahələrdə Gürcüstanla strateji əməkdaşlığını ikişaf etdirmək fikrindədir. Ermənistan Rusiyanın xarici siyasətinə həddən artıq yaxınlaşmaqda ehtiyatlı olsa da, Gürcüstanın Qərbə meyilli mövqeyinin Ermənistanın öz Avropa istəkləri üçün problemlər yarada biləcəyini də anlayır.

Belə ki, Ermənistan dəyişkən olan regional strategiya baxımından öz maraqlarını da düşünərək Gürcüstanla yaxşı münasibəti dəstəkləyir. Belə ki, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyan bir canlı yayım zamanı vətəndaşların suallarını cavablandırarkən qeyd edib ki, Ermənistan Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü dəstəkləyir, xüsusən də bu dəstək Rusiyanın dəstəklədiyi mübahisəli Abxaziya və Tsxinvali (gürcü-osetin) regionları ilə bağlıdır. BMT kimi diplomatik forumlarda Ermənistan Gürcüstanın lehinə səs verib, xüsusən də qaçqınların bu bölgələrə qaytarılmasına dair qətnamələri dəstəkləyib. N.Paşinyan vurğulayıb ki, 2019-cu ildən sonra Ermənistan BMT-də Gürcüstanla bağlı məsələlərlə əlaqədar səsvermə zamanı davranışını müəyyən mənada dəyişib və bununla bağlı rəsmi Tbilisi öz məmnunluğunu bildirib. Qeyd edək ki, Gürcüstan 2008-ci ildən hər il “Abxaziya və Tsxinvali regionunda olan məcburi köçkünlərin və qaçqınların vəziyyəti haqqında” qətnamənin qəbul edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etmişdir. 2019-cu ilə qədər Ermənistan həmişə onların qəbul edilməsinin əleyhinə səs verib, çünki yuxarıda qeyd olunan vəziyyət Qarabağda yaranmış vəziyyətlə uyğunluq təşkil edirdi. 2019-cu ildə ilk dəfə olaraq Ermənistan Gürcüstanın təşəbbüsü ilə qəbul edilmiş qətnamənin əleyhinə səs vermişdi, İrəvan isə səsvermədə bitərəf qalmışdı. Bu addımlar Ermənistanın Tiflislə münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində atdığı addım kimi qiymətləndirilsə də, lakin Ermənistanın bu əraziləri rəsmən müstəqil kimi tanıyan və orada hərbi qüvvələri olan Rusiyadan isə onu uzaqlaşdırma bilər.

İkinci Qarabağ müharibəsi 2020-ci ilin noyabr ayında başa çatdıqdan sonra, Gürcüstanın

Baş naziri İrakli Qaribaşvili 2021-ci ilin may ayında Ermənistana rəsmi səfər etmişdir. Bu səfər zamanı o, Ermənistanın Baş naziri vəzifəsini icra edən Nikol Paşinyanla görüşmüş və ikitərəfli əlaqələrin inkişafı, regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmişdir.[6]

2023-cü ilin iyun ayında isə Gürcüstanın Baş naziri Ermənistana növbəti rəsmi səfərini həyata keçirmişdir. Bu səfər zamanı regional sabitlik, ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq məsələləri müzakirə olunmuşdur.

2024-cü ildə Ermənistan və Gürcüstan müdafiə nazirlikləri arasında əməkdaşlıq planı imzalanmışdır. Bu görüşdə müdafiə sahəsində Ermənistan-Gürcüstan əməkdaşlığı və regional təhlükəsizlik məsələləri müzakirə edilmişdir. Tərəflər iki ölkənin silahlı qüvvələrində aparılan islahatların təfərrüatlarını da bu görüşdə bölüşmüşdülər. [2]

2025-ci ilin yanvar ayında Gürcüstanın Baş naziri İrakli Kobaxidze Ermənistana səfər etmişdir. Bu səfər zamanı o, Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanla görüşmüş və Hökumətlərarası İqtisadi Əməkdaşlıq Komissiyasının 14-cü iclasında iştirak etmişdir. [3]

Həmçinin qeyd edək ki, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın Baş naziri Nikol Paşinyanın da Gürcüstana bir neçə rəsmi səfəri olmuşdur. Səfərlər çərçivəsində ikitərəfli əlaqələrin inkişafı, regional təhlükəsizlik və əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirəsi aparılmışdır. Bu səfərlər Ermənistanın Gürcüstanla münasibətlərdə siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın gücləndirilməsinə kökləndiyini təsdiq edir. Həmçinin mədəni-humanitar əməkdaşlığın inkişafında maraqlı olduğunu göstərir.

Nəticə. Azərbaycanın qələbəsi və müharibədən sonra bölgədə artan nüfuzu Gürcüstan və Ermənistanın xarici siyasətində mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Gürcüstan Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmlənməsi fonunda Azərbaycan və Türkiyə ilə əməkdaşlığının möhkəmləndirilməsinə üstünlük vermiş, üçtərəfli münasibətlərdə dünyada da gedən yeni geosiyasi proseslər fonunda enerji və nəqliyyat sahələrində yeni inkişaf dinamikası müşahidə edilmişdir Ermənistan isə müharibədən sonra

itirdiyi əraziləri və diplomatik mövqeləri bərpa etmək məqsədilə Avropa yönümlü siyasətə üstünlük verir, Gürcüstanın bu nöqteyi-nəzərdən regiondakı missiyasını həyata keçirməyə cəhd edir. Məhz bu dəyişikliklər Gürcüstan–Ermənistan münasibətlərində balansın pozulmasına və yeni geosiyasi səviyyədə rəqabətə gətirib çıxarmışdır.

Ədəbiyyat

1. Bağırov.O., Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin aparıcı məsləhətçisi. M Avqust-2021 / https://aircenter.az/uploads/files/zangezur%20avqust.pdf?utm_source=chatgpt.com
2. Ermenistan ve Gürcistan savunma bakanlıkları arasında 2024 yılı işbirliği planı imzalandı, 12 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/tr/article/1195620>
3. Gürcüstan Baş nazirinin Ermənistana səfəri başladı, 30.01.2025/ <https://teleqraf.com/news/dunya/451684.html>
4. Gürcüstanın baş naziri Ermənistana səfər edəcək, 11.05.2021 / <https://report.az/regionxeberleri/gurcistanin-bas-naziri-ermenistana-sefer-edecek-2021/>
5. Ömərov V., Məmmədova N., Mustafayeva N. Gürcüstan–Ermənistan münasibətləri: qurulması, mövcud vəziyyəti və problemləri. – Bakı: “Parlaq İmzalar” nəşriyyatı, 2024. - 256 s.
6. 44 gün sürən Vətən Müharibəsi (II Qarabağ müharibəsi) /<https://genprosecutor.gov.az/az/page/azerbaycan/i-ve-ii-qarabag-muharibesi/44-gun-suren-vetenmuharibesi-ii-qarabag-muharibesi>
7. Посольство: Грузия готова сотрудничать для укрепления региональных связей, 17.01.2024, <https://news.am/rus/news/802547.html>

Summary

Shahnaz Rahimova

Georgian-Armenian relations in the context of Azerbaijan's victory in the 44-day patriotic war

The article examines the establishment of Georgia–Armenia relations before and after the Second Nagorno-Karabakh War, focusing on the key directions of these relations. The Georgia–Armenia relations encompass the historical, political, economic, and cultural ties between the two neighboring states. These relations hold significant importance both in regional and international political contexts. The Second Nagorno-Karabakh conflict has had a notable impact on Georgia–Armenia relations. Although Georgia has sought to maintain good relations with both Azerbaijan and Armenia, balancing this has proven to be difficult. Territorial issues exist between the two countries, with some sections of the Georgia–Armenia border still not fully demarcated. The future of Georgia–Armenia relations will depend on the region’s geopolitical situation and international processes. Up until the 2020s, Georgia prioritized integration with the West in its foreign policy, while Armenia acted as a “puppet state” of Russia. However, after the Patriotic War, the new geopolitical processes in the region significantly influenced both countries' geopolitical orientations and, consequently, the Georgia–Armenia relationship. In particular, Azerbaijan's victory and its growing influence in the region after the war led to changes in the foreign policies of Georgia and Armenia. Georgia, in line with Azerbaijan's strengthening position, began to take steps towards cooperation with Azerbaijan and Turkey, which created a new dynamic in the region on energy security and transport corridors. Armenia, on the other hand, sought closer cooperation under the influence of Russia and Iran in order to restore the territories and diplomatic positions lost after the war. These changes, in particular, led to an imbalance in Georgian-Armenian relations and competition on a new geopolitical level.

Keywords: South Caucasus, Georgia - Republic of Armenia, war, Armenians, conflict.

Резюме

Шахназ Рагимова

Грузино-Армянские отношения в контексте победы Азербайджана в 44-дневной отечественной войне

Статья исследует установление отношений между Грузией и Арменией до и после Второй войны в Нагорном Карабахе, с акцентом на основные направления этих отношений. Отношения между Грузией и Арменией охватывают исторические, политические, экономические и культурные связи двух соседних государств. Эти отношения занимают важное место как в региональном, так и в международном политическом контексте. Вторая Карабахская война оказала заметное влияние на отношения между Грузией и Арменией. Несмотря на то, что Грузия стремится поддерживать хорошие отношения как с Азербайджаном, так и с Арменией, поддержание этого баланса оказалось сложной задачей. Между двумя странами существуют территориальные вопросы, некоторые участки границы Грузии и Армении до сих пор не полностью демаркированы. Будущее отношений Грузии и Армении будет зависеть от геополитической ситуации в регионе и международных процессов. До 2020-х годов Грузия отдавала предпочтение интеграции с Западом в своей внешней политике, в то время как Армения выступала в роли «марионеточного государства» России. Однако после Отечественной войны новые геополитические процессы в регионе существенно повлияли на геополитическую ориентацию обоих государств и, соответственно, на отношения между Грузией и Арменией. В частности, победа Азербайджана и его растущее влияние в регионе после войны привели к изменениям во внешней политике Грузии и Армении. Грузия, в соответствии с укрепляющейся позицией Азербайджана, начала предпринимать шаги по сотрудничеству с Азербайджаном и Турцией, что создало новую динамику в регионе по вопросам энергетической безопасности и транспортных коридоров. Армения, с другой стороны, стремилась к более тесному сотрудничеству под влиянием России и Ирана с целью восстановления территорий и дипломатических позиций, утраченных после войны. Эти изменения, в частности, привели к дисбалансу в грузино-армянских отношениях и конкуренции на новом геополитическом уровне.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Грузия - Республика Армения, война, армяне, конфликт.

UOT 316

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.199>

Gülnaz Mədədli

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun doktorantı

gmadadli@yahoo.com

Azərbaycan

TƏHSİLİN RƏQƏMSALLAŞDIRILMASININ SOSİOLOJİ ASPEKTLƏRİ

***Açar sözlər:** Təhsilin rəqəmsallaşması, ənənəvi təhsil, süni intellekt, insanın sıfırlanması, distant təhsil.*

Ənənəvi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsində rəqəmsallaşmanın rolu və yeri nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda, əsas diqqət onun rəqəmsal formatlaşdırılmasının mənfi sosial nəticələrinin nəzərdən keçirilməsinə və aradan qaldırılmasına yönəldilir. İnsanın sosial təbiətinə əsaslanaraq rəqəmsallaşma və ənənəvi öyrənmənin mümkün sintezi əsaslandırılır ki, bu da rəqəmsallaşmadan təhsilin sosial təbiətinə və humanist mahiyyətinə adekvat şəkildə istifadə etməyə imkan verir.

Müasir cəmiyyət elmi və texnoloji strukturun qlobal dəyişməsinin mühüm mərhələsini yaşayır. Əsaslı dəyişikliklər antropogen sivilizasiyanın əksər ölkələrinə təsir göstərmiş, bəşəriyyətin mövcudluğunun bütün aspektlərinə: sosial-iqtisadi sferaya, siyasi makrokosmosa, sosial-mədəni proseslərə təsir etmiş, təhsil sisteminin yeni paradigmasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, belə dialektik inkişaf obyektiv-total və dönməz xarakter daşıyır: təhsil paradigmasının dəyişdirilməsi prosesini dayandırmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, peşəkar icmalar yaranan ziddiyyətləri ardıcıl olaraq aradan qaldıraraq, sivilizasiya inkişafının dəyişən ssenarilərinə təsir göstərmək üçün bütün vasitələrə malikdir.

Müasir cəmiyyətdə rəqəmsal texnologiyalar həyatın bütün sahələrinə nüfuz edir. Onlardan biri də təhsil müəssisəsidir. Müasir təhsilin inkişafı üçün yeni unikal mexanizmlər sayəsində bilik və təcrübə mübadiləsini daha tez həyata keçirmək, onlayn tədris və elektron kitabxanaları inkişaf etdirmək, əvvəllər yalnız məhdud dairələrə, ekspertlərə verilən məlumatların əlçatanlığını artırmaq yolları var. Ədalətli demək

olar ki, təhsilin rəqəmsallaşması qloballaşan elm dünyasında fəal akademik mobilliyə töhfə verir. Bu şəraitdə universitetlər şübhəsiz ki, yeniliklərə cavab verməli və eyni zamanda rəqabət üstünlüklərini itirmədən öz unikallığını qorumaqdadır.

Həyata keçirilən təhsil islahatları şəraitində həm müəllimlərin, həm də təhsil-alanların dünyagörüşünün strukturu dəyişir. Rəqəmsallaşma təkcə tədris prosesinin məzmununa deyil, həm də onun təşkilinə təsir göstərir. İstər cəmiyyətdə, istərsə də təhsil müəssisəsinin özündə müəllimlərin statusları və rolları dəyişir. İnformasiya cəmiyyəti sayəsində müasir təhsilalanların müstəqil təhsil almasına, tədqiqat və yaradıcılıq fəaliyyətinə heç bir maneə yoxdur. Lakin təhsilalanların müstəqil düşünməyi, təhlil etməyi, müqayisə etməyi və nəticə çıxarmağı yalnız müəllimlər öyrədə bilər. Bu kontekstdə ali təhsil müəssisələrinin müəllimləri təkcə bilik daşıyıcılarına, mühazirəçilərə deyil, həm də oflayn və onlayn təqdim olunan bütün məlumat toplusunu idarə etməyə kömək edən naviqatorlara, ekspertlərə çevrilirlər. Müvafiq olaraq, universitet müəllimi rəqəmsal savadlı olmalı və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edərək kontekst yaratmağı və tətbiq etməyi bacarmalıdır. Rəqəmsallaşma da formatı kökündən dəyişir, təhsil prosesi qrup işinə əlavə olaraq, hazırkı tendensiya təlimin fərdiləşdirilməsi, fərdi təhsil ssenarilərinin hazırlanmasıdır. Müasir mərhələdə ali təhsil institutunda müəllim və alimlərin ixtisasının artırılması məsələsi də aktuallaşır. Azərbaycan ali təhsil institutunun dünyada rəqabət qabiliyyətinin artırılması dövlətin uzunmüddətli strateji istiqamətlərindən

biridir və yaxın gələcək üçün onun intellektual kapi-talını müəyyən edir. Öz növbəsində, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi həm dövlətin səmərəli siyasətindən, həm də innovativ proseslərin inkişafında müəllimlərin səmərəli iştirakından asılıdır.

Təhsil sisteminin institusional şəraitinin dəyişməsi, onlayn mühitin sürətlə formalaşması ilə əlaqədar təhsil müəssisəsinin rəqəmsallaşması və müasirləşməsi kon-tekstində müəllimin status və rollarının transformasiyasının öyrənilməsi, əlbəttə ki, aktualdır.

Buna baxmayaraq təhsilin rəqəmsal transformasiyası prosesində ənənəvi məqsədlərin yenidən müəyyən edilməsi çox mübahisəli reaksiyaya səbəb olub. Hökumət səviyyəsində təhsilin rəqəmsallaşdırılması üzrə qlobal layihənin həyata keçirilməsi məsələsi icra mərhələsində olduğu halda, ənənəvi məktəbin “rəqəmsal məktəb”lə əvəzlənməsi ideyası kifayət qədər geniş və kəskin tənqidlə qarşılır.

Rəqəmsal texnologiyaların iqtisadiyyatın ənənəvi sektorlarına (sənaye, nəqliyyat, xidmətlər, telekommunikasiya və s.) tətbiq edildiyini nəzərə alsaq, rəqəmsal iqtisadiyyat müasir iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsinə çevrilir. Bu, demək olar ki, bütün yeniliklərin və inkişafın hərəkətvericilərinin meydana gəldiyi sahədir. Buna görə də rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir kapitalizm üçün “ideal kimi görünməsi” ədalətlidir. N.Srnicek qeyd edir ki, “rəqəmsal iqtisadiyyat hegemonluq modelinə çevrilir: şəhərlər “ağıllı”, bizneslər sıçrayışlı, işçilər çevik, hökumətlər qənaətcil və “ağıllı” olmalıdır” [3,s.11].

Sosioloqlar rəqəmsal transformasiya və rəqəmsal texnologiyaların yayılması nəticəsində yaranan yeni sosial reallıqların, yeni sosial obyektlərin və proseslərin öyrənilməsində fəal iştirak edirlər. Rəqəmsal sosiologiyanın digər aspekti sosial reallığın öyrənilməsi üçün klassik sosioloji metodologiya nöqtəyi-nəzərindən qeyri-ənənəvi, lakin rəqəmsal cəmiyyətin təbiətinə daha çox uyğun gələn yeni metodlardan istifadə edilməsidir. Bu metodların mənimsənilməsi böyük çətinliklə baş verir, baxmayaraq ki, marketoloqlar və siyasi strateqlər 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən artıq təxminən iyirmi beş ildir ki, bu üsullardan öz praktik fəaliyyətlərində fəal və çox uğurla istifadə edirlər. R.Rocers

sosiologiyada yeni metodları “rəqəmsal” adlandırmağı təklif edir [9].

Təhsil sosiologiyası bir elm sahəsi kimi təhsili sosial institut kimi, onun cəmiyyətdəki funksiyalarını və digər sosial institutlarla əlaqəsini öyrənir. Rəqəmsal texnologiyalar, öz növbəsində, məlumatların elektron formada toplanması, saxlanması, emalı, axtarışı, ötürülməsi və təqdim edilməsi üçün alət və üsullardır. Təhsil kontekstində rəqəmsal texnologiyalar onlayn öyrənmə, təhsil platformalarından, interaktiv lövhələrdən, virtual sinif otaqlarından və əməkdaşlıq alətlərindən istifadə kimi müxtəlif formalarda istifadə olunur.

Bütövlükdə, rəqəmsal texnologiyalar təhsil mənzərəsini dəyişir və təhsilin sosiologiyası bu dəyişikliklərin başa düşülməsində və təhlilində, eləcə də təhsil prosesində rəqəmsal vasitələrdən səmərəli istifadə strategiyalarının işlənilməsində mühüm rol oynayır.

Təəssüf ki, təhsilin rəqəmsallaşmasının müxtəlif təhlükələrini obyektiv qiymətləndirən müxtəlif bilik sahələri üzrə mütəxəssislər tərəfindən konstruktiv tənqidlə yanaşı, ümumilikdə rəqəmsallaşmanın, xüsusən də təhsilin mahiyyətinə dair tənqidlər geniş yayılıb.

Əslində, rəqəmsal təhsilin tərtibatçıları və tərəfdarları tərəfindən təqdim edildiyi kimi rəqəmsallaşma sosial xarakterli ciddi təhlükələri gizlədir. Bununla belə, bu, təhsilin rəqəmsallaşdırılmasını anatematizasiya (Anathematization - azərbaycanca tərcümə - sinonimlər, qulaq asmaq, tərif, antonimlər, nümunələr) etmək üçün əsas deyil.

Təhsil prosesində informasiya və rəqəmsal texnologiyaların faydaları şübhəsizdir. O, müəllimin işini asanlaşdırır, onu daha rahat və məhsuldar edir, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün yeni imkanlar açır. İnteraktiv lövhə, kompüter və internet tədris prosesinin keyfiyyətə dəyişməsi imkanlarını xeyli artırır. Bunun fonunda adi bir lövhə və təbəşir bir anaxronizmdir - ənənəvi təhsilin üstünlükləri deyil, geriliyin simvoludur.

Aydındır ki, rəqəmsal texnologiyalar təkmilləşəcək və təhsil sistemə getdikcə daha çox daxil ediləcək. Bununla belə, onların tətbiqi ölçüsünə və sərhədlərinə riayət etmək lazımdır. Ən çox müəllimin (mühazirəçinin) “süni intellekt”lə əvəzlənməsi təhlükəsi etirazlara səbəb

olur. Həqiqət, “süni intellektə” deyil, bu “zəka”-nı müəyyən edən və formalaşdıran, onu rəqəmsal proqrama daxil edəndə təhlükə də var.

Süni intellektin insan intellektini tam əvəzləməsinə mane olan “süni” intellektlə insan intellekti – “insan zəkası” arasında keçilməz fərqlər mövcuddur. Onların arasındakı fərq, ilk növbədə, insanın təbii intellektinin rəqəmsal texnologiyanın əvəz edə bilməyəcəyi “sensor və sosial motivasiyalı” zəka olmasıdır.

İnsan zəkasının özəlliyi ondan ibarətdir ki, “insan həmişə özündən irəliləyib və həmişə də irəliləyəcək”. Yəni, insan fəaliyyəti şəxsi maraq üzərində qurulur, onun ictimai fəaliyyəti öz marağından irəli gəlir. Yəni, son nəticədə onun öz ehtiyaclarını və onlara uyğun olan maraqlarını həyata keçirməyə yönəlir. Xoşbəxtlikdən heç bir rəqəmsal texnologiyanın öz marağı yoxdur, onun funksiyaları öz-özünə motivasiya olunmur. Süni “intellekt” öz-özünə kifayət etmir, müstəqil olaraq məqsəd qoya və qərar qəbul edə bilməz. Onu formalaşdıran insanların intellekt səviyyəsini əks etdirir. Və böyük təhlükə onu kimin formalaşdırdığına bağlıdır. Məsələ burasındadır ki, insanın, cəmiyyətin və hakimiyyətin maraqları üst-üstə düşməyə, hətta əksinə ola bilər.

Süni intellekt öz marağının olmaması səbəbindən sosial məqsəd qoyma funksiyasından məhrumdur. Cəmiyyətdə başqa mövqe olmamalıdır. Ona görə də istənilən fəaliyyət sahəsində süni intellektin yeri və rolu məhduddur. Təhsildə, xüsusən də rəqəmsallaşma insanı tam əvəz edə bilməz. O, müəllimi gündəlik, texniki işlərdən azad edən, lakin yaradıcılıq fəaliyyətində, ictimai ünsiyyətdə, insanın tərbiyə və təhsilində onu əvəz edə bilməyən bir vasitədir.

Sənaye və rəqəmsal texnologiyaların insan fəaliyyətində tətbiqi həddləri onun funksional strukturu ilə müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, adi, hətta elmi baxımdan, baxış, iş və əmək eyni hesab olunur. Eyni zamanda, insan fəaliyyətinin strukturunun elementləri olmaqla, onlar, fikrimizcə, məzmunca əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər.

Məsələ ondadır ki, insan fəaliyyəti iş və əməyin vəhdətini ifadə edir. Əmək həyat fəaliyyətinin müstəsna insan formasıdır. İnsan əməyi şüurlu, məqsədyönlü, yaradıcı transformativ fəaliyyəti həyata keçirir. İş, əməkdən fərqli ola-

raq, fiziki enerjinin mexaniki çevrilməsinin kəmiyyət xarakteristikasıdır. İnsan üçün iş onun humanist mahiyyətinin birbaşa ifadəsi olmadığı üçün həyatı enerjinin və vaxtın qeyri-məhsuldar itkisidir.

Bu baxımdan, insanın işi, heyvanın işi və maşının işi, əgər onlar bir-birindən fərqlənilsə, o zaman yalnız enerji miqdarındadır və bir-birini əvəz edə bilər. Buna görə də texniki tərəqqi insanın maşınla - mexaniki robotla və fəaliyyətlə əvəz olun-masında ifadə olunur, insan tarixən inkişaf edən bir proses kimi öz funksional strukturunu dəyişir. Nəticə etibarlı ilə insan sənaye texnologiyalarından istifadə edərək özünü işdən azad edir, əmək məhsuldarlığını artırır və bununla da yaradıcı fəaliyyətə şərait və sərbəst özünü həyata keçirmək imkanları yaradır.

Beləliklə, texnologiya insan əməyini deyil, əməyi əvəz edir. İstənilən insan fəaliyyətində onlar müəyyən nisbətdə birləşirlər. Texniki vasitələrdən istifadə mütənəsibliyi yaradıcı əməyin xeyrinə dəyişir, onun məhsuldarlığını artırır və ümumilikdə insan fəaliyyətini humanistləşdirir. İnsan zəkasının inkişafının şərti əmək deyil, əməkdir.

Bu baxımdan, təhsil kompleksində, fikrimizcə, fərqləndirmək lazımdır: təhsilin özü; mənəvi-əxlaqi tərbiyə və şəxsi inkişaf (vətənpərvərlik, dini inanclar, ailə dəyərləri, davranış mədəniyyəti, sənət anlayışı və s.); sağlam həyat tərzinin formalaşması; fiziki və psixi sağlamlığın möhkəmləndirilməsi. Bu təhsil proseslərinin funksional və sosial məzmunu nəzərə alınmaqla təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının sərhədləri müəyyən edilməlidir.

Bu baxımdan, rəqəmsallaşmanın ən mübahisəli sahələrindən biri olan distant təhsilin total tətbiqi formasında rəqəmsallaşma sosial məsuliyyətli şəxsin yetişdirilməsi üçün çox məhdud imkanlara malikdir. Lakin, eyni zamanda, bu, tam hüquqlu təhsili əvəz etmədən, ənənəvi təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün əlavə imkanlar açır.

Bu vəziyyətdə səbəblər göstərilir. kütləvi “canlı məktəb”in distant təhsilə keçirilməsinin insanı öz təməmindən – sosial ünsiyyətdən məhrum etməsi, bunsuz, ən azı, özünü tanımaq imkanından məhrum olması ilə bağlı ictimaiyyətin qorxusu. İnsan yalnız başqaları ilə ünsiyyətdə özünü bir şəxsiyyət kimi dərk edir: kim olduğu-

nu, başqaları ilə nəyi birləşdirdiyini, fərdiliyinin nə ilə fərqləndiyini və tərbiyəsini alır.

Yalnız canlı ünsiyyətdə özünü bir şəxsiyyət kimi inkişaf etdirmək üçün stimül alır. Son nəticədə şüuraltı, az qala genetik səviyyədə olan insan özünün sosial, yəni insan mahiyyətini hiss edir. Həyat təcrübəsi göstərir ki, heyvanlar arasında böyüyən insanın övladı insani mahiyyətini itirərək canlı ünsiyyət hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət formalaşdırmağa qadirdir.

Ənənəvi “canlı” təhsilin distant təhsillə əvəzlənməsi zərurəti üçün heç bir inandırıcı əsas yoxdur. Distant təhsilin ənənəvi təhsillə müqayisədə sosial üstünlüyü olduğunu iddia etmək üçün heç bir inandırıcı əsas yoxdur. İddialara görə, çox bahalı canlı kütləvi təhsilə dövlət xərclərinə qənaət edilməsinə gəlincə, bu, ziddiyyət təşkil edir:

təhsilin bütün səviyyələrinin əlçatanlığı; ikincisi, universal keyfiyyətli təhsilin əsas olduğu sosial tərəqqi məntiqi; üçüncüsü, təhsilin səmərəliliyinin kommertiya baxımından qiymətləndirilməsi prinsipi onun cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafındakı sosial əhəmiyyətinə adekvat deyil, elmi-texniki tərəqqi insanları bir-birindən ayırmamalı, əksinə birləşdirməli, insanı öz ictimai mahiyyətinə – sosial insana qaytarmalıdır.

Əslində, distant təhsil təkcə sosial cəhətdən əlverişsiz deyil, həm də daha çox əmək tutumlu və bahalıdır. Təhsil müəssisəsində bir neçə qrup bir sinif otağından və onun avadanlıqlarından kollektiv şəkildə istifadə edir, lakin “distant təhsil”lə hər bir şagirdin öz otağı və öz kompüterini olmalıdır. Hər böyük ailə belə xərcləri ödəyə bilməz.

Bundan əlavə, 20-25 şagirdə ibarət bir sinifdə bir müəllimə müvafiq olaraq pedaqoji bacarıqlara malik olmadan tədris prosesinə nəzarət etməli olan 20-25 valideyn (və ya digər müşahidəçi) var və bəzi hallarda övladları üçün sadəcə təhlükəlidir. Bundan əlavə, bu, öz peşəkar karyerasına mane ola bilər. Ümumiyyətlə, cəmiyyətin təhsilə olan kommertiya xərcləri azalmayacaq, əksinə ailə xərclərinin artması hesabına artacaq ki, bu da əməyin qiymətinin artması ilə kompensasiya edilməli olacaq ki, bu da dövlət büdcəsinin vergitutma bazasını azaldacaq.

Üstəlik, təhsilin qiyməti və gəliri (təsiri) cari xərclərlə deyil, keyfiyyətlə əldə edilən nəticə ilə müəyyən edilməlidir.

Sosial fəaliyyətin müxtəlif sahələrində milyonlarla istedadlı insanı üzə çıxarmağa, gerilikdən və savadsızlıqdan sənaye cəmiyyətinə görünməmiş sıçrayış etməyə imkan verən sovet təcrübəsi buna misal ola bilər. Ən əsası isə savadlı cəmiyyət formalaşdırıb.

Əsası insanlar arasında birbaşa münasibətlər olan sosial təhsil və insan inkişafının təhsilin rəqəmsallaşması nəticəsində zərər çəkməsi yol-verilməzdir. Buradan çıxış etmək lazımdır ki, təhsil sosial münasibətləri və tarixən müəyyən edilmiş cəmiyyətin maraqlarını əks etdirən sosial instituttur. Nəticə etibarlı ilə təhsilin əsas sosioloji funksiyası canlı ünsiyyət vasitəsi ilə insanın sosial münasibətlər sistemində uyğunlaşmasıdır.

İnsan sosial varlıq kimi ictimai münasibətlərin məhsuludur. Bu canlı birbaşa münasibətlərin müxtəlifliyi və ziddiyyətliliyi canlı məktəbdə mənimsənilir. Məktəb cəmiyyətin kəsişməsidir, onun bütün ziddiyyətləri və sosial problemləri ilə əks olunmasıdır və insanlar yalnız şəxsi ünsiyyətdə sosial həyatı, qarşılıqlı anlaşmanı və tole-rantlığı öyrənirlər. “Canlı təhsil” insanın sosial münasibətlər sistemində uyğunlaşması - onun sosiallaşmasının sosioloji prosesidir. Heç bir rəqəmsal texnologiya öhdəliyi və “insan ünsiyyətinin dəbdəbəsini” əvəz etməyəcək, çox güman ki, canlı ünsiyyətin rəqəmsal rabitə sistemi ilə əvəzlənməsi canlı səs səsindən, canlı bədənin ətirindən, titrəməkdən insan emosiyalarını yaşamaq, hiss etmək qabiliyyətini itirmiş rəqəmsal insanı dünyaya gətirə bilər.

İnsanın əsas xüsusiyyəti, ilk növbədə, insanın sosial inkişafının bütün tarixi ilə formalaşan münasibətlərin və qarşılıqlı əlaqələrin həssaslığıdır.

Sosial həyat tərbiyəsi insan mahiyyətinə adekvat şəxsiyyətin formalaşması üçün ən mühüm şərtlərdən biridir. O, insanı tarixən müəyyən edilmiş siyasi, sosial-iqtisadi və sosial-mədəni münasibətlər sistemində həyata hazırlayır. Və təhsilin bu funksiyasını heç bir maşın əvəz edə bilməz.

Əksinə, elmi-texniki və sosial tərəqqi təhsil prosesində canlı ünsiyyətin rolunu artırır. Bu, insanın özünə qayıtmasının şərtlərindən biridir: “insanpərvər insana” – sosial insana. Şəx-

siyyətin fərdiləşdirilməsi və onun hərtərəfli inkişafı yalnız cəmiyyətdə və yalnız real - canlı mühitdə mümkündür, virtual mühitdə deyil.

Bu baxımdan iki vəzifəni - təhsilin aspektlərini fərqləndirmək lazımdır: bir tərəfdən istehsalın inkişafı üçün zəruri olan səriştələrə malik işçi qüvvəsinin hazırlanması və humanist funksiya - insanın hərtərəfli inkişafı sosial tərəqqi və fərdin humanist özünü dərk etməsi üçün bir şərt kimi, birinci funksiyanın məzmunu sosial-iqtisadi münasibətlərin real mahiyyətini müəyyən edən cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin fəaliyyət göstərməsi və inkişafı ehtiyacları ilə müəyyən edilir. İkinci funksiyanın məzmunu isə sosial tərəqqinin sosial ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Hazırda ziddiyyətlər ümumi xarakter daşıyır, təhsil bəşəriyyətin gələcəyi üçün hərtərəfli təhsilin zəruriliyini, rolunu dərk edən kapital və cəmiyyət arasında ziddiyyətlər kimi özünü göstərir.

Bu baxımdan təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının məqsədlərini və məzmununu kimin müəyyən etməsi son dərəcə vacibdir.

Təhsil sahəsində bütün strateji plan və proqramların, Rusiyada təhsilin inkişaf perspektivlərini müəyyən edən qanunvericilik sənədlərinin təhsilin rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı vəzifələrin və sahələrin siyahısını ehtiva etdiyini nəzərə alsaq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, hazırda təhsil təşkilatında davamlı inkişaf, müvafiq qaydada təşkil edilmiş rəqəmsal təhsil mühiti olmadan mümkün deyildir. heyət.

Rəqəmsal texnologiyalar təhsil təşkilatının davamlı inkişafını təmin etmək üçün effektiv vasitə kimi ÇIXIŞ edərək, aşağıdakı şərtlərə əməl olunmasına diqqət yetirəcək:

- təhsil təşkilatlarının müvafiq texniki hazırlığını təmin edəcək rəqəmsal təhsil mühitinin yaradılmasına və rəqəmsal təhsil resurslarının cəlb edilməsinə yönəlmiş maddi-texniki və tədris-metodiki şəraitin təkmilləşdirilməsi;

- tələbələrin rəqəmsal savadlılığının inkişafı müstəqil təlimi aktivləşdirməklə akademik fəaliyyətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi şərti kimi;

- müəllimlərin rəqəmsal savadlılığının və onların rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etmək üçün peşəkar motivasiyasının artırılması, bu da müəllimlərin özlərinin rəqəmsal səriştələrinin lazımi səviyyədə inkişafını təmin edəcək;

- distant təhsil texnologiyalarının tətbiqi;

- məktəbi səmərəli idarə etməyə yönəlmiş rəqəmsal resursların və texnologiyaların müəyyən edilməsi;

- təhsil təşkilatlarının texniki hazırlığının müvafiq səviyyəsini təmin etmək üçün təhsil təşkilatlarının maliyyələşdirilməsinin artırılması yollarının müəyyən edilməsi.

Rəqəmsal texnologiyaların davamlı inkişaf vasitəsinə çevrilməsi üçün təhsil təşkilatının idarə edilməsində çevikliyi təmin etmək, yəni iş proseslərini təkmilləşdirmək, strategiya hazırlamaq, məktəbə qeyri-müəyyən və dinamik mühitdə dəyişikliklərə effektiv reaksiya vermək və onları idarə etmək imkanı verən strukturlar yaratmaq lazımdır.

Beləliklə, rəqəmsal texnologiyalar bu gün həyatımızın ayrılmaz hissəsinə çevirilib. Rəqəmsal texnologiyaların inkişafı prosesində cəmiyyətin həyatının bütün sahələri köklü şəkildə dəyişir, lakin təhsil sahəsindəki dəyişikliklər ölkənin davamlı inkişafı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sosial institut kimi təhsil rəqəmsal texnologiyaların təsiri altında mühüm transformasiyalara məruz qalır, onun əsas məqsədi cəmiyyətin və bütövlükdə dövlətin davamlı inkişafını müəyyən edən sosial institut kimi təhsil təşkilatlarının davamlı inkişafını təmin etməkdir.

Təhsil təşkilatının davamlı inkişafının göstəriciləri tələbələrin təhsil nailiyyətlərində keyfiyyət dəyişiklikləri, innovativ təhsil texnologiyalarından istifadə, kadr potensialının təkmilləşdirilməsi, maddi-texniki resursların yaxşılaşdırılması, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi, idarəetmənin səmərəliliyidir. Eyni zamanda, davamlı inkişaf üçün mütləq göstəricilərin özü deyil, onların sabitləşməsi və ya böyüməsi meylləri vacibdir.

Rəqəmsal texnologiyalar aşağıdakı şərtlər daxilində təhsil təşkilatının davamlı inkişafı üçün güclü vasitə ola bilər:

- təhsil təşkilatının fəaliyyətində səmərəsiz və ya kifayət qədər müsbət nəticə verməyən sahələrin və hadisələrin vaxtında müəyyən edilməsi;

- həm tədris prosesinin təşkilində, həm də təhsil təşkilatının idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyalara etibar;

- təhsil təşkilatında rəqəmsal təhsil mühitinin yaradılması;

- təhsil təşkilatının fəaliyyətinin sistemə keyfiyyətə yenilənməsinə və çevrilməsinə yönəlmiş səmərəli işin yeni yollarının daimi axtarışı.

Davamlı inkişafı təmin etmək üçün insan zamanla ayaqlaşmalı, yeni rəqəmsal texnologiyaların yaranmasına daim nəzarət etməli və onları təhsil təşkilatının idarə edilməsində tətbiq etməlidir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında sosial xidmətin inkişafına dair 2023-2026-cı illər üçün Dövlət Proqramı" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2023-cü il 28 avqust tarixli 4059 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Nəzərov M.H, Sosial fəlsəfə. Dərs vəsaiti. Bakı "TİC Print" nəşriyyatı, 2024 652s.
4. Nəzərov M.H, Nəbiyev Ə.M., Sosial idarəetmənin əsasları. Bakı "TİC Print" nəşriyyatı, 2024. 672 s. 5. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009) Bakı, "Bakı Çap Evi", 2012, 64s
6. Дианов С.А., Лесевичкий А.В. Методологические аспекты процесса цифровизации системы образования в XXI веке // Философская мысль. 2023. № 3. С. 84-97.
7. Кастельс, М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М. Кастельс; Пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2004. - 606 с.
8. Rogers, R. Digital Methods. Cambridge; L.: The MIT Press, 2013. 280 p.
9. Срничек Н. Капитализм платформ. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2019. 128 с.

Summary

Gulnaz Madadli

Sociological aspects of digitalisation of education

The role and place of digitalisation in improving the traditional education system are considered. At the same time, the main attention is paid to the consideration and elimination of the negative social consequences of its digital formatting. Based on the social nature of man, a possible synthesis of digitalisation and traditional learning is justified, which allows using digitalisation adequately to the social nature and humanistic essence of education.

Keywords: digitalisation of education, traditional education, artificial intelligence, human zeroing, distance education.

Резюме

Гульназ Мададли

Социологические аспекты цифровизации образования

Рассмотрены роль и место цифровизации в совершенствовании традиционной системы образования. При этом основное внимание уделено учету и устранению негативных социальных последствий ее цифрового форматирования. Исходя из социальной природы человека, обосновывается возможный синтез цифровизации и традиционного обучения, позволяющий использовать цифровизацию адекватно социальной природе и гуманистической сути образования.

Ключевые слова: цифровизация образования, традиционное образование, искусственный интеллект, обнуление человека, дистанционное образование.

UOT 2;297;297,18;09

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2025.1.205>

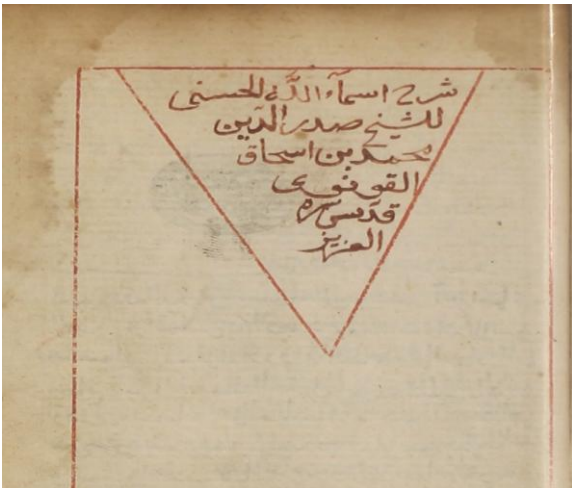
Yeganə Rəhnulla

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
böyük elmi işçi
yegane.rahnulla@mail.ru
Azərbaycan

**“ƏSMAUL-HUSNA”YA DAXİL OLAN BİR NEÇƏ ALLAH
ADININ İZAHLI TƏRCÜMƏSİ
 (“Şərh əsma Allah əl-husna” əsərinin əlyazma nüsxəsi əsasında)**

Açar sözlər: İslam dini, kəlam elmi, Sədrəddin əl-Konəvi, Əlyazma nüsxəsi, Allahın gözəl adları

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun zəngin xəzinəsində İslam dininin təfsir, təcvid, hədis, fiqh, kəlam kimi elmlərinə məxsus yüzlərlə əsərin əlyazma nüsxəsi arasında Sədrəddin əl-Konəvinin (v. h. 673 / m. 1274) Allahın gözəl adlarından bəhs edən “Şərh əsma Allah əl-husna” əsəri də qorunmaqdadır [1, 90^b-167^a]. Alim, burada “Əsmaul-husna” ya daxil olan Allahın doxsan doqquz gözəl adının ərəb dilində həm şərhini, həm də təsəvvüfdə kəşf və müşahidə yolu ilə izahını yüksək səviyyədə təqdim etmişdir. Əl-Konəvi, yaranmışların Allah adları vasitəsi ilə Allahı dərinədən dərk etmək yolunu açıqlamışdır. Əlyazma nüsxəsi dünyanın bir çox əlyazma xəzinələrində və kitabxanalarında təsadüf edilən bu əsərin Azərbaycanda olan nüsxəsinin, polioqrafik xüsusiyyətlərinə əsasən təxminən XVII əsrdə köçürülməsi güman edilir.

A-409 şifrəli əlyazma nüsxəsinin 90^b-167^a vərəqlərini əhatə edən əsər giriş, “Huvə”, “Allah” adlarının şərhindən sonra “Ər-Rəhman”, “ər-Rəhim”, “əl-Məlik”, “əl-Quddus”, “əs-Salam”, “əl-Mumin”, “əl-Muheymin”, “əl-Əziz”, “əl-Cabbar”, “əl-Mutəkəbbir” və Allahın digər adlarının geniş şərhilə yanaşı, mərhələli şəkildə sufuluk baxımından da şərh etmişdir. Orta əsrlərdə qələmə alınmış əsərin müasir dövrdə daha asan anlayışı üçün təsəvvüf elminə aid olan söz və terminlərdən sonra mötərizə içərisində izahı verilmişdir. Bu izah və şərhlər, Nəsim Göyüşovun “Təsəvvüf anlamları və dərvişlik rəmzləri” adlı yığcam ensiklopedik açıqlamalar kitabı əsasında hazırlanmışdır [3, s.240]. Həmçinin, əsərdə Quran ayələrindən nümunələr verilsə də, surənin adı və nömrəsi qeyd edilməmişdir. Həmin surə və ayələr müəyyənləşdirilmiş, tərcüməsində Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev tərəfindən ərəb dilindən Azərbaycan dilinə təcümə olunan “Qurani-Kərim” kitabından istifadə edilmişdir [2, s.710]. “Şərh əsma Allah əl-husna” əsərinin əlyazma nüsxəsində *اما بعد* / “*Amma sonra*”, *الحق دمة الكتاب* / “*Kitaba giriş*”, *اعلم* / “*Bilirəm ki*” və Allah adları kimi sözlərin yazılmasında qırmızı mürəkəbdən istifadə edildiği üçün tərcümədə bu sözlər qalın şrift və kursivlə verilmişdir. Düşən sözlər məndə düşmə işarəsi qoyularaq haşiyələrdə yazılmış və tərcümədə dipnotda qeyd edilmişdir. Həmçinin, dipnotda katib tərəfindən haşiyələrdə *فتوحات* / açıqlaması yazılmış şərhlərin tərcüməsi verilmişdir.

الرحمن الرحيم *Ər-Rəhman, ər-Rəhim* Ər-Rəhman, hikmətin lazım bildiyi kimi əyanın (Haqqın mahiyyəti və substansiyası, aşkar olan varlıqlar) qabiliyyətlərinə görə varlığı və kamalı hər şeyə yayandır. **الرحيم** *Ər-Rəhim* isə özünə vacib kimi, xüsusi mənəvi kamallardan itaət və ibadət edənlərə yayandır. Necə ki, səhih dualarda deyilir: “*Ey dünyanın Rəhmanı, ey axirətin Rəhimi*”. Ər-Rəhman-möhtac olanlara, ər-Rəhim isə əhli-iftixara (iftixar əhlinə) məxsusdur.

اعلم *Bilirəm ki*, ər-Rəhman, əsərlərinin ümumiliyi, bu əsərlərin sirayətinin adiliyi və təsərrüflərinin sahəsinin genişliyinə görə mübaligə (şişirtmə) qəlbində bir ad ilə adlandırılmışdır.

Allahın rəhməti, vacib və imtinani (minnətdarlıq) rəhmət olaraq iki hissəyə ayrılmışdır. İmtinani rəhmət, ər-Rəhman mərtəbəsindən bir feyzdir, (Tanrı kərəmindən qaynaqlanan əvəzsiz kərəm və səxavət) [3, s. 190] bu rəhmət ilə zühur edənlər zühur etmiş, yaranmışların mühafizəsi və onların vəziyyətinə görə ruziləri də bu rəhmətə bağlıdır. Həmçinin, bu rəhmət sayəsində səfalət (şəqa) əhlinin tutacağı mövqə də axirətdə rəhmət olacaqdır.

Allahın rəhmanlığının ümumiliyi və rəhimliliyinin daxililiyinin nəticəsi, nəfsi-rəhmanın əkvan (kövnlər, varlıqlar) mərtəbələrinin şəxsiyyətlərinin zatlarında (substansiyalarında) və təyin etmiş mümkünlərin (substansiya baxımından yox olan, həqiqi varlığı olmayan haqqın təcəllisi sayəsində sonradan surət verilən) [3, s. 133]. fərdlərinə sirayət etməsidir. Zühur edənlərdə, ümumi olaraq surəti ilə rəhmətlə ziddiyətli olan qəzəb, ələm kimi şeylər zühur etsə,

bu, kəşf (Hicab və pərdənin götürülməsi və bir şeyin aşkar edilməsi) və təhqiq (təhəqqüq, Haqqın ilahi adlar şəklində (surətində) zahir olması, bəndənin Haqq və həqiqəti qavramaq üçün çalışması) ilə varlıq cəhətindən rəhmətin eynidir. Çünki, qəzəbi yaradıb, onu yoxluqdan varlığa çıxartması, Haqqın qəzəbə rəhmətindəndir. Haqqın özü kimi əvvəl və ya sonra qəzəblənmədiyi bir mərtəbədə qəzəbi silməsi (izalə etməsi) bəndələrinə olan rəhmətdən xəbər verir, necə ki, qəzəbin yaradılması da, qəzəbə rəhmətdən xəbər verir. Beləliklə, hər şey özünə daxil olduğu kimi, hər şeyi genişlədən imtinani rəhmətin səltənəti ümumidir və bu ər-Rəhman adının səltənətinin məhəllidir. Bu rəhmətin ümumiliyinin nəticəsi olaraq Allahın səfalət əhlinə olan fəzli (Tanrının bağışladığı lütf və ehsandır) [3 s. 191]. də artmışdır. Əgər onlar səfalət əhlinin evində su olsa belə, rəhmətin əsərlərinin özlərinə yaraşan kimi sabitləşməsi səbəbi ilə onlar da əzabdan pay alacaqlar. Çünki, (ehsanın) zühuru, xeyirxahlardan başqa yalnız itaətsizlərdə və günahkarlarda böyükdür.

Rəhmətin bu ümumiliyindən Allah, bəndələrinin günahkar olmasına baxmayaraq (bütün bəndələrini) özünə izafə etmişdir (bağlamışdır). Quranda belə buyrulur: “*De ki: Ey Mənim (günah törətməklə) özlərinə zülm etməkdə həddini aşmış bəndələrim! Allahın rəhmindən ümitsiz olmayın. Allah [tövbə etdikdə]bütün günahları bağışlayar...*” (əz-Zümər, 53) [2, s. 468]. Beləliklə, Allah bəndələrinin rəhmətindən ümid kəsmələrini qadağan etmiş, hətta İblis belə Allahın rəhmətinə tamah (arzu, istək) salmışdır. (Allahın rəhmətindən) ümidini kəsmiş olsa, bu, ondan ziyadə günah olardı. Onun (İblisin) məskunlaşacağı yer cəhənnəmdir və ona tabe olanların günahlarını daşıyacaqdır. Ona görə daşına bilən müəyyən bir müddətdə kəsilir, çünki o, cəzadır, cəza isə əməllərə görə olur və o da (cəza) kəsiləcəkdir. Allahın fəzli isə, barışıq cəzasının xaricində qaldığı üçün kəsilməz.

İmtinani rəhməti³¹, hər şeyi genişləndirmiş və o, hər hansı bir məhəllə və ya ev deyil, o, dünya və axirətdə varlıq evidir. Vaciblik rəhməti isə, təsvir və sifətlər xüsusiyyətinə məxsusdur. Onda rəhimlilik əsərləri təzahür edir və

³¹ “İmtinani rəhməti” sözü düşərək işarə qoyulmuş və haşiyədə yazılmışdır.

nın hökmlərini isə, Haqqın varlıq aynasında zühur etməsini görürlər. Bununla da, bu müşahidədə mümkünlərin hökmləri Haqqın zatına geri qayıdır. Haqq, bu hökmlərin dəyişilməsi ilə zatında hər hansı bir dəyişikliyin olmasından müqəddəs olaraq müşahidə edilir. Buna misal olaraq, günəş işığının müxtəlif rəngli şüşələrə əks etdiyində hər hansı bir rəngə boyanmamasını gətirə bilərik, halbuki hiss onu rənglənmiş görür. Həmçinin, mələyin bəzən bəşər (insan) surətində, bəzən nur surətində, bəzən isə üfqü əhatə edən surətdə görülməsi də belədir. Bunun səbəbi, idrak edənə halına görə mələyin surətlərinin dəyişməsi və ya onun surətlərdə müxtəlifliyidir və o, mələklik zatında (halında) dəyişiklikdən münəzzəhdır (uzaqdır).

السلام Əs-Salam Onun (Allahın bu adla adlandırılmasının) səbəbi xəlq etdiklərindən sevməyi bəzi xüsusiyyətləri özlərindən uzaqlaşdırmalarından salamat (təhlükəsiz) olmasıdır. Başqa səbəbi (mənası) də bəndələrinə əmin-əmanlıq verməsidir. Kövn (yaranma və təşəkkül prosesi) [3, s. 107]. mərtəbələrinin əyanlarının hər birinin bu adın əsərlərindən bir payı vardır. Bununla bərabər, onların (bu paylardakı) dərəcə və təbəqələri biri-birindən fərqlidir. Bütün xəlq etdikləri arasında bu adın müqəddəsliyinə yalnız nəfsini şəhvətlərdən uzaq tutan, qəlbini şübhələrdən təmizləyənlər çata bilər. Buna görə də salamat, Ondandır (Allahdan Allahdır). Haqq əhlinin salamatı, şübhə kirlərindən, gizli ya da aşkar şirk qaranlığından təmizlənmələridir. Bu adın həqiqətləri ilə vəsf-lənənlərin əlaməti hörmətli, təvazökar, öyüdnəsihətlərə qarşı səbirli olmaqlarıdır. Onlar qafil insanlarla mübahisə etməz, cahillərlə mücadilə etməz və Haqqın bu xüsusiyyətə sahib olan insanların vəsf etdiyi kimi olurlar. Necə ki, Quranda bu haqda buyrulur: “... *cahillər onlara söz atdıqları zaman onlarla gözəl, yumşaq danışarlar*” (əl-Furqan, 63) [2, s.347]. Bu ifadə, bəzən söz, bəzən də hal ilə ola bilər. Bu məqam sahibi, “salam” sözünə nəşə əlavə etsə belə, buna ixtiyarı çatmaz. Haqqın qüsuruzluğu isə budur ki, Allah-təala onun eşitməsi, görməsi və bütün qüdrətləri olmuşdur. Əgər Haqq onu öz nəfsinə həvalə etsəydi, o da cəhalət yoluna qoşulardı. Çünki, insanın xüsusiyyətlərindən biri, hər hansı biri ilə hər hansı bir mövzunu danışarkən, bu işin xüsusiyyətini qazanmasıdır. Arif,

mühəqqiq, mərtəbələrin xüsusiyyətlərini özündə təhəqqiq etdiyi üçün, qafil və cahilin uyğunlaşdığı və ya təsəvvür etdiyi və ya inandıklarının əksəriyyətinin şübhə və ya xəyal olduğunu bilir. Bunların varlıqlarını varlıq mərtəbəsində qoruyacaq elmi mərtəbədə özlərini tənzimləyən bir məqamları yoxdur. Bunu söyləyənin kəlamının həqiqətini tanımaqla, onun (kəlamın) bəki qalmayacağını və yox olacağını öyrənir. Çünki o, bunun (kəlamın) həqiqətinin olmadığını və ya onun olduğu məhəllənin xaricində bir surətin olduğunu görür. Beləliklə, onun varlığını qoruya biləcək bir qoruyucunun olmadığını öyrənir və o (kəlam), vaqlıqdan yox olub gedəcəkdir. Ona görə də (arif), bu kimi (insana) salamdan başqa söz deməz. Mühəqqiq (həqiqətləri aşkar edən kamil arif) [3, s. 136]. isə, sübuti, ruhani və vücudi kimi bütün mərtəbələrdə həqiqəti tapılanı söyləyə bilər. Buna görə (mühəqqiq), hər hansı bir kəlməni söyləyəndə, bu həqiqətlərə dəlalət edən nizamlı hərflər, söyləyənlərin səltənətinin məhəlləsində seyr edən, Allahı təsbəh edən ruhani surətlər kimi şəkillənir. Nə qədər deyilən həqiqətlər çoxalarsa, arifin əsgərləri də artar [1, s. 103^b].

الْمُؤْمِن Əl-Mumin Əl-Mumin, bəndələrinin təsdiqlədiyinə inanan və əhdini yerinə yetirdikdən sonra onlara iman verəndir. Bu adın məsdəri **امان** – iman sözüdür və bunun Allah təala haqqında mənası isə, Onun öz nəfsinin təsdiqidir. Bu da Allahın özünün sadıq olduğunu, həmçinin, bəndələrinin də səmimiyyətini bilməsidir. Bu adın səltənətinin hökmünün məhəlli, yalnız ilahi bərabərlikdir. Bu isə, ya peyğəmbərlərinin dili ilə eşidilən vəhy yolu ilə, ya da hüzur (Haqdan qəlbə gələn feyz və işığın təsiri ilə arifin özünü itirməsi) [3, s. 57459]. və mürəqibə (gözləmək və qorumaq, diqqət və nəzarətdə saxlamaq) [3, s. 134]. sayəsində Allah əhli üçün kəşf yolu ilə ola bilər. (Hüzur və mürəqibə) ilə birlikdə onlar, nəzərlərini xəbər mövzularına və mənbələrinə təhdid edirlər. Deyən kim olursa olsun, lisan (dil) ilə xitab edilən bir varidi (Haqdan və Qeybdən qəlbə gələn məna) və bu varidin varlıq mərtəbələrindəki yerini bilirlər, beləliklə, (hər varidi varlıqdakı mərtəbəsinə) çatdırır və həddi aşmazlar. Böyüklərdən bəziləri məqamda yorulmuş və bu onlara məşəqqətli gəlmişdir. Çünki, onlar deyənə baxmazlar, əksinə, onların nəzərləri həmişə danışdıranda

olur və hər şeyi danışdıran da Odur. Bunlar (ilham və kəşf) əhlinə çatdırmaq üçün Allahdan aldıkları bir “əmanət” görürlər. Sonra onlara nəyin nəzərdə tutulduğu və mərtəbəsində mövqeyi tanınır, beləliklə də, əmanəti əhlinə çatdırılardan olmaq üçün onu öz mərtəbəsinə yerləşdirib, məhəllinə çatdırırlar. Bu sifətə malik olan (adam), onun əmniyyət içində daşıyıcısıdır və əmanətçi haqqını alır.

Bu həqiqətləri eşidən pərdəli insanlardan çoxu, (qeyd edilən) məqsəd xaricində başqa mənə ilə onları alıb, öz mərtəbələrindən başqa yerə qoyurlar. Bu mərtəbə isə, münasib olmadığı üçün (bu həqiqətləri) qəbul etməz. Eşidənin cəhaləti səbəbi ilə, bu (həqiqətlər) ilə məqsədlər arasında bir maneə var və onlardan “iman” mərtəbəsi itmişdir. Beləliklə, zay etmənin günahı naqis eşidənə qayıtdığı kimi, “iman”ın haqqı da kamilə qayıdır, çünki mükafat, təbiətə vacibdir.

Mühəqqiq bu kimi böyük təhlükələri eşidən zaman yorğunluğu artar. Pərdəli dinləyici onu danışdıranı və dediyini müşahidə etməkdən qafil olduğu üçün rahat bir vəziyyətdədir, buna rəğmən arif eşidən yorğundur. Haqq əhlindən bəziləri isə, eşidərkən Haqqı vəkil götürürlər və Haqq elmi ilə onu öz mərtəbəsinə yerləşdirməsi üçün eşidən zaman özünə gələcək hər şeyin vəziyyətini Allaha həvalə edirlər və bu da onlarda var (arifə bunları eşitmək asan gəlir). Kamil eşidən isə, əmanəti əta etdiyi üçün iman sahibidir və o mumdur, Allah da əl-Mumdur, mumin isə muminin aynasıdır [1, s. 104^a].

المهيمن Əl-Muheymin Əl-Muheymin, öz varı və mülkündə olan hər şeyi özünə aid və üzərində olan hər şey ilə şahid-adil (şahid-Haqqın təcəlli və müşahidəsi zamanı enmə (nuzul) mərhələləri və ürəkdə müşahidə edilməsi) olandır. O (Əl-Muheymin), sirri və aşkarı bilən, şükrü və sikayəti eşidən, zərər və sıxıntını dəf edəndir. Bu mənəzərəyə şahid olan, öz halına nəzarət edir, vaxtlarını mühafizə edib nəfəslərini sayar.

اعلم Bilirəm ki, Haqlar, həqiqiyyət mərtəbəsi ilə xəlqiyyət mərtəbəsi arasında dövr edir. Varlıq mərtəbəsindən olan hər bir əyanın bir haqqı və bir vəzifəsi vardır. Hər haqq sahibinin də öz haqqına nəzarət edən, bu haqqın artırma və azalmasını gözləməyən biri olmalıdır.

Allahın bəndələr üzərində izzətinə layiq təzim, Ona itaət və ibadət kimi haqları vardır.

Bəndələrin də, Allah üzərində öz nəfsinə vacib bildiyi mərhəmətindən olan kərəmi kimi haqları vardır. Buna görə, Allahın bəndələrin üzərindəki haqqı, ibadətə əmrini yerinə yetirmək və qadağalara əməl etmək, (bəndənin haqqı) isə dərəcələrin hasilidir (əmələ gəlməsidir). Bu görə Allaha aid olanlar “zati”, bəndə üçün isə, “vəsf”dir (vədidir). Allah təala buyurur: “...*buyruğumu yerinə yetirin ki, (sizi Cənnətə varid etmək barəsində) olan əhdə vəfa edir...*” (Əl-Bəqərə, 40) [2, s. 8]. Bəndənin haqları haqqında fərqli fikirlər deyirlər. Bəziləri, bunları Haqqın ehsanından olmasını deyirlər. Çünki, Allahın hər hansı bir şeyi yaratmaq məcburiyyətində qalmaqdan münəzəh olmasını vacib edir.

Bəziləri isə, bunun bəndənin haqqı olduğunu deyirlər, çünki, Allah təala buyurur: “...*Rəbbiniz Özü Özünə rəhmli olmağı yazmışdır (bəndələrinə qarşı rəhmli olmağı əzəldən Özü Özü üçün müəyyən etmişdir)...*” (Əl-Ənam, 54) [2, s. 110]. Allah təala özünü ən yaxşı biləndi və O, özünü də bəndələri üçün olan şəriət hökmlərinin altına daxil etmişdir. Allah təala haram haqqında belə buyurur: “*Özümə zülmü haram etdim*” (hədis). Məkrüklik haqqında isə belə buyurur: “...*Bəndələrinin küfr etməsi Ona xoş gəlməz...*” (əz-Zümər, 7). [2, s. 463]. Mübahlıq haqqında belə buyurur: “... *Əgər Allah istəsə sizi yox edər...*” (İbrahim, 19).[2, s. 223]. Məndubluq haqqında isə belə buyurur: “*Onların yaxşılıq naminə etdikləri işlərdən heç biri inkar edilməz...*” (Ali-İmran, 115) [2, s. 115].

Allah, bir əmrin özündən onlara yönəltmək üçün, bəndələrinə göndərdiyi hər hökm ilə özünü də vəsfləndirmişdir. Çünki, o (hökm) Rəbb və mərbub arasında dövr edir və (Rəbdən mərbubuna) əks edir. Necə ki, kəşf əhlində bu sabitdir. Hər iki tərəfin şahidliyi, əldə olunanın bir baxımdan leyhinə, digər baxımdan isə əleyhinə olması dərəcəsidir. Hər ayn (varlıq), Yarananın kamalı üzərində olmaqla bir şahiddir, Yaranadan da hər şeyi yaratmaq ilə şahiddir. Burada hasil olan (əmələ gələn şey), əkslərin birləşməsi və həqiqətlə qaim olması səbəbindən şahidin eynidir.

العزیز Əl-Əziz Əl-Əziz, qalib gələn və aciz olmayan qalibdir. Həmçinin, O, misli olmayan, kunhu bilinməyən, daima ehtiyac olunan, özünə çatmağın çox çətin olduğudur. Ona ancaq özü

ilə çatmaq³³ mümkündür. Haqqın sultanına diqqət edən (baxanın) gözündə yaradılmışlar kiçilir və başqasının sultanlığı ona şamil olunmur. Allah-təala buyurur: “...*Halbuku şərəf-şan da qüvvət və qələbə də yalnız Allaha, O-nun peyğəmbərinə və möminlərə məxsusdur...*” (əl-Munafiqun, 8) [2, s. 574]. Ayədə möminin zikir edilməsi ümumiliyin (cəmiyyətin) qoxusu mənasındadır, o da bu ayədə buyrulur: “...*Batıl inanıb Allahu inkar edənələr...*” (əl-Ənkəbut, 52) [2, s. 394]. Burada izzətin etibarlığına işarə vardır. Çünki, “əl-mənə” izzətin xüsusiyyətlərindən biridir. Buna görə, izzət sayəsində mömin, onu küfrə çağıran müxalif dəvətçinin təsirindən uzaq olduğu kimi, kafir də izzət sayəsində özünü imana dəvət edən dəvətçinin təsirindən xilas olur. İzzət, iradəyə mane olan qaladır, o (iradə) da havadır. Çünki, hər hansı bir şeyi təqib edən adam hikməti (həqiqəti) gördükdə (həvanın hökmü) ilə onu təqib edər. Həva, bəndə üçün həyata keçməsi şəriətə görə böhtan sayılanların adıdır.

Başqasının təsirinin özünə təsir etməməsi, seyr (sahibinin) bu məqam ilə təftiş etməsinin əlamətlərindəndir. Biri demişdir: Mən Haqdan daha izzətli deyiləm və (Allah) Ona dua edənlərin dualarına cavab verəcəyini “...*Dua edib Məni çağıranın duasını qəbul edərəm...*” (əl-Bəqərə, 186) [2, s. 26]. ayəsində buyurmuşdur.

علم Bilirəm ki, həqiqətən Allah təala bəndələrinə Özünə dua etməyi əmr etmişdir və bu əzəmətli ayədə buyurmuşdur: “...*Mənə dua edin, Mən də sizin dualarınızı qəbul edirəm!*...” (əl-Mumin, 60) [2, s. 477]. Allah, bəndələrinə Ona cavab verməsinə aid iradəsi səbəbi ilə dua etməklərini əmr etmişdir. Çünki, Onda yalnız öz iradəsi təsirlidir. Hər şeyin həzzi, bu həzrətdən (mərtəbədən) bir paydır ki, bu xüsusiyyət ilə biri digərindən fərqlənir. Buna görə də, başqa bir şeyin o şeyin eyni olmasına mane olan fərqlənmə, o şeyin izzət ilə adlandırılmış qoruyucusudur. [1, s. 105^b].

الجبّار Əl-Cabbar Əl-Cabbar, bəndələrini öz seçimləri və məcburiyyətlə məcbur edəndir, çünki, onlar, Onun hökmranlığı altındadırlar. Əl-cəbr, ya məcburiyyət mənasında, ya əmləri

(işləri) islah etmək mənasında, ya da təzim etmək mənasındadır. O, əşyanı hər hansı bir əlac olmadan islah edən, ehtiyacı olmadan itaət əmr edəndir. Hər hansı bir vəhim onun qatına yüksələ bilməz və heç bir idrak zatının sirləri ilə şərfəflənməz.

ذاتٌ و Bilirəm ki, cəbrin iki növü var, **ذاتٌ و** **ذاتٌ و عرضٌ** **zati və arizi** (məqsədli). Zati cəbr, bütün nəfslər üzərində hakim olan əzəməti ilə bəzənməkdir. Buna görə cəbr və cahən qeybin həqiqi hüviyyətinə yönəldi və “əl-əzəmət” adlandırılır. O biri vəch isə xalqa yönəldi və “əl-ülhüyyə” (İlahi ad və sifətlərin bütün toplumu belə adlanır - bu isə, ilahi mərtəbə və məqamın xülasəsi, icmalındır) adlandırılır. Əl-əzəmət, əl-hüviyyə və əl-ülhüyyə arasında bir bərzəxdir (iki tərəf arasında olan orta bir fasilə, ruhlar və cismani aləm, dünya və axirət, məna və maddi aləm arasında orta mövqe). Əl-ülhüyyə isə, əl-əzəmət və xalq arasında bir bərzəxdir. Əl-ülhüyyə, ikinci cəbrətdəndir. Buna görə o (əl-ülhüyyə), zatiyla xalq ilə qarşılaşır. Bu səbəbdən də, suri təcəllilərdə bir dəyişikliyi (dönüşü) vardır. O (əl-ülhüyyə), Haqq və xalq (yaradılmışlar) arasında bərzəxdir. Hər kimin Zat haqqında elmi (bilivi) olmasa, Zat da ancaq onunla (əl-ülhüyyətlə) hökm edər.

و اما الجبّير Arizi cəbir isə yaradılanların yaradılanlardakı cəbridir, həm də təriflənən və məzəmmət ediləndir. Təriflənən cəbir “ehsan” (bəndə tərəfindən Haqqın lütfünün müşahidəsi və yaxşı əməllərin toplum anlamıdır) [3, s. 71]. cəbridir. Bu şəkildə (ehsan ilə) məcbur edilən ya tamahkardır, ya da utancaqdır (həyalıdır). Tamahkar, əvvəldən haqqı olmadığı ehsanı görəsə, bu, onun tamahının daha da artmasına səbəb olar. Buna görə də ehsanı, bacardığı qədər verir ki, xeyirxahın ona qarşı etdiyi yaxşılıq mükafatlandırılınsın. Çünki, nəfəslərin yaradılışın xüsusiyyəti olaraq, o (insan) minnəti sevməz. Əksinə o (insan), hiss etmədiyi bir cəbrdən təsirlənmişdir.

Utancaq insana gəlincə isə, həyası, istədiyini yerinə yetirmə və ona qəbul etmədə ehsan sahibinə etiraz etməyə mane olar. Bu da, minnət hökmünü uzaqlaşdırmaq üçün ehsanın qarşılığıdır və bu nəfəslərin xüsusiyyətlərindəndir. Tamahkar cəbr isə, hökmranlıq və zülm yoluyla gələn cəbrdir. Bunun sahibi, əhliyyət və haqq sahibi olmadığı üçün Allah təalanın yanında

³³ “Çatmaq” sözü düşərək işarə qoyulmuş və haşiyədə yazılmışdır.

nifrətediləndir. Məhz zəifliyi və rəqibinə qarşı gücsüzlüyünə görə, məcburedilən (insan) belə bir cəbri zahirdə qəbul edir. Çünki, (insan) onu heç vaxt batini olaraq qəbul etməz, yalnız onun zahirində bir təsiri ola bilər. Ehsan sahibinin cəbri isə başqadır. Çünki, onun həm zahiri, həm də batini hökmü və təsiri vardır. Bu yol ilə gədənələr üçün ehsan cəbrindən daha böyük cəbr yoxdur və onlar da azdırlar.

الك - ال-**Mutəkəbbir** **əl-Mutəkəbbir** - ال-**مُتَكَبِّر**
كبرياء kibriyyə / qürur, böyüklük sözüdəndir O, sirrini ifşa etməyə heç kəsin qadir olmadığı və heç kəsin onun mülkünə qəhr edə bilməyəcəyi və heç kəsin ona xeyirxahlıq edə bilməyəcəyidir.

Bilirəm ki, Həqiqətən Allah, yaratdıqlarının xüsusiyyətləri olan bəzi vəsflərlə özünü də vəsfləndirmişdir. Məsələn: “*Acdım məni doyuzdurmadın, susuz oldum mənə su vermədin, xəstələndim mənə ziyarət etmədin*” (hədisi qüdsi). Hətta əhli-hicab (pərdəli insanlar) Onun bu sifətlərə sahib olduğunu zənn etmişdir, O (Allah) da özü haqqında bu adlandırmaların arasından uca və qürurlu olduğunu bildirmişdir. Bu kimi xüsusiyyətlər, hətta məcazi olaraq vəsf edilsə də və ya özünü onunla təsvir etsə belə, bunlar əhlinin bildiyi sirlərdir. Onun (Allahın) zatına məxsus kibriyyəsi, zalımların dediklərindən çox ucadır.

Bu adın hökmlərinin əsərlərinin bəndənin batində yerləşməsinin bir əlaməti: bəndə bu adın hökmü altında olduğu müddətdə bu sifət özünə hakim olduğu üçün heç vaxt Allaha qarşı müxalif olmaz. Əgər baş versə, hökm sahibinin gücünün olmadığını göstərir. Əl-Mutəkəbbir olan Haqqın təzahürlərinin hökmləri, yalnız müvafiq (Allaha itaət) insanlarda təzahür edə bilər. Haqq müxalif olanlara gəlincə isə, onlar əfv, bağışlamaq sifətlərini müşahidə etməz və ümitsizliyə düşürlər, onlarda Kibriyyə və əl-Mutəkəbbir sifətlərinin qoxusu yoxdur. Çünki, mühəqqiq burada qorxudan çəkinmir, onun Haqqın böyüklüyünə aid elm və mərifəti artıqca, qorxusu da artar. Müqəddəratı təqdir edilmiş bir işin həyata keçməsi, yekunlaşana qədər hökmü, qəflətin hökmranlığının zühuru və ağıl ilə iman nurunun insanı tərək etməsi ilə birləşdiyində, insan qəlbində qorxu hissi ilə bu günahı edər. Bir rəvayətdə deyildiyi kimi, qadağan olunmuş bir işi görərkən iman və ağıl nuru insanı tərək edir. Bunun səbəbi, əməldə bir əmanət

olması ilə, işin əməlinin ağıldan Haqqa qayıtdığını bilməsidir. Beləliklə, bu məhəldə Allahın izzətinin tərifinə yaraşmayan ilə rənglənmişdir ki, bu da pis əməlin öyrənilməsidir. (İnsan) ağılın yaradılma həqiqətinə baxsa, bunu öyrənər ki, “kun/ol” deyilənə qədər var (mövcüd) olmaz, buna görə də insanı qorxu basar. Çünki, insan bunu özünə nisbət etsə, şərik qoşar, əgər bunu Haqqa nisbət etsə, onda da Allaha qarşı ədəbsizlik olar.

Beləliklə bu, əl-Mutəkəbbir olan Haqqın Kibriyyəsinin təhqi q sahibinin nəfəsindəki hökmlərindən biridir. Ona görə də təhqi q əhlindən bəziləri demişdir ki, “*Allaha asi olan insan, Ona təkbir etməmişdir; Ona asi olmayan isə, Onu tanımamışdır / mərifətlənməmişdir*” [1, s. 106^b – 107^b].

Orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Sədrəddin əl-Konəvi və adı qeyd olunmayan katibdən miras qalan bu əlyazma nüsxəsində “Əsməul-husna” haqqında ümumi şərh sufilik aspektindən verilmişdir. Əlyazmalar İnstitutunda qorunmaqda olan “Əsməul-husna”dan bəhs edən əlyazma nüsxələri arasında yalnız, Sədrəddin əl-Konəvinin “Şərh əsma Allah əl-husna” əsərində Allahın gözəl adlarını bu səviyyədə şərh edilmişdir. Azərbaycanda saxlanılan yeganə əlyazma nüsxəsinin 101^b-107^a vərəqlərini əhatə edən Allahın “*Ər-Rəhman*”, “*ər-Rəhim*”, “*əl-Məlik*”, “*əl-Quddus*”, “*əs-Salam*”, “*əl-Mumin*”, “*əl-Muheymin*”, “*əl-Əziz*”, “*əl-Cabbar*”, “*əl-Mutəkəbbir*” adlarının şərhini ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək təqdim edilmişdir. Sədrəddin əl-Konəvinin “Şərh əsma Allah əl-husna” əsərinin əlyazma nüsxəsinin tərcüməsi, tədqiqatı Azərbaycanda kəlam elminin orta əsr mənbələri əsasında inkişafına və “Əsməul-husna”nın sirrlərini daha dərinləndirən öyrənməyə səbəb olacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Əlyazmalar İnstitutu. A-409 v.90b-167a الق ونوى، ص. شرح الاسماء الحسنی / ص
2. Qurani-kərim: / Tərcümə edənlər: Z. Bün-yadov, V. Məmmədəliyev - Bakı: Azərbaycan, -1991. -710 s.
3. Göyüşov, N. Təsəvvüf anımları və dərvişlik rəmzləri / N. Göyüşov. - Bakı: Tural-Ə, - 2001. -240 s.

Summary

Yegana Rahnulla

Explanatory translation of some of the names of Allah included in "Asmaul-Husna" (Based on the manuscript copy of "Sharh Asma Allah al-husna")

The manuscript copy of Sadraddin al-Kunavi's "Sharh Asma Allah al-husna", which is preserved in the world's manuscript treasures, as well as in the treasury of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of the Azerbaijan National Academy of Sciences, is one of the leading works among the works that talk about the beautiful names of Allah. Although before al-Kunavi, Islamic scholars such as Imam Ghazali and Ibn Arabi had extensively explained the beautiful names of Allah included in "Asmaul-husna" in Sufism and presented them, this work is not inferior to the others. The collection of manuscripts, which is believed to have been copied around the 17th century based on its polygraphic characteristics, also includes three more works by the author. In this article, the names of Allah "Ar-Rahman", "ar-Rahim", "al-Malik", "al-Quddus", "as-Salam", "al-Mumin", "al-Muhaymin", "al-Aziz", "al-Jabbar", "al-Mutakabbir", which Sadraddin al-Kunavi interpreted from a Sufi-mystical perspective, are translated into Azerbaijani for the first time and presented to the general public with an explanatory translation.

Keywords: *Islam, theology, Sadraddin al-Kunawi, manuscript copy, beautiful names of Allah*

Резюме

Егана Рахнулла

Пояснительный перевод некоторых имен Аллаха, включенных в «Асмаул-Хусна» (На основе рукописной копии «Шарх Асма Аллах аль-Хусна» (Комментарий к прекрасным именам Аллаха))

Рукописная копия «Шарх асма Аллах аль-хусна» Садраддина аль-Конави, которая хранится в мировых рукописных сокровищницах, а также в сокровищнице Института рукописей имени Мухаммеда Физули Национальной академии наук Азербайджана, является одним из ведущих произведений среди произведений, повествующих о прекрасных именах Аллаха. Хотя до аль-Конави исламские ученые, такие как Имам Газали и Ибн Араби, подробно разъяснили в суфизме прекрасные имена Аллаха, включенные в «Асмаул-хусна», и представили их, эта работа не уступает другим. Коллекция рукописей, которая, как полагают, была скопирована около XVII века на основе ее полиграфических характеристик, также включает в себя еще три произведения автора. В этой статье имена Аллаха «Ар-Рахман», «ар-Рахим», «аль-Малик», «аль-Куддус», «ас-Салам», «аль-Мумин», «аль-Мухаймин», «аль-Азиз», «аль-Джаббар», «аль-Мутакаббир», которые Садраддин аль-Конави интерпретировал с суфийско-мистической точки зрения, впервые переведены на азербайджанский язык и представлены широкой публике с пояснительным переводом.

Ключевые слова: *Ислам, теология, Садраддин аль-Конави, рукописная копия, прекрасные имена Аллаха*

UOT 94 (479.24)

YUBİLEYLƏR

ЮБИЛЕИ

JUBILEES

НАН АЗЕРБАЙДЖАНА – 80

Е.А.ТОКАРЖЕВСКИЙ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА

ПРЕДИСЛОВИЕ.

В 2025 году Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики исполняется 80 лет.

В связи с этим следует обратиться к истокам создания и развития Академии Наук. Необходимо вспомнить выдающихся учёных, среди которых был и Евгений Алексеевич Токаржевский, который является видным советским историком, внесшим значительный вклад в развитие исторической науки в Азербайджане и оставившим свой неизгладимый след в Институте истории им.А.А.Бакиханова.

В 2025 году исполняется 30 лет со дня кончины Е.А.Токаржевского.

Основой для написания статьи о Е.А.Токаржевском послужили материалы Архива Института истории и этнологии Национальной Академии Наук Азербайджанской Республики. В «Личном деле Е.А.Токаржевского» хранятся приказы и распоряжения руководства Института, выписки из протоколов Учёного Совета, отчёты о проделанной работе, автобиографии, фотографии, личный листок сотрудника, список опубликованных трудов и пр.

Определённое место в статье заняли тёплые и добрые воспоминания автора, из-

бежать которые при написании статьи об этой большой личности не представляется возможным.

Он прошёл жизненный путь от рабочего нефтяника до крупного учёного.

Самым плодотворным периодом его карьеры были годы, когда он работал в Академии Наук Азербайджанской ССР. С февраля 1952 года Е.А.Токаржевский работал в Институте Истории АН Азербайджанской ССР. Вначале в качестве старшего научного сотрудника, с ноября того же года по декабрь 1987 года в должности заведующего отделом истории Азербайджана периода Великой Октябрьской революции и социалистического строительства (до 1968 года – отдел истории советского периода), а после 1987 года вплоть до смерти в 1995 году, ведущим научным сотрудником. Следует отметить, что общий трудовой стаж с 1930 года, в т.ч. по специальности с 1937 года составил 65 лет.

Е.А.Токаржевский оставил после себя большое количество трудов – 120 научных работ, в т.ч. 7 монографий.

Е.А.Токаржевский также занимался педагогической деятельностью в Азербайджанском Государственном Университете. Слушать его лекции приходили не только студенты исторического факультета, но и других факультетов, и даже представители общестственности республики.

Руководимый Е.А.Токаржевским отделом истории советского периода за время его руководства значительно вырос и развернул свою работу, подготовил и выпустил ряд серьёзных трудов по истории Азербайджана в эпоху социализма.

Кроме того, под его руководством было подготовлено много научных кадров-историков. При его жизни в республике не было ни одного историка, который бы не знал Е.А.Токаржевского или не читал его труды.

Этот учёный от души оказывал помощь не только своим аспирантам и диссертантам. Он консультировал многих начинающих в науке, помогал в выборе актуальных тем, давал ценные замечания и рекомендации по поводу исследования, а также бескорыстно помогал редактировать написанные моло-

дыми учёными тексты. Многие историки советского периода считали Е.А.Токаржевского своим учителем.

Автор этой статьи Азиза Назарли познакомилась с профессором Е.А.Токаржевским в 1985 году, когда начала свою научную деятельность в возглавляемом им отделе Института истории. Она стала последним диссертантом профессора. Под его руководством ею была подготовлена и в 1994 году успешно защищена кандидатская диссертация. Автор считает своим человеческим и ученическим долгом написать о своём любимом учителе и отметить его лучшие качества, как ученого, педагога и человека.

НАЧАЛО ЖИЗНЕННОГО ПУТИ И НАУЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.

Е.А.Токаржевский родился 15 июня 1911 года в г.Вятка (г.Киров) в семье служащих. Был русским человеком, однако сам рассказывал коллегам, что отец его был поляком, а мать казачкой. В своей автобиографии Е.А.Токаржевский пишет, что он родился в семье почтового служащего. Его отец, находясь в рядах Красной Армии, в 1920 году погиб на фронте. Мама с маленьким Женей переехала в Баку. В детские годы после мобилизации отца Евгений находился на иждивении матери, которая с 1922 года работала телефонисткой на Сураханских нефтяных промыслах. Там Евгений окончил среднюю школу.

Трудовую деятельность начал с 1930 года в качестве рабочего на Сураханских нефтяных промыслах. Находясь в рядах ударников сураханских нефтяных промыслов, он в юности участвовал в борьбе за досрочное выполнение первой пятилетки по нефти.

В ноябре 1932 года поступил на учёбу в Геологоразведочный техникум. Окончив I курс, в июне 1933 года ушёл из техникума по собственному желанию и стал работать техником по учёту нефти на промысле им. Орджоникидзе в Сураханах.

Проработав 4 года на нефтяных промыслах, в 1934 году Е.А.Токаржевский поступил на учёбу на исторический факультет

Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова.

Е.А.Токаржевский в 1939 году окончил полный курс исторического факультета Азербайджанского Государственного Университета им. С.М.Кирова по специальности истории и решением Государственной Экзаменационной Комиссии от 21 июня 1939 г. ему была присвоена квалификация преподавателя старших классов средней школы, преподавателя высших учебных заведений и сотрудника научно-исследовательских учреждений. 20 декабря 1939 г. Е.А.Токаржевскому был выдан Диплом с отличием №385861.

По окончании в 1939 году исторического факультета АГУ началась научно-педагогическая деятельность Е.А.Токаржевского. Она протекала в трёх научных учреждениях: Азгосуниверситет, Азербайджанский Филиал Института марксизма-ленинизма при ЦК КП Азербайджана, Институт истории АН Азербайджанской ССР.

Ещё, будучи студентом III курса был принят на работу в качестве научно-вспомогательного сотрудника в Азербайджанский филиал Института марксизма-ленинизма, где работал затем в должности старшего научного сотрудника до июня 1942 года. В общем, с 1937 по 1950 гг. работал в Азербайджанском Филиале ИМЛ при ЦК КПСС научным сотрудником, а затем заместителем директора по научной части (1946-1950).

Одновременно с октября 1939 года до 1960 год работал (с небольшими перерывами и большей частью по совместительству) в Азгосуниверситете на кафедрах истории Азербайджана и истории СССР сначала старшим преподавателем, а затем доцентом.

С июня 1942 года по май 1944 года работал также помощником секретаря Бакинского Горкома КП Азербайджана, после чего вновь перешёл в Азербайджанский филиал Института марксизма-ленинизма, где с мая 1944 года по июль 1946 года был старшим научным работником, а с июля 1946 года по август 1950 года – заместителем директора по научной части.

В годы Великой Отечественной войны были изданы его научно-популярные бро-

шюры: «Как рабочие и крестьяне Азербайджана завоевали Советскую власть» (1,75 п.л.), «Крылатый богатырь. Популярный очерк о лётчике Г.Б.Алиеве» (1,5 п.л.), «Азербайджанские партизаны в боях за Родину» (1,5 п.л.), «Красная Армия и освобождение Азербайджана» (2 п.л.), «Писатели и историки о мужестве и доблести азербайджанцев» (3,5 п.л.) и др.

В 1945 году защитил кандидатскую диссертацию «Германо-турецкая интервенция в Азербайджане в 1918 году».

Решением Совета Азербайджанского Государственного Университета им.С.М.Кирова от 12 января 1945 г. (протокол №4). Е.А.Токаржевскому была присуждена Учёная степень кандидата исторических наук. Диплом кандидата наук (МИТ №00823. Москва. 24 октября 1949 г.) был выдан Высшей Аттестационной Комиссией Министерства высшего образования СССР.

Президиум Академии наук Азербайджанской ССР 9 октября 1953 г. (протокол №38) постановил перевести старшего научного сотрудника Института истории и философии АН Азербайджанской ССР, кандидата исторических наук Токаржевского Е.А. на работу в ИМЭЛС при ЦК КПСС. Постановление подписали Президент АН Азербайджанской ССР М.М.Алиев, Академик – секретарь АН Азербайджанской ССР – Г.А.Алиев, Начальник секретариата президиума АН Азербайджанской ССР Е.И.Надыршина.

В июне 1958 года в Москве, на заседании Учёного Совета Института истории АН СССР защитил докторскую диссертацию «Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.)». Решением Высшей Аттестационной Комиссии Министерства Высшего образования от 21 марта 1959 года (протокол №7). Е.А.Токаржевскому была присуждена Учёная степень доктора исторических наук (Диплом доктора наук МИТ №000095. Москва, 4 апреля 1959 г.).

С 1928 по 1939 гг. состоял в ВЛКСМ.

С 1931 года состоял членом Профсоюза Работников Высшей школы.

В апреле 1941 года вступил в ряды КПСС.

Был женат. Имел двух сыновей: Ярослав – 1942 года рождения, Дмитрий – 1945 года рождения. Жил по адресу: Баку, ул. Гуси Гаджиева 1, бл. 1, кв. 9. Эта квартира, предоставленная семье профессора государством за заслуги, находится в знаменитом доме в центре Баку и называется бакинцами “Монолит”. Из окна его квартиры можно было обозреть здание Президиума Академии Наук.

21 июля 1995 года в городе Баку в возрасте 84 года Е.А.Токаржевский скончался.

ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.

Ещё будучи студентом старших курсов исторического факультета АГУ, он стал приобщаться к научно-педагогической деятельности. Педагогическую работу начал в 1936 году на подготовительных курсах при АГУ. После окончания университета был оставлен при нём для преподавательской работы.

С 1939 по 1960 гг. Е.А.Токаржевский вёл научно-педагогическую работу на историческом факультете Азербайджанского Государственного Университета им.С.М.Кирова, где читал общий курс истории Азербайджана и ряд спецкурсов по советскому периоду. Он входил в состав кафедры истории Азербайджана с момента её создания (1940 г.).

Решением Высшей Аттестационной Комиссии от 25 октября 1947 г. (протокол №21) Е.А.Токаржевский был утверждён в учёном звании доцента по кафедре истории Азербайджана. Высшая аттестационная комиссия Министерства Высшего Образования СССР выдала аттестат доцента МДЦ №03257 (Москва, 15 ноября 1947 г.).

Е.А.Токаржевский работал на кафедре истории Азербайджана в Азербайджанском Государственном Университете им.С.М.Кирова (ныне Бакинский Государственный Университет) с 1940 года, причём до 1953 года в должностях старшего преподавателя и доцента, а в 1959-1960 гг. в качестве внештатного лектора. Он вёл в АГУ общий

лекционный курс по истории Азербайджана, а также ряд специальных курсов по истории советского периода. Лекции Е.А.Токаржевского находились на высоком идейно-теоретическом уровне, отличались богатством фактического материала и доходчивостью изложения.

Е.А.Токаржевский являлся, помимо этого, консультантом семинара самостоятельно изучающих историю КПСС.

Как опытный педагог и автор многих научных трудов, Е.А.Токаржевский пользовался заслуженным авторитетом среди студентов и академработников Университета.

РАБОТА В ИНСТИТУТЕ ИСТОРИИ.

Заседание Президиума АН Азербайджанской ССР 4 марта 1952 года (протокол №29) решило кандидата исторических наук Е.А.Токаржевского зачислить на должность старшего научного сотрудника. Приказом №37 по Институту истории и философии АН Азербайджанской ССР 17 марта 1952 года он с 23 февраля 1952 года был зачислен на эту должность. Директором Института в тот период являлся М.С.Искендеров.

Постановлением Президиума Академии наук Азербайджанской ССР (№278) и приказом (№164) по институту истории и философии АН Азербайджанской ССР Е.А.Токаржевский был назначен руководителем Отдела истории советского общества 10 ноября 1952 г.

Так, в конце 1952 года он возглавил созданный тогда отдел истории советского общества, который явился первой научно-исследовательской ячейкой по изучению гражданской истории Азербайджана эпохи социализма в масштабе всей республики. Под руководством профессора Е.А.Токаржевского отдел вырос и превратился в основной научный центр исследований в этом направлении. Сфера его деятельности настолько расширилась, что в целях углубления исследовательской работы в 1968 году он был разделён на два самостоятельных отдела, из которых отдел истории Великой Октябрьской революции и социалистического строительства продолжал возглавлять Е.А. Токаржевский.

Постановлением президиума АН Азербайджанской ССР от 13 июля 1955 г. (протокол №17) и приказом №71 по Институту истории и философии АН Азербайджанской ССР от 11 июля 1955 г. Е.А.Токаржевскому было присвоено учёное звание старшего научного сотрудника по специальности истории.

В 1950-ые годы Е.А.Токаржевский работал над учебником истории Азербайджана. Это была архиважная работа, из-за которой его даже отзывали из очередного отпуска. В тот период директором института являлся А.Гулиев.

25 января 1960 года заседание Учёного Совета Института истории Академии наук Азербайджанской ССР (председатель Учёного Совета академик И.А.Гусейнов, Учёный секретарь Совета канд. ист. наук Г.Кулиев) постановило, считая доктора исторических наук Е.А.Токаржевского, как видного учёного – специалиста по истории советского общества, автора многих научных трудов, члена авторского коллектива и редакционной коллегии трёхтомной «Истории Азербайджана», достойным присуждения ему учёного звания профессора. Вопрос поставили на тайное голосование. Все 16 членов Совета проголосовали «За».

Решением Высшей Аттестационной Комиссии Министерства высшего и среднего специального образования СССР от 28 декабря 1960 г. (протокол №63/II). Е.А.Токаржевский был утверждён в учёном звании профессора по специальности «История советского народа». Аттестат профессора МПР №001652, Москва, 14 января 1961 года.

13 февраля 1961 года приказом №12 по Институту истории АН Азербайджанской ССР доктор исторических наук Е.А.Токаржевский был утверждён в учёном звании профессора по специальности «История советского периода».

За время работы в Институте им была проделана большая научно-исследовательская и научно-организационная работа. Являясь одним из видных учёных – историков Азербайджана, занимающихся изучением истории советского общества, Е.А.Токар-

жевский исследовал вопросы истории иностранной интервенции и гражданской войны, восстановления народного хозяйства и социалистической индустриализации в Азербайджане.

Е.А.Токаржевский являлся членом авторского коллектива и редколлегии таких трудов, как трёхтомная «История Азербайджана», «Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана», «Азербайджанская советская историография», «Победа Советской власти в Закавказье» (Тбилиси, 1971), «Очерки истории рабочего класса Азербайджанской ССР (1917-1940 гг.)». Т.1 (Баку, 1974).

Е.А.Токаржевский – соавтор раздела «Азербайджанская советская историография», который вошёл в VII том «Очерков истории исторической науки в СССР», опубликованной в Москве.

Е.А.Токаржевский вёл большую работу и в качестве редактора выходивших в республике научных трудов по истории. Он принимал участие в редактировании двух фундаментальных сборников документов по истории советского периода: «Борьба за победу Советской власти в Азербайджане (1918-1920 гг.)», «Социалистическая индустриализация в Азербайджане (1926-1932 гг.)». Следует отметить, что сборник «Социалистическая индустриализация Азербайджана» был признан одной из первых крупных документальных публикаций по этой проблеме в масштабах всего Советского Союза. А сборник документов «Борьба за победу Советской власти в Азербайджане» на страницах журнала «Вопросы истории» (№11, 1968, с.59) был отнесён к числу ценных документальных сборников, изданных к этому времени и предоставивших в распоряжение исследователей целую коллекцию новых, ещё неиспользованных документов.

Сочетая свою научно-исследовательскую работу с педагогической деятельностью, Е.А.Токаржевский свыше 30 лет руководил отделом Института истории АН Азербайджанской ССР (в 1968 году отдел был разделён на два отдела).

За эти годы отдел значительно вырос, подготовил и выпустил многочисленную

научную продукцию. Так, в течение 1954-1970 гг., например, коллективом отдела было подготовлено и издано 43 крупных научных труда общим объёмом в 740 п.л. В их числе 3 обобщающих труда, 23 монографии, 11 сборников статей и 6 документальных публикаций.

Профессор Е.А.Токаржевский в качестве одного из авторов или редакторов участвовал в подготовке ряда книг, изданных в Москве: «Большая Советская Энциклопедия», том I, II издание, (1950), «Очерки истории исторической науки в СССР» том I (1955 г.), «Народы Кавказа», II издание серии «Народы мира» (1962 г.), «Историография социалистического строительства в СССР» (1962 г.), «Советская историческая энциклопедия», том I (1961 г.), том II (1962 г.), «Октябрь и гражданская война в СССР» (1966 г.), «Великий Октябрь и победа социалистической революции в Закавказье» (Указатель советской литературы) (1977 г.), «Революция и народы России (полемика с западными историками)» (1989 г.).

Е.А.Токаржевский во главе коллектива отдела занимался подготовкой V и VI томов многотомной «Истории Азербайджана» в объёме 85 п.л.

Е.А.Токаржевский часто выступал с докладами на научных сессиях и симпозиумах АН Азербайджанской ССР и отделения истории АН СССР по вопросам истории Азербайджана советского периода. Так, например, за 1953-1970 гг. им было сделано 19 докладов в Баку и Москве.

Он также с докладами и сообщениями представлял нашу республику на многих республиканских, закавказских и всесоюзных научных сессиях, а именно: Объединённая научная сессия АН СССР и академий наук закавказских республик по общественным наукам (1954 г.), сессия Научного совета по проблеме «Октябрьская революция и её историческое значение» при отделении исторических наук АН СССР и Института истории академии наук Азербайджана, Грузии и Армении, посвящённая победе социалистической революции в Закавказье (1958 г.): сессия Научного Совета по историографии социалистического и коммуни-

стического строительства в СССР (1960 г.), объединённая Научная сессия Института истории АН Азербайджанской ССР, Грузинской ССР, Армянской ССР и Института истории АН СССР по истории советского рабочего класса Закавказья и Дагестана (1966 г.) и др. За активное участие в деле организации и проведения последней из указанных сессий Е.А.Токаржевскому, как члену оргкомитета, решением Президиума АН Азербайджанской ССР от 13.06.1966 г. была выражена благодарность.

В течение многих лет Е.А.Токаржевский являлся членом учёных советов ряда научных учреждений и вузов республики: Института истории АН Азербайджанской ССР, Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, исторического факультета АГУ, Большого учёного совета АГУ, Азербайджанского Института народного хозяйства им.Буниатзаде, Научного совета при АН Азербайджанской ССР по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства», «Совета по координации научной разработки истории КПСС» при Азербайджанском филиале ИМЛ, заместителя председателя «Координационного совета по истории Советского периода» при Президиуме АН Азербайджанской ССР и др. С 1960 года он был членом Научного совета по проблеме «История социалистического и коммунистического строительства в СССР» при президиуме АН СССР. В 1960-х годах он являлся членом экспертной комиссии ВАКа.

С 1952 года по 1980 год отдел подготовил и издал по важнейшим проблемам истории советского общества 62 книги общим объёмом свыше 1 тыс. п.л. Среди них 4 обобщающих труда, 34 монографии, 12 сборников статей, 7 документальных сборников и 5 других публикаций.

И впоследствии отдел работал плодотворно. Конкретно за пятилетие 1977-1982 гг. отделом в целом было подготовлено и опубликовано 8 работ, в т.ч. 2 монографии, 1 коллективный труд, 1 сборник статей, 1 работа библиографического характера, 2 научно-популярные работы, а также было принято участие в подготовке «Атласа

Азербайджанской ССР» с двумя историческими картами. Общий объём этих работ составлял 58,5 п.л.

Счётная комиссия Учёного Совета Института истории Академии наук Азербайджанской ССР 9 февраля 1983 года единогласно утвердила Е.А.Токаржевского в должности заведующего отдела. Е.А.Токаржевский хорошо справлялся со своими обязанностями. В апреле 1983 года заместитель директора Института истории М.А.Исмаилов писал Президенту Академии наук Азербайджанской ССР, члену-корреспонденту АН СССР Г.Б.Абдуллаеву, что заведующий отделом, профессор Е.А. Токаржевский, несмотря на свой сравнительно преклонный возраст, энергичный, деловитый, отдел работает хорошо. Проверка состояния многоотомника показала, что он работает хорошо, со своей работой справляется. Поэтому он просил Президента дать распоряжение об утверждении его на должность заведующим отделом на новый срок. Вопрос был решен положительно.

В период 1970-1980-х годов Е.А.Токаржевский являлся заместителем председателя координационного Научного Совета по проблеме «Истории социалистического и коммунистического строительства» при Президиуме АН Азербайджанской ССР.

Активно участвовал в создании многоотомной «Истории Азербайджана», являясь членом её авторского коллектива, заместителем редактора VI тома (1917-1920 гг.) и редактором VII тома (1920-1941 гг.).

К 1988 году коллектив отдела подготовил и принимал участие в подготовке 72 опубликованных обобщающих трудов, монографий, сборников статей, сборников документов и научно-популярных работ.

В 1987 году Токаржевский передал должность заведующего отделом своему преемнику - коллеге и был назначен на должность ведущего научного сотрудника.

21 января 1993 года была проведена аттестация. Оценка деятельности профессора, за которую проголосовали единогласно, была следующая – «соответствует занимаемой должности».

1 марта 1993 года Е.А.Токаржевский приказом директора Института истории И.Алиева был утверждён по результатам очередной аттестации в должности ведущего научного сотрудника Института истории им.А.А.Бакиханова АН Азербайджанской ССР.

Несмотря на свой преклонный возраст, в 1987-1995 гг. достойно занимал должность ведущего научного сотрудника Института истории АН Азербайджанской ССР.

СЛУЖЕБНЫЕ КОМАНДИРОВКИ.

Е.А.Токаржевский принимал активное участие в научной жизни всей страны. Е.А.Токаржевский ни разу не был за границей. Однако ездил по служебным делам во многие советские республики и города. Например, в связи с проведением обсуждения II тома учебника по истории Азербайджана в Институте истории АН СССР Е.А.Токаржевский был командирован в г.Москву сроком на 30 дней с 16 июня по 15 июля 1954 г. (приказ №36 по Институту от 11 июня 1954 г.). А для участия в обсуждении макета «История СССР» (советский период) Е.А.Токаржевский был командирован в Москву сроком на 6 дней со 2 по 7 марта 1955 г. (приказ по Институту 1 марта 1955 г.).

Будучи руководителем отдела истории советского периода, был командирован в г.Москву для принятия участия в расширенном заседании юбилейного комитета АН СССР, посвящённого подготовке сорокалетия Октябрьской революции сроком на 7 дней, с 28 января по 3 февраля 1956 г. (приказ №11 по Институту истории и философии АН Азербайджанской ССР, г.Баку, 28 января 1956 г.).

Е.А.Токаржевский вел деятельность также в регионах Азербайджана. Например, в октябре 1957 года в течение 4 дней он участвовал в научной сессии, посвященной 40-летию Октябрьской революции и проходившей в городе Степанакерте (Ханкенди).

Также Е.А.Токаржевский был командирован в Москву на 10 дней, с 3 по 12 декабря 1957 г., для обсуждения вопросов организации защиты докторской диссертации (приказ №104 от 02.12.1957 г.). Учитывая

ограниченность времени, Е.А.Токаржевскому разрешили выехать и вернуться самолётом. Командировка Е.А.Токаржевского в Москву была продлена до 21 декабря 1957 г. в связи с необходимостью его участия в заседании координационного совета (приказ №113 от 26 декабря 1957 г.). Таким образом, Институт создал все условия для защиты докторской диссертации в Москве.

В июне 1958 года Е.А.Токаржевский принял участие в состоявшемся в Москве совещании, посвящённом вопросам истории советского периода.

26 февраля – 10 марта 1960 г. Е.А.Токаржевский принял участие в научной сессии учёного совета по проблеме "История строительства социализма и коммунизма в СССР", проходившей в Москве.

Е.А.Токаржевский участвовал в заседании координационного совета, созванном 30 января 1961 г. в Тбилиси.

УЧАСТИЕ В КОМИССИЯХ.

Не было ни одной экзаменационной, конкурсной и аттестационной комиссии в Институте, в которой не принимал бы участия Е.А.Токаржевский.

В 1959 году в связи с поступлением в аспирантуру Института истории были созданы экзаменационные комиссии для приёма конкурсных экзаменов в аспирантуру по специальным предметам (история Азербайджана и этнография) (приказ №85 по Институту истории АН Азербайджанской ССР от 31 августа 1959 г.). Членом обеих комиссий был назначен Е.А.Токаржевский.

25 апреля 1962 года был издан приказ №45 по Институту истории АН Азербайджанской ССР, который подписал директор Института истории профессор З.И.Ибрагимов. Для проведения объявленного конкурса на замещение должностей старших научных сотрудников института была создана конкурсная комиссия в составе 9 учёных. Среди этих учёных был профессор Е.А.Токаржевский.

Приказом №19 от 27 февраля 1963 года по Институту истории АН Азербайджанской ССР была организована аттестационная комиссия в составе 6 учёных для проведения

аттестации аспирантов 2 и 3 курсов соответствующего института. В этом составе был и Е.А.Токаржевский.

В соответствии с 123-м приказом (9 марта 1964 года) по Институту истории АН Азербайджанской ССР была организована аттестационная комиссия в составе 5 учёных для проведения аттестации аспирантов института 2 и 3 курсов. Среди них был Е.А.Токаржевский. В то время директором Института истории был профессор З.И.Ибрагимов.

Приказом института №105 от 20.10.1967 года профессор Е.А.Токаржевский был включен в выборочную комиссию для приёма в аспирантуру по отделам новой истории Азербайджана, истории советского периода и археолого-технологическую лабораторию.

5 апреля 1971 года согласно приказу №149 по Институту истории была организована комиссия в составе 8 человек для принятия весенних вступительных экзаменов в аспирантуру института. Среди этих учёных был и Е.А.

Токаржевский. Приказ подписал директор Института истории АН Азербайджанской ССР, академик А.С.Сумбатзаде.

23 мая 1973 года приказом №186 по Институту истории АН Азербайджанской ССР была организована комиссия из 5 человек по допуску старших и младших научных сотрудников института к конкурсу. В эту комиссию входил и Е.А.Токаржевский. Приказ подписал директор института Дж.Б.Гулиев.

ПОДГОТОВКА НАУЧНЫХ КАДРОВ.

Об успехах отдела за период руководства проф. Е.А.Токаржевского говорит и значительный рост подготовленных в нём научных кадров. Так, например, в течение 1958-1970 гг. сотрудниками и аспирантами отдела было защищено 6 докторских и 34 кандидатских диссертаций.

Е.А.Токаржевский в эти годы был руководителем защищённых 4 докторских и 17 кандидатских диссертаций. Он выступил в качестве официального оппонента на защите 12 докторских диссертаций.

Профессор Е.А.Токаржевский уделял много внимания росту молодых научных кадров, руководил работой аспирантов и диссертантов, а также выступал в качестве официального оппонента в защитах диссертаций. К 1980 году под его руководством были подготовлены 4 доктора и 21 кандидат исторических наук. В качестве официального оппонента он выступил на защите 19 докторских и 32 кандидатских диссертаций. В 1980 году являлся научным руководителем 8 аспирантов и диссертантов.

За 28 лет к 1980 году была проделана большая работа по подготовке молодых научных кадров. Сотрудниками и аспирантами отдела было защищено 41 кандидатская и 6 докторских диссертаций. Многие из них впоследствии работали не только в системе Академии наук, но и в вузах республики, где возглавляли ряд кафедр. Во всём этом была большая заслуга руководителя отдела проф. Е.А.Токаржевского.

В период 1977-1982 гг. наблюдался значительный рост научной квалификации сотрудников. Было защищено 2 докторские и 5 кандидатских диссертаций. Кроме того, одна кандидатская диссертация была рекомендована Учёным Советом к защите. Из указанных кандидатских диссертаций 4 были подготовлены под руководством профессора Е.А.Токаржевского.

Е.А.Токаржевским было подготовлено до 1988 года 39 кандидатов и докторов наук. За годы его руководства отделом его аспирантами и сотрудниками было защищено 13 докторских, 52 кандидатских диссертаций.

ТРУДЫ УЧЁНОГО.

Многолетняя научно-организационная работа проф. Е.А.Токаржевского по руководству отделом неизменно сочеталась с плодотворной научно-исследовательской деятельностью.

Е.А.Токаржевский является одним из видных учёных-историков Азербайджана, занимающихся изучением истории советского периода. Он относится к числу первых исследователей, начавших разработку вопросов истории социалистического строительства в Азербайджанской ССР. Его пер-

вые работы в этой области появились в печати ещё в 1940-х годах.

В процессе научно-исследовательской работы Е.А.Токаржевский исследовал и осветил такие важные проблемы истории советского периода в Азербайджане, как история иностранной интервенции и гражданской войны, борьба за восстановление народного хозяйства, социалистической индустриализации, а также азербайджанская советская историография.

Е.А.Токаржевский одним из первых начал заниматься разработкой вопросов азербайджанской советской историографии, о чём свидетельствуют также опубликованные доклады и статьи, как «Изучение основных проблем истории социалистического строительства в Азербайджанской ССР» (1962 г.), «Развитие советской исторической науки в Азербайджане» (1964 г.), «Академия наук Азербайджанской ССР и развитие исторической науки» (1965 г.), «Разработка вопросов борьбы за Советскую власть в Азербайджане в исторической литературе 20-х – начале 30-х годов» (1966 г.), «К вопросу об азербайджанской советской историографии 20-х начале 30-х годов» (1966 г.), «Советская историография Азербайджана» (1968 г.) и др.

Среди опубликованных исследований Е.А.Токаржевского особенно выделяются капитальные монографии «Бакинские большевики – организаторы борьбы против турецко-германских и английских интервентов в Азербайджане в 1918 году» (1949, 35 п.л.), «Очерки истории Советского Азербайджана в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.)» (1956, 20 п.л.) и «Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане» (1957, 20 п.л.). Эти монографии представляют серьёзный вклад в советскую историческую науку. В них впервые была дана общая картина событий 1917-1920 гг., сделаны обобщения о характерных особенностях и этапах развития политической жизни Азербайджана.

Ценным вкладом в развитие советской историографии явилась монография «Очерки истории Советского Азербайджана в пе-

риод перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1921-1925 гг.)). Это первый обобщающий труд по истории Азербайджана указанного периода. В нём дана всесторонняя картина истории Азербайджанской ССР в годы восстановления народного хозяйства. Заслугой автора является освещение таких неизученных до того вопросов, как соотношение пяти общественно-экономических укладов в Азербайджане в первые годы нэпа, особенности проведения в республике политики военного коммунизма и перехода к нэпу, борьба социалистических и капиталистических элементов в экономике, классовые противоречия и борьба на том этапе развития советского общества, глубокое исследование всего процесса борьбы за восстановление народного хозяйства республики. В монографии всесторонне раскрыты трудовой героизм и творческая активность рабочего класса Азербайджана в деле возрождения и дальнейшего развития нефтяной промышленности, а также многие другие вопросы исследуемого периода.

Являясь одним из ведущих историков республики, занимавшимся ещё с 40-х годов изучением истории советского общества, Е.А.Токаржевский глубоко исследовал вопросы иностранной интервенции и гражданской войны. Крупным вкладом в советскую историографию явилась его монография «Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане» (1957). В ней в результате обобщения большого документального материала показано, в каких сложных условиях протекала борьба азербайджанского народа против германотурецких и английских интервентов, дана обобщающая картина интервенции и гражданской войны в Азербайджане.

Книга Е.А.Токаржевского «Очерки истории Советского Азербайджана» в период перехода на мирную работу по восстановлению народного хозяйства (1920-1925 гг.)), как и его монография «Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане», упоминаются в опубликованных основных историографических обзорах. Они были включены в списки основ-

ной литературы, данные в VIII томе «Всемирной истории», VII и VIII томах много-томной «Истории СССР».

В изданном в 1979 году в Москве книге «Атлас Азербайджанской ССР» были опубликованы подготовленные Е.А.Токаржевским совместно с А.Дж. Рагимовым 2 исторические карты: а) «Борьба за Советскую власть в Азербайджане в 1917-1918 гг.»; б) «Победа Советской власти в Азербайджане в 1920 году». Атлас, в котором были опубликованы эти карты, был отмечен в докладе академика Скрябина на годичном собрании АН СССР в начале 1980 года в числе важнейших результатов за 1979 год.

В общей сложности, к 1980 году Е.А.Токаржевским было опубликовано свыше 100 научных работ и статей, общим объёмом в 263 п.л., в т.ч. 7 монографий. Помимо этого, он к 1980 году являлся редактором 41 опубликованного научного труда по истории общим объёмом в 891 п.л.

Труды Е.А.Токаржевского внесли достойный вклад в историографию Азербайджана, в развитие исторической науки. В них исследованы и изучены магистральные направления истории Азербайджана советского периода, кардинальные вопросы истории советского общества.

НАГРАДЫ И БЛАГОДАРНОСТИ.

Имел правительственные награды. Он был награждён Почётной грамотой Верховного Совета Азербайджанской ССР (1940 г.) и медалями:

“За трудовую доблесть” (1945), “За оборону Кавказа” (1944), “За доблестный труд в Великой Отечественной войне” (1945), “К 100-летию со дня рождения В.И.Ленина” (1970), “За победу в Великой Отечественной войне” и “Ветеран труда” (1977).

За выдающуюся деятельность в области развития исторической науки в Азербайджане, многолетнюю научную и педагогическую деятельность Президиум Верховного Совета Азербайджанской ССР своим Указом от 15 ноября 1971 года присвоил Е.А.Токаржевскому Почётное Звание Заслуженного деятеля науки Азербайджанской ССР. Грамоту о присвоении почётного

звания подписали Председатель Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР Г.Халилов и Секретарь Президиума Верховного Совета Азербайджанской ССР К.Абилова (г.Баку, §230).

За успешную работу Е.А.Токаржевский также премировался. Согласно приказу №106 директора Института истории от 27 октября 1959 г., руководителю отдела Е.А.Токаржевскому была вручена премия в размере 6 тысяч рублей.

Е.А.Токаржевский заслужил множество благодарностей.

В 1964 году приказом №2 по Институту истории АН Азербайджанской ССР была объявлена благодарность 7 авторам, принявшим активное участие в подготовке к изданию Географического атласа Азербайджанской ССР. Среди этих ученых был Е.А.Токаржевский. Приказ подписал директор Института истории АН Азербайджанской ССР профессор З.И.Ибрагимов.

Заседание Президиума Академии наук Азербайджанской ССР 13 июля 1966 года (протокол №26), заслушав вопрос «О работе объединённой научной сессии институтов истории Закавказья и Дагестана, посвящённой истории советского рабочего класса», постановило: Выразить благодарность Оргкомитету в составе учёных (фамилии перечисляются) за активное участие в деле организации и проведении сессии. В списке была фамилия доктора исторических наук Е.А.Токаржевского. Протокол заседания был подписан Президентом Академии наук Азербайджанской ССР З.И.Халиловым и Зав. протокольной части АН Азербайджанской ССР А.Мамедовой.

6 ноября 1970 года, по случаю 53-й годовщины Великой Октябрьской социалистической революции, Приказом №10 Института истории была объявлена благодарность 6 сотрудникам института. Среди них упоминался и Е.А.Токаржевский. Приказ подписал директор института, академик А.С.Сумбатзаде.

В связи с празднованием 58 годовщины установления Советской власти в Азербайджане за успешную трудовую деятельность и активное участие в общественной

жизни Института Е.А.Токаржевскому была объявлена благодарность от Президиума, парткома и объединённого месткома (28.04.1978 г.).

Кроме того, в апреле 1980 года в ознаменование 60-летия образования Азербайджанской ССР и создания Компартии Азербайджана Е.А.Токаржевский был награждён Почвальной грамотой Института истории.

В сентябре 1980 года «за большую и плодотворную работу в области лекционной пропаганды» Е.А.Токаржевский был награждён благодарственной грамотой Общества «Знание» Азербайджанской ССР.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

Являясь одним из представителей новой, азербайджанской интеллигенции, выросшей в советское время, Е.А.Токаржевский высоко нёс звание советского учёного, достойно представлял науку Советского Азербайджана.

Многое изменилось в исторической науке. Некоторые темы, поднятые советскими историками, в том числе профессором Е.А.Токаржевским, сегодня могут показаться неактуальными или даже сфальсифицированными. Поменялась трактовка исторических событий, описанных большим учёным. Однако даже при таком новом подходе следует признать богатство фактической, документальной базы научных исследований Е.А.Токаржевского. Труды его продолжают быть интересными и ценными для современного поколения историков.

Следует подчеркнуть, что сам профессор глубоко осознавал политические изменения, происходившие в жизни и обществе: распад СССР, приобретение советскими республиками суверенитета, конец социализма и прочее. Он сразу принял новые исторические концепции, в обсуждении которых принимал активное участие: выступал на собраниях и на страницах периодической печати. С новым мышлением он работал над многотомником по истории Азербайджана вплоть до своей смерти. Это издание вышло в свет уже не при жизни Е.А.Токаржевского.

Новое мышление профессора проявлялось и в том, что автору данной статьи,

например, профессор порекомендовал тему для диссертации, исследовать которую в советский период не представлялось возможным из-за идеологических причин.

Этот учёный владел, помимо русского, также азербайджанским и немецким языками. Выступая на многих защитах, заседаниях, собраниях, своё заключительное слово произносил на азербайджанском языке. Тем самым он проявлял уважение к языку и традициям азербайджанского народа, среди которого он рос с детства.

Евгений Алексеевич любил древний азербайджанский праздник встречи весны «Новруз Байрамы». Особенно приятно ему было, когда друзья-азербайджанцы угощали его бакинской пахлавой – атрибутом праздника. И чай ему нравился азербайджанский, как он сам говорил, «я пью только пюррэнги», то есть свежесваренный, тёмный, ароматный.

Он любил город Баку. Любил гулять по старинным бакинским улицам. Каждый летний вечер гулял по Бульвару – излюбленному месту отдыха.

Евгений Алексеевич любил поэзию. Наизусть очень выразительно читал стихи. Он говорил, что больше всего любит читать не очень известных поэтов – молодых, начинающих.

В молодости любил спорт, особенно бокс. На протяжении всей жизни каждое утро он занимался физкультурой. И вообще вёл здоровый образ жизни.

Ценил в людях чувство юмора, ему нравились остроумные люди.

Евгений Алексеевич называл себя атеистом. Однако всё его поведение и отношение к жизни, людям свидетельствовало как-будто о его искренней вере. Это был тот случай, когда Бог был в воспитании, честности, совести и порядочности человека. До конца жизни он остался порядочнейшим человеком.

Известно, что в Советском Союзе гуманитарные науки обслуживали интересы единственной партии – КПСС. Неудобные историки, философы и др. попадали в «чёрные списки». Так произошло с философом, общественным деятелем, профессором, ака-

демиком АН Азербайджанской ССР и лауреатом двух Сталинских премий (1948, 1950) Гейдаром Гусейновым. В 1950 году, не выдержав необоснованных политических гонений, 42-летний Г. Гусейнов покончил собой. На момент смерти он являлся директором Института истории партии при ЦК КП Азербайджана. Евгений Алексеевич был его заместителем. Кроме того, они жили в одном и том же доме «Монолит». В последний путь учёного провожала только семья, так как сослуживцы-коллеги, друзья остерегались возможной впоследствии травли и не пришли на похороны. Но Е.А. Токаржевский пришёл на похороны. В этом поступке 39-летнего Евгения Алексеевича проявляется не только мужество, но и глубокая порядочность.

Е.А. Токаржевский был очень авторитетным человеком в республике. Его уважали и любили не только за научные достижения. Когда в конце 80-х годов XX века вспыхнул армяно-азербайджанский конфликт в связи с территориальными претензиями Армянской ССР к Азербайджанской ССР учёный Е.А. Токаржевский встал на защиту интересов родной республики. Он неоднократно выступал в печати, на телевидении и отстаивал правоту азербайджанского народа. Вместе с тем, он осуждал неправомерные действия армянских провокаторов, считал их необоснованными и предлагал пути выхода из сложившейся сложной обстановки.

До конца своей жизни он оставался человеком трудолюбивым, скромным, всегда спокойным, мягким, добрым и очень вежливым. Особенно хочется отметить его благородство. Он всегда сдерживал данное слово, обещание. Он умел прощать и никогда не отвечал злом на зло, в любой ситуации оставаясь Человеком с большой буквы.

С Евгением Алексеевичем можно было поговорить по душам. Однажды его спросили, хотел бы он снова стать ребёнком или юношей? Евгений Алексеевич ответил, что не хотел бы снова стать ребёнком или юношей. Он сказал, что лучший возраст – это 50+, так как в этом возрасте приходит муд-

рость и опыт, и их можно использовать для карьеры и научных изысканий.

Советы и наставления Евгения Алексеевича молодым людям касались не только науки. Например, он советовал работать всегда с радостью и говорил, что только работа и труд спасают от депрессии. Значение

этих слов для автора данной статьи не теряют ценность по сей день.

И сегодня историки Азербайджана, его сослуживцы, студенты, диссертанты, аспиранты, несмотря на то, что прошло уже много лет со дня его смерти, поминают прекрасного человека Е.А.Токаржевского добрым словом.

Азиза Назарли

*Доктор философии по истории, доцент
ведущий научный сотрудник Отдела «История Азербайджана
советского периода» Института истории и этнологии Национальной Академии Наук
Азербайджанской Республики,
azizaenvernazarli@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0005-8947-4679>*

RESENZİYALAR

РЕЦЕНЗИИ

REVIEWS

Польские источники по истории Крымского ханства

Рецензия на монографию

Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 292 с.

Одним из заметных событий в исследовании интеллектуальной истории Украины является издание книги Дмитра Вирського «Война на Юге»: хроники степной границы Украины (XVI- середины XVII в.)» изданная в Киеве в 2024 г. [Вирський 2024]. Книга содержит введение, 10 разделов, выводы, список литературы. Эта книга является исследованием данных польских источников по истории отношений Великого Княжества Литовского, Королевства Польского, Речи Посполитой с Крымским ханством. Нужно отметить, что такие источниковедческие исследования нечасто издаются по истории Крымского ханства и соседних стран. Из работ такого уровня стоит упомянуть книгу Дариуша Колодзейчика о крымскотатарских источниках по истории отношений Крымского ханства с Великим Княжеством Литовским, Королевством Польским и Речью Посполитой [Kolodziejczyk 2011]. Книга Дмитра Вирського заслуживает на детальный историографический обзор.

Первый раздел посвящен данным источника «Отправленное письмо о великой битве и победе, что королевское войско польского народа имело против татар в Литве 27 января 1527 г. ». Этот источник был написан на немецком и его написал эльзасец по происхождению Йост-Людвик Деций. Этот хронист некоторое время работал в Тироле и в Венгерском королевстве. В 1518 г. уже находясь в Польском Королевстве он описал в отдельном сочинении брак между королем Сигизмундом и Боной Сфорца. В 1519 г. он занял должность палатина, а с 1525 г. занимался реформами в Королевстве

Польском. Польский двор недовольный сочинением Мацея Меховского «Трактат о двух Сарматиях» поручил ему написать сочинения «Про древности поляков», «Про род Ягеллонов», «Про времена короля Сигизмунда». В 1527 г. он издал в Кракове сочинение о яркой победе князя Константина Острожского над крымскими татарами в битве при Ольшанице. Основным источником Йоста-Людвика Деция была победная реляция Константина Острожского о битве при Ольшанице. Йост-Людвик Деций упоминал также о недавнем поражении венгров в битве при Мохаче в 1526 г. По данным хрониста крымскотатарским войско в битве руководил преемник хана, которым тогда был калга-султан Ислам-Гирей. О битве при Ольшанице сообщал и Мацей Стрыйковский. Крымскотатарским источником повествующим о битве было письмо крымского хана к польскому королю и великому князю литовскому Сигизмунда. Крымские татары под началом нескольких огланов глубоко вторглись в Великое Княжество Литовское и были настигнуты уже при отступлении с добычей на территории Киевщины. Сведения Йоста-Людвига Деция о битве при Ольшанице более правдоподобны чем описание битвы в трактате Михалона Литвина. Источниками о битве при Ольшанице также были беларуско-литовские Евреиновская летописи и «Хроника Литовская и Жемойтская», армянская «Венецианская хроника», польские хроники «Сарматские воители» Шимона Старовольского и «Хроника Литовская, Жемойтская и всей Руси» Мацея Стрыйковского, немецкие мему-

ары «Московских дел Комментарий» Сигизмунда Герберштейна и летучий листок «Новая газета из Польши о изумительных событиях в Польше, Венгрии, Чехии и других странах», выступление итальянца Франческо Сперули в Риме. В битве 7 тыс. поляков и литовцев противостояли 20 тыс. крымских татар. Описаны лишения которым подверглись зимой польские и литовские воины [Вирський 2024, с. 9-24].

Второй раздел посвящен данным о войне Ивони в Княжестве Молдова по данным сочинения Шимона Старовольского «О делах Сигизмунда», которое было издана в 1616 г. в Кракове. Его Шимон Старовольский посвятил сыну короля Речи Посполитой Сигизмунда III Яну-Казимиру. Нужно отметить, что Шимон Старовольский был плодотворным автором. Он происходил из поселения Старая Воля в Брест-Литовском воеводстве. В 1612-1618 гг. Шимон Старовольский преподавал в Краковской академии. В 1620 г. он написал сочинение «Блюдо историческое», а в 1622 г. посвятил выступление биографии умершего Яна-Кароля Ходкевича. В 1625 г. Шимон Старовольский как ученый-энциклопедист издал сочинение «Писателей польских прекрасная сотня». В 1635 г. готовит эпитафию «На смерть Сигизмунда». В 1653 г. в Риме издает «Краткое изложение истории краковского диоцеза». В 1656 г. публикует «Жизнь краковских епископов». В 1633 г. в Антверпене Шимон Старовольский посвятил панегирик в честь нового польского короля Владислава IV. Касательно отношений с крымскими татарами он в 1616 г. издал в Кракове «Совет об уничтожении татар перекопских». В 1628 г. в сочинении «Рыцарство польское» изданном в Венеции затронул историю запорожских казаков. В 1631 г. в Кельне было издано сочинение «Сарматские воители» он упоминал о казаческих вождях, которые воевали против турок и татар. Его перу также принадлежит «Советы в военном деле» сочинение изданное в нескольких европейских столицах. В 30-х гг. XVII в. издает перевод на польский латиноязычной книги Лаудивиуса озаглавленной «Письма Великого Турка», а также собственные сочине-

ния «Дискурс о войне турецкой», «Выезд войска султана Амурата», в 1645 г. же выходит сочинение «К владыкам христианским о мире между собой, чтобы турков остановить». В сочинении «О деяниях Сигизмунда» (Сигизмунда II-Августа) описывается борьба за власть в Молдове в 1574 г. Господарю Ивоне оказали поддержку казаки возглавляемые гетьманом Сверчковским. В этой борьбе Ивоня проиграл Петру Хромому, которого поддержали крымские татары и турки [Вирський 2024, с. 25-38].

В третьем разделе разговор идет о прекрасном сочинении Бартоша Папроцкого изданного в Кракове в 1575 г. под названием «Жалостная история о быстроте и ярости татарской и о суровом уничтожении Земель Руской и Подольской». Бартош Папроцкий был уроженцем Добжиньской земли из имени Папроцкая Воля. В 1572 г. в составе дипломатической миссии Бартош Папроцкий посетил Стамбул. Он принимал участие в походе Стефана Батория на Данциг в 1577 г. Бартош Папроцкий был связан с магнатской семьей Зборовских и в 1587 г. поддерживал кандидатуру Максимилиана Габсбурга на польский престол. Поражение в рокоше вынудило его в 1588 г. искать укрытия в Священной Римской империи германской нации. Только в 1610 г. он вернулся в Речь Посполитую и умер в 1614 г. в Львове. В 1575 г. в Кракове издал сочинения «Паноша, то есть прославление панов земель русской и подольской» и «Жалостная история о быстроте и ярости татарской и о суровом уничтожении Земель Руской и Подольской». В 1578 г. написал «Краткое и правдивое описание въезда в Валашскую землю Ивана Воеводы, которого Подковой называют». В 1576 г. было опубликовано сочинение «Правдивое описание войны, которую вел валашский воевода Ивоня с турками». В 1578 г. в Кракове написал «Гнездо девственности», а в 1584 г. «Гербы рыцарства польского». В 1579 г. издал «Историю» о запорожском походе Самуила Зборовского. В 1587 г. был опубликован «Дар-дань или предостережение народу польскому и всем сословиям Великого Княжества Литовского любящий слуга и брат на Интеррегнум-

междукоролевые отдает». В Праге находясь в изгнании в 1599 г. он издает «Сад королевский». Там же в 1602 г. был написан «Диадок». Бартош Папроцкий описывал Тринадцилетнюю войну которую вели Габсбурги и их союзники против Османской империи. «Жалостная история о быстроте и ярости татарской и о суровом уничтожении Земель Руской и Подольской» была же посвящена вторжению крымских татар на Галичину и Подолье. Его хронику как источник использовал Алессандро Гваньини, Рейнольд Гейденштейн, Станислав Сарницкий. Бартош Папроцкий призывает к активным антитурецким и антитатарским действиям. Героем сочинения является являлся гетьман Николай Сенявский. Он упоминает имена вождей буджакских татар Бакая и Сёзы, которые помогали крымскому хану опустошать Галичину и Подолье. Упомянуты имена и польских командующих Станислава Даниловича, Каспера Васычынского, Яна и Рафаила Скарпок, братьев Копичинских, Золендз, Чолганских, Завиш, Ежи Поляновского, Петра Кирдея. Поход крымского хана в 1575 г. был отображен также Рейнольдом Гейденштейном и Мацеєм Стрыйковским. Именно сведения Бартоша Папроцкого были первоисточником из которого поляки черпали сведения о крымскотатарском войске. Описана геральдика и количество воинов в отрядах хана Гази-Гирея II, Алп-Гирея, Саадет-Гирея, Селямет-Гирея, Бакая, Сёзы. Д. Вырский оценивает количество крымскотатарского войска в 30-40 тыс. воинов. Кроме крымских татар в походе приняли участие и ногайцы и черкесы. Хронисты же оценивают войско Гази-Гирея II в 121 тыс., что существенное преувеличение [Вирський 2024, с. 39-90].

В четвертом разделе упомянуты данные анонимного источника который известный как «Эпицедеон или стих жалобный о благородном и вечной памяти достойного князя Михаила Вишневецкого». Этот источник был издан в 1585 г. в Кракове. Этот источник уже переводился на украинский язык А. Стороженко и В. Пепой, но в нем не было проанализованы данные о крымских татарах и казаках. Упомянут крымскотатарский

вождь Сатман-Гирей. Описан бой под Кельдышевой могилой между войском Михаила Вишневецкого и крымскими татарами в 1555 г. В 1556 г. Михаил Вишневецкий совершил поход на столицу буджакских татар город Аккерман. В этом походе Вишневецкому помогали отряды магнатов Романа Сангушко и Остафия Ружинского. В 1559 г. Михаил Вишневецкий был назначен черкасским старостою. В 1560-1562 гг. князь вел бои местного значения против крымских татар. Весной 1563 г. Михаил Вишневецкий нанял в свое войско 88 буджакских татар во главе с Бакаем и Сёзой и осуществил поход на Северскую землю, которую тогда контролировали москвиты. В 1572 г. Бакай и Сёза нападут на Бар в Брацловском воеводстве, а в 1573 г. повторят свой набег. В 1574 г. они вторгнутся на Подолье и в Галичину. В 1575 г. примут участие в походе Гази-Гирея II. Нужно отметить, их участие в походе Девлет-Гирея I на Москву. В 1566 г. этот же хан совершит набег на Подолье. В 1567 г. Михаил Вишневецкий сразился при Пивских горах с крымскотатарским беком Исмаилом, который возглавлял 3 тыс. отряд. В 1570 г. Бакай и Сёза нападут на Стародуб и Почеп на Северщине, контролируемой москвитями. В том году Михаил Вишневецкий победит крымских татар в битве на реке Тясмин у Чигирина. В 1581 г. Михаил Вишневецкий отразит вторжение войск буджакских татар аги Юнуса и калгасултана Алп-Гирея. В 1579 г. крымские татары воевали на Северщине. В 1580 г. Михаил Вишневецкий вместе с крымскими татарами будет воевать на Северщине против москвитов. В 1583 г. он основывает замок Корсунь. В 1581 г. Михаил Вишневецкий совершил поход под Трубчевск и Стародуб против москвитов. О этих событиях кроме «Эпицедеона» сообщали документальные источники и Киевская летопись, которую написал Семен Лыко, который был служебным князем Михаила Вишневецкого [Вирський 2024, с. 91-112].

Пятый раздел посвящен сочинению «Разгром татар и турков осуществленный Яном Замойским, канцлером и великим коронным гетьманом Польши с уничтожением

большого количества командиров и воинов численностью в 75 тыс. человек чтобы опустошить Польское королевство» изданный в Париже в 1590 г. Описанное событие было отображено в европейской прессе – «Новая газета. Правдивое описание того, что произошло в Польше в Подольском земле в 1589» изданной в Данциге и Нюрнберге в 1589 г., «Правдивой реляции о набеге и разгроме татар поляками» опубликованной в Риме в 1590 г., речи Яна Замойского от 21 марта 1590 г., ответе короля Сигизмунда III от 2 апреля 1590 г. В 1587 г. запорожские казаки опустошили крымскотатарскую крепость Очаков, а потом напали на Тягиню. В 1588 г. они опустошили побережье Крыма. В ответ крымцы отправили войско во главе с Ислам-Гиреем и Фетих-Гиреем чтобы опустошить Киев и Канев. Это войско вторглось на Подолье. Чтобы противостоять татарам было направлено войско Яна Замойского. В 1589 г. запорожские казаки напали на Аккерман, Очаков и Гезлёв в 1589 г. В 1589 г. в большой поход против поляков вышел крымский хан Гази-Гирей II. Об этой кампании сообщали продолжатель Й. Бельского, Я. – Д. Соликовский, Р. Гейденштейн. Татарское войско было разбито в сражениях при Куропатниках и Збаражем. Далее крымские татары были разбиты поляками под Баворовым. С турецкой стороны события описаны в письме Хедер-паши к Яну Замойскому. По мотивам «Разгрома татар и турков» написал свое сочинение «Анналы султанов османских» саксонец Йоган Левенклавий [Вирський 2024, с. 113-138].

Шестой раздел посвящен сочинению Мартина Пашковского «Истории турецкие и столкновения казацкие с татарами» изданной в Кракове в 1615 г. Мартин Пашковский был малопольским шляхтичем, который получил имение в Ливонии в 1593 г. Ранее он участвовал в Ливонской войне. Мартин Пашковский был одним из идеологов “польского сарматизма” и описывал свершения польской шляхты и деяния запорожских казаков. Казакам были посвящены стих «Украина, татарами терзаемая, князей и панов приграничных о спасении с жалостным криком просит» написанный в Кракове в

1608 г., «Трактат о наступательной войне» опубликованный в Кракове в 1613 г., хроника «Истории турецкие и столкновения казацкие с татарами» изданная в Кракове в 1615 г., «Разговор казака запорожского с персидским гонцом» датированный 1617 г., трактат «Битвы знаменитые... мужественных поляков с неприятелями Святого Креста» изданный в Кракове в 1620 г. Последним сочинением Мартина Пашковского была «Хоругвь сарматская в Валахии», которая сообщала о Хотинской войне 1620-1621 гг. Структурно «Истории турецкие и столкновения казацкие с татарами» делились на четыре книги. В первой книге этого сочинения были описаны свершения Якуба Кымыковского. Во второй и третьей книгах описана Османская империя, ее устройство, религия и войско. В четвертой книге содержался словарь османотурецкого языка и перевод с латыни «Диспутации или разговоры о христианской вере и турецких суевериях, которые вел Бартоломей Юргевич, пилигрим иерусалимский, с одним знатным турком в Варадине в костёле Святого Франциска в праздничный день 1547 г.». «Истории турецкие и столкновения казацкие с татарами» были компендиумом на все случаи жизни. Якуб Кымыковский служило Яну-Щесны Гербурту, а после него Станиславу Радзивиллу. Станислав Радзивилл послал его на Волынь к магнатам Вишневецким. Там на реке Случь в 1589 г. его взяли в плен татары. Он попал к ногайцам в приазовские степи в Балы-Сарай на Кальмиусе. Он смог бежать на Запорожскую Сечь. Запорожские казаки от него узнали пути к богатым татарским улусам и воевали против них в 1590-1591 гг. В 1591 г. они совершили рейд на Ислам-Кермен. Весной 1591 г. Якуб Кымыковский напал на московское посольство в Крым. На обратном пути запорожские казаки были разгромлены крымскими татарами и попал в Гезлёв, откуда его продали в Болу. Далее он попал в Халев, а оттуда в Эфиопию. Якуб Кымыковский был выкуплен Курчаушем из Каракая и приняв ислам отправился в Медину. Оттуда он попал в Румелию, а оттуда в Стамбул. Там он стал моряком и плавал по Черному и

Средиземному морю. Он смог бежать в Закинф на Пелопоннесе и оттуда добрался до итальянского порта Бари. Оттуда он поехал в Венецию и Рим. Из Рима сопровождая легата в Речь Посполитую Германика Маласпино он вернулся в Польшу в 1598 г. Далее Якуб Кымыковский стал воином в войске валахского господаря Михая Храброго. В 1600 г. Ян Замойский приказал оставить службу Михая и Якуб Кымыковский в 1601 г. вернулся в Польшу [Вирський 2024, с. 139-164].

Седьмой раздел посвящен польскому источнику «Реляция правдивая погрома поганства под Белой Церковью года 1626 г. 7 октября счастливо полученного паном Стефаном Хмелецким, хорунжим Брацлавского воеводства, которого поганства было с нуредином-султаном 80 тысяч». О этом событии сообщала и итальянская реляция о битве письмо Стефана Хмелецкого, письмо неизвестного информатора из Бара от 20 октября 1626 г., хроника Павла Пясецкого, дневник Яна Воевицкого, трактат по военному делу от Шимона Старовольского. Известны также «Диариуш войны татарской в октябре 1626 г.» и «Победа от Хмелецкого утвержденная уничтожением и разгромом татарских отрядов 9 октября 1626 г.». Ян Доброцкий был шляхтичем из села Доброцеша в Краковском воеводстве. Он был женат на украинке и реестр в 1629 г. подписал кириллицей. Ян Доброцкий был воином в войске Стефана Хмелецкого и описывал битву под Белой Церковью из своих впечатлений. В 1629 г. он отражал вторжение крымских татар на Западную Украину. Он отметил героизм в битве при Цецоре (1620 г.) и Хотине (1621 г.). Умер Ян Доброцкий осенью 1631 г. исполняя приказ подканцлера коронного Томаша Замойского. Крымскотатарское войско возглавлял нуреддин-султан Азамат-Гирей вместе с султанами Сефер-Гиреем, Бухар-Гиреем (Бахадыр-Гиреем) и Стан-Гиреем (Ислам-Гирей). Вместе с ними шел глава рода Мансур Бахадыр-Гирей б. Дивей. Ян Доброцкий указывал на 80 тыс. и 100 тыс. крымских татар. Сам Стефан Хмелецкий и Шимон Старовольский говорили о 40 тыс.

татар. Войско Бахадыр-Гирей дошло до Фастова. Д. Вырский считаем реальными 4,4-5,4 тыс. поляков сражавшихся против 10 тыс. крымских татар. В битве погибло 4 тыс. татар, в плен попало 1,2 тыс. Поляки понесли незначительные потери. Вместе с поляками против крымских татар сражались запорожские Михаила Дорошенко. Подвиги Михаила Дорошенко в Белоцерковской битве описал в своем сочинении «Крестьянках новых русских» Бартоломей Зыморович из Львова. В битве по данным Яна Доброцкого был тяжело ранен Бахадыр-Гирей [Вирський 2024, с. 165-186].

Восьмой раздел посвящен польскому источнику «Погоня Охотного рейда в обозы и в Дикие Поля ясновельможного князя Самуила-Кароля на Корцу Корецкого», который был написан в 1645 г. В нем были описаны события августа-октября 1644 г. Героем сочинения был Самуил-Кароль Корецкий, который был сыном Яна-Кароля Корецкого и Анны Потоцкой. Его дядей был славный полководец Самуил Корецкий. Сочинение состоит из обращения к читателю и шести частей прозванных пугами. Первая часть состоит из 11 стихов. Сказано, что татары готовы вторгнуться в земли Короны Польской. Описаны подвиги Самуила Корецкого во время кампании в Молдове. Вторая часть из 16 стихов посвящена описанию княжеского войска. Третья часть посвящена выезду войска к выходу его на реку Собь. Четвертая часть рассказывает о выдвигании войска Самуила-Кароля Корецкого в район битвы через Кайнары и реку Синюху на реку Ольшанку. Пятая часть посвящена возвращению экспедиции назад в район Кодымы. Указано, что Самуил-Кароль не встретил татар в отличии от войска Еремия Вишневецкого, который разбил крымских татар в битве под Охматовым. Шестая часть посвящена возвращению войска из похода [Вирський 2024, с. 187-204].

Девятый раздел посвящен сочинению Валенты Одымальского, которое посвящено Александру Конецпольского под названием «Жалостное положение Короны Польской, что от военных конфликтов старает, из-за утраты героев сыновей и особо ясно-

светлого и вельможного, его милости пана Александра гна Конецполе Конецпольского, воеводы сандомирского, государства римского князя, переяславского, корсунского, каневского, долинского и т. д. старосты». Это был панегирик написанный в 1659 г. в Кракове. Еще в 1654 г. он написал панегирик в честь Барбары Конецпольской, жены Станислава Конецпольского. Валента Одымальский был знаком с польским хронистом Веспасианом Коховским. Валента Одымальский написал 209 восьмистрочных стихов. Он описывает тяжелое положение Речи Посполитой вследствие Хмельниччины. Упомянуты битвы под Пилявцами, Зборовом, Берестечком, Батогом. Потом он переходит к описанию событий шведского вторжения в 1655 г. Среди описанных польских подвигов указана победа над турецким Абаза-пашей во время вторжения турок на Подолье в 1633 г. Также упоминалась победа Еремии Вишневецкого в битв под Охматовым в 1644 г. Упомянуты победы поляков при подавлении казацких ивосстаний. Прославились победы коронного гетьмана Станислава Конецпольского. Упоминалось его участие в Цецорской битве 1620 г., битв под Хотинном в 1621 г. и кампания против турок под Каменцем-Подольским в 1633 г. В 1647 г. поляки под руководством Александра Конецпольского осуществили рейд под Перекоп. Описаны сражения против шведов в 1655-1658 гг. [Вирський 2024, с. 205-216]

Десятый раздел посвящен разным польским источникам о крымских татарах. Одним из первых сочинений о крымских татарах в Польше было «Объяснение краткое о месте положении, обычаях и разнообразность скифского племени» изданное в 1499 г. Николаем Розембарским. Оно было написано на заказ кайзера Максимилиана Габсбурга. В 1514 г. Вавжиной Менджилеский написал «Описание силы Турции». В 1517 г. в Кракове Мацеєм Меховским был издан трактат «О двух Сарматиях». Последнее сочинение получило широкую известность в Европе. Анджей Глабер из Кобылина написал «Польское описание двоякой страны мира, которую Сарматией зовут». В 1526 г. Бернард Ваповский в Кракове опубликовал

«Карта Сарматии, королевств Польского и Венгерского, обеих Валахий, а также Турции, Татарии, Московии и Литвы частей прилегающих». В 1550 г. Михалон Литвин написал трактат «О нравах татар, литовцев и московитов». В том же году была написана «Апология» Бернарда Претвича. В 1571 г. Андрей Татароновский на немецком языке описал свое посольство в Стамбул в 1569 г. и поход османов на Астрахань. Это сочинение использовали при подготовке своих работ Мартин Пашковский и Алессандро Гваньини. В 1558 г. в Ян-Амор Тарновский издал свое сочинение «Совет делу военному». В 1577 г. Станислав Сарницкий написал «Книги гетьманские из историей рыцарских всех веков собранные и практикой или опытом гетьманов наиболее ясного Сигизмунда Старого – короля польского, а также еще и императора Карла V и Сулеймана турецкого... объяснены для образования молодых людей нации польской». Мартин Броневский в 1593 г. написал «Описание Татарии». В 1578 г. в Франкфурте Леонардом Горецким было опубликовано «Описание войны Ивони». Вильям Брюс в 1598 г. в Франкфурте напечатал «О татарах дневник». Он также был автором «К князьям христианским о ведении войны против турок» изданная в Кракове в 1594 г. В 1598 г. англичанин Джон Пэйтон-Младший пишет «Реляцию о Польском государстве и провинциях связанные с этой Коронаой». Еще одним источником повествующим о татарах было «Способ укрепления и обороны от татар» под авторством Яна-Щесного Гербурта изданный в 1615 г. Заканчивает обзор польских источников о турках и татарах сочинение Самуила Отвиновского «Современное описание турецкого государства» [Вирський 2024, с. 217-243].

Книга Дмитра Вырского является высококачественным историческим исследованием. В центре его внимания отношения литовцев и поляков с крымскими татарами и турками с начала XVI в. по середину XVII в. Автор детально анализирует данные источников и высказывает реалистические суждения касательно количества войска крымских татар в противостоянии полякам и ли-

товцам. Нужно сказать, что Дмѣтро Вирський указывает на взаимосвязь польских источников между собой. Мы можем рекомендовать книгу нашего коллеги для ознакомления наших тюркским коллегам.

Литература

1. Вирський Д. Війна на Півдні: хроніки степового прикордоння України (XVI – середина XVII ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 2024. 292 с.
2. Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th-18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. Leiden: Brill, 2011. XXXVI, 1050 p., XVIII facs., 2 maps.

Ярослав Пилипчук

доктор исторических наук,

старший преподаватель

кафедры всемирной истории и археологии

исторического факультета

Украинского государственного университета им. М. Драгоманова

Київ, Україна

ORCID ID: 0000-0002-9809-3166

pylypchuk.yaroslav@gmail.com

“AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI SOSIAL ELMLƏR” JURNALINA TƏQDİM OLUNAN MƏQALƏLƏRƏ DAİR TƏLƏBLƏR

1. “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Sosial Elmlər” jurnalında orijinal elmi tədqiqatların nəticələrini özündə ehtiva edən, elmi yeniliyi, mühüm elmi və təcrübi əhəmiyyəti olan məqalələr çap edilir.
2. Materiallar (məqalə, resenziya və s.) Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap şəkildə, elektron daşıyıcıda və ya e-mail (socialsciences.anas@gmail.com) vasitəsi ilə təqdim edilə bilər.
3. Məqalə elmi (ali təhsil) müəssisənin müvafiq şöbəsində (kafedrasında) müzakirə edilərək müsbət rəy aldıqdan sonra elmi şurasında çapa məsləhət görülməlidir. Müəllif elmi şuranın iclasının protokolundan çıxarışını redaksiyaya təqdim etməlidir.
4. Redaksiyaya təqdim olunmuş məqalə müəllifin ixtisasına uyğun iki anonim eksperta rəyə göndərilir. Rəyləşdirmə prosesi nəticəsində iki müsbət rəy almış müəlliflərin məqalələri çapa göndərilir.
5. Məqalənin həcmi 6-12 səhifə (şəkillər, cədvəllər, qrafiklər, əlavələr, ədəbiyyat siyahısı, xülasələr daxil olmaqla) olmalıdır. Məqalələrin mətnləri Times New Roman – 12 şrifti ilə, 1 sətirarası intervalla çap olunmalıdır.
6. Hər bir məqalədə UOT indekslər və açar sözlər göstərilməlidir. Açar sözlər üç dildə (məqalənin və xülasələrin yazıldığı dillərdə) verilməli və ən azı 5 sözdən ibarət olmalıdır.
7. Məqalədə istifadə edilmiş mənbələr və ədəbiyyat çap olunduqları dillərdə (əvvəlcə Azərbaycan, sonra türk, rus, ingilis, fransız, ərəb və s.) məqalənin mətnindən sonra **Ədəbiyyat siyahısı** başlığı altında verilməli, əlifba sırası ilə, ardıcıl nömrələnərək siyahıda göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları barədə” qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin tələbləri əsas götürülməlidir (daha ətraflı bax: <http://aak.gov.az>).
8. İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin xülasəsi verilməlidir. Azərbaycan dilində olan məqalələr üçün xülasə əvvəlcə ingilis, sonra rus dillərində, rus dilində olan məqalələr üçün isə əvvəlcə Azərbaycan, sonra ingilis dillərində tərtib edilməlidir. Hər bir xülasənin başında məqalənin adı, müəllifin adı, soyadı, təmsil etdiyi müəssisə və ölkə göstərilməlidir. Məqalənin müxtəlif dillərdə olan xülasələri bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır. Məqalədə müəllif(lər)in gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti və s. xülasədə yığcam şəkildə öz əksini tapmalıdır. Xülasələr 100-200 sözdən ibarət olmalıdır.

Məqalənin strukturu aşağıdakı ardıcılıqla qurulmalıdır:

- Məqalənin UOT indeksi
- Müəllifin adı və soyadı
- Müəllifin çalışdığı yer, vəzifəsi, elmi dərəcəsi və elmi adı, təmsil etdiyi ölkə və e-mail ünvanı
- Məqalənin adı
- Məqalənin yazıldığı dildə açar sözlər
- Məqalənin mətni
- Ədəbiyyat siyahısı
- Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər iki dildə yazılmış xülasələr və açar sözləri.

Qoyulan tələblərə cavab verməyən, ciddi elmi, qrammatik səhvləri olan məqalələr dərc edilmir. Redaksiyaya təqdim olunan əlyazmalar geri qaytarılmır. Redaksiya heyəti məqalələrdə redaktə xarakterli dəyişikliklər və ixtisarlar aparmaq hüququnu saxlayır.

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ, ПРЕДСТАВЛЯЕМЫМ В ЖУРНАЛ «ОБЩЕСТВЕННЫЕ НАУКИ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА»

1. В журнале «Общественные науки Национальной Академии Наук Азербайджана» издаются статьи, содержащие результаты оригинальных научных исследований, представляющие научную новизну, важное научное и практическое значение.
2. Материалы (статья, рецензия и др.) могут быть представлены на азербайджанском, русском и английском языках в печатном виде, на электронном носителе или посредством электронной почты (socialsciences.anas@gmail.com).
3. Статья должна быть рекомендована к печати научным советом научного (высшего учебного) учреждения, получив положительный отзыв в результате обсуждения в соответствующем отделе (на кафедре). Автор должен предоставить редакции выписку из протокола заседания научного совета.
4. Представленная редакции статья в соответствии со специальностью автора направляется двум анонимным экспертам на рецензирование. При получении двух положительных отзывов в результате процесса рецензирования статья направляется в печать.
5. Объем статьи должен составлять 6-12 страниц (включая изображения, таблицы, графики, приложения, список литературы, резюме). Статья должна быть напечатана шрифтом Times New Roman – 12, с межстрочным интервалом 1.
6. В каждой статье должны быть указаны индекс УДК и ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языке самой статьи и двух резюме) и составлять не менее 5 слов.
7. В статье использованные источники и литература приводятся после текста статьи под заголовком **Список литературы** и пронумерованы в алфавитном порядке (сперва на азербайджанском, затем турецком, русском, английском, французском, арабском и др. языках). При указании библиографического описания использованного источника следует брать за основу требования раздела «Использованная литература» действующих инструкций Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики «О правилах оформления диссертаций» (подробнее см.: <http://aak.gov.az>).
8. После списка использованной литературы следует разместить резюме статьи. Для статей, написанных на азербайджанском языке, необходимо разместить резюме сперва на английском, а затем на азербайджанском, а для статей на русском языке, необходимо разместить резюме сперва на азербайджанском, а затем на английском. Над каждым резюме необходимо указать название статьи, имя, фамилия, место работы и страну автора статьи. Оба резюме должны быть идентичными и соответствовать содержанию статьи. В резюме должны быть кратко отражены научные выводы, к которым пришел автор, научная новизна работы, практическая значимость статьи и т.д. резюме должны состоять из 100-200 слов.

Структура статьи должна быть составлена в порядке, указанном ниже:

- УДК индекс статьи
- Имя и фамилия автора
- Место работы, должность, научная степень и научное звание, страна и адрес электронной почты автора
- Название статьи
- Ключевые слова на языке статьи
- Текст статьи
- Список литературы
- Два резюме и ключевые слова, написанные на двух других языках.

Статьи, не отвечающие требованиям, имеющие значительные научные, грамматические ошибки, не издаются. Представленные в редакцию рукописи не возвращаются. Редакция оставляет за собой право производить изменения редакторского характера и сокращения.

**REQUIREMENTS FOR ARTICLES SUBMITTED TO
“THE JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES OF THE AZERBAIJAN NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES”**

1. Articles of scientific and practical significance, which cover the results of original scientific studies and scientific innovations are published in the Journal of Social Sciences of the Azerbaijan National Academy of Sciences.
2. The documents (articles, reviews, etc) can be submitted in Azerbaijani, Russian and English in a hard copy form, on electronic media or via e-mail (socialsciences.anas@gmail.com).
3. The article shall be recommended for publication once it has received a positive feedback following the discussions at the relevant department (chair) of the scientific (higher education) institution. The author shall submit to the editorial office an extract from the minutes of the meeting of the Scientific Council.
4. The article submitted to the editorial office shall be sent to two anonymous reviewers according to the author's area of specialty. The articles of authors who received two positive feedbacks as a result of the review process will be published.
5. The article shall be 6-12 pages (including pictures, tables, charts, appendices, list of reference, and summaries). Texts shall be printed in 12 pt Times New Roman font with line spacing of 1.
6. Each article shall include UDC indexes and keywords. Keywords shall be provided in three languages (in which the articles and summaries are written) and consist of at least 5 words.
7. The sources and bibliography used in the article shall be listed in sequentially numbered alphabetical order, following the body text, titled **References**, in their original languages (starting from Azerbaijani, then followed by Turkish, Russian, English, French, Arabic, etc.). The bibliographic description of the referenced source shall be based on the requirements of the “Cited Bibliography” section of the “Guidelines for Drafting Dissertations” of the State Commission for Academic Degrees and Titles reporting to the President of the Republic of Azerbaijan (see: <http://aak.gov.az>).
8. The reference list shall be followed by the summary of the article. The summary for articles in Azerbaijani shall be written first in English, then in Russian, and for articles in Russian, first in Azerbaijani and then in English. The title of the article, the author's name and surname, the organization and the country he/she represents shall be provided at the beginning of each summary. Article summaries in different languages shall be identical and correspond to the content of the article. The summary shall provide a brief description of the scientific conclusions reached by the author(s), the novelty and practical importance of the scientific work, etc. Summaries shall consist of 100-200 words.

The article shall be structured in the following order:

- UDC index
- Author's name and surname
- Author's place of work, position, academic degree and rank, country and e-mail address
- Article title
- Keywords in the original language of the article
- Main body
- Reference list
- Summaries and keywords in other two languages in addition to the original language of the article.

Articles that do not meet the requirements, have serious scientific or grammatical errors will not be published. Manuscripts submitted to the editorial office will not be returned. The editorial staff reserves the right to make editorial changes and reductions in articles.

Nəşriyyatın direktoru: *Səbuhı Qəhrəmanov*
Kompüter tərtibçisi: *Rəvanə İlmanqızı*
Bədii tərtibat: *Şəlalə Məmməd*

Formatı 60x84 ¹/₈
Həcmi 15,75 ç.v.
Tirajı 300

Ünvan: Bakı şəh., İstiqlaliyyət küç. 28